

**VÁROSI ALKOTMÁNYOSSÁG AZ
ÚJKORI MAGYARORSZÁGON
PhD értekezés
2008.**

**Témavezető:
Dr. Mezey Barna
egyetemi tanár**

**Doktorjelölt:
dr. Völgyesi Levente
ELTE ÁJK Doktori Iskola**

Tartalom

Rövidítések	4
Bevezetés	5
I. RÉSZ: A MAGYARORSZÁGI VÁROSOKRÓL ÁLTALÁBAN	
1. fejezet: A magyarországi városok küzdelme privilégiumok elnyeréséért	6
2. fejezet: Privilegizált városaink tipológiája (szabad királyi városok és mezővárosok)	26
II. RÉSZ: A VÁROSI LAKOSSÁG ALAPVETŐ JOGAI	
1. fejezet: A helyi jogképesség teljessége: városi polgárok, nemes városlakók, nemes polgárok	31
2. fejezet: A választójogi szabályozás az újkori városigazgatásban	53
3. fejezet: A nemzetiségek jogigényének kezelése a városi jogalkotásban	70
4. fejezet: A városok világi és egyházi vezetésének kapcsolatrendszere, valamint a lelkiismereti és vallásszabadság érvényesülése a magyarországi városokban	85
III. RÉSZ: VÁROSI HIERARCHIA	
1. fejezet: A városi vezetés kollektív testületei	99
2. fejezet: A városok vezető tisztségviselői	118
3. fejezet: A hivatalnokok és alkalmazottak	125
4. fejezet: A városi bizottságok és hivatalok	137
IV. RÉSZ: A VÁROSI SZAKIGAZGATÁS FELADATRENDSZERE	
1. fejezet: Belügyi igazgatás	146
Rendvédelem	146
Idegenrendészet	153
Erkölsrendészet	159
Tűzvédelem	164

2. fejezet: Pénzügyi igazgatás: költségvetés és az adószedés általános és különös szabályai	174
3. fejezet: Építésügyi igazgatás	186
Telekkönyvi igazgatás	186
Építési engedélyezési eljárás, városszabályozás, városszépítés	191
Kommunális feladatok: közvilágítás, köztisztaság, kutak, utak, csatornák	210
4. fejezet: Gazdasági igazgatás	215
Céhes és azzal rokon ügyek	215
Szőlészet és borászat a városigazgatásban	233
Összefoglalás	240
FÜGGELÉK	
Néhány jellemző statisztikai adat a magyarországi városokról	247
1. tábla: Városaink jogi státuszának alakulása az újkorban	248
2. tábla: A városok fejlettsége 1715-ben (rangsor)	250
3. tábla: A városok fejlettsége 1828-ben (rangsor)	252
Zusammenfassung	255
IRODALOM	257

Rövidítések

Ap.C.	Approbata Constitutio
BAZML	Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár
BFL	Budapest Főváros Levéltára
BKML	Bács-Kiskun Megyei Levéltár
BML	Baranya Megyei Levéltár
CIH	Corpus Iuris Hungarici
CSHM	Corpus Statutorum Hungariae Municiparium
CsML	Csongrád Megyei Levéltár
FML	Fejér Megyei Levéltár
GyEL	Győri Egyházmegyei Levéltár
HK	Werbőczy István Hármaskönyve
HML	Heves Megyei Levéltár
JNSZML	Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár
KEML	Komárom-Esztergom Megyei Levéltár
MOL	Magyar Országos Levéltár
PML	Pest Megyei Levéltár
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
VEL	Váci Egyházmegyei Levéltár
VKL	Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár
v. lt.	városi levéltár
VML	Vas Megyei Levéltár

Bevezetés

A magyar késő rendi korbeli századaiban élő népesség különféle típusokba sorolható településeken élte mindennapjait. Tekintettel arra, hogy 1848-ig átfogó jogi szabályozás nem született,¹ minden település külön-külön volt kénytelen alkut kötni feljebbvalójával, földesurával, hogy előnyösebb helyzetbe kerüljön. Természetesen, jogi kategóriák kezdettől fogva léteztek, de az egyes kategóriákba tartozó települések más és más tartalommal tudták ezt kitölteni. A dolgozat későbbi fejezeteiben látható lesz az is, hogy az abszolutizmusra törekvő központi hatalom igyekezett a Magyar Királyi Helytartótanács, valamint a Magyar, illetve a Szepesi Kamara útján a városokat egységes joggyakorlatba terelni, szervezetét és eljárását uniformizálni.

A város – az urával való egyezkedések alkalmával – milyen előnyökre számíthatott? Gazdasági értelemben a szabadabb kereskedés, kedvezőbb adózási feltételek – amelyek jelenthettek akár több, de előnyösebb adófizetést, mint például az egyösszegű és nem fejenként szedett pénzjáradék –, a vámok és egyéb illetékek, járulékok racionalizálása, valamint a jogi előnyök, amelyek főleg az ítélkezési és kontrollált (földesúr által jóváhagyandó) jogalkotásban teljesedett ki.

De mielőtt áttekintenénk ezt az autonómia-tartalmat, először is vegyünk pár jellegzetes példát a városok egyéni alku- és harci (engedetlenségi, bojkott) pozíciójából, hogy minként is igyekeztek nagyobb mozgásteret kiharcolni maguknak. Látható lesz, hogy egy város gazdasági ereje alapjaiban határozta meg lehetőségeit.

¹ CIH 1848. évi 23. és 24. tc.

I. RÉSZ: A MAGYARORSZÁGI VÁROSOKRÓL ÁLTALÁBAN

1. fejezet: A magyarországi városok küzdelme privilégiumok elnyeréséért

Egy markáns példa, amely a szemléltetés kitűnő eszköze: Győr küzdelme a szabad királyi városi rangért

A késő rendi kor évszázadaiban minden városias közösség életkörülményeit meghatározta annak mértéke, hogy mennyiben függött földesúri hatalomtól. Természetesen, ezzel a mércével mérve, az a legoptimálisabb helyzet, amikor a település abszolút mentes bármilyen uralomtól, egyedül és kizárólagosan a Szentkoronának és a törvényesen magkoronázott királynak tartozik engedelmességgel. Ez utóbbi települési és közjogi formációt nevezzük szabad királyi városnak.² Itt jegyezhetjük meg, hogy létezett olyan különleges helyzet is, amikor egy mezőváros megváltotta már magát földesurától, s csak a király és annak kormányzói gyakoroltak felette hatalmat, de a rendek ellenállása miatt státusa országgyűlési becikkelyezést nem nyert. Ebben az esetben jogi értelemben is „lebegett” a már magánföldesúri hatalom alá nem tartozó mezőváros és az országgyűlési becikkelyezést még nem nyert szabad királyi város között.

A régészeti kutatások alapján megállapítható, hogy már a történelem előtti időkben is embercsoportok és kultúrák hada választotta lakóhelyének a földrajzi szempontból igen kedvezőnek mondható vidéket, Győr környékét, így honfoglaló őseink is hamar birtokukba vették e gazdag területet. A fenti ténynek az ad különösebb hangsúlyt, hogy a vezérlő fejedelem, Árpád törzsének szállásterületéhez tartozott a vidék, ezt a tényt látszanak alátámasztani a környező helynevek is,³ tehát a későbbi privilégiumok megszerzésének esélynövekedése már erre a tényre is alapítható. Géza fejedelem idejéből származhat az a feljegyzés, amely szerint Otho comes apja, Geur lovag szolgálataiért ezen a környéken kapott birtokot, és így ő a város névadója.⁴

Szent István királyunk idejében a városi fejlődés alapját az ország tíz püspökségének egyikének Győrbe telepítése segítette elő, amely egy királyi magánbirtokon teljesen

² KÁLLAY István: Városi bíráskodás Magyarországon (1686-1848), Budapest 1996. 17-18.

³ Lengyel Alfréd: A középkori Győr, In: *Győr. Várostörténeti tanulmányok*, Győr 1971. 81.

⁴ Lengyel Alfréd: A középkori Győr, In: *Győr. Várostörténeti tanulmányok*, Győr 1971. 92.

természetesnek számított,⁵ valamint a jelentős Árpád szállásbirtok koncepciót támasztja alá az is, hogy a lázadó Koppány testének egyik negyede Győr várára került kitűzésre elrettentésül,⁶ tehát Győr már akkor is olyan helynek számított magyar földön, amelyet sokan látogattak. Itt hívnám fel arra a figyelmet, hogy a város civitas módjára való említése nem feltétlenül a szabad királyi városi rang korai megjelenéseként aposztrofálható, hanem az egyházi székhely létének hordozója is lehetett.⁷

A civitas jelleg korai példájának tekinthető, hogy szinte az összes Árpád-házi királyunk megfordult falai között.⁸ Maga a vármegye is a várostól kapta nevét, tehát mint a régió kiemelkedő, talán megkockáztathatjuk, legkiemelkedőbb települése Győr városa volt.

A püspökség mellett a várispánság jelenléte szinte trivialis. Jelentőségét növeli az előbb említett királyi fennhatóságon kívül, hogy úthálózati gócponton fekszik, kedvező révátkelés nyílik a folyókon, valamint hogy kezdettől fogva hadi és közigazgatási központtá vált, amelynek a püspökségi, káptalani írásbeliség is lényeges indukálója lehetett. Kezdetben a város két részre oszlott: a püspöki jövedelmet biztosító egyházi birtoktestre, valamint a város nagy részét érintő királyi birtokra, amelyet igazgatási szempontból az ispánra bízott az uralkodó, talán azzal a céllal is, hogy az egyházi funkcióra szánt püspökségnek ne kelljen túlságosan világi ügyekbe bonyolódnia, ráadásul teljesen feleslegesen.⁹

A XII. században már tovább osztódott Győr: a püspök és káptalanja az addig közös területet felosztották egymás között, miután a közös káptalani élet megszűnt. Így a három fő rész: a püspöki rezidencia (castellum - belső vár, a lakótorony), a káptalani város (castrum - külső vár), az ispán alá tartozó királyi város, valamint (negyedikként) az extra muros terület, amelyről csak annyit tudunk, hogy a vár kapuja előtt tartották a szombati heti piacot, tehát bizonyos épületegyüttesnek már kellett állnia ezen a területen is.¹⁰

Győr birtokosai kezdettől fogva igen tarka képet mutattak: király, püspök, káptalan, Héderváryak, johanniták. A királyok szemében fontos városok sorsa – főleg a tatárjárást követően – az uralkodókat érzékenyen érintette, ahogyan Otto von Gierke definíciója¹¹ is

⁵ Szabady Béla: Győr szabad királyi város kialakulása, In: *Győri Szemle Könyvtára*, Győr 1943. (27. kötet) 7.

⁶ Lengyel Alfréd: A középkori Győr, In: *Győr. Várostitörténeti tanulmányok*, Győr 1971. 82.

⁷ Ladányi Erzsébet: Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon. Az oppidum jogélete; In: *Levéltári Szemle* 1994/4. sz. 3-12.

⁸ FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára* (1851) II. k. 70. skk.

⁹ Szabady Béla i.m. 7.

¹⁰ Fügedi Erik: Győr városának 1271. évi kiváltságlevele, In: *Győr. Várostitörténeti tanulmányok*, Győr, 1971. 112. és Csizmadia Andor: Győr küzdelme a szabad királyi városi rangért, In: *Győri Szemle Könyvtára*, 25. k. Győr, 1925. 3.

¹¹ GÖNCZI Katalin *Ungarisches Stadtrecht aus europaischer Sicht*, Frankfurt. 1996. 11-15.

leszögezi, tehát érdekszövetség alakul ki a központi hatalom és a városi autonómiáért küzdő polgárság között.

Az első kiváltságlevél, amellyel kapcsolatosan már biztos kiindulópontunk lehet a közjogi fejlődés tárgyában, az V. István király 1271. évi kiváltságlevele. Jelen oklevél kiállításának közvetlen előzménye Győr város lakóinak hősie ellenállása II. Ottokár cseh király ugyanezen évi Magyarország ellen a térségben intézett támadásával szemben.¹² A javadalom a királyhű városnak szólt. Ez a szabadságlevél kivette Győr lakosait a várispánság joghatósága alól, így a megerősített királyi település függetlenedett az állami hatalom közvetlen befolyása alól.¹³ Ennek legfontosabb ismérvei a szabad bíróválasztás gyakorlata,¹⁴ a város fenntartásának fiskális oldala, a szabad vásártartás joga,¹⁵ amelybe országos és a szokásos heti vásárok is beleértendők, valamint az árumegállító jog gyakorlása.

V. István oklevele minden városi lakosnak azonos jogokat és kiváltságokat adott, bármelyik, előbb már említett fennhatóság alatt is élt.¹⁶ Viszont az egyházközpontiság magával hordozta a heterogén uralmi tényező problematikáját. Már Szent László kimondotta,¹⁷ hogy amely javadalmakat már Istennek ajánlottak, azt ember vissza nem veheti. Viszont a püspök, ill. a káptalan mint egyházi hatóság egy ilyen kiváltságlevél folytán erősen károsodott, hiszen territóriumának lakói azonos jogot nyertek a királyi fennhatóság alatt lakókkal, ez a helyzet viszont joggal sértette az előd király rendelkezéseit. Így állt elő az a helyzet, hogy – bölcs kompromisszum módjára – a jogok és kiváltságok maradtak kiteljesedett formájukban, de a járadékokat és az adókat a volt egyházi birtokokon továbbra is a püspöki és a káptalani falunagyok szedték be. Az egyházi iurisdiction viszont a lakosságra nézve elenyészett.

Ennek hatására viszont már az ispán – ismervén az analógia jogintézményét – saját jogainak csorbitása miatt emelte fel a hangját, nem is eredménytelenül. Hogy ő se károsodjék anyagilag, a szombati heti vásár vámbevételeit megkapta.

A fentek miatt alakult ki, hogy a szabad piactartás (forum liberum) jogának haszná érdekében Győr ettől kezdve heti két piacot tartott, egyet szabadon önmaga, egyet pedig

¹² Lovas Elemér: Győr város kialakulásának vázlata, In: *Győri füzetek* 2. sz., Győr, 1940. 9. és Lengyel Alfréd i.m. 89.

¹³ Jankó László: Győri ötvösök a 16.-19. században, In: *Győri Szemle Könyvtára* 13. k., Győri Szemle Társaság, 1934. 3.

¹⁴ Ezzel ismételtelen eljutottunk a dilcheri fogalom-meghatározáshoz.

¹⁵ Már a kezdetektől fogva hat országos vásárról tudunk: Szent Péter székének ünnepe (jan 18.), Szent György vértanú emléknapija (ápr. 23.), Nagyszerda, Úrnapija, Kisasszony napja (szept. 8.), Szent Erzsébet ünnepe. Csizmadia Andor: Győr szabad királyi város közigazgatása a szabad királyi város rangra emelkedése előtt, In: *Győri Szemle Könyvtára*, 15. sz. p. 19.

¹⁶ Fügedi Erik i.m. 114.

¹⁷ CIH Szent László I. dekrétumának 23. fejezete

(szombaton) az ispán hasznára. A *forum liberum* értelmében tehát a király emberei vámot nem szedtek. Helytörténeti kuriózum, hogy amíg másutt az ispán a vásári vámok harmadát, itt mindig az egészet kapta meg.

De nemcsak a városon belül kapott a polgárság jogokat: a győri kereskedő polgárok teljes személyes vámmentességet kaptak az egész országban. Említés történt továbbá az árumegállító jogról (*ius stapulae*) is, de Fügedi Erik szerint¹⁸ itt csak bátoratlan királyi óhajról beszélhetünk, hiszen nincs semmilyen adatunk sem gyakorlásának terjedelméről (pl. milyen árura, melyik időszakban), sem útkényszer létéről, amely nélkül az árumegállító jognak semmi értelme sincsen, hiszen az idegen kereskedő jól felfogott érdekét szem előtt tartva más út választásával vitte volna el portékáját egy kisebb terhekkel kecsegtető város piacára.

További kiváltság, hogy révéllítási jogot nyert a város, valamint szegénysége folytán mentességet kapott a katonaállítás alól, illetve az ország főurai sem szállásolhatták el magukat a városi lakosok terhére. A királynak járó földbért minden polgárnak elengedte a kiváltságlevél, kivéve az egyházi javadalmakkal kapcsolatosan már leírtakat. A város területe szigettel növekedett, hogy a sövényházakhoz megfelelő mennyiségű nyersanyaggal rendelkezessenek.

A saját és kizárólagos joghatóság megadatott a polgároknak: a város szabadon állíthatott bírót, a nagyobb ügyekben (pl. emberölés) is szabadon járhatott el. Ha a bíró vonakodott igazságot szolgáltatni, az ország szokásai szerint a király előtt lehetett perbe fogni. Kivételeket tartalmazó rendelkezéssel itt is találkozunk, mégpedig a hospesek vonatkozásában: ők is szabadon választhattak bírót, de azt megerősítés céljából a királynak be kellett mutatni, valamint bírójuk csak kisebb ügyekben járhatott el, egyebekben az ügyek a király bírāja elé tartoztak.¹⁹

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy a város minden lakosa megkapta szabadságát, a földbér és a vásártartás említett elenyészőnek mondható korlátai mellett. Ezzel Győr elindulhatott a szabad királyi városok nyugati mintájú karrierjének útján. Győr városát mégis alkotmányos autonómiájában csorba érte, s ennek a politika, valamint az ország belső viszonyainak képlekenysége volt a fő okozója. A baj Albert király halálával (†1439) kezdődött, amikor is kiskorú gyermeke, László számára – a későbbi I. Ulászló királlyal szemben – rövid uralkodása alatt hatalmát átörökíteni nem volt elegendő ereje. Az özvegy

¹⁸ Fügedi i.m. 115.

¹⁹ Fügedi i.m. 116.

Erzsébet királyné Győr megerősített várába menekült, amely olyan erősnek bizonyult, hogy Hunyadi János is csak eredménytelenül ostromolhatta.²⁰

Amikor a királyné meghalt, Farkas László és Kollár Péter várnagyoktól adóslévél ellenében III. Frigyes római király magához váltotta háromezer forintért a várost azzal az ígérettel, hogy a majdan trónra lépő László részére adja vissza. Így öt éven keresztül német zsoldosok ültek a magyar várban.²¹

A város helyzete csak 1447-ben oldódott meg, amikor a regedei vagy más néven radkersburgi béke²² keretében Frigyes kötelezettséget vállalt arra, hogy Salánky Ágoston győri megyéspüspöknek, valamint a káptalannak háromezer forint váltság fejében visszaszolgáltatja az elzalogosított várost 1448. június 24. napján. Ugyanitt Ágoston püspök kötelezte magát, hogy ha Frigyes Győr várát és városát kezébe adja, ő a császár által Nagyszombati Lászlónak, Kollár Péternek és Kassai Józsefnek Győr vára átvétele alkalmával az átengedésért adott adóslévelet magához váltja és azt Frigyesnek visszaszolgáltatja.²³

Még ugyanezen a napon született egy újabb oklevél is, amelyben Ágoston győri püspök és a győri káptalan kinyilvánították, hogy Győr várát Frigyesztől visszanyerték és azt László király számára fenntartják.²⁴

A helyzet természetesen sokkal érthetőbb, ha megemlítjük, hogy Salánky Ágoston Zsigmond király híve, így érthetően Albert és László királyé, valamint Erzsébet özvegy királynéjé is. A kiskorú László contra I. Ulászló harcban a Lászlót támogató Frigyes mellé állt, hiszen Frigyes László gyámja, tehát a város quasi ellenszolgáltatásként is felfogható V. László kezeiből.²⁵

Így szűnt meg Győr önállósága, tűnt el évszázadokra szabad királyi városi rangja. De mit is jelentett ez a továbbiakban?

A püspök volt egyben a vármegye főispánja is, tehát közigazgatásilag egységes, homogén formát öntött az egész város. Az egyház mint földesúr egyébként jóindulattal viseltetett a város iránt: annyit kért, hogy a város elismerje joghatóságát, tisztességgel fizesse Szent György mártír és Szent Mihály arkangyal ünnepén szokásos contributiokat, cserébe a város viszonylagos önállósággal rendelkezett.²⁶

²⁰ Szabady i.m. 10.

²¹ Jenei Ferenc: Győr a magyar humanizmus korában, In: *Győri Szemle Könyvtára*, 14. k. 4.

²² 1447. július 1.

²³ Lengyel Alfréd i.m. 95. és Csizmadia Andor: Győr küzdelme... 6.

²⁴ TELEKI József: *Hunyadiak kora Magyarországon*, X. kötet, 205-207.

²⁵ Jenei Ferenc i.m. 18.

²⁶ Csizmadia Andor: Győr közigazgatása... 3.

Alkotmánytörténetileg vizsgálódva az elkövetkezendő időszak fő jellemzője Győr város polgárságának háromszáz éves küzdelme a teljes autonómia újbóli visszaszerzéséért.

Győr eredetileg rendelkezett a szükséges kiváltságokkal,²⁷ de XV. századi történelme megfosztotta tőle. A város ettől kezdődően a mindenkori győri püspök, valamint a győri káptalan földesúri uralma alatt állt.²⁸ Emellett az 1594-98 közötti, pár éves török uralom sem tett jót a város közjogi státuszának, hiszen a felszabadított területek ősi privilégiumai állandó veszélyben voltak. Végezetül meg kell említeni azt a tendenciát is, amely szerint a magyar nemesség gátolta a szabad királyi városok számának gyarapodását,²⁹ s ez alól nem jelenthetett kivételt a rehabilitációért szenvedő Győr esete sem.

A XVII. század folyamán viszont elindult a harc az anyagilag fejlődő, a polgárság öntudatában megerősödött oppidum jogi és gazdasági függetlenségéért. A város – miután látta, hogy az egyházi hatalom egyre kevésbé képes akarátát ráerőltetni – megtett mindent annak érdekében, hogy de facto függetlensége kifejezésre jusson.

Amikorra a török hódítás veszélye konkretizálódott, Ferdinánd király idejében katonák költöztek a városba. A katonasággal együtt külföldi iparosok is nagy számban érkeztek, a homogén magyar lakosság képe egyre halványodott, a század végére az újonnan érkezettek már egyre nagyobb politikai, kulturális és társadalmi szerepet kértek. A fenti összetételű lakosság egyre inkább összetűzött földesurával jogaiért, és az egyébként is általában idegenben tartózkodó földesúr helyett a hatalmat ténylegesen gyakorló katonai parancsnok viták esetén inkább a polgárságnak adott igazat, mint a földesúrnak. Ezzel elindult a harc a város régi jogainak visszaszerzésére.³⁰

A török harcok eredményeként a gondok tovább nőttek: a földesúr püspök – az előbb leírtak szerint – szinte sohasem tartózkodott székhelyén, ellenben a hatalmat a várkapitány gyakorolta, sokszor önkényesen, és befolyása annál inkább erősödött, minél inkább nőtt a török veszély. Így a város leginkább egy erődítmény és egy kaszánya képét öltötte, a polgárság a katonaságot kiszolgáló civil személyzetként élt. A városnak földesura hatalma mellett a katonai önkény ellen is harcolnia kellett.

Az önkényeskedés egyik napról a másikra nem szűnt meg, ezt bizonyítja immár az országgyűlésen született törvények sora is. Már az 1563. évi 41. tc. megtiltotta a gyilkosok, gonosztevők győri tartózkodását. A török 1594-98-as jelenléte üde epizód csupán az

²⁷ Fügedi Erik: Győr városának 1271. évi kiváltságlevele, In: *Győr. Várostarténeti tanulmányok*, Győr, 1971, 112-116. és Lovas Elemér: Győr város kialakulásának vázlata, In: *Győri füzetek 2. szám*, Győr, 1940, 9.

²⁸ Szabady Béla: Győr sz. kir. város kialakulása, In: *Győri Szemle Könyvtára 27. kötet*, Győr, 1943, 10-11.

²⁹ CIH 1687. évi 17. tc.

³⁰ Szabady i.m. 4.

alkotmányos viszonyokat tekintve, a hősies visszafoglalást követően a helyzet szinte változatlan, ezt az időszakot a katonaság, a polgárság és a földesúr küzdelmével jellemezhetjük a minél nagyobb befolyásért.

A helyzet olyannyira változatlan, hogy már az 1599:19. tc. szerint Hardek Ferdinánd parancsnok ellen panaszt kellett emelni. Az 1618:26. tc. szerint a püspök és a káptalan panaszát olvashatjuk, miszerint a kapitányok és a katonai tisztviselők kiterjesztik joghatóságukat a polgárságra és a püspöki, káptalani alattvalókra is. Erről a panaszról pedig már fél évszázada hallottunk.

Az országgyűlési panaszok olyannyira erősek lehettek, hogy vizsgálóbizottság felállítását, megerősítését több törvénycikk is tartalmazza.³¹ Nagy előrelépés a földesúr szempontjából az 1625:28. t.c., amelynek értelmében a városba költözött katonák ezredenként csak huszonnégyen lehettek. Valószínűleg a polgárságnak ezek eltartása is elég fáradalmat, gondot és költséget jelenthetett. Személyüket tekintve a főkapitány joghatósága, de – és ez a nagyon lényeges előrelépés – ingatlanukat és hagyatékukat illetően a földesúr alá tartoztak.

Bár viták mindig akadtak, ennek ellenére a polgárság jogainak bizonyos részét a vizsgált évszázadokon keresztül sikerült megőriznie. A pallosjog intézménye, amelyet már az 1271-es kiváltság alapján bírtak, törvényi szabályozás folytán megerősítést nyert.³² Ennek értelmében polgárok esetében bírójuknál, amíg nemesek ügyében a vármegyei fő-, illetve alispánnál maradt. Ezt lefordítva azt mondhatjuk, hogy amíg a polgárok a földesúrtól elkülönült iurisdictional rendelkeztek a korszak kezdetétől fogva, addig a nemesek a – város szemében földesúr – püspök joghatósága alatt álltak, hiszen a főispáni intézmény betöltője az ő személyében testesült meg.

A király, illetve az országgyűlés további megerősítést adott a győrieknek, így újabb törvényekkel³³ tiltotta el a katonákat az abdai hídon való vámszedéstől és a réteken történő legeltetéstől.

Érdemes beszélni külön a polgárok bíróválasztási eljárásáról is, amely híven szemlélteti a földesúr és a város között fennálló hatalmi jogviszonyt. A polgárok a tanács tagjai közül négy személyt jelöltek, közülük a bírót a földesúr nevezte ki. A gyakorlat azt mutatta, hogy a földesúr mindig a legtöbb szavazatot kapott jelöltet választotta, ha komolyabb kifogás nem merült fel ellene.³⁴ Azt azért meg kell jegyezni, hogy nem ösgyűlési formációban szavaztak a polgárok, hanem egy, a tanács által kiegészített testület tette mindezt, így a hatalom egy

³¹ CIH 1622:50 tc., 1647:45.tc., 1649:37.tc., 1659:79.tc.

³² CIH 1638:20. tc.

³³ CIH 1659: 23 és 24. tc.

³⁴ Csizmadia Andor: Győr közigazgatása... 11.

szűkebb réteg kezében maradt általában. Erről a polgárjogról és a választójogról szóló fejezetben részletesen is szólunk.

A földesúrral való összetűzés igazán akkor kezdődött, amikor a török veszély elmúltával az 1599:42. tc. értelmében a káptalan visszaköltözött Győrbe, és immáron közvetlenül tapasztalhatta a város hűségét, illetve hűtlenségét földesura iránt.³⁵

Az első rés a földesúri jogokon, hogy 1578-ban Rudolf király a bormérés jogát (és hasznát) egész évre a városnak biztosította, valamint ugyanígy intézkedett a pálinkafőzéssel kapcsolatosan is, a sörfőzés haszna pedig a város és a katonaság között oszlott meg. 1609 januárjában II. Mátyás privilégiumában a város jogai és kötelezettségei megerősítést nyertek, amely a következő pontokban foglalható össze röviden: a polgárok

- 1./ közvetlenül a káptalantól és a püspöktől mint földesúrtól függenek,
- 2./ karácsony táján két dámvad vagy egyéb hasonló nemes ételt ajándékoznak a földesúrnak évenként,
- 3./ Védenybe (Moson vármegye) ingyenesen szállítják a földesúr hordóit szüretkor,
- 4./ a székesegyház és a kapu melletti Rába-híd javításánál segítkeznek,
- 5./ a káptalannak szekeret adnak bérbe illő bérért,
- 6./ tizedet, kilencedet, quartát nem fizetnek,
- 7./ árumegállító joggal bírnak,
- 8./ július és augusztus hónapot kivéve szabad borkimérési joggal rendelkeznek,
- 9./ katonai beszállásolás alól mentesek,
- 10./ hat országos vásárt tarthatnak (1614-től hetet),³⁶
- 11./ mentesek az adó, vám és illeték fizetése alól.
- 12./ A városháza szintén mentes a katonai beszállásolás alól.

Annak ellenére, hogy kötelezettségek felsorolása is megfogalmazódott az előbbieket szerint, a káptalan tiltakozásába ütközött, a város ennek ellenére kihirdette a fenti pontokat. Ezeket a pontokat 1635-ben és 1646-ban II. majd III. Ferdinánd is jóváhagyta. A káptalan ekkor is tiltakozott, a város mégis kiharcolta a Kancelláriánál általunk eddig ismeretlen eszközzel, hogy a város számára a fenti megerősített privilégiumlevél kiadásra kerüljön.³⁷

³⁵ Gecsényi Lajos: A 16.-17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez, In: *Unger Mátyás emlékkönyv*, Bp. 1991. 152.

³⁶ Ez a hetedik a Mária Magdolna napi vásár. A másik hat országos vásár taxációját lásd 15. sz. jegyzet alatt!

³⁷ GyEL Kápt. lt. Th XVIII. 2834.

A város ezt követően igen felbátorodott, látván saját sikereit és a földesúr tehetetlenségét. A rendelkezésre álló források alapján egyértelműen megállapítható, hogy ettől kezdve a város a legcsekélyebb formában sem teljesítette előírt kötelezettségeit.³⁸

I. Lipót király 1679. augusztus 21-én Bécsben parancslévlélben utasította Montecuccoli kapitányt, hogy a győriek ősi kiváltságait – így adómentességüket is – védje meg. 1687-ben pedig az összes adásvételi ügy bemutatását a katonai parancsnokság elé utalták, pedig ez a feladat alapvetően hiteleshelyi tevékenység volt. Így nem csoda, hogy a püspökség és a káptalan tekintélye a polgárok előtt egyre kevésbé örvendett teljességnek.

1712-ben III. Károly újabb vásári szabadságlevéllel ajándékozta meg a várost. A botrány 1714-ben robbant ki, amikor Győr Mányoki Ádám postamester és ellenőr urat kívánta a város főbírájának. Az ügy a Királyi Tábla elé került, majd megjárta a Hétszemélyes Táblát is. A fellebbviteli ítélet csak 1727-ben született meg, amely megerősítette a Királyi Tábla döntését: a káptalan sérelmei megalapozottak. Az ítéletben az is olvasható, hogy bár a káptalan a nehezebb időkben mellőzte a földesúrnak járó szolgáltatások és adók beszedését, ettől azt a város még nem birtokolta el, a káptalan jogai fennmaradtak. A város ekkor a megalázó fuvarozás és jégszállítás jobbgyi terheit 150 forinton meg is váltotta örök érvénnyel.³⁹

Az 1727-es másodfokú ítélet ellenére a káptalan már 1730-ban panaszkodni kénytelen a haditanácsnál. A király választ is küldött, de nem túl kedvezőt: a földesúr éljen az úriszék jogintézményével, a protestáló városi tanácsosokat idézze ítélőszéke elé. A káptalan ezt meg is tette, de a tanácsos urak nem mentek el a bírósági idézés ellenére sem. Ekkor a káptalan megpróbált erőszakot alkalmazni, de a végrehajtó előtt a városháza ajtaját bezárták. Ilyen esetben viszont – érdemi királyi támogatottság hiányában – a jámbor egyházi földesúr tehetetlen. Ezt követően a harc folytatódott, de nem túl sok eredménnyel.⁴⁰

Bár a város és a káptalan vitája az országgyűlésre is eljutott,⁴¹ ahol a várost szintén elmarasztalták, a győriek továbbra sem voltak hajlandók fizetni. Ezt a szándékukat tovább erősítette, hogy már az uralkodó kegyeit is elnyerték, így tehát a földesúr sem halogathatta tovább a megerősödött város örökváltságának kérdését.

³⁸ GyEL Kápt. lt. Th. XVIII. 2833.

³⁹ GyEL Kápt. lt. Th. XVIII. 2845.

⁴⁰ Csizmadia Andor: Győr küzdelme a szabad királyi városi rangért, In: *Győri Szemle Könyvtára 25. kötet*, Győr, 1943. 13-23.

⁴¹ CIH 1641. évi 35. tc. arról, hogy Győr város polgárai teljesítsék kötelességüket, melylyel a győri káptalannak tartoznak. Igazságos, hogy Győr város polgárai azokat, a mik bíróilag meghatározva s utólagosan kötött szerződéssel is megállapítva lettek, valósággal is (s mindaddig, míg oly állapotban maradnak) teljesíteni tartozzanak. 1. § A királyi felség annál fogva jószágos határozatának erejével kegyelmesen elrendelendi, hogy efféle terhek és kötelezettségek megvételében a győri káptalan panasztát a katonai hatóságok ne akadályozzák.

A szabad királyi városi rang elnyerésének – mint közismert – három fontosabb állomása volt: a földesúrral való megegyezés, ennek királyi jóváhagyása, végül az országgyűlés becikkelyező aktsa. A megegyezés 1743. január 30-án született meg. Tudvalevő, hogy Mária Terézia támogatta a magyarországi városiasodást, így trónra lépése ösztönzően hatott a már egyébként is mozgásban lévő folyamatokra. A királynő maga utasította még január 13-án a győri káptalant, hogy küldjön követek Bécsbe a várossal történő megegyezés tárgyában.⁴² Az egyezség értelmében a földesúrnak okozott kiadásokért a városnak ötezer rajnai forintot kellett fizetnie, az örökös megváltás összege pedig tizenhétezer rajnai forint volt.

A közbenjárás sikeres volt, a követek 1743. január 30-án alá is írták a megállapodást,⁴³ amely a következőket tartalmazta:

- 1./ A káptalan átengedi a belső és a külső városban lévő összes földesúri jogait a városnak. Az újjvárosban lévő korcsmaházat a tárházzal, a belső piacon lévő házat, kemencéket és három mészárszékét. Ezenkívül elengedi az eddigi összes kötelezettséget⁴⁴
- 2./ A város kötelezi magát, hogy a következő Szent György napon a földesúri jogokért és a kötelezettségek megváltásáért tizenhétezer forintot fizet. Ezenkívül az eddig elmaradt adók és más jövedelmek, valamint a káptalannak okozott kiadások megváltása fejében a szerződés aláírásakor a város még ötezer forintot fizet.
- 3./ A káptalan a városban minden jogáról lemond, fenntartja azonban földesúri jogait a Monticulan.⁴⁵
- 4./ Viszálykodások elkerülése végett a Káptalandomb határai pontosan meghatározandók.
- 5./ A káptalan a dombon fenntart magának egy korcsmaházat és egy mészárszékét, de a mészáros kizárólag a városi mészárosceh tagja lehet, egyebekben a győri céhek rovására a dombon céhek nem keletkezhetnek. A város fenntartja a jogot továbbá, hogy a káptalani korcsmaház látogatásától eltilthassa a joghatósága alá tartozókat.
- 6./ A káptalan földbirtokaiból fenntart magának.
- 7./ A káptalan a városban sem vámot, sem útvámot nem fizet.
- 8./ Az Esztergomi- és az Ambrózi-féle házakat a káptalan a városnak átengedi illő ár ellenében.
- 9./ A domb falához támaszkodó házak a városhoz tartoznak.

⁴² GyEL Th. XVIII. 2806-8.

⁴³ Károlyi Lőrinc nagyprépost, Milkovics János pápói prépost, valamint Karner József győri bíró, Babatits József és Vissy József tanácsosok, Baráthy János hites jegyző, Attin György, Richter Adám János, Miskolczi Ferenc, Toth István polgárok

⁴⁴ Abdai vámfizetés, hordók szállítása Védénybe, dāmavadak szolgáltatása, stb...

⁴⁵ Ott találhatók a Káptalandombon a kanonoki házak

- 10./ Az abdai határban újabb határjárást tartanak és a határjeleket megújítják.
- 11./ Ha Győr elnyeri a szabad királyi városi rangot, a plébániai egyház kegyúri joga reá száll, ez esetben a város a kanonok közül fog egyet a plébánosi állásra a püspöknek megerősítés végett bemutatni, a plébános illő eltartásáról gondoskodni köteles.
- 12./ A káptalan viszont megtartja iskolaházát, ahol a zenészek is laknak, fizeti a káptalan a zenészeket és az iskolamestert, akiknek az eltartásához a városnak nem kell hozzájárulnia.
- 13./ Saját szükségleteire az abdai téglavetőből a káptalan saját kocsijain téglát szabadon szállíthat, de ha ezt más kocsiján teszi, annak szolgálataiért fizetnie kell.
- 14./ A vásári vámok a várost illetik.
- 15./ A Malchai ház mellett fekvő szegletházért a város bérleti díjat fizet, de a ház lakói a városi joghatóság alá tartoznak.
- 16./ A dombon fekvő összes polgári ház adóját a káptalannak fizeti, amíg csak azok káptalani házakká nem válnak.
- 17./ Annak érdekében, hogy jelen szerződés törvényi erőre emelkedhessen, mindkét fél kéri fogja azt az elkövetkezendő országgyűlésen.
- 18./ A káptalani házak körül tilos úgy polgári házat emelni, hogy a káptalani házak kilátását eltakarja.
- 19./ A Széchenyi György által alapított magyar ispotály a káptalan igazgatása alatt marad, és ezután is mentes lesz minden teher és katonai beszállásolási alól. A polgári hatóság ajánlatára a káptalan polgári nyomorultakat is felvesz az ispotályba és alapítványából eltartja őket.
- 20./ A Káptalandombra esetlegesen menekülő, de különben a városi joghatóság alá tartozó személyeket a tanács onnan erőszakkal, illetve a káptalan megkeresése nélkül nem hurcolhatja el.

E pontok megtartására mindkét fél magát és utódait kötelezi.⁴⁶

A megegyezés alapján így Mária Terézia 1743. március 6-án ki is állította a kiváltságlevelet. A kiváltságlevél értelmében az ország negyedik rendjébe Győr is ülési és szavazati jogot nyert, s az ország általános üléseire külön királyi levéllel hívták meg. A város nemesnek számított, közadókat csak az országnak fizetett. Saját területén földesúri jogokat gyakorolt, Szent György napján bíróját és tizenkét tanácsosát maga választotta meg a választó polgárság (*electa communitas*). A város pallosjogot nyert, fellebbviteli fóruma a tárnoki szék. Ezzel Győr tárnoki városi rangot is nyert. A katonai parancsokság nem szólhatott bele ettől kezdve a céhek feletti felügyeletbe, az adóztatásba és a bíraskodásba.

⁴⁶ GyEL Kápt. lt. Th. XVIII. 2814.

A város haszonvétei közé tartozott a serfözés és árusítás, kocsmákat és patikákat szabadon tarthatott, szedhette a kövezetvámot. Megerősítést nyert, hogy Győr heti és országos vásárokat tarthatott, a vásártartással kapcsolatos jövedelmek kizárólagosan a várost illették, a Rába, Rábca, Duna hídjaival, a folyókon való hajózással kapcsolatos vámszedési jog szintén a civist illette. A kilenced és a tized eltörlésre került, a kegyúri jogosítványok is a városra szálltak: a plébánosi állásra a város állíthatott jelöltet, de a kongruát is a város volt köteles állni.

Július és augusztus hónapokban a belső városban a borásítás továbbra is királyi haszonvét maradt, de ennek megváltása esetén a várost elsőbbség illette meg. A városi ingatlanok átruházásakor a városnak beleszólási joga volt, akár meg is szerezhette az adott ingatlan tulajdonjogát. A város illetékességi területén belül katonai, vármegyei, kamarai hivatalnak joghatósága nem volt.

A kiváltságlevél tartalmazta a polgár jogosítványait is: előzetes igazgatszolgáltatási végzés nélkül nem zavarható, nem tartóztatható le, az ország határain belül mentes a harmincad és minden más egyéb vám alól.

Végül az országgyűlés az 1751. évi 27. törvénycikkkel emelte Győrt – több várossal egyetemben – a szabad királyi városok közé.

Az új szabad királyi városnak azonban továbbra is keményen kellett küzdenie kiharcolt jogai érvényesítéséért. Győr nem tartozott az igazán nagy városok közé, még a tízezer lélekszámú városok közül is csak a tizennegyedik.⁴⁷ Győrsziget például a Rába és Rábca összefolyásánál nem tartozott közigazgatásilag a városhoz. A győri püspök itt engedélyezte a zsidóknak a letelepedést 1791-ben. A lakosság kereskedésből és iparból élt. Nem csoda, hogy a két település – Győr és Győrsziget – lakossága és a városi tanács között is folyt konkurenciaharc. 1756-ban a városi tanács panaszt emelt a Kamaránál, mert a győrszigetiek sört árultak Győr városában. Előfordult olyan eset is, amikor a Helytartótanács a szigetieknek adott igazat.⁴⁸ A másik település Révfalu, ahol szintén éltek tehetősek. Elsősorban mesteremberek, kertészek, halászok laktak. A falu hét malomtulajdon után adózott. Lakossága különösebb gondot nem okozott a szabad királyi városnak a rendelkezésre álló források hallgatása szerint.

Felsőbb hatalmakkal annál több probléma adódott. A bécsi udvar a városok autonómiáját nem érinthette, de gazdálkodását ellenőrizhette. Elsősorban ilyen komoly

⁴⁷ FÉNYES Elek: *Magyarország statisztikája*, Budapest, 1942. 94.; Még a Conscriptio animarum in Libero Regiisque Civitatibus pro 1777 adpromata szerint is csak 11.574 fő a nem nemes lakosság létszáma (vö. Tomaj Ferenc: Győr népesség Mária Terézia korában, In: *Győri Szemle Könyvtára* 26. kötet, Győr, 1943. 4-6.

⁴⁸ MOL HT. Dep. Civ. 1831/26/19. sz.

kontroll tisztújítás idején történt. Pénzügyi megszorításként élt az a szabály, hogy ötvenezer forint feletti rendelkezés esetén a Magyar Kamara hozzájárulását kellett kérni.

A győri püspök kezében is maradtak még a várossal kapcsolatos vagyoni jogosítványok. A püspökséget négy hid vámja és három országos vásár után szedett járadékok jövedelme is megillette. A város természetesen több ízben⁴⁹ meg óhajtotta váltani e járandóságokat a főpaptól, de ő ezen kérést mereven elutasította. Végül majdnem száz év telt el, mire 1846-ban a püspök nagy nehezen beadta derekát és megegyezett a várossal. A megváltás összege százhúszezer pengő forint lett. A megváltás értelmében a püspök átadta a következő jogokat: a Rába vizén átvívelő három hid⁵⁰ vámját, valamint a Rábca folyót átszelő, Győrszigetet Győrrel összekötő hid után szedhető vám jogát. Ugyanígy megváltásra került a nagyheti, az úrnapi és a kisaszony-napi⁵¹ vásárpénz⁵² szedésének a jogosítványa is. A püspök a fent említett egyszeri összegén kívül még elérte, hogy harminchat négyzetöl földterületet is kapott a várostól, valamint vámmentességet kaptak az előbb említett hidakon való átkeléskor a győrszigeti, révfalusi és pinnyédi püspöki birtokokon élők. Győrsziget épületfa-kereskedése vám tekintetében a Győriével azonos lett. A püspök így elérte, hogy uradalmi csorbát ne szenvedjenek. Ezek mellett vídám közjátéknak tűnik azon szerződési kitétel, hogy a városatyák írásba adták, hogy Habosy Pál polgár uram kéménye többé nem fog füstöt eregetni a püspöki kertre és a palotára.⁵³

A szerződés szerinti százhúszezer pengő forintot viszont a városnak nem kellett megfizetnie a püspökség számára, hanem a város pénzkölcsön jogcímén magánál tarthatta, és ezért évi 5,6 % kamatot kellett fizetnie. Ez az összeg éves szinten 6.720 pengő forintra rúgott, tehát nem járt rosszul az egyház, miután így az éves bérleti díjnak megfelelő összeget – ha más jogcímen is – de továbbra is magáénak tudhatta mint állandó, rendszeres jövedelmet.⁵⁴

Győr esetében elmondható, hogy bár a szabad királyi városi státuszt hosszú küzdelem árán sikerült elnyernie, a feudális jellegű függő helyzetétől is képes volt megválnia, de ez olyan áldozattal és kompromisszummal zárult, hogy végeredményében nem hozta a várost sokkal kedvezőbb helyzetbe, mint amelyet ezeket megelőzően bírt. De mégis megérte a küzdelem, mert ezzel nyerhette vissza a város háromszáz év után országrendiségét, kerülhetett

⁴⁹ Az 1784., az 1806. és az 1814. években

⁵⁰ Belvárost a sétatérrel, sétatérrel az Újvárossal, Újvárost a Majorokkal összekötő hidak

⁵¹ Minden év szeptember 8. napja

⁵² Eddig e három vásári bevételek beszédésének, valamint a hídvám bérbe adásáért a püspökség évente 6.530 pengő forint jövedelemhez jutott.

⁵³ BALÁZS Péter: *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején*, Budapest, 1980. 109-117.

⁵⁴ MOL 1848/49. min. BM Közig. 1848/30/5. sz.

abba a helyzetbe, amely biztosíthatta alkotmányos szabadságát és a polgárság életének maradéktalan kiteljesítését.

Az országrendiséget Győr meg tudta szerezni, viszont Pécs, annak ellenére, hogy szabad királyi város lett, követküldési jogot nem nyert.⁵⁵

Amikor Debrecen 1693-ban szabad királyi városi rangot kapott, eddigi területei a földesúri tulajdonból a város tulajdonába mentek át. Itt is megfigyelhető Homoki Nagy Mária azon állításának bizonyítéka, miszerint a jobbágy szinte tulajdonként kezelhette (elidegenítés, öröklés) úrbéres telkét.⁵⁶ Ugyanígy a mezőváros is kvázi tulajdonába vette a környező földeket vagy akár településeket is. Jövevényekkel vagy városlakókkal a földekre bérleti szerződést is kötött. Ebben az esetben is megdölni látszik a nemesek birtokszerzési és birtoklási képességének kizárólagossága.⁵⁷

Mezővárosok küzdelme a privilégiumok elnyeréséért

A mezővárosok felszabadításának első feltétele az volt, hogy a város közössége megszerezze a földesúrtól a felszabadításhoz szükséges hozzájárulást. Az 1649. évi 45. tc. mondja ki, hogy a földesúr tudta nélkül szerzett királyi kiváltság érvénytelen. A földesúri engedély kiadását három tényező siettethette: (1) a király támogatása, (2) a polgárok engedetlenségéből fakadó nehézségek, (3) az ilyenkor fizetendő megváltási összegek tetemes voltának anyagilag ösztönző ereje.

Az első esetben maga a király vagy valamelyik dikasztériuma járt közben a városok eliberációjáért. Győr városát a Magyar Kamara és Mária Terézia segítette. Pécs esetében a szabad királyi városi cím elnyerése Mária Terézia, valamint a központi dikasztériumok eltökéltségének köszönhető.

Érdemes tehát áttekinteni Pécs felszabadulásának esetét. Az első komolyabb nézeteltérés a földesúr és a város között akkor következett be, amikor 1724-ben Nesselrode püspök nem akarta megerősíteni Friedrich András megválasztott bírót. A városi tanács közölte, hogy a választással meg van elégedve, eszében sincs új bírót választani.⁵⁸

⁵⁵ CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest 1962. 8.

⁵⁶ MEZEY Barna: *Magyar jogtörténet*, Budapest 2007. 106. [Homoki Nagy Mária: A rendi Magyarország magánjoga]

⁵⁷ CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest 1962. 16.

⁵⁸ BML Pécs város közgy. jkv. 1724. febr. 11.; Kajtár István: *Városi önkormányzatok a 18-20. században a Dél-Dunántúlon*, In: *A Dunántúl szolgálatában. Előadások Ritzsás Lajos emlékének* (szerk.: HORVÁTH Gyula) Pécs 1995. 67-84.

Amikor a püspök nem akarta beengedni a domonkos szerzetesek téglahordó szekereit a városba, a város a püspök kapuőreit elkergette, azzal a felszólítással, hogy a város a saját kapuinál azt tesz, amit akar, azt ereszt be és ki, akit akar. Amikor a városi tanácsosokat a püspök az úriszék színe elé idézte és vagyonukat zárolta, cserébe a város semmiféle úriszéki határozatot nem volt hajlandó kihirdetni a városban.

1742-ben nyílt ellenállás tört ki. Gróf Berényi Zsigmond püspök ennek a kárvallottja. Még az ablakát is belötte egy puskagolyó, amikor a polgárság az itt állomásozó katonasággal együtt a püspöki palota elé vonult tiltakozni a felszabadítás érdekében. Ekkor Pécs lakossága úgy határozott, hogy a továbbiakban nem hajlandó jobbágy lenni. A földesúri census befizetését megtagadták.⁵⁹ A városbíró börtönbe vetette a földesúr, akit a Helytartótanács szabadított ki rendelkezésével.⁶⁰

Klimó György püspök alatt folytatódott a küzdelem. A püspök emlékiratában írta meg Mária Teréziának, hogy a város nem engedte a polgárokat úriszéke elé idézni; megakadályozta az úriszéki ítéletek végrehajtását; püspöki, káptalani jobbágyságokat önhatalmúlag elfogott, kötelezettségeit nem teljesítette, az útjavítási pénzeket maga beszedte (de az utakat nem javította); kijátották a bormérésre és a tizedszedésre vonatkozó szabályokat; az együttes ülésekre a városbíró el sem jött, sőt, azt üzenté, hogy semmiféle határozathoz sem járul hozzá.

Ekkor a püspök száműzte a lázadókat, de a polgárság hazahozta őket. A püspök új urbáriumot bocsátott ki, csekély sikerrel. Az állhatatos harc meghozta eredményét, 1780. január 21-én Mária Terézia kibocsátotta a szabadságlevelet, így Pécs szabad királyi város lett.⁶¹ A város szabadsága ennek ellenére országgyűlési becikkelyezést nem nyert, így az országgyűlésbe követeket nem küldhetett.

Mohács nem volt annyira szerencsés, mint Pécs, bár a település szerényebb gazdasági erővel is volt megáldva. A város szintén a pécsi püspök földesurasága alá tartozott, de fellépése nem volt olyan hatékony, mint Győr vagy Pécs esetében. Az okokat valószínűleg csekély gazdasági erejében lehet keresni. Bár a források tanúsága szerint Mohács mezőváros is mindent megtett annak érdekében, hogy ugyanolyan eszközökkel (néha finomabbakkal is) ugyanolyan eredményeket érjen el, mint sorsában osztozó testvérvárosa, Pécs. Ennek ellenére Mohács terhei véglegesen csak 1840-ben csökkentek. Kezdetben a földesúr egyösszegben kívánta megváltani Mohács éves terheit, de a Mohácsiak 1500 forint helyett csak 500 forintot

⁵⁹ BML 1742-52. évi városi jkv. 98/1743. jkv. sz.

⁶⁰ MOL HT Urbar. 1743. Laud. Sub. A. fasc. 7. Nr. 2.

⁶¹ BML Mária Terézia szabadságlevele, 1780. jan. 21.

akartak fizetni. Ez 1725-ben történt. Ezzel kivívták a püspök-földesúr haragját, és elkezdődött egy százéves háború az uradalom és a város között, amelybe néha a vármegye (részhajlón az uradalom mellett, hiszen a főispán a pécsi püspök volt), s a királyi udvar (Helytartótanács) is beszállt. Jól mutatja az anyagi gyengeséget, hogy Mohács I. Ferenc királynak 1810-ben 1000 aranyat ajánlott fel. Ezt az uralkodó csekélynek tartotta, amint Mohács anyagi erejét is, amely a szabadsághoz elégtelen lett volna.⁶²

Eger a török alóli felszabadítást követően kamarai kezelésbe kerül, innen vált püspöki mezővárossá. Eger 1695. január 4-én Kassán kénytelen egyezségre lépni a földesúrral, hogy szabad királyi jelzöt nem használ, pecsétjét beszolgáltatja.⁶³ Gróf Barkóczy Ferenc egri püspök a fenti egyezményben lévő jogokat csak a belvárosra vonatkoztatta, a külvárosra nem. 1745-ben a város engedményeket akar kicsikarni földesurából, ezért sérelmeit Bécsbe juttatta. Ez erőteljesen növelte a feszültséget a városi előljáróság és lakosság, valamint a földesúr között. A püspök a városi előljáróság némely tagját még meg is botoztatta. Végül született egy pótegyezés közöttük.⁶⁴ A püspök adott a városnak egy malomhelyet, engedélyt adott telekvásárlásra az épülő városháza számára, a bormérést és a helypénzszedést pedig a város szabályozhatta.

Szombathely eredetileg a győri püspök mezővárosa volt. Még pereskedett is földesurával, megnyerve a pert Draskovich György győri püspök ellen. Majd Zichy püspök is viselt pert a város ellen, annak bormérési jogát csökkentendő.⁶⁵ 1777-ben Mária Terézia létrehozta a szombathelyi egyházmegyét, annak székvárosának Szombathelyt tette meg, s így új földesura lett a mezővárosnak. A püspök és a város között 1779-ben robbant ki vita, hogy a leégett plébániatemplom építésében kötelesek-e a szombathelyiek közreműködni kézi és írás robottal. A város Mária Terézia segítségével rászorította földesurát az egyezségre, amely szerint a város 650 forint ellenében az építési robot alól mentesül.⁶⁶ 1782-ben a város kiharcolta, hogy a földesúr jobbágysai ne használják a város legelőit.⁶⁷

1784-ben az eddigi bírót a püspök nem akarta a választható jelöltek közé felvenni. A város állhatatos maradt, a püspök engedett.⁶⁸ Ekkor még mindig az első püspök, Szily János

⁶² A mohácsi eseményeket az alábbi okiratok támasztják alá: BML Baranya vármegye kgy. jkv-e 1746-1750. 70, 86, 87; 148/1746; 86/1746., majd 13, 24.25, 27, 28, 29, 30, 31, 67, 69, 70, 72/1747; BML Mohács város prot. 1742-1778. év 352-362, 431-432, 446-449, 451. Az 1840-es mohács szabadságoklevél, amellyel Mohács rendezett tanácsot kapott: MOL Kanc. 4650/1840

⁶³ HML Eger város misc. 72/13

⁶⁴ HML Heves vm. közgy. jkv. 1746-1752. 479-486.

⁶⁵ MOL Kúriai lt. proc. Tab. Appell. fasc. 5. Nr. 3999.

⁶⁶ VML Prot. Civ. Sab. 1776-1783. p. 292 (1779. ápr. 28.), 293 (máj. 5.), 308 (jún. 31.)

⁶⁷ VML Prot. Civ. Sab. 1781-1784. p. 183-184 (1782. aug. 17.), 280. (1783. máj. 5.), 331. (szept. 29.), 332. (okt. 4.).

⁶⁸ VML Prot. Civ. Sab. 1781-1784. p. 397-398.

volt hivatalban. Tehát elviekben érvényesült a püspök jelölési joga, csak hogy a város elég erős volt ahhoz, hogy a földesúri jogok érvényesítése eredménytelen legyen. Pedig ez elég komoly kiváltság, erősebb, mint a megválasztott jelölt bemutatásának kötelezettsége. Ezek után így nem csodálkozhatunk azon, hogy a városnak nem volt meg ahhoz a kellő alapja, hogy megválthassa magát a földesúri függés alól, pedig ezt 1799-ben megkísérelték.⁶⁹

Vác városának vizsgálatakor nehezebb a helyzetünk, mert a történelem viharaiiban az 1764 előtti levéltári anyag elpusztult. Azt mindenesetre megtudhatjuk, a város viszonylag előnyös szerződést kötött az idegenben lakó püspök-földesúrral. Nem is volt nehéz, hiszen a török dúlás után szükség volt a város újratelepítéséhez arra, hogy a lakosok kedvező körülmények közé kerülhessenek. Itt más a helyzet, mint például Kecskeméten, hiszen Vác hadszíntér volt, amely sokat szenvedett. 1743-ban a régi kiváltságait szerette volna Vác visszaállítani az uralkodóval. Régi privilégiumlevelei viszont nem kerültek elő. Vácnak ekkor nem is a földesúrtól szeretett volna szabadulni, hanem a terhes katonai beszállásolás alól kívánt mentesülni.

1745-ben viszont a városi tanács és a választott polgárság nem akarta benyújtani a számadásokat jóváhagyásra. Ekkor a püspök úriszéke elé idéztette az előjárókat, amelynek hírére ők engedelmessé váltak. Lehet, hogy ez csupán egy erőpróba volt?

Moháccsal szemben Vác erejét mutatja, hogy 1755-ben már 5000 Ft éves haszonbérletet fizettek. A váciak büszkéek is voltak: ők nem jobbágyok, hanem haszonbérletet. Carelli prépostot, az uradalom vezetőjét minden évben jó alaposan meg is vesztegették. 1768. április 12-én a városi tanács ülésén szó esett róla, hogy Kép János szószóoló folyamodványt adott be Migazzi bíborosnak, hogy segítse elő Vác szabad királyi várossá válását. Utána nem történt évekig semmi, így Kép János szószóoló a nép nevében 1774-ben a tisztújítás alkalmával megismételte az eliberációs kérést. Kitért a botrány, a földesúr megemelte kétezer forintra a terheket, amely elégedetlenséget szült. Végül a vármegye és Mária Terézia közbenjárására 1779-ben rendeződött az ügy. A „zavargókat” megbotozták. Bár a főkolompokkal szemben száműzetést is kimondott a bíróság, a királynő megkegyelmezett. A botütéseket a piactéren szeptember 24-én hajtották végre. A szolgabíró közben beszédet intézett a néphez, hogy a földesúr iránti hűséget tartsák meg. Egyébként Kép Jánoson a botütéseket sem hajtották végre, mert vérhasban szenvedett.

A gazdasági erő meghatározó volt a szabaduláshoz. Az 1784-es bíróválasztáskor a földesúr nem jelölte a város által remélt embert bírónak. A város az úriszékhez fordult, amely

⁶⁹ MOL Kanc. Acta Gen. 7323, 8763, 12623/1799.

helyben hagyta a földesúr jelöléseit.⁷⁰ Június 11-én a tanács úgy határozott, hogy a szabadulás érdekében küldöttséget meneszt a császárhoz.⁷¹ II. József viszont nem látta megalapozottnak a döntést, mert a városnak ekkor már ötvenezer forint adóssága volt, így remény sem látszott arra, hogy a váltságdíjat és a szabadulással járó egyéb költségeket meg tudja fizetni.⁷²

Veszprém mezőváros helyzetét az 1702. május 12-én kötött szerződés biztosította, amelyet a város és a püspök kötött. Fontosabb pontjai az alábbiak:

- (2) Az italmérési jog havonkénti váltásban a püspöké, a káptalané, majd a városé. Az aprólékos jövedelmek (ennek tartalma nincs tisztázva a szövegben) a városé.
- (6) Robotot nem kell teljesíteni. Egyetlen kötelezettség volt: levélkézbesítés, akár fegyveres úton is.
- (7) A pallosjog a püspököt és a káptalant illeti meg, de ezt a jogot a püspök által kijelölt 12 törvénybíróból, a városi tanácsból, a kapitányból és a főbíróból álló bíróság gyakorolja.
- (8) Nagy ünnepeken ajándék járt a földesúrnak.
- (9) A városiak szabadon legeltethettek.
- (10) A városiaké a faizási jog, de az épületfáért fizetni kell.
- (11) A városiak oltalmazták a határt.
- (12) A mészárosok fizetnek a földesúrnak (ti. kisebb királyi haszonvétel a mészárszék).
- (13) Tizedet adnak vagy pénzen megváltják.
- (14) A városi területen kívüli pusztákért bért fizettek.⁷³

1723-ban Eszterházy Imre püspökkel újabb úrbéri szerződést kötöttek:

- (1) A bíróválasztás a püspök előtt folyik, a megválasztottat be kell mutatni.
- (2) A városbíró akár bírságot is, de fellebbezni lehet tőle az úriszékhez.
- (3) A tized megváltási összege 20 forintról 30 lesz.
- (4) Az italmérési jog 4 hónap.
- (5) Elszámolási kötelezettsége van a városnak.
- (6) A piac- és vásárjövedelem a püspöké.
- (7) Az ingatlanátruházáshoz földesúri engedély kell.
- (8) A levelek kihordására két hajdút kell tartani. A káptalani földeket külön egyezségben kialakított díj ellenében lehet használni.
- (9) A görögök, zsidók, napszámosok, mészárosok, kocsmárosok a földesúr közvetlen joghatósága alá tartoznak.⁷⁴

⁷⁰ VEL úriszéki jkv. 1781-1784. p. 151.

⁷¹ PML Prot. Ep. Civ. Vác 1784-1785. Nr. 211.

⁷² MOL Kanc. acta gen. 12.994/1784.

⁷³ VKL Veszprém Urb.2.

A káptalan 1741-ben három országos vásártartási jogosítványt nyert saját városrészén. Az első alkalommal, amely a Bálint-napi vásár, a város megakadályozta, hogy a kereskedők kirakják áruikat. A káptalan természetesen panaszkodott, a Helytartótanács leiratot intézett a városhoz, hogy fogadja el a privilégiumban foglaltakat.⁷⁵ Ennek nem lett foganatja, ezért a nagyprépost panaszt tett Mária Teréziánál, aki 1746-ban biztosokat küldött a békés megoldás előmozdítására.⁷⁶

1746-ban a város harcot indított a szabad királyi városi státusz elnyeréséért is. Padányi Bíró Márton püspök viszont erre nem hajlott, még a piacon lévő nyilvánosházat is lebontatta, amelyet a veszprémi polgárok nagyon sérelmeztek. 1748-ban Mária Terézia elrendelte az újabb urbárium előkészítését.⁷⁷ A megegyezésből nem lett semmi, viszont a püspök pert nyert a várossal szemben, amelyben Hétszemélyes Tábla kilenced-fizetésre és fuvar-szolgáltatásra kötelezte a várost.⁷⁸

A fenti ítélet így előrevetítette a mozgalom sikertelenségét. Utána a város még kérvényt nyújtott be II. Józsefhez, II. Lipóthoz és I. Ferenchez, de ezek a kérvények a szabad királyi városi státusszal kapcsolatosan elutasítást szenvedtek.⁷⁹

Rozsnyó, amely folyamatosan vesztett jelentőségéből, miután bányászata lehanyatlott, s ezzel egyetlen jelentős bevételi forrása megcsappant, XVI. századi jogaiért küldött. Csakhogy a bányászat XVII. századi hanyatlásával ehhez már nem volt meg a gazdasági alapja. Az esztergomi érsekekkel szemben még csak tartotta magát, de amikor 1775-ben Rozsnyó püspöki székhely lett, a helyi földesúrral már nem tudta érdekeit érdemben védeni. 1782-ben megkísérelte a szabad királyi városi rangot elnyerni, de a Kancellária nem is válaszolt beadványára.⁸⁰

Az egyházi földesúri beleegyezés kivétele egyházz jogilag aggályos volt. A püspök nem idegeníthette el az egyházmegye javait. Erről szól igazából a *manus mortua* is. Ezzel szemben az udvar a főkegyúri jogra hivatkozott, amit Kollár Ádám fejtett ki részletesebben.⁸¹ Így a világi jog és az egyházz jog ellentétbe került egymással.

Ezek után már különösebben nem is csodálkozhatunk azon, hogy a tárgyalt korszakban a szabad királyi várossá történő előrelépést csak igen kevés város tehette meg:

⁷⁴ VKL Veszprém Urb.2A

⁷⁵ VKL Veszprém Urb.4.

⁷⁶ VKL Veszprém Urb.5.

⁷⁷ VKL Veszprém Urb.10.

⁷⁸ MOL Proc. Tab. Appell. fasc. 5, Nr. 914.

⁷⁹ MOL Kanc. acta gen. 8182/1783., 6916/1792., HT Dep. Publ. Pol. 1802. fasc. 260.

⁸⁰ MOL Kanc. acta gen. 6844/1782.

⁸¹ SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története II.*, Budapest 1988. 315.; CIC Extravagantes Communes 3. 4. (egyházi javak elidegenítéséhez szentszéki engedélyre van szükség, büntetés terhe mellett)

1693. ápr. 11. Debrecen

1703. okt. 23: Buda, Pest, Székesfehérvár

1708. febr. 18. Esztergom

1719. máj. 19. Szeged

1715: Szatmárnémeti

1743 Győr,

1745 Komárom

1747: Újvidék, Zombor

A század végén az előbbi városokhoz csatlakozhatott Szabadka, Temesvár, Károlyváros, Pozsega és a részletesen is ismertetett Pécs.⁸² A jelentősebb magyarországi városoknak státuszváltozásait a függelékben lehet nyomon követni.

⁸² CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest 1962. 67.

2. fejezet: Privilegizált városaink tipológiája (szabad királyi városok és mezővárosok)

Az előbbi példák alapján levonhatjuk a következtetést, hogy városonként különféle jogállásban éltek újkori városaink polgárai, sokszor a kivívott privilégiumok nem jelentették automatikusan a városi lakosság életszínvonalának magasabb voltát, tehát a privilégiumok száma és az életszínvonal között egyenes arányosság nem vezethető le. A jog, az országos szokások ennek ellenére – főleg elvekben – az alábbi különbségeket fektették le.

A lakosság hányadát tekintve kisebbség, de a jogfejlődés, a fejlett árutermelő társadalom megtestesítőjeként sorsdöntő réteget alkotott a polgárság, a szabad királyi városi kiváltságok védelme alatt küzdő maroknyi népesség. Számukra szintén sorsdöntő a szabad élet lehetőségének a megélése, érdemes volt tehát részükről a teljes autonómia érdekében küzdeni. A városi lét nagymértékben szabaddá tette az embereket, hiszen a városi polgárjog magában foglalta a kollektív nemesi státuszt is.⁸³ A szabad királyi város saját szokásai szerint élhetett, maga választotta meg bíróját, szabadon ítékezhetett, statútumot alkothatt, kegyúri joggal bírt, a polgárok szabad örökösödése biztosított volt,⁸⁴ saját bírójuk joghatósága alá tartoztak,⁸⁵ mentesek voltak minden földesúri teher alól, a városok a királyi kincstár felé egyösszegben voltak jogosultak a közterheket megfizetni.⁸⁶

A szabad királyi városok azon helybeli községek, amelyek királyi kegyből nyerték azon kiváltságot, miszerint minden magánföldesúr hatósága alól mentesen, egyedül a király hatalma alatt állnak, s a megyei törvényhatóság alól kivéve, területükön maguk gyakorolták a törvényhatóságot, közigazgatási dolgokban úgy, mint a polgári és büntető igazságszolgáltatás ügyeiben.

Jogaikat az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

- (1) Az országgyűlésre követeket küldtek, az ország rendjei között helyet foglalva (de ez alól lehetett kivétel, főleg a tárgyalt korszak második felében, ilyen például az előző fejezetben tárgyalt Pécs városa);

⁸³ KÁLLAY István: *Városi bíráskodás Magyarországon (1686-1848)*, Budapest 1996. 17-18.; LADÁNYI Erzsébet: *Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai jogfejlődés korai korszakában*, Budapest 1996.

⁸⁴ CIH 1687. évi 41. tc.

⁸⁵ CIH 1405. évi II. decr. 11. tc.

⁸⁶ CIH 1405. évi I. decr. 10. tc., 1518. évi 11. tc., 1630. évi 21. tc., stb.; Blazovich László: A királyi szabad városok jogi helyzete az Alföldön, különös tekintettel Szegedre, In: *Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére* (szerk.: MAKK Ferenc) Szeged 2002. 21-31.; Blazovich László: Az alföldi városok jogi helyzete és igazgatása. A királyi szabad városok az Alföldön, különös tekintettel Szegedre, In: Szeged, 2002, 5. szám 8-15.

- (2) Testületileg nemesi szabadsággal rendelkeztek;
- (3) Saját címerük és pecsétjük volt;
- (4) Kegyeri jogot gyakoroltak;
- (5) Piac-, heti és országos vásártartási jogosultsággal rendelkeztek;
- (6) A városi polgár után a város örököl a városi urafogyott vagyonban;
- (7) Hadi adón és katonai beszállásoláson túl más országos terhet nem viselt, a bányavárosok a beszállásolás alól is mentesek voltak;
- (8) Statutumalkotási joggal bírt.⁸⁷

Magyarországon ezekhez a kiváltságokhoz minden egyes város erőteljesen ragaszkodott, egészen 1848-ig. Az abszolutizmus komolyabb réseket nem tudott a privilégiumokon ütni, esetleg a joggyakorlatot tudta némileg befolyásolni. De a városi vezetőség hamar megtapasztalta, hogy a királyi udvar a központi akarat végrehajtására helyi szintre szinte soha vagy igen hosszadalmas időszakot követően küldött ki királyi biztost vagy végrehajtót, így az eltérő joggyakorlatnak legfeljebb peres ügyekben volt jelentősége, ott is csak akkor, ha az ügy központi fellebbviteli bírósághoz került.

A nyugat-európai városok az abszolutizmus elterjedésével egyidőben és hatására szűntek meg önálló entitásnak lenni. Ez nem véletlen, hiszen ezeken a területeken a központi hatalom szövetségeként lépett fel a polgárság, a nemesi renddel szemben. A nyugat-európai városok fénykora a XV-XVI. századra tehető. Azt követően már ritkán jött létre új város, a városhálózat erre az időszakra kialakult. A XVIII. századra egyértelműen látszik, hogy egész Európában a városi kereskedelmi, iparos réteg válságba jutott, ismételten előtérbe került a mezőgazdasági tevékenység, s csak az ipari forradalom hozott új lendületet. Az abszolutizmus így könnyen tehetette rá a gazdaságilag meggyengült városokra a hatalmát, erodálva a városi alkotmányokat.

Egy-két évszázaddal később, az ipari forradalom időszakában jelentek meg ismét a városok, mint ipari centrumok, de ekkor már nem az önkormányzati autonómia volt a fő szempont, hanem az építészeti, gazdasági, szociológiai, településtudományi oldalak domináltak. Az autonómia törekvések már a polgári korszakban ismételten napirendre kerültek, de ennek tárgyalása meghaladja jelen dolgozat kereteit.

Nálunk Werbőczy István határozta meg a város fogalmát. Ez az alap, amelyhez a rendi korszak alatt végig ragaszkodott a nemzet, ezen módosítani nem lehetett.⁸⁸ Az újkorban tovább élt a középkori jogi-közigazgatási fogalom-meghatározás, amelynek alapja az

⁸⁷ RÉCSI Emil: *Magyarország közigazgatása*, Buda-Pest, 1861. 309-312.

⁸⁸ HK pars III. tit. 8. skk.

autonómia, az államtól való viszonylagos függetlenség és a belső önálló igazgatási szervezet jelenléte és hatékony működése.

Hiába a jogszabályi megkülönböztetés, a magyar szabad királyi városok, illetve a mezővárosok ipari fejlettsége között nem lehetett különbséget tenni, illetve nem az volt a meghatározó, hogy egy szabad királyi városi rang már eleve nagyobb fejlettséget, illetve magasabb életszínvonalat jelentett.

Bár Magyarországon alapjaiban megkülönböztették a két jogi kategóriát, a mezővárosoknál az oklevelekben sokszor szerepelt a püspöki város, privilegizált mezőváros, főszabadalmas város elnevezés is, amely gyakran azt jelentette, illetve a közösség azt kívánta hangsúlyozni, hogy csupán az országrendiség hiánya jelenti a különbözőséget a szabad királyi városoktól, egyebekben minden fontos kellékkel rendelkeznek. Ezek után azon sem lehet csodálkozni, hogy volt olyan szabad királyi városi polgár is, aki nem törődve a városa előkelő címével, a jobb megélhetés kedvéért egy rangban alacsonyabbnak számító városba költözött át.⁸⁹

Az okleveleken és a pecséteken ott állt a *libera et regia civitas* felirat, hogy szabad és királyi városról beszélünk. Már Nagy Lajos dekrétuma vette ki a szabad királyi városokat a földesúri kilenced fizetése alól. Az *exceptis civitatibus muratis* (a fallal körülvett városok) kifejezés pedig nyomatékosít, hiszen kőfalat csak királyi engedéllyel lehetett építeni, bármely település ezt nem tehetette meg szabadon.⁹⁰

Zsigmond és Mátyás király nem tett különösebben különbséget a civitas és az oppidum között. Ez logikusan következik gazdaságpolitikájukból, hiszen a megerősödött árutermelő városokra kívánták helyezni uralmuk pénzügyi alapjait. A városi hierarchia kérdésében az 1514. évi 3. tc. ad támpontot, itt rendezték először egyértelműen a kérdést. Ezt követően a Tripartitum következtetése könnyen magyarázható.

A magyar mezőváros kifejezés először az Approbatákban szerepel, amelynek értelmében olyan város, amely a mezőben áll, tehát nincs neki fala.⁹¹ A latin *oppidum* kifejezés a XIII. században jelent meg, általános elterjedése a XV. századra tehető. A XVIII. századi összeírások (1715, 1720, 1773, 1784-87) a *civitas* és *oppidum* kifejezéseket sokszor összemosták. Sokszor a használt kifejezéssel nem a jogi jelleget, hanem a gazdasági erőt, városiasabb jelleget fejezték ki.

⁸⁹ GYIMESI Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*, Budapest 1975. 3, 20, 21, 45, 46, 137, 144.

⁹⁰ CIH 1351. évi 6. tc.

⁹¹ Ap. C. II. 1. a 2. cond. VII.

Az *oppidumokat* feloszthatjuk privilegizált és kontraktuális városokra. De sok esetben egyetlen város is – akár városrészenként – más és más jogosítványokkal bírt. Esztergomnak például csak egy része nyerte csak vissza 1708-ban a szabad királyi városi státuszt. A Vár, a Viziváros, a Primás-sziget, Szentgyörgymező az érsek fennhatósága alatt maradt, a Szent Tamás-város földesura pedig a káptalan volt.

Az egyszerű jobbágyfaluból való kiemelkedés jele volt a bíró, tanács és választott közösség megjelenése, valamint a földesúri terhek évente egy összegben való megváltása. Érdekes viszont, hogy a *caducitas* (örökös nélkül elhalt vagyonának öröklése) kérdésében mennyire változatos volt a kép, hogy ez a földesurat vagy a város közösségét illette-e meg. A tisztségviselők megválasztása, majd megválasztott személyek jóváhagyása is változókonny helyzetet mutat. A királynak a jog szerint a városbíró be kellett mutatni kezdetől fogva a szabad királyi városok esetében, ezt viszont a király nem kérte számon, így feledésbe merült. A XVII. századtól királyi biztosok gyakorolták a felügyeletet a városok felett. A mezővárosokban a földesúr ellenőrizte, ha akarta, vagy megbízottja volt jelen a tisztújításokon, valamint ellenőrizte a hozzá benyújtott éves számadásokat.

Peres ügyekben a mezővárosi bíróságtól a fellebbvitel az úriszék, ill. a vármegyei *sedria* volt.

Jogszabályalkotás gyakorlásának kérdésében ismételt a Hármaskönyvre lehetett hivatkozni. Minden közösség hozhatott szabályokat felsőbbségének beleegyezésével.⁹² Persze, itt felmerül a kérdés, hogy főszabályként nem alkothat, hacsak feljebbvalója meg nem engedi, vagy a jogalkotás alanyi jogon jár, feljebbvalói ellenőrzés mellett. Természetesen a városok a második véleményt vallották. Egerben a város mondhatott ki halálos ítéleteket, de a végrehajtásához a földesúr megerősítése kellett. Vác főbenjáró ügyeit át kellett adnia az uradalomnak. Pécs kifejezetten ellenszegült földesurának, ez az állapot egészen a szabad királyi rang elnyeréséig tartott, ami a büntető joghatóság átengedését illeti.

Bár a középkorban elvétve még előfordult, de az újkorban leányváros – anyaváros fellebbezési viszony – főleg mezővárosok esetében – nem fordult elő. Rendes út: mezőváros bírósága – úriszék – vármegye. Úrbéri perekben első fok az úriszék, utána a vármegye, majd 1765-től a Helytartótanács. Ha a mezőváros kiváltsága volt a vita tárgya, akkor első fokon a Királyi Tábla, majd a Hétszemélyes Tábla ítélkezett.⁹³

A mezővárosi jegyzőkönyvi bejegyzések idővel közokirati jelleget öltöttek, így hiteles helyi tevékenységet is elláttak, saját ügyeikben. A szakközigazgatás folyamatos

⁹² HK pars III. tit. 2. 1.§

⁹³ CIH 1729. évi 43. tc. 4.§

diferenciálódásával idővel a hivatalok látták el a feladatot, a városi tanácsnak a felügyeleti jogkör maradt.

Érdekeség, hogy több városban csak 32 évre lehetett megváltani a jobbágyterheket. Oka lehet, hogy nemesi birtok kapcsán 32 év az elévülési idő? Nehogy erre hivatkozzanak a mezőváros polgárai? Az okiratokból erre nem lehet választ kapni.

Előfordult, hogy a mezővárosoknál is jelentkezett a kegyúri jogosultság. Ahol nem, ott általában párbért fizettek a lakosok, amely kifejezetten jobbágyi szolgáltatás.⁹⁴

⁹⁴ CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest 1962. 3-46. ALSÓ László: *A nemesi községek hatósága és szervezete*, különlenyomat a Magyar Közigazgatás 1928. évi 12-14. számából

II. RÉSZ: A VÁROSI LAKOSSÁG ALAPVETŐ JOGAI

1. fejezet: A helyi jogképesség teljessége: városi polgárok, nemes városlakók, nemes polgárok

A polgárjog, amely a városi polgároknak az állammal, várossal, más hatóságokkal és egymás közötti jogviszonyaikat szabályozta, városonként más és más volt, igen tarka képpel találkozunk. Ebben a fejezetben igyekszünk a hasonló vonásokat kiemelni, miközben valljuk, hogy minden város szuverén belső jogrendjébe tartozott az egyes kötelezettségek és jogositványok meghatározása.

A polgárjogokban való részesedést a polgárok közé való felvétel tette lehetővé. A felvételnél személyi és anyagi feltételei voltak. A személyi feltételek megfelelő erkölcsi életet kívántak meg, amelyet az elbocsátó város (előbbi lakóhely) hatósága igazolt. Ha városszülött polgárfi kérte a felvételt, külön igazolás nem kellett. A felveendő megfelelő erkölcsi képességéért esetleg két polgárnak hely is kellett állnia. Rendszerinti előfeltétel volt az is, hogy az illető valamely céhbe felvétesse magát. Másutt a céhbeli tagságnak volt előfeltétele a polgárjog. Az anyagi feltételt a város állapította meg. A felvételi díjnak (polgár taxának) hatósági megállapításába a XVIII. században beleszólt a Kamara is.⁹⁵ A polgárjog elnyeréséhez több városnál akár központilag is előírták a katolikus felekezethez való tartozást.⁹⁶ Péccett például a polgárjog megadásakor a tanácsnak meg kellett vizsgálnia, hogy a jelölt a mesterségét megfelelő színvonalon űzi-e, illetve megélhetése a városban biztosítva lesz-e. Polgárlevelet csak az kaphatott, aki a megfelelő taksát is lefizette.⁹⁷ Felsőbányán is, ha valaki városi polgár szeretett volna lenni, először igazolnia kellett, hogy jobbagyként földesúrával elszámolt. Ezt követően meg kellett vizsgálni, hogy nem büntetett előéletű-e, s jó erkölcsűnek tekinthető-e. Ezek után le kellett fizetnie a díjat, aztán kapott polgárjogot és folytathatott kézműves tevékenységet.⁹⁸

⁹⁵ Győrött a polgárdíj 1754-ben 12, 24 és 32 frt volt a szerint, hogy polgárfi. Más városból való honi iparost, vagy külföldit, illetve gazdálkodót vettek-e fel. GyVL Liber Tribunatus anno 1754. 1816-ban 4, 8, illetve 25 frt a Taxa. GyVL Prot. Electae Communitatis Anno 1816. 1824-ben 6, 12 és 50 frt. uott. anno 1824. A polgárjogra és polgárdira lásd még Iványi i. m.-t. és CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és kiételei a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest 1962. 38.

⁹⁶ CSÁKY Imre: *Szeged szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest 2003. 88.; CSÁKY Imre: *Buda szabad királyi főváros címeres kiváltságlevele*, Budapest 2003. 42.; CSÁKY Imre (szerk.): *Pest szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest 2003. 41.; SÁNDOR László: *Pécs szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest 2002. 65.

⁹⁷ Pécs, 1780. július 3. CSHM V. 560-576.

⁹⁸ Felsőbánya v.lt. prot. ex 1740-1793. lapszám nélkül, 1738. augusztus 6. CSHM III. 752.

A győri és komáromi kiváltságlevelek nem rendelkeztek a polgárok közé való felvételről. Az újvidéki és zombori kiváltságlevelek azt kötötték ki, hogy a török birodalom alattvalóit polgároknak fel ne vegyék, s ha esetleg ilyeneket felvettek volna, abból elbocsáttassanak. Ez az intézkedés vonatkozott azokra is, akik nem tartoztak a katolikus, vagy a görögkeleti vallásúak közé.

A polgároknak a polgári könyvbe való beírása, vagyis a végleges felvétel előtt esküt kellett tenniük. A polgári eskütétel rendjét a városi statútumok szabályozták. Komárom, Újvidék és Zombor kiváltságlevele azonban más városok módjára, amelyekben erősség van, hűségi esküvésük alkalmával a különben használt esküben foglaltakon kívül külön kikötötte, hogy a polgárok esküdjenek meg arra, hogy készek és kötelesek érzik magukat a várat és erősséget minden eszközzel, minden erejükkel utolsó csepp vérig oltalmazni. Itt tehát a városi és a végvári kötelezettségek egyaránt részét képezték a polgári létnek.

Győrben fennmaradt a városi polgárok esküszövege is. Az idegen, mielőtt polgárjogot szerzett, az alábbi esküt tette: Én N. esküszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság egy bizon Istennek, boldogságos asszonyunk Szűz Máriának és Istennek minden szentjeinek, hogy ezen Győr városában Istenem után az én koronás királyomnak, Győr város bírójának és városi esküdt uraméknak, s több előttem és nálamnál följebb való tisztségviselőknak, igaz leszek, és parancsaiknak tehetségem szerint eleget tenni igyekszem, ezen Győr városát és annak igazságát oltalmazni fogom, titkát a városnak az én koronás királyom ellenségének ki nem jelentem, sőt inkább, ha mi kárát hallok az városnak, azt bemondom. Más tisztségviselő vagy más bíró alá magamat bírák híre nélkül, avagy tanácsbeli uraimék közül való híre nélkül nem adom, és midőn az város közül magamat ki akarom vennem, város becsületes levelét magam viseléséről és jámborságomról fogok kérni, ha pedig hír nélkül elmennék, más tisztségviselő vagy más bíró alá adnám magamat, avagy elszökném, azonnal a város minden jószágomat elfoglalhassa, és ahol találni fognak, megfoghasson és megbüntethessen. Erre kötöm magam híven, becsületesem vesztese alatt az én keresztény hitemmel és szent evangéliummal. Isten engem úgy segítjen.⁹⁹

Mindenesetre egy városhoz való tartozás komoly előnyökkel járt. Még egy mezőváros esetében is fennállt az a lehetőség, hogy a polgár nem közvetlenül a földesúr alá volt rendelve, hanem a városi vezetőség, tehát saját polgártársainak igazgatása alá tartozott. Ez ebben az időszakban óriási előnynek számított, hiszen egy idegen földesúri tisztségviselő helyett saját lakó- és munkatársai között intézhette ügyeit, akik ugyanúgy éltek és gondolkodtak, mint ő.

⁹⁹ CSHM V/2. 347-349. Győr (v. lt. Prot. ex 1697-1701. pag. 10.)

A polgárok jogai közé tartozott mindenekelőtt az aktív és passzív választói jog, amelyet a városi statútumok szabályoztak. Közjogi, pénzügyi jogi kiváltságuk volt a vám-, harmincad- és esetleg helypénzmentesség. E mentességek tartalmát és mértékét a privilégiumlevelek állapították meg. A városi polgárok szabadságukat és személyüket a városi hatóság által kiállított útlevellel igazolták. Ezeket az útleveleket mindenkinek hiteles okirat gyanánt kellett elfogadni.

A polgári jogokhoz tartozott a város területén az iparüzés, a szabad bormérés, a kereskedés joga, ezenkívül részesedés a földesúri jogokban. E jogokat fentebb már részletesen felsoroltuk a városi jogok között.

Az örökös nélkül maradt polgári vagyon a földesúri hatalom alatt a földesurat illette (*caducitas*). A szabad királyi városokban a polgárok ingó, vagy ingatlan vagyona magszakadás esetén a városra szállt. A privilégiumok megengedték, hogy a városok ezenkívül az uravesztett jószágokat szabadon birtokba vehessék és közhaszonra fordíthassák, de a szabad nemes személyeknek, valamint a hazaárulás, vagy felségsértés bűnében elmarasztalt polgároknak a város területén levő ingatlan és ingó vagyonát a királyi kincstár örökölte.¹⁰⁰ Az ilyen polgári örökségek a király által ugyan adományozhatók, de azért az adományok a polgári joghatóság alá tartozóknak kellett lenniük. A város területén a polgárságon kívül magasabb jogállású nemes személyek, ezen kívül olyan alacsonyabb jogállású személyek is laktak, akik a polgári jogot elnyerni nem tudták. A nemes személyek, jogaik a polgároknál magasabbak lévén, nem is igen folyamodtak a polgári jog elnyerése iránt, a városi közterheket viselni nem akarták, csak élvezni a városi kultúra által nyújtott kényelmet és előnyöket. A polgárságnak régi törekvése, hogy a nemesség, ha a város területén lakik, vagy itt ingatlana van, a polgári terhekben részt vegyen. Ez a törekvés évszázados harcokat eredményezett, de a nemesség többnyire kihúzta magát a teherviselésből. A XVIII. században azonban már sikerül a polgároknak igazságukat megvédeni és a kiváltságos kúriákon kívül, a polgári telkeken lakó nemesek részt vettek a közterhek viselésében.

Az alacsonyabb rendű népesség anyagi erő híján csak megtűrt volt a városokban. Bár a középkor demokratikus szerveztű városában csaknem minden lakos egyúttal polgár is volt, később a polgárok számához viszonyítva a nem polgár lakosság száma egyre növekedett.

A privilégiumok részletesen intézkedtek arról, hogy kiknek kellett és kik lehettek mentesek a polgári hatóság és a teherviselés alól. Így a győri, pesti, budai privilégiumlevél a városban és városon kívül levő minden teleknek és háznak a város akarata ellenére való

¹⁰⁰ CIH 1647: 87. tc., 1715: 62. tc.

kivételét és felszabadítását, vagyis nemesi telekké tételét eltiltotta. A komáromi kiváltságlevél szerint (3. p.) a városban mindenki, bármilyen rangú és rendű legyen is, aki itt polgári telekkel bírt és a polgári jogok jótéteményében részesült, semmit sem használván nemesi vagy katonai kiváltsága, tartozott a telke után és polgári jogaiért járó adózásokat a városnak megfizetni, a közterheket viselni, és ilyen telkekre, valamint polgári jogaikra nézve a polgári joghatóságot elismerni. Ez alól kivéve mégis a királyi szabadalmakkal és kiváltságokkal bíró kúriákat, amelyeknek kuriális szabadsága és a nemesek személyeinek kiváltsága az ország törvényeinek értelmében továbbra is megmaradt (11. p.). Újvidéken (13. p.), Zomborban (12. p.) a kiváltságlevél megemlékezett az országban és visszakapcsolt részein lakó görögkeleti szertartású szerbekről, akiknek régi kiváltságai továbbra is érvényben maradtak. A városok kiváltságleveleibe a Kancellária többnyire felvettette azt a kikötést, hogy csak katolikus lehessen polgárnak felvenni. Az 1790: 26. és 27. tc.-ek ezt a megszorítást később eltörölték, s a keresztényeknek a polgárok közé felvétele mindenütt szabaddá vált.¹⁰¹

Ezen rövid bevezető után tekintsük át a részletes szabályokat!

A társadalmi tagozódás igazodott a klasszikus európai modellhez. A város tömegét a nincstelen, polgárjoggal nem rendelkező városlakók alkották: szökött jobbágyok, kontárok alkották ezt a kört. Az igazi első nagy lépést a polgárjog elnyerése jelentette, amely komoly anyagi áldozattal járt a jelölt számára, de hosszútávon mind erkölcsileg, mind anyagilag igen kifizetődő befektetés volt. Elveikben e polgárjoggal rendelkező városlakók közgyűlése volt ama legfőbb szerv, amely mind a jogalkotás, mind az igazgatás, mind a bíraskodás területén meghatározó jogosítványokkal élt. A gyakorlat természetesen ekkor már a legtöbb európai országban más, hiszen mindenütt elindult egy befolyásos réteg elkülönülése.

Az újkor elejére a városok jelentős része elitizálódott és oligarchizálódott. A plebejus rétegek így tehát örültek a központi kormányzat gyámkodásának, amely megvédte őket a patriciusok túlkapásaitól, de ezzel egyben a gyámi szerep egyet jelentett a társadalompolitikai súlytalansággal.¹⁰² A városok polgárai erőteljesen vigyáztak arra, nehogy az új jövevények polgárjogot szerezzenek. A jövevényekre viszont szükség volt, mint napszámásokra.¹⁰³

A város irányítása egy kisebb hatalmi elit, egy kevesebb, mint száz fős választó polgárság (*electa communitas*) kezében összpontosult.¹⁰⁴ Ez a testület képezte a város patricius rétegét, amelynek körébe csak igen nehezen lehetett bekerülni, a várakozási idő

¹⁰¹ CSIZMADIA Andor: *A magyar városi jog* 90-92.

¹⁰² KAJTÁR István: *Magyar városi önkormányzatok (1848-1918)*, Budapest 1992.15.

¹⁰³ BÁCSKAI Véra: *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686-1873*, Budapest 1971. 15.

¹⁰⁴ Csizmadia Andor: Győr közigazgatása a sz. kir. városi rangra emelkedés előtt, In: *Győri Szemle Könyvtára* 15. szám, 10. és GyML Prot. Anno 1614-29. 295. lap (1619. ápr. 24.)

hosszú volt, s igen szerteágazó kapcsolatrendszert kellett az aspiránsnak kialakítania. Talán a legegyszerűbb módszer – mint ahogy a céhek esetében is – a megfelelő családba való beházasodás lehetett.

A patrícius – plebejus különbségen túl megtalálhatjuk a városlakó – városi polgár ellentétét is. A városlakó – bár élvezte a városi élet előnyeit – jogokkal és társadalmi megbecsüléssel nem rendelkezett. Miután a városi polgárok jelentős része sem rendelkezett politikai jogokkal, ennek kérdése a többi lakosnál már kérdés formájában sem merülhetett fel.¹⁰⁵ A városi polgár számára nagy előnyt jelentett például, hogy a polgárjoggal rendelkező személy behozhatott és árusíthatott bort, amely jelentős bevételnek számított ebben az időben. Ezt Kassa statútumában külön meg is jelölte.¹⁰⁶ Hasonló a kassai szabályozáshoz képest a szegedi is. A nem polgár városlakó szabadon bort nem mérhetett, amíg a polgárok számára akár saját, akár idegen háznál megengedett volt.¹⁰⁷ Kőszegen, amikor szabad volt a városban bort árusítani, azt sem tehetette meg minden városlakó, még akkor sem, ha a város határában szülője volt, hanem csak a városi polgárjoggal rendelkező személy. Aki városi polgár akart lenni, előbb földesurával kellett megegyeznie, és a szabadság levelét a városban be kellett mutatnia.¹⁰⁸ Ezt a rendelkezést a város 1701-ben megismételte.¹⁰⁹ A bor árusítása mellett a nem városi polgároknak a vadászati joga is korlátozva volt. Székesfehérváron szabályozták,¹¹⁰ hogy akinek nincsen polgárjoga, nem tarthat puskát, és nem is vadászhat. Március 1-jéig mindenki, akinek nincs hozzá joga, eladhatja a puskáját. Akinél ezt követően találnak, attól el fogják kobozni.¹¹¹ Székesfehérváron a borárusítás és a mészárszék tartása szintén a polgárságnak volt fenntartva.¹¹²

A polgárjog elnyerésére Budán a szószóló vagy céh vagy külvárosi bíróság ajánlására volt szükség. Kezdetben szóban, majd írásban kellett a kérelmet benyújtani. Szükséges volt a törvényes származás és a katolikus valláshoz tartozás. Idegen állam polgárának meg kellett tagadnia régi hazáját és fel kellett esküdnie király és a város hűségére. Az iparosnak igazolnia kellett, hol tanulta a mesterségét, leszerelt katonának az obsitját, volt jobbágnak az elbocsátó

¹⁰⁵ BÁCSEAI Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*, Budapest 2002. 43.

¹⁰⁶ Kassa v.lt. art. elect. comm. stat., 1621. CSHM II. 165.

¹⁰⁷ Szeged, 1803. augusztus 16. (Szegedi v.lt. statua civitatis 26. lap) CSHM III. 800-801.

¹⁰⁸ Kőszeg, 1649. június 27. (Kőszeg városi levéltár: articuli seu statuta liberae ac regiae civitatis Kőszeg seu Güns c. könyv Articuli super constitutionibus iudicis et senatus atque adeo totius communis liberae ac regiae civitatis Kőszegh conclusi, in medioque ipsorum observari soliti atque in curia solenniter publicati felirat alatt. Ezt a statútumot a város az 1771. május 10-én tartott közgyűlés határozatából felküldte a Helytartótanácsához) CSHM V. 207-218.

¹⁰⁹ Kőszeg, 1701. április 29. (Kőszeg v.lt. prot. ex 1697-1702. pag. 527.)

¹¹⁰ 1766. február 3. (FML prot. 1752-1770. folio 426.)

¹¹¹ Székesfehérvár, 1766. február 3. (prot. 1752-1770. folio 426.) CSHM V. 544.

¹¹² CSÁKY Imre: *Székesfehérvár szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest 2003. 39.

levelét. A belső tanács azt is vizsgálta, tudja-e majd az illető a közterheket fizetni. A tanács megtagadhatta akkor a polgárjog megadását, ha a kérelmező mesterségét már túl sokan űzték és az azok megélhetését veszélyeztette volna. Az elutasítottak számos esetben a királyhoz folyamodtak, s ilyenkor a Kancellária vagy a Helytartótanács elrendelhetette a polgárjog megadását. Polgárjogot bűncselekmény elkövetése esetén el lehetett veszteni. A polgárdíj Budán igen magas volt. Ezt a kormányzat sokszor kívánta mérsékelteni, de hosszútávú sikert nem lehetett elérni. A polgárdíj lefizetését követően kellett a polgáresküt letenni, Istenre, Szűz Máriára és a szentekre, s ezt követően írták be az illető nevét a polgárkönyvbe.¹¹³

Amint előbb már említettük, a lakosság jelentős része kiszorult a valóságos politikai hatalomból. A társadalmi ellentétek, néha meg is mutatkoztak. Erre főleg akkor került sor, amikor az elégedetlenség botránnyá terebélyesedett. Budánál például, a tanács oligarchikus uralma nemcsak a külvárosokat benépesítő, a polgárjoggal nem rendelkező lakosok nagy tömegét rekesztették ki a hatalomból, hanem a céhpolgárság zömét is. A város vezetői az 1703-i privilégium alapján tetszésük szerint rendelkeztek a városi állásokkal és jövedelmekkel. A politikai fejlődés csomópontjai ezért azok a dátumok, amelyeken a polgárságnak a tanács monopóliumával szembeni ellenállása spontán vagy szervezett formában robbant ki, s így kamarai bizottságok kiküldését tette szükségessé. Buda igazgatási fejlődésének legfontosabb állomásai ebben az időszakban a város ügyeit úgy-ahogy rendbe hozó bizottsági vizsgálatok, legjelentősebb, ma is rendelkezésre álló dokumentumai a vizsgálóbizottságok által kiadott utasítások.¹¹⁴

Pest a választó polgárság előterjesztésében a városi polgárság elnyeréséhez komoly feltételeket szabott. A kérvényt a városi tanácshoz kellett intézni. Úgy tűnik a forrás alapján, hogy a város alapos ok nélkül adott polgárjogot, eltúlzott számban, ezért az alábbiakat kérte a választó polgárság a tanácstól:

Először: voltak mágánások és nemesek is, akik polgárjogot kívántak szerezni. Ebből az következik, hogy városi polgárnak lenni nagy dolog. Ha tehát valaki idegenként jelentkezik, ne lehessen azonnal polgár, hanem két-három éven át éljen a városban, űzzön mesterséget. Így a közösség már megismerheti őket, hogy méltóak-e viselkedésük alapján a polgárjogra. Másodszor: csak minden negyedik évben kerüljön sor polgárok felvételére. Se a kereskedők, se az iparosok ne lehessenek azonnal polgárok. Dolgozzanak, majd a befogadó közösség

¹¹³ KOSÁRY Domokos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig (*Budapest története III.*) Budapest 1975. 165.

¹¹⁴ BÓNIS György: *Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században*, Budapest 1974. 8.

ítélete alapján terjesszék őket a választott polgárság elé, mert ott minden mesterségből vannak képviselők.

Harmadszor: ha napszámos vagy legény kap polgárjogot, utána már szégyell ilyen munkát elvállalni. Ezek után borozót fog nyitni, pedig abból már most is túl sok van.

Negyedszer: földművest sem szabad polgárnak felvenni. Itt vesz egy házat, polgár lesz, utána már nem fog földműves munkát végezni. A földesúr elveszít egy dolgozós családot, itt meg egy naplopó családdal több lesz.¹¹⁵

Vizsgáljuk meg Buda és Pest esetében a polgárjoggal rendelkezők összetételét! A néhány ezres, majd néhány tízezres lakosság jogi alapon mindkét városban két részre oszlott: polgárjoggal rendelkezőkre és azzal nem rendelkezőkre. Az előbbieket Budán is Pesten is mindvégig a városlakók elenyésző kisebbségét alkották, arányuk az összlakosságon belül nem volt több mint 3 százalék. Budai adatok szerint 1691-ben 180, 1723-ban 380 polgár élt ott. A pesti polgárok összessége pedig a század elején alig haladta meg a 100 főt. A század végén népességében egymáshoz közelítő Budán és Pesten – külön-külön – 600 körül mozoghatott a számuk.¹¹⁶

A polgárok számáról hiányosak az adatok, a polgárfelvételek száma azonban követhető. A század folyamán a következőképpen alakult:¹¹⁷

fő/időszak	Buda	Pest
1686–1705	565	483
1706–1710	105	28
1711–1720	553	185
1721–1730	403	221
1731–1740	386	262
1741–1750	417	265
1751–1760	356	305
1761–1770	413	405
1771–1780	519	487
1781–1790	659	692

Szem előtt tartva a városokban lakó teljes jogú polgárság végig csekély arányát, Nagy Lajos szerint nyilvánvaló, hogy nagy volt a budai és a pesti polgárok mobilitása. Ha a polgárjogot szerzők mindegyike a városokban maradt volna, a halálozások ellenére a polgárság aránya jóval nagyobb lenne. A teljes jogú polgárok sorait a városok döntően nem

¹¹⁵ Pest v.lt. választott polgárság iratai 294/1791. július 4.

¹¹⁶ *Budapest III.*, 133. old.

¹¹⁷ *Budapest III.*, 132. old.

saját lakosaikból töltötték fel. Pesti adatok szerint 1686–1790 között azok közül a polgárok közül, akiknek ismert volt a származási helye, 44 százalék külföldről (elsősorban a Német-Római Birodalom területéről, főként az osztrák örökös tartományokból), 26,5 százalék Magyarországról jött, és csak 29,5 százalék volt pesti származású. A század folyamán annyi változás történt, hogy fokozatosan növekedett a pesti származású polgárok aránya. Ezzel szemben csökkent a Magyarországról jöttek aránya, s csökkent, bár relatív többségben maradt, a külföldről jötteké is. (A külföldiek 1750 előtt még abszolút többségben voltak a felvettek között.) Budáról hasonló adatok nem állnak rendelkezésre, de – szintén Nagy Lajos szerint – Buda magyarországi és külföldi vonzáskörzete megegyezett Pestével.

A polgárnak felvettek között Pesten a legnagyobb számban a kézművesek képviseltették magukat. Mögöttük az egyéb és az ismeretlen kategóriába tartozók következtek, akik alatt valószínűleg többnyire ház- és telektulajdonosokat, illetve olyanokat kell érteni, akik vagyonukból éltek. A fentiek aránya a polgárságon belül a század folyamán növekedett. Egyre többen voltak a polgárok között a nemesek és a főnemesek, akik részben mint hivatalnokok, részben mint környékbeli földbirtokosok költöztek a városba és szereztek városi polgárjogot. Ezzel szemben az őstermelők aránya – tükrözve, hogy a város mezőgazdasági jellege halványodott – csekély volt, s különösen jelentéktelenné vált a század második felében. Ugyanez vonatkozik a katonából lett polgárookra is.

Budán, az egész évszázadra kivetítve, szintén a kézművesek voltak többségben a felvett polgárok között, mögöttük következtek az ismeretlen kategóriába tartozók. A tendencia azonban a kézművesek esetében mást mutat, mint Pesten. A kézművesek aránya a század második felében, amikor az Pesten 50 százalék fölött volt, Budán 50 százalék alá süllyedt (a század első felében még 60 százalék fölött volt). Ezzel szemben növekedett az ismeretlenek száma, akik között ott rejtőzködnek a jómódú szőlőtulajdonosok is.

A felvett polgárok vagy az egy-egy időszakban polgárjoggal rendelkezők csoportja alapján azonban nem lehet képet alkotni a városok társadalmáról. A városi polgár ugyanis csak a városi közéletben való részvétel lehetőségeit illetően különült el markánsan a többi városlakótól, gazdasági szerepét, vagyoni helyzetét, társadalmi állását tekintve azonban – időben előre haladva – egyre kevésbé volt jelentősége annak, hogy rendelkezett-e polgárjoggal vagy sem.

Az adóösszeírások más keresztmetszetben mutatják be a városi társadalmat, mint a polgárfelvételekről készült táblázatok, de szintén nem alkalmasak arra, hogy pontosan leírják, hiszen szintén csak egy meghatározott nézőpontból látatják.

Értékesnek látszó összeírások készültek Pesten 1772 és 1781 között a Helytartótanács rendeletére, amelyekben – egyebek mellett – megtalálható a város teljes lakosságának száma is éves bontásban (kivéve 1778-at).¹¹⁸ Az adatok azonban csökkent értékűek, hiszen bizonyos években valószínűleg a város ideiglenes lakosait is összeírták, más években nem.¹¹⁹

Meghatározó a polgárok öltözködése is. Ki milyen társadalmi rendbe tartozott, annak megfelelően öltözködött. Akinek a városon kívül nem volt nemes jószág, nem viselhetett a városban megszokott ruházaton kívül mást, így selymet, aranyos, ezüstözött zsinórt, csipkét, prémet. Aki ilyenben parádézott a városban, attól elvették, s a ruhát úgy kapta vissza, ahogy hordania illett városi polgár léte.¹²⁰

A tanács a polgárjog, illetve a letelepedési engedélyek kiadásakor mindig mérlegelte, hogy a városnak szüksége van-e az illető kézművesre, így előnyben részesítették a festőket, költégyártókat, kőfaragókat, puskaműveseket, szerszámműveseket és más ritka szakmákat (pl. olaszfal-készítőket). 1765-ben nyert pl. Székesfehérváron polgárjogot Kayser János harangöntő; majd 1798-ban egy egri legényt vettek fel a harangöntők közé; 1810-ben pedig Schik Ferenc lett a városban a harangöntő mester.¹²¹

A polgárjog bejegyzését Pesten a jegyző végezte, aki feltüntette a pontos dátumot és az illető személyes adatait.¹²²

A városi tanácsok a polgárjogért folyamodó, illetve azt elnyerő személyektől helyenként változó, néhol igen magas díjakat szedtek. Ez azt a célt szolgálta, hogy városi polgárnak csak vagyonos személyeket vegyenek fel. A polgárjog elnyerésének szabályaival kapcsolatosan érdemes áttekinteni a városi gazdálkodás adatait, amely részletes adatokat közölt a polgárrá válás pénzügyi feltételeiről. Ez a bevétel az *újpolgár-taxa*, a városi tanács által újonnan felvett polgároktól szedett díj. A polgártaxa-bevételek Budán a XVIII. század első feléhez képest emelkedést mutattak. Buda város 1712-ben 576, 1719-ben 394, 1728-ban 1337, 1732-ben 1098 Ft-ot vett be polgártaxákból.¹²⁸ A század második felében a város taxabevételeinek negyed része polgártaxákból származott. Székesfehérvár 1765-ben 31 új polgárt vett fel, ezek közül 14 fő fejenként 13, 17 fő fejenként 44 Ft-ot fizetett. Pozsony város 1768-ban 3378, 1770-ben 2030, 1772-ben 2590 Ft-ot, 1768 és 1773 között évi átlagban 2332

¹¹⁸ Thirring Gusztáv: Pest város népessége az 1771-1781. években. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934. XII. 2. sz. 156.

¹¹⁹ Pásztor Mihály: A hatvanesztendő 1879. évi XXVIII. törvénycikk. In: *Városi Szemle*, 1939. XXV. 4. sz. 516.

¹²⁰ CSHM V/2. 379-380. Szombathely, 1708. május 31. (v. lt. prot. 1707-1712. pag. 56.)

¹²¹ FML Székesfehérvár v.lt. prot. sess. 1765. jún. 15. No 739.; 1810. aug. 27. No 1314.; 1840. aug. 10. No 1742.

¹²² Pest v.lt. instr. 41. – 1721 után (keltezten okirat)

Ft-ot vett be polgártaxákból.¹²³ Esztergom városában a városi polgárjogelnyeréséért 5 forintot kell fizetni.¹²⁴ Pécssett a tűzikassa számára is kellett egy meghatározott összeget juttatni.¹²⁵

A polgártaxákból származó jövedelmet a városi tanácsok minden eszközzel emelni akarták. Egyes városok a polgártaxán felül más szolgáltatásokat is követeltek új polgáraiktól. Nagybánya város a taxán felül különböző szolgáltatásokat, vagy azok megváltása címén 25 Ft-ot követelt. 1768-ban a soproni polgárok panaszt tettek, mert a tanács a polgárságba való felvételért összesen 97 Ft-ot követelt. Az összeget a polgárok igen magasnak és sérelmesnek találták, mert a többi városok nem követeltek ilyen külön díjakat a felvett polgároktól. 1773-ban Eperjes város a már felvett polgároktól beszedett újabb díjakat uralkodói leirat alapján visszafizette. Az ügygel az államtanács is foglalkozott. Igen jellemző, hogy a székesfehérvári polgártaxa 1694 és 1749 között 6 Ft-ról 24 Ft-ra emelkedett. Ezenkívül a város követelt még egy birodalmi tallért tűzoltásra, 1 Ft-ot a bírónak és 75 dénárt a városi kancelláriának.

A beszedett polgártaxát a házipénztárba kellett bevételezni. Egy 1733-ból való rendelet szerint – amelyet 1777-ben uralkodói leirat erősített meg – előnyben kellett részesíteni az idegen országból jövő katolikus vallásúakat. Vigyáznia kellett a tanácsnak, hogy haszontalan polgárokat ne vegyen fel, hanem csak olyanokat, akikre a városnak, a polgárok egész közösségének szüksége volt. A városok általában saját polgáraik fiait részesítették előnyben. A városi polgártaxa szedésében az 1760-as évek hoztak fordulatot. Ez időtől kezdve a bécsi udvar a „több adófizető, nagyobb városi adók” elv alapján a városi lakosság növelésére, ezen belül kézműveseknek a városokba való telepítésére törekedett. A telepítéseket azonban nagyban akadályozta a városok által magasan megállapított polgártaxa. A bécsi udvar ezért 1764-ben kísérletet tett a kérdés országos rendezésére. Ehhez Borié államtanácsos egyik későbbi megállapítása szolgált alapul, mely szerint „minden erővel növelni kell a szabad királyi városok lakóinak számát”, ezért a polgártaxát mérsékelni kell. Az új rendelkezés a felveendő polgárokat három csoportba sorolta: helybeli polgár fia, magyarországi más városból való és idegen. A polgártaxát ennek megfelelően 2-48 Ft között állapította meg. Egyes esetekben előfordult, hogy a városok a külföldről jövő kézműveseknek felsőbb utasításra a polgár- és mesterjogot ingyen adták.¹²⁶

A fentiek ellenére meg kell jegyezni, hogy nem mindenki törekedett a polgárság elnyerésére, főleg akkor nem, ha ebből különösebb előnye nem származott. Erre példa

¹²³ NAGY István 1957. 73-74.

¹²⁴ KEML IV. 1001.a. III. 8. (1712. január 27.)

¹²⁵ Pécs, 1780. július 3. CSHM V. 560-576.

¹²⁶ Iványi Béla: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése, figyelemmel Buda és Pest városokra, *Statisztikai Közlemények* 84. k. 1. sz. 75.

Esztergom esete is. Úgy tűnik, senki sem iparkodott, hogy városi polgár legyen. Ezért a város ismételten felszólította a mestereket, hogy egy éven belül váljanak polgárrá, különben a város fel fogja függeszteni a tevékenységét a polgárjog elnyeréséig. A város azt is kilátásba helyezte, hogy azokat is kötelezi a polgárjog elnyerésére, akik vagyonosabbak, s a városban több ingatlannal is rendelkeznek. Aki vonakodik a polgárjog iránt folyamodni, ideiglenesen megemelik a porcióját. Ezt követően csak a Szent Péter és Pál plébániatemplom felújítására letett büntetéspénz mellett folyamodhat a polgárjogért.¹²⁷

Pécs is szigorúan megkövetelte a polgárrá válást attól, aki a városban ingatlant szerzett. Ha valaki például örökléssel jutott ilyen vagyonhoz, egy éven belül el kellett adnia, vagy polgárjogot kellett szereznie, ellenkező esetben kibecsülték az ingatlanából.¹²⁸

A XIX. századra már alig volt jelentősége s a polgárjognak. A polgárjog bírása már kevés ahhoz, hogy valaki politikai befolyást szerezzen a város működésére. Nagyon sok tehetős ember, akár a kézművesek és iparosok feléről is lehet szó, nem is igyekeztek polgárjogot szerezni, mert ennek semmi előnyét sem látták. A gazdasági erejük akár fel is múlhatta a polgárjoggal rendelkezőket, kevesebb valós jogosítvánnyal viszont így sem rendelkeztek. Tény, hogy abszolút értelemben a XIX. század elején nem csökkent a polgárjogért folyamodók száma, de a városlakók növekvő számához, relative nézve bizony erőteljes visszaesést mutatott.¹²⁹

A városi lakosok között viszont nemcsak polgárjog nélküli egyszerű városlakókat, hanem előkelő társadalmi osztályba tartozó személyeket is találhatunk. A városban élő nemeseket két nagyobb csoportra oszthatjuk: városi nemesekre és nemes polgárookra. A két kategória között lényeges különbségek vannak, amelyeket a városokban élő nemesség vizsgálatakor mindenkor szem előtt kell tartani. A városi nemes jellemzői ugyanis azokra illenek, akik valamilyen módon a városba költöztek, ott esetlegesen házat szereztek, de polgárjoggal az esetek többségében nem rendelkeztek. Megélhetésüket nem valamilyen polgári foglalkozásból biztosították. Hangsúlyos szerepet kap ebben a felosztásban a polgári foglalkozás vállalása, annak ellenére, hogy a törvények szövege a polgárjog felvételéhez kötötte a két kategória elválasztását.

Sokszor a polgárok is igyekeznek nemességet szerezni. Sokszor a városi patríciuscsaládok a környékbeli nemesekkel házasodtak, hogy ezzel biztosítsák családjuknak

¹²⁷ Esztergom, 1753. december 10. (v. lt. Prot. ex 1747-1755. pag. 685-687.) CSHM IV. 760-761.

¹²⁸ SÁNDOR László: *Pécs szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest 2002. 66.

¹²⁹ BÁCSKAI Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*, Budapest 2002. 126-127.

a nemesi leszármazást, így sok helyen a városi tanácsosok egyben nemesek is lettek idővel, bár nem az ősi kiváltságaik folytán, hanem újdonsült nemességükkel.

A nemeseknek azért kellett a polgárjog, mert a város vezetésébe csak polgár szólhatott bele. Mezővárosban nemes is szerezhetett ingatlant, de az ügyek vitelére nem szólhatott bele. Ha idegen (nem nemes) személy a városban ingatlant vett, ki is becsülhették belőle, és városi polgár részére eladták. Ez a szabályozás a nemeseket nem érintette.¹³⁰

A városi nemesek többsége a mohácsi ütközetet, valamint Buda elfoglalását követő években költözött szabad királyi városokba. Jogi helyzetük már ekkor gondot okozott, hiszen az 1546. évi országgyűlésen a rendek nyomására olyan intézkedéseket rögzítettek, amelyek, meghagyva korábbi privilégiumaikat, kivették őket a városok joghatósága alól.¹³¹ A század közepén, amikor a hódoltság, a királyi Magyarország és az éppen kialakuló Erdélyi Fejedelemség határai nagyjából kialakultak, a nemesség városokba áramlása tovább nőtt. Ezzel együtt a városok tanácsai, illetve a beköltöző nemesek közötti ellentétek is szaporodtak, és jóval inkább előtérbe kerültek. Kassa esetében ez egybeesett a város főkapitányi központtá alakulásával, ami azt jelentette, hogy a király szolgálatába szegődött katonáskodó nemesek egyszerre, nagy tömegben érkeztek a városba. A király szolgálatában álló főkapitányok és többnyire birtokaikról elmenekülni kényszerült tisztjeik egymás után fordultak az uralkodóhoz támogatásért, hogy városi házat vehessenek. A város (feltehetően a tőlük tapasztalható ellenállás miatt) eleinte egyénenként kapott az uralkodóktól parancslevelet a beköltöző nemes katonák házvasárlásának engedélyezése miatt,¹³² 1556-ban azonban Kun Balázs kassai vicekapitány hasonló ügyében I. Ferdinánd már arra hívta fel a város figyelmét, hogy az országgyűlés végzései szerint nincs semmilyen jogi akadály annak, hogy nemes ember házat vásároljon városban.

A városi magisztrátus és a nemesek közötti vitákról a kancelláriai levéltár ad részletes felvilágosítást. Az ott fellelhető ügyek jelentős része a nemesi kiváltságok és a városi jogok ütközéséből keletkezett.¹³³

¹³⁰ CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest 1962. 40.

¹³¹ CIH 1546. évi 41. tc.

¹³² MOL E 21 [Ben. res.] 539. köt. fol. 159.) 1558-ban Gyóni János kapitány, illetve Némethy Miklós házvasárlási szándékáról tudunk. Némethy házat az uralkodó később Christoph Haubitz német kapitánynak engedte át.

¹³³ Ilyen városok: Eger, Székesfehérvár, Bakabánya, Bazin, Bártfa, Breznóbánya, Buda, Kapronca, Kassa, Korpona, Szeben, Komárom, Révkomárom, Kremnic, Debrecen, Eperjes, Felsőbánya, Kőszeg, Győr, Késmárk, Kismarton, Lőcse, Libetbánya, Modor, Nagybánya, Pest, Pozsega, Pozsony, Rimaszombat, Ruszt, Szentgyörgy, Selmecbánya, Szeged, Sopron, Esztergom, Szokolca, Szatmárnémeti, Trencsén, Tarna, Újbánya, Varasd, Zágráb, Zombor. Részletes ismertetés: BÉLAY Vilmos: *Magyar Országos Levéltár. Magyar Kancelláriai Levéltár*, Budapest 1973.

Az újabb panaszok, amelyekkel a vármegyék halmozták el az uralkodót, végül oda vezetett, hogy az uralkodó 1557-ben megparancsolta Kassának, hogy a megyei nemesek szabadon vásárolhassanak a városban házat. Ez azonban nem érvényesülhetett kellő mértékben, mivel a városba vezényelt nemes állapotú katonák esetében az engedélyt kénytelen volt minduntalan megismételni.¹³⁴ Kassa nem engedte túl könnyen, hogy egy nemes házat vásároljon, de 1562-ben már arról panaszkodtak az uralkodónak, hogy a városban mintegy 60 nemes lakik, akik nem hajlandók elismerni a városi tanács joghatóságát a Kassán birtokolt házak felett, és a város privilégiumait sem tartják tiszteletben. A nemesség viszonylag rövid időn belül, nagy számban történő letelepedéséhez tehát Kassa 1552-től katonai központként betöltött szerepe is kétségtelenül hozzájárult, és elősegítette a nemesség városi térfgalását.¹³⁵

A XVI. század közepétől kezdve gondot okozott a városi nemesek borbevitelére és kocsmáltatására, amely a városok jövedelmeit erősen csökkentette. A városba költöző nemesek egy része éppen a főkapitány támogatását nyerte meg, hogy a város engedélye nélkül árulhasson bort, amely egyébként a polgárjogot nyertek egyik fontos kiváltsága volt. Özvegy Perényi Mihályné például ezt a lehetőséget kihasználva adott el a város közönségének nagy mennyiségű bort. Noha az uralkodó ezt megtiltotta, a nemesek ezekben az években mind nagy, mind kis tételben gyakorta árusították saját borukat. A főkapitány, valamint a nemesek visszaélései miatt a Kassa a vármegyei közgyűlésen, valamint az uralkodónál egyaránt felszólalt. Ugyanekkor Eperjesen hasonló problémákkal küszködtek. A város követei szerint a Turócból és Liptóba Sáros vármegyébe, Eperjesre költöző nemesek nem voltak hajlandóak alávetni magukat a városi tanácsnak, hanem csupán a vármegye fennhatóságát akarták elfogadni. Az eperjesiek és a kassaiak gondja közös lévén, a városszövetség együttesen lépett fel az országgyűlésen. Másfél évtizeddel később Borbély Orbán Kassán lakó Abaúj megyei nemes bűnperében került a városi tanács nehéz helyzetbe, de ekkor a megyei nemesség elfogadni látszott, hogy a tanács ítélkezzen az ügyben.

A század utolsó évtizedeiben a nemesek feletti joghatóság, az általuk vásárolt házak, valamint a városi kocsmáltatásuk miatti ügyek egyre jobban felszínre kerültek. Noha néhány magas rangú nemesnek megengedték a városok, hogy bort szállíthassanak birtokaikról városi házukba, többnyire nem engedélyezték a borbevitelt. A borbehozatal kérdése a tizenöt éves

¹³⁴ CIH 1557:45., MOL E 21 (Ben. res.) 539. köt. fol. 159.

¹³⁵ Az 1552. évi országgyűlésen Bethlen Gábor javaslatára az alsó tábla arra kérte az uralkodót, hogy a véghelyeken katonáskodó, állandó lakóhellyel nem rendelkező nemesek részére engedélyezzék, hogy a szabad királyi városokban megtelepedhessenek. A városi követek egyöntetű ellenkezése ellenére a javaslatot I. Ferdinánd elfogadta, és a törvényt becikkelyezték. CIH 1552:45. tc.

háború idején vált fontos kérdéssé, amikor a városokban házzal bíró nemesek egy része inkább a biztonságosabb városi házában, mint vidéki kúriájában tartotta borait. Számos ilyen indokkal találkozunk a XVI-XVII. század fordulóján e tárgyban kelt levelekben. Ezt az indokot az esetek többségében a városok szenátusai nem utasították vissza, hanem általában kedvezően bírálták el. A nemesek közül néhányan a borbéhozaltalt oly módon oldották meg, hogy polgárjogért folyamodtak, és ha azt elnyerték, szabadon szállíthattak bort városi házukba, sőt azt ki is árusíthatták.¹³⁶

A másik meghatározó gondot a nemesek házvásárlásai okozták. Ezek a telkek és házak elméletileg a városok fennhatósága alá tartoztak, de gyakorlatilag lassan egyre inkább kikerültek a városok háramlási jogából. A városi nemesség eleinte csak nagyon nehezen, majd többnyire egyáltalán nem akart házai után fizetni. A nemesek városi házainak jogi problémái a század végén kerültek felszínre. Már 1575-ből rendelkezünk adatokkal arra, hogy Kassa valóban akadályozta a nemesek vásárlásait, az országgyűléseken a rendek gyakorta vetették ezt a városok követéinek szemére. A tizenöt éves háború költségei miatt a városok és vármegyék is nagyobb áldozatvállalásra kényszerültek. Emiatt a vármegyék arra törekedtek, hogy a megye területén élő összes nemes nekik fizessen adót. Ezt megelőzően is voltak erre utaló jelek, hiszen 1580-ban a kassai követek azt jelenthették megbízóiknak, hogy a nemesi rendek a városi nemeseket akarják megadóztatni.

Meghatározó és precedens értékű az az eset, amikor 1594-ben néhai Péchy Gáspár nemes ember kisszebeni házával kapcsolatos hagyatéki eljárás alkalmával nem az eperjesi városi tanácsot keresték meg, ahol az elhunyt életében lakott, hanem a vármegye ítélőszéke elé kellett a feleknek járulniuk. Az eperjesi tanács éppen emiatt azonnali fellépésre szólította fel a felvidéki városszövetség tagjait, és javasolta, hogy nyomban küldjenek követeket a tárnokmesterhez, aki fellebbvitelként jogosult lett volna az ügy tárgyalására. A vármegyék törekvéseiknek az országgyűléseken is hangot adtak; sikeresen. 1596-ban a menekült nemeseket, akik a városokban, falvakban és mezővárosokban laktak, adófizetésre kötelezték.¹³⁷ A törvénycikket két évvel később megerősítették,¹³⁸ majd 1602-ben oly módon szabályozták, hogy a városokban tartózkodó nemesek adóztatása a vármegye által, de a város bírájának jelenlétében történjék meg.¹³⁹

A XVII. századtól kezdve a városi nemesség létszáma tovább nőtt. Vásárlóerejük a városok kereskedőinek helyzetén is javított, hiszen így számos tehető vásárlóhoz jutottak,

¹³⁶ H. NÉMETH 450-451.

¹³⁷ CIH 1596:10. tc.

¹³⁸ CIH 1598:15. tc.

¹³⁹ CIH 1602:2.tc 3.§

akik elsősorban a luxustermékek terén jelentettek fontos piacot. Jelenlétük azonban a vármegyék politikai befolyásának növekedésével egyre terheesebb lett a városok számára, főként hogy az árutermelésbe bekapcsolódott nemesség a városi polgárok számára komoly konkurenciát jelentett. Részben ez okozta, hogy az országgyűléseken olyan városellenes törvénycikkeket alkottak, melyek elsősorban a városok gazdasági erejét kívánták csökkenteni.

A városi tanácsok előtt számos esetben forogtak olyan perek, amelyek elsősorban a városi nemesek házaival voltak kapcsolatosak. Hogy ne kerüljön ki a városok fennhatósága és háramlási joga alól a szükségesnél több városi ház, ezért a belső tanács minden lehetséges eszközzel védte a polgári tulajdonú házakat, valamint – ha erre lehetőség volt – megpróbálta visszaszerezni a korábban nemesi kézre kerülteket. A Kassán álló ún. Teuffenbach-féle házat a tizenöt éves háború idején az uralkodó homonnai Drugeth Györgytől konfiskálta el, és a Pethe László által nyújtott kölcsönök fejében neki akarta eladni 2500 forintért. A városi tanács azonban mindent megtett, hogy elővételi jogára hivatkozva a város vásárolhassa meg az említett házat. Kisszeben a gazdátlanul maradt Szentmarjay-féle házért folytatott küzdelmet a kamarai szervek ellen. A kamara ugyanis háramlási jogára hivatkozva lefoglaltatta a házat, noha a kisszebeniek azon nyomban kérték a ház visszaadását. A tanács arra hivatkozott, hogy magtalan elhalás esetén a városi házak nem a kincstárra, hanem a városra szálltak. A Szepesi Kamara ekkor úgy határozott, hogy Kisszeben jogosan vitatta el a házat.

Az 1646. évi országgyűlésen a vármegyei követek előterjesztették a nemesi rend panaszait a városokkal kapcsolatosan. A vármegyék követei elsősorban azt sérelmezték, hogy nemes emberek ellen a szabad királyi városok hogyan merészeltek pereket folytatni, és a város törvényszéke elé citalni, annak ellenére, hogy az 1635-ben hozott törvénycikkek¹⁴⁰ ezt kifejezetten megtiltották. Előtérbe került a nemesség árutermeléséből húzott hasznának növelése is, miután a városok hetivásárain (a városi statútumok szerint jogosan) a nemesek vásárra vitt áruai után is szedettek vásárpénzt.

A megyei nemesség követeléseiből a már korábban megismert törekvések tűnnek elő: a város biztonságát élvezve házat tartani, a piacközponti szerepet betöltő szabad királyi városok gazdasági előnyeit minél inkább kihasználni (allódiumaikon megtermelt vagy jobbágyaiktól adóként beszedett terményeket a vásárpénz mellőzésével behozni és jó áron értékesíteni), mindezt oly módon, hogy semmilyen polgári terhet ne kelljen viselniük, a városok semmilyen joghatóságot ne bírnak felettük. Érthető, ha a városok mindent megtettek, hogy a városi nemesség ezen törekvéseit¹⁴¹

¹⁴⁰ CIH 1635: 21. tc.

¹⁴¹ H. NÉMETH 453-455.

Amikor Kassán a nemesi panaszok kivizsgálását az uralkodó a vármegyének megengedte, a vizsgálat végeredménye – hiszen nemesek vizsgáldottak az ügyben – nem lehetett kétséges. Megállapították, hogy Kassa városa jogtalanul nemeseket idéztetett a tanács elé, nemeseknek nem engedték, hogy házat vegyenek maguknak, azokat a nemeseket, akiknek házuk volt a városokban, nagyobb adókkal sújtották, a vármegye által elrendelt nemesi felkelésre nemeseiket nem engedték, a városi nemesség a vármegyének pedig semmilyen adót nem fizetett. A felvidéki városszövetség elsősorban a tárnokmesterhez, Csáky Istvánhoz fordult, aki szintén érintett volt az ügyben, hiszen a városi nemesek fellebbvitelének elvitatásával a tárnoki szék hatásköre is korlátozódott.¹⁴² A törvények hatására egyre szaporodtak a városi törvényszék fennhatósága alól kibújni igyekvő polgárok pereit.¹⁴³

Az 1655. évi országgyűlés, a városok politika befolyása a városi nemesek ügyében szinte minimálisra csökkent. A szabad királyi városok immáron együttesen próbáltak fellépni a nemesség ellenében, nehogy elfogadják, hogy a városokba szabadon szállíthatnának be bort a polgárjoggal nem rendelkező nemesek, és azt szabadon mérhessék ki. A királyi városhálózat tagjai közös költségen küldtek követeket és ajándékokat a megfelelő tisztviselőkhez, hogy azok kedvezően ítéljenek ezekben az ügyekben. A szabad királyi városok félelme nem volt alaptalan. A városok legnagyobb haszonvételét veszítették volna el, ha a valóságban is sikerült volna véghezvinni, hogy a nemesség ilyen privilégiumokkal rendelkezzen. Az 1649:19. törvénycikkben a nemeseknek azt már sikerült elérniük, hogy saját használatukra beviessenek bort, de eladniuk nem volt szabad, és ez az 1655. évi országgyűlésen sem valósult meg.¹⁴⁴

A városi nemesség olyannyira nem volt hajlandó elismerni a városi tanácsot, hogy 1657-ben, amikor az új uralkodó, I. Lipót hűségére eskették fel a felső-magyarországi városokat, az ott házzal rendelkező, de polgárjoggal nem rendelkező nemesektől a királyi biztosok külön vették ki az esküt. A biztosok elővigyázatossága nem is volt alaptalan, hiszen az eperjesi nemesek nem akartak felesküdni.¹⁴⁵ Ezekben az években egyre sűrűsödtek azok a perek, amelyeknél a nemesek igyekeztek kibújni a város törvénykezése alól.¹⁴⁶

Szabolcs városa is megküzdött nemes lakosaival. A problémák itt is hasonlóak, mint az előző esetekben: a városi adókat nem akarták kifizetni, a városi törvényszéket nem ismerték el jogosnak maguk felett. A panaszok hátterében általában valós tények álltak, de

¹⁴² MOL P 72 Fasc. 652. Ka 104. Eperjes, 1648. március

¹⁴³ MOL P 72 (Csáky cs. kassai lt.) Fasc. 652. Ka 102.

¹⁴⁴ H. NÉMETH 456-457.

¹⁴⁵ MOL A 32 (Litt. priv.) no 923. Lőcse, 1657. július 17.

¹⁴⁶ MOL P 72 (Csáky cs. kassai lt.) Fasc. 652. no 160. Eperjes, 1657. november 27., No 165. 1659. február 7., No 166. Eperjes, 1659. február 11.

nem lehet azt sem egyértelműen állítani, hogy a városi nemesek és a vármegyék mindenhol és minden esetben megtagadták volna a városok jogait. Szinte egy időben vannak arra is példák, hogy a városi nemesség megtagadta az engedelmességet, és arra is, hogy tiszteletben tartották a városok jogait. Kassa város jegyzőkönyvében 1664 decemberéből két ilyen példa is rendelkezésünkre áll. December 14-én a felső- és alsóhóstatí városi adószedők a tanács előtt arra panaszkodtak, hogy a külvárosokban lévő kertek adóját a nemesektől semmiképpen nem tudják beszedni, sőt mindenféle becstelenségekkel traktálják őket. Ezzel szemben egy három nappal későbbi bejegyzésből kitűnik, hogy a vármegye bizonyos esetekben teljes mértékben tiszteletben tartotta a város jogait. Történt ugyanis, hogy Abaúj vármegye szolgabírája arról értesítette a városbíró, hogy egy örökösnek örökrész gyanánt bizonyos birtokokat kellett átadnia. A városon kívülieket az alispánnal már átadták, de a család városi házát (lévén, hogy az a város joghatósága alá esik) a városnak kellene átadni. Kérte tehát a tanácsot, hogy jelöljenek ki megfelelő személyeket, akik végrehajtják ezt a feladatot.¹⁴⁷

A városi nemesség és a városok közötti ellentétek a következő évtizedekben sem csillapodtak. Miután az 1681. évi országgyűlés összehívása és az ott hozott törvények elsősorban a nemesi rendi intézmények restaurációjával, valamint a Habsburg-ház és a magyarországi nemesség kiegyezésével hozattak, ezért a városokra vonatkozó törvénycikkek nagy részében a XVII. században hozott városellenes intézkedéseket erősítették meg.¹⁴⁸ A vármegyék beadványaiból kitűnik, hogy a XVII. század végén is még mindig arra törekedtek, hogy a városi nemesek adóztatását kivegyék a városok kezéből. A Thököly által 1683-ban összehívott részgyűlésen a megjelent nemesség egyöntetűen nehezményezte, hogy városi birtokaik után adót szednek tőlük.¹⁴⁹

A városoknak a nemesek adóztatásáról azonban ténylegesen még ebben a korszakban sem kellett lemondaniuk. Az 1670-es és 1700-as évek között számos olyan dokumentummal rendelkezünk, amelyből világosan kiderül, hogy a városi nemesség elismerte, hogy a városoknak adót kell fizetnie. Igaz, a legtöbb esetben arról értesülünk, hogy a nemesek jelentős része hátrálékban volt a fizetéssel. A kassai nemesek közül 1701-re már 53 ház után mintegy 455 forinttal tartoztak a városnak. Ez a városban álló nemesi házak jelentős része lehetett, hiszen egy évtizeddel korábban összesen 68 nemesi háztartást írtak össze.¹⁵⁰

¹⁴⁷ H. NÉMETH 458-459.

¹⁴⁸ CIH 1681:41-42. tc.

¹⁴⁹ MOL P 49 (Berényi cs. It.) Fasc. 71. No 84. Kassa, 1683. január 25.

¹⁵⁰ Wick 1941. 141.

A városi nemeseken kívül már a XVI-XVII. században számos olyan polgár is nemesi címet nyert, aki egyébként nem adta fel polgári életmódját és megélhetési forrását.¹⁵¹ A városi polgárok többségének a nemesi rang – egyáltalán nem magyarországi sajátosságként – a korszak legmagasabbnak elismert státusát jelentette. Igényük, hogy a korszak társadalmának elismerten legmagasabb rétegében foglaljanak helyet, érthetőnek és akár jogosnak tekinthető, hiszen a nemesi címer egy-egy személy szociális felemelkedésének jelképévé vált. A szakirodalom eddigi kutatásaiból kitűnik, hogy a városi társadalom legfelső rétege igényelte azt a jellegű megbecsülést, amit a nemesi rang elnyerése jelentett.¹⁵²

A nemesi cím és a városi polgárjog elnyeréséből hátrány is származhatott, mert ezáltal a mindkettőt birtokló személy az adott vármegyével és a városával szemben is hűséggel tartozott, kötelezettségeit mindkettő irányában – legalább is elvben – teljesítenie kellett. Így a két hatáskör metszéspontja kellemetlenségek hordozója is lehetett volna, de ez ritkán fordult elő, hiszen a városlakó nemes legtöbbször vármegyéje, amíg a nemességet nyert ősi polgár inkább városa felé mutatott lojalitást, és a vármegye, ill. a város is csak tőle várta el mindezt.

Ritka eset, amikor egy nemes polgár a vármegyétől kért segítséget a várossal szemben. Ilyen kivételes eset, amikor Mathias Seutzlich kassai nemes polgár, aki a század közepén a harmincados tiszttét is betöltötte, 1556 áprilisában akaratlanul ugyan, de a város egyik legsúlyosabb tűzvészének okozója lett. A város nagy része leégett, és az ötvenes években elkezdett erődítések nagy része hamuvá vált, vagy nagymértékben megrongálódott. A városi tanács a tűzvész okozójának összes ingó és ingatlan vagyonát, s mi több még ruháit is elkoboztatta, sőt a feldühödött tömeg nekitámadt Seutzlichnak és feleségének, akiket nem győztek gyalázní. A harmincados ekkor Sáros vármegyéhez fordult támogatásért, amely a Magyar Kamarához írott levelekben kegyelmet kért Seutzlich számára.¹⁵³

A vármegyei nemesség azonban egyre-másra hozta az olyan országgyűlési törvényeket, amelyekben a városi nemességet a vármegyék fennhatósága alá vonták. 1613-ban a városokban lakó címeres nemeseket is dézsmafizetésre kötelezték,¹⁵⁴ 1622-ben pedig a szabad királyi városok armalistáit is, hogy részt kellett volna venniük a nemesi felkelésben.¹⁵⁵ A törvények foganatosítására ekkor még nem került sor, de alapot teremtettek arra, hogy a vármegyék követeléseik alkalmával ezekre hivatkozzanak.¹⁵⁶

¹⁵¹ ÚJVÁRY, 1994, 33-85.

¹⁵² H. NÉMETH 463.

¹⁵³ MOL E 41 (Litt. ad Cam.) 1556 No. 42. Eperjes, 1556. május 4.

¹⁵⁴ CIH 1613:4. tc.

¹⁵⁵ CIH 1622:21. tc.

¹⁵⁶ H. NÉMETH 464-465.

Váradi Pál pere még ennél is jóval fordulatosabb volt, egyben jól illusztrálja a vármegyék és a városok küzdelmét, amelyet a nemes polgárok feletti joghatóságért vívtak. Váradi Pál Kassa megbecsült polgáraként számos tiszteletet látott el, többek között a város grófjaként kezelte a kassai birtokokat, a tanács számos alkalommal bízta rá egy-egy árva gondviselését. 1630-tól a választott község, 1636-tól 1642-ig megszakítás nélkül a szenátus tagja volt. 1642 közepén kiderült, hogy Váradi nem számolt el a város rábízott jövedelmeivel. Váradi erre később sem volt hajlandó, és miszlókai birtokára távozott, ahonnan olyan üzeneteket küldött a városnak, hogy beteges állapota miatt nem tud megjelenni a város előtt, és elszámolásait is ezért nem nyújtotta be. Miután Váradi tiszteinek megfelelően vagyonával felelt az általa okozott kárért, a város azonnal lefoglaltatta a városban talált ingó és ingatlan birtokait. Váradi, nemes lévén, nyomban a vármegyéhez fordult. Abaúj vármegye Váradi védelmére sietett, mondván: ő a vármegye igaz tagja. 1643 elején a városszövetség Eperjesen gyűlt össze, hogy a városok követveivel megbeszéljék a követendő taktikát. A felsőmagyarországi városszövetség küldöttei ezután Pozsonyba mentek, de előtte az alsómagyarországi bányavárosokba, továbbá Nagyszombatba, Pozsonyba és Sopronba is ellátogattak, hogy a szabad királyi városok támogatását megszerezzék. A városszövetség követei Bécsből visszatérve beszámoltak arról, hogy Pálffy Pál nádor és Bánffy Kristóf tárnokmester támogatta kérésüket, majd az uralkodói audiencián a király támogatását is elnyerték. A vármegye kapva kapott az alkalmon, és ők is követeket küldtek a kancellárhoz, aki a városszövetség ellenében lépett fel, de ténylegesen nem tudták megakadályozni, hogy a nádor és az uralkodó olyan értelmű parancslevelet adjon ki, melyben a városszövetség pártatlan bíróságára bízta az ügyet. Váradi és a vármegye nem hagyta annyiban, és évről-évre felújította az ügyet, és a per még a szabad királyi városok ellen hozott 1647. és 1649. évi országgyűlési törvényekben is mint a Kassa ellen hozott vádpontok egyike szerepelt.¹⁵⁷ Ha Váradi teljes rehabilitálását nem is, de azt el tudták érni, hogy a város köteles volt a vagyon egy részét örökösének átadni. Az 1650-es évek végén Váradi meghalt, de özvegye, Mező-Szegedi Anna 1668-ban új pert indított a város, illetve a városszövetség ellen. Az özvegy szintén a vármegyéhez fordult, ám ekkorra a nemes polgárok feletti jogok tekintetében számos olyan törvény volt érvényben, amely valóban lehetőséget nyújtott Abaúj vármegyének, hogy beavatkozzon az ügybe. A város végül 1669 júliusában kénytelen volt kiegyezni az özvegygel, és az azóta is a város birtokait szaporító vagyon több mint felét

¹⁵⁷ CIH 1647. évi 78. tc.

átadták az azóta Hártyám András Abaúj vármegye alispánjával házasságot kötött Mező-Szegedi Annának.¹⁵⁸

Váradi pere nem csak abban hozott újat, hogy kassai polgárként, mi több, a belső tanács tagjaként fordult a vármegyéhez. A sikkasztást minden bizonnyal Váradi valóban elkövette, erre utal a per során követett magatartása, hogy nem akart megjelenni a város törvényszéke előtt, és nyomban a vármegyéhez fordult védelemért. A perben valódi tanúsként az szolgál számunkra, hogy a XVII. század közepén a vármegye hatékonyan tudta a sikkasztásban elítélt Váradit megvédeni, rövid börtönbüntetését követően vagyona egy részét kimenteni. Özvegye még ennél is többet tudott elérni. A városnál maradó vagyon nagyobbik felét sikerült a per befejezése előtt, a várossal kötött külön egyezség értelmében megkapnia.

A Váradi-per kapcsán az ehhez hasonló esetek száma megszorodott. Egyre több nemes polgár próbált oly módon kibújni a büntetés vagy a kedvezőtlen ítélet alól, hogy nemességére hivatkozva elvitatta a város joghatóságát, és a vármegyéhez fordult jogorvoslatért. 1668 júniusában nemes Rósa Mihály pert indított Soós Mihály ellen, de a felperes később kétségbe vonta a város joghatóságát, az 1655:46., 1649:15. és 1659:127. törvénycikkre hivatkozva. Azt várhatnánk, hogy a kassai tanács azon nyomban tiltakozott ez ellen, de meglepődve láthatjuk, hogy ez esetben a tanácsosok korábbi tapasztalataik alapján már megkülönböztették az armális nemest attól, akinek a városon kívül is vannak birtokai. Miután kiderült, hogy Rósának csupán a városban van vagyona, és armalistaként él Kassán, a tanács még mindig nem tudott dönteni, hanem biztosan tudni akarta, hogy valóban vannak-e birtokai máshol. A városi tanács óvatossága a Váradi-per miatt kitört botrány kapcsán érthető: nem akart még egyszer olyan ellen pereskedni, aki a vármegyében birtokos lévén, jogosan számíthatott az abaúji nemesség támogatására. Kitűnik ez a következő évek hasonló pereiből is. A városi tanács ugyanis minden egyes alkalommal tüzetesen megvizsgálta, hogy az adott perben szereplő nemes birtokkal rendelkezik-e.¹⁵⁹

A XVII. század végétől az uralkodó rendelkezései szerint a városokban lakó nemesektől a városoknak kellett adót szedniük, de a vármegyék továbbra is arra törekedtek, hogy a városi nemeseket ők adóztassák meg. 1691-ben a vármegyék akarták beszedni a porciót mindazon kereskedőktől, akiknek külső birtokaik voltak, valamint az armalistáktól azzal az indokkal, hogy ők birtokaik, illetve nemességük révén a vármegye fennhatósága alá

¹⁵⁸ H. NÉMETH 466-468.

¹⁵⁹ H. NÉMETH 469.

tartoznak. Az uralkodó Esterházy Pál nádor ajánlására ezzel ellenkező módon azt a parancsát erősítette meg, miszerint tőlük a városok szedjék az adót.¹⁶⁰

A vegyes jogállású armalista polgárok jogállása a korszak végéig problémákat okozott, adóztatásukról a vármegyék sosem mondtak le. Ez a Rákóczi-szabadságharc idején is hasonló gondokkal járt. A szécsényi országgyűlésen részt vevő követek jelentése szerint ugyanis a rendek és a kancellár úgyszintén hasonló álláspontot képviselt ebben a kérdésben. A szécsényi országgyűlés nem a hagyományos módon történt, ahol a vármegyéket követek képviselték, hanem a vármegyék nemessége nagy létszámban, mintegy önmagát képviselte. Éppen ezért felmerült, hogy a városi armalista nemesség szintén személyesen jelenjen meg Szécsényben. Ráday Pál kancellár az országgyűlés helyszínére érkező követektől nyomban az íránt kérdezett, hogy a városi armalisták hol vannak, és a közeljövőben megérkeznek-e. A városok követei szerint Ráday kérése teljesen indokolatlan, mivel a városok az országgyűlésben mindig csak követek útján vett részt, személyesen soha.

A kancellár ugyan a városok érveit figyelembe vette, de felhívta a városi követek figyelmét arra, hogy mindazok, akik a nemesi szabadsággal éltek, élnek és élni kívánnak, jogukban áll és kötelességük lenne a rendek gyűlésén megjelenni. Ezzel lényegében azt fejezte ki, hogy a nemes polgárok nem a városok, hanem a vármegyék fennhatósága alá tartoznak, nemesi mivoltuk előbbre való, mint polgárjoguk. Ezt követően viszont maga a város nemesség 1706-ban azzal fordult II. Rákóczi Ferenchez, hogy a nemességre kötelező személyes felkeléstől mentességet szerezzen. A nemes polgárok arra hivatkoztak, hogy ők sosem tartoztak a vármegyéhez, mivel a városhoz és annak kőfalaihoz esküdtek, annak megvédésére.

A városi polgárság nemesedési szándéka nem csupán magyarországi tendencia, nem egyedülálló, a nyugat-európai városokban már korábban megjelentek a nemesi paloták és házak a városokban. A polgárság elitjének törekvése, hogy magasabb rendi kategóriákat érjen el, ugyanolyan természetes folyamat volt Nyugat-Európa fejlettebb országaiban, mint Kelet-Közép-Európa államaiban.¹⁶¹

A fenti példák jól mutatják, hogy a városi nemesség és polgárság vitája már a XVII. század folyamán vitás kérdések rendezésének garmadával szolgált. A harc a következő századokban is zajlott, amely arról szólt, hogy a nemesek élvezni kívánták a városi élet előnyeit, de ha ezért áldozatot is kellett volna hozni, arra a legkevésbé volt csak hajlandó.

¹⁶⁰ BAZML. Sátorlajújhely IV. 1001/b. 20. Kazinczy-Gyűjt. Fasc. 162.

¹⁶¹ H. NÉMETH 470-472.

Tordán, 1752-ben előírták, hogy a városban ingatlannal bíró nemesek a városi jövedelmeik után adófizetéssel tartoznak, semmiféle immunitásra nem hivatkozhatnak.¹⁶²

A városi nemességre jellemző Miskolcon és Sajószentpéteren, hogy nem ragaszkodtak minden áron a kiváltságaikhoz, gyakorta előfordul, hogy azokról önként lemondanak, és csatlakoztak a többi városi polgárok terheinek viseléséhez.¹⁶³

Érdekes esemény történt Szombathelyen 1652-ben, ahol a joghatóság kérdése merült fel. A városban élő nemesek nem fogadták el a városbíró maguk felett döntőbíróként magánjogi perekben, ezért a városba hozták a vármegyei szolgabíró. Ebből aztán nagy perpatvar támadt. A város ebben a státútumában megvédte saját joghatóságát. Ez azért is érdekes, mert egy jobbágy közösségről, egy földesúri függésben lévő mezővárosról volt szó. Ennek ellenére élt azzal a kiváltsággal, hogy a városban élő nemesek városi jószágai felett ítélkeztek.¹⁶⁴

Az előbbiekből is láthattuk, hogy egységes szabályozás híján a városoknak külön-külön kellett felvenniük a harcot a polgárrá válás feltételeinek kialakítása érdekében, s egyes privilegizált rétegeket vagy személyeket rászorítani arra, hogy tartsák tiszteletben önként választott lakóhelyük szokásait és szabályrendszerét. Ez a kérdéskör megint azok közé tartozik, amelyet csupán az 1848-as, illetve megkockáztatható a kijelentés, hogy csak az 1870-71-es szabályozás tudott megnyugtatóan és egységesen rendezni.

¹⁶² CSHM I. 438.

¹⁶³ Tóth Péter-Stipta István: Miskolc igazgatásának és jogéletének jellegzetességei, In: DOBROSSY István: *Miskolc története III/2. 1702-től 1847-ig*, Miskolc 2000. 697.

¹⁶⁴ CSHM V/2. 236-237. Szombathely, 1652. szeptember 4. (v. lt. prot. 1651-1654. pag. 159-160.)

2. fejezet: A választójogi szabályozás az újkori városigazgatásban

A népszuverenitás talaján álló népképviselési választójogot Magyarországon az 1848. évi 5. tc. vezette be az országgyűlés tekintetében. A magyar városok választójogi modernizációja szintén 1848-ban kezdődött, amelyet a 23. törvénycikk rendezett viszonylagosan nagy részletességgel, külön törvénycikkben foglalkozva a szabad királyi városokkal, de ezeket a szabályokat inkorporálta a községekről szóló 24. törvénycikk is, ezáltal minden magyarországi településen megvalósult a szélesebb néprétegre alapozó választójog. Az első modern, polgári kori választás az alábbiak szerint zajlott le.

Választójoggal rendelkeztek a városi közösségnek mindazon férfi tagjai, akik teljes korúak és valamelyik törvényesen bevett vallás követői voltak, sem atyai, sem gyámi, sem gazdai hatalom alatt, sem pedig hűtlenség, csempészés, rablás, gyilkosság vagy gyűjtogatás miatt fenyíték alatt nem álltak. Vagyoni cenzus – az országgyűlési választásoknál szabályozott módon – került bevezetésre. A város határához tartozó, és a telekkönyvben tulajdonként feltüntetett olyan házzal vagy telekkel kellett egy éve rendelkezni, amelynek értéke kis városban 300, közép városban 700, nagy városban 1000, Pest városában pedig 2000 pengő forintot ért. Ennek alternatívája, ha valaki a város határában mint kézműves, bejegyzett kereskedő, gyáros egy év óta letelepedett, saját tulajdonú műhellyel vagy kereskedési teanggal, vagy gyárral bírt, és ha kézműves, folytonosan legalább egy segéddel dolgozott.

A vagyoni cenzus mellett vagylagosan műveltségi cenzussal találkozunk. Szavazhattak azok a tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, akadémiai művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, akik a városban egy év óta laktak, és kis városban 40, közép városban 60, nagy városban 80, Pest városban 100 pengő forint házbért fizettek. Ezeken kívül mindazok választójoggal rendelkeztek, akik a város kebelében két év óta letelepedtek, és kis városban 200, közép városban 400, nagy városban 600, Pest városban 800 pengő forint biztos jövedelmet kimutatni képesek voltak. Itt is megapaszthatjuk továbbá a jogkiterjesztés jogtechnikáját, hiszen akik eddig városi polgárok voltak, ha a fentebbi pontokban leírt képességgel nem is bírtak, választójogosultsággal továbbra is rendelkeztek.

A tisztújítás a következőképpen zajlott. Az említett 23. törvénycikk kihirdetése után a polgármester, illetőleg bíró, azonnal közös és nyilvános ülésben egybegyűjtötte az eddigi tanácsot és a választó polgárságot. Egy ülés keretében a tisztújító szék megtartására az ülés résztvevői elnököt és küldöttséget választottak a választópolgárok összeírása végett; továbbá

intézkedéseket tettek az összeírási eljárás végrehajtása és a választás helyének és idejének kijelölése érdekében. A választás napján, a választott elnök előzetes ülést tartott, amikor szavazatszámlláló bizottságot választottak titkos szavazással. Ezen az előzetes ülésen az eddigi tisztikar és a választó polgárság hivataláról lemondott. A tisztviselők közül polgármestert, főbíró, főkapitányt, alkapitányokat, tanácsosokat, jegyzőket, tisztí ügyészeket, levéltárosokat, telekbíró, számvevőt, tisztí főorvost, fősebszt és főmérnököt választottak. A megválasztható személyekre az ún. kijelölő választmány és a választási elnök tett javaslatot.

A törvény külön szabályozta a képviselők megválasztását. A képviselő testület tagjainak választását külön jelölési procedúra nem előzte meg. Azt, hogy ez a választás hogyan zajlott le, milyen választókerületeket állítottak a városban, a szavazatszedés módja a választópolgárok összeírására szolgáló ülésen került meghatározásra. Képviselő lehetett a város bármely letelepedett lakosa, aki a törvényesen bevett vallások valamelyikét követte. A képviselő testület kis városokban legalább 30, közép városokban legalább 82, nagy városokban legalább 157 tagból állt. A választásokat titkos szavazással bonyolították le.¹⁶⁵

Ezt az egységes szabályozást megelőzően az országban igen változatos képet mutatott a választási eljárás, sok városban különböző ősi tradíció volt a meghatározó,¹⁶⁶ bár a Helytartótanács és a Kamara a XVIII. századtól igyekezett a választási eljárásokat egységesíteni. A választások törvényessége érdekében királyi biztosokat is küldtek a helyszínekre. Fentiek ellenére valahol évente, másutt két évente vagy még ritkábban tartottak választásokat, mind a megválasztható személyek köre, mind a választásra jogosultak aránya a városi lakossághoz képest igen változó volt. Az újonnan kiadott szabad királyi városi kiváltságlevelekben megfigyelhető az a tendencia, amelyben az uralkodó igyekezett egységesíteni a fennálló szabályokat,¹⁶⁷ ezzel mintát szolgáltatva a magyarországi szabad királyi városoknak és mezővárosoknak egyaránt. A Helytartótanácsnak a városi statútumok

¹⁶⁵ CIH 1848. évi 23. tc. 6, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 24. §; KAJTÁR István: *Magyar városi önkormányzatok (1848-1918)*, Budapest, 1992. 47.

¹⁶⁶ Kassa város tradíciójára: Völgyesi Levente: Kassa város választójoga és vallásszabadsága a Rákóczi szabadságharc idején = *Allam- és közigazgatás Magyarországon az egyes történelmi korokban*, Vaja, 2001. 21-27. p.

¹⁶⁷ Egységesítési tendenciákra példák: Esztergom szabad királyi város kiváltságlevele (Magyar Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri Regii – A57 – XXXV. kötet, 32-44. p.), közli: CSÁKY Imre: *Esztergom szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest, 2004; Buda kiváltságlevele (Budapest Főváros Levéltára, IV-1018. 3. nagydoboz nro 4. 17. p.), közli: CSÁKY Imre: *Buda szabad királyi főváros címeres kiváltságlevele*, Budapest, 2003; Székesfehérvár kiváltságlevele (MOL Magyar Királyi Kancelláriai Levéltár, Libri Regii, A 57, XXVII. kötet, 7. p.), közli: CSÁKY Imre: *Székesfehérvár szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest, 2003; Pest kiváltságlevele (Budapest Főváros levéltára, IV-1227. 4. nagydoboz nro 8. 16. p.), közli: CSÁKY Imre: *Pest szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest, 2003; Pécs szabad királyi város kiváltságlevele (Baranya Megyei Levéltár IV. fond 1008. t.), közli: SANDOR László: *Pécs szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest, 2002; Győr szabad királyi város kiváltságlevele (MOL Magyar Kancelláriai Levéltár – A 57 – Libri Regii – XXXIX. kötet, 390-394. p.), közli: CSÁKY Imre: *Győr szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest, 2000.

felügyelete alapfeladatai közé tartozott, így az egyes választójogi szabályozásba is beleszólást nyert.¹⁶⁸

A szabad bíróválasztás joga mindenkor a városi önállóság alapja volt. Már a korai időszakban azzal emelkedtek ki a községek közül jogi szempontból egyes helyek és lettek városokká, hogy szabad bíró- és tanácsválasztási jogot kaptak. A városi területen a bíró – a szintén választott s rendszerint tizenkettőt számláló – esküdtekkel (jurati, senatores, magistri) gyakorolta a joghatóságot. Az esküdtek kollégiumát gyűjtő néven tanácsnak (senatus) nevezték. E szűkebb testületi szerv mellett, mint nagyobb testület működött a külső tanács és a választó polgárság (electa communitas), akik a (belső) tanács működését ellenőrizték. A választott polgárság élén a szószóló állt (fürmender, Vormund, tribunus plebis), aki az egész közösséget képviselte a tanáccsal szemben. A XVIII. század derekán már a városi jogban csak állandó tanács szerepelt, életfogytig választott tanácsosokkal. Ez tükröződik vissza a kiváltságlevelekben is.

A városbíró és a többi tisztségviselő választását a legtöbb városban írásban szabályozták. A bírónak és a tanács tagjainak mindenekelőtt városi házbirtokosnak és polgárnak kellett lenniük. Ezek előírására nyomós indokai voltak a városiaknak, hiszen akinek nincs birtoka a város területén, és mégis tisztségviselő lesz, s működése során a város javaiban kár esnék, vagy nem adna pontos számadást, a városnak nem lenne semmi biztosítéka, hogy a mulasztóval szemben vagyoni szankciót érvényesítsen. A városi hivatalnokok fizetése csekély lévén, a nem birtokos tisztviselők a közösségnek terhére élősksödnének.¹⁶⁹

A régi középkori demokratikus városjog szerint a magyar városokban a bírót az összes polgárok önmaguk közül választották. A későbbi fejlődés szerint a bírót csak a tanácstagok közül lehetett választani. A választást pedig nem a polgárok maguk ejtették meg, hanem egy szűkebb körű választó polgári testület, amelyet egészen a XIX. század közepéig mindenkor a tanács egészített ki. Tehát azáltal, hogy a választott testület választotta a tanácsot és ebből a bírót, viszont a tanács jelölése alapján e szűkebb testület önmagát is kiegészítette a polgárok beleszólása nélkül, a hatósági jog lassankint majdnem minden városban tulajdonképpen egy szűkebb elit birtokába került.¹⁷⁰

Amint a rendi lét alapja a nemes – nem nemes elkülönítés, ugyanígy a városokban is megjelenik egy szembetűnő rétegződés, amely az egyszerű városlakókat elkülöníti a

¹⁶⁸ KÖRNER Zsuzsa-NAGY Márta: *A városrendezési szabályozások története Magyarországon*, Budapest, 2004. 21.

¹⁶⁹ CSIZMADIA Andor: *Magyar városi jog*, Budapest, 1941. 61.

¹⁷⁰ CSIZMADIA i.m. 62.

befolyásos rétegtől.¹⁷¹ Megfigyelhető országosan – függetlenül a város szabad királyi vagy mezővárosi státuszától – hogy az aktív és a passzív választójog igen korlátozott, a tisztségviselők jelentős része élethossziglan töltötte be a hivatását.¹⁷² Ez főleg a testületi szervezetben figyelhető meg. A város főbírája, szószólója és az alkalmazottak gyakran, általában évente cserélődtek, bár a jegyzőkönyvekben legtöbbször ugyanazok a nevek vagy családok tűntek fel egy-egy tisztségben huzamosabb időn keresztül. Marosvásárhelyen viszont bár szintén évente volt tisztújítás, de minden tisztséget legfeljebb egy alkalommal volt köteles valaki elvállalni. Ebből úgy tűnik, hogy itt terhes ezeknek a tisztségeknek az ellátása, s a városi elitizálódás nem ment végbe.¹⁷³ Esztergomban, az 1728. április 24-én, a tisztújítás napján kelt jegyzőkönyvi bejegyzés szerint a bíróválasztás két évente volt. A bíró köteles két ciklust is végig szolgálni, így ha megválasztják, tehát akár négy évet is. A bíró vagy magyar vagy német nemzetiségű lehet. A bíró megválasztásakor a leköszönő bíró mellett ellenkező nemzetiségű, három tanácsos jelöltek. Ezek közül (tehát négyük közül) lehetett az új bírót megválasztani. Így lehetséges, hogy valaki két ciklust vigyen.¹⁷⁴ 1732. április 24-én megismételték a rendelkezést: ezen a napon választanak bírót két esztendőre. A bíró vagy magyar vagy német nemzetiségű. Amikor letelt a két év, és a bírót újra jelölték, mellé a külső tanács két ellenkező nemzetiségű jelöltet állított, amíg a belső tanács egy azonos nemzetiségű jelöltet állított. Így két-két azonos nemzetiségű bírójelöltből lehetett választani.¹⁷⁵

Győr esetében – még mezővárosként – a bíróválasztás akként zajlott, hogy a városi tanács tagjai közül a választó polgárság négy személyt jelölt, akiket a földesúrnak bemutatnak, és közülük választotta ki a földesúr a bírót. A káptalan mint földesúr rendszeren a legtöbb szavazatot nyert és így első helyen jelölt polgárt erősítette meg a bírói tiszt viselésére, ha komoly kifogás nem merült fel ellene valamely tekintetben.¹⁷⁶ Az is előfordult, hogy a katolikus földesúr protestáns jelöltet támogatott, mert azt a személyt találta szakmailag alkalmasnak.¹⁷⁷

¹⁷¹ KAJTÁR István: *Magyar városi önkormányzatok (1848-1918)*, Budapest, 1992. 15.

¹⁷² CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest, 1962. 26.

¹⁷³ Marosvásárhely, 1604. (városi levéltár, Leges et Decreta 1-5. lapok). Közli: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye* [CSHM] (szerk. Kolosvári Sándor-Ovári Kelemen) I. kötet: Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai, Budapest, 1885. 28-30.

¹⁷⁴ Esztergom városi levéltár, prot. 1728-1729. pag. 48. Közli: CSHM IV. kötet II. fele: Az dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai, Budapest, 1897. 683.

¹⁷⁵ Esztergom vlt. prot. 1727-1732. 330-331. p.; CSHM IV/II. 694.

¹⁷⁶ GyEL Káptalani Levéltár IV. számadókönyv, 121. lap

¹⁷⁷ GyEL Káptalani Levéltár IV. számadókönyv, 155-158. lap

A tendencia abba az irányba mutat, hogy a vezető testületek, tehát a belső tanács, külső tanács és a választó polgárság testülete élethossziglani kinevezésben részesültek.¹⁷⁸ A belső tanács a külső tanácsból vagy – annak hiányában – a választó polgárságból egészült ki, amíg ez utóbbi két testületet legtöbbször a belső tanács egészítette ki. A városi alkalmazottakat a belső tanács foglalkoztatta, általában egy éves időtartamra. Az élethossziglani pályára jó példa Kőszeg esete. A városi tanács felszólította a bírót, hogy a 24-es (külső) tanácsokat hívja meg rendszeresen a tanácsülésre, mert a belső tanács tagjai öregség okán egyre fogynak, s bele kell tanulni az utódoknak a város ügyeinek vitelébe. Itt is nagyon jól megfigyelhető, hogy a városi tanács tisztújítása eléggé belterjes, itt sem merülhetett fel más személy neve, csak azé, aki a külső tanács tagja, így az elitizálódás egyértelmű.¹⁷⁹

Az egyik fennmaradt, már az újkorban keletkezett, de a központi beavatkozástól mentes választási szabályozás Kassa városánál figyelhető meg. A választási eljárás évente megismételték, a tisztikar minden évben teljes egészében megújult. Természetesen, egy személy adott posztra tetszőleges alkalommal újraválasztható volt. A tisztújításra januárban, a naptári év elején került sor. Vízkeresztet követő vasárnap előtti csütörtökön a hivatalában lévő választó polgárság lemondott. Szombaton a városbíró és a tanács megválasztotta az új választó polgárságot. Még ezen a napon az esti órákban az újonnan megválasztott tagoknak cédulát küldtek ki, amelyen a nevük és a megválasztottságuk ténye állt. Vasárnap hajnali négy órai időpontra hívták az átadott cédulák az újdonsült tagokat a városházára. A városházán a megjelent tagok átadták cédulájukat egy polturával egyetemben. Aki ezen kötelezettségének nem tett eleget – hiszen tudjuk, a feudális tisztségek vállalása általában kötelezőek voltak – két magyar forint megfizetésével bírságotlák. A „mandátumigazolást” követően a városi plébánost a városházára kísérték, aki itt misét mondott a bölcs és igazságos választás érdekében. Német és magyar nyelven három szentírási szakaszt olvastak fel. A nép szószólója intelmet intézett a választó polgársághoz, majd a Miatyánk elimádkozása után megkezdődött a városi nép új szószólójának megválasztása.¹⁸⁰ A sikeres választást követően a választó polgárság két tagja felkereste házában az új szószólót, majd a városházára kísérte, ahol hivatali elődje iktatta be őt hivatalába. Ezt követően az egész választó polgárság a nagytemplomba vonult. A plébániai nagymise után a templomból mindenki hazakísérte az új

¹⁷⁸ Tóth Péter-Stipta István: Miskolc igazgatásának és jogéletének jellegzetességei, In: DOBROSSY István: *Miskolc története III/2. 1702-től 1847-ig*, Miskolc, 2000. 684.

¹⁷⁹ Kőszeg, 1667. május 26. (városi levéltár, prot. ex 1665-1669.) Közli: CSHM V. kötet II. fele: Dunántúli törvényhatóságok jogszabályai, Budapest, 1904. 268.

¹⁸⁰ KÓPECZI Béla-R. VÁRKONYI Ágnes: *Rákóczi tükör – Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*, Budapest, 1973. 519.

szószólót, imát mondtak érte és mindenki – jókívánságaikat tolmácsolva – kezét fogott vele. A régi szószóló délután négy órára a tanácsosokat a városházára hívatta és ott a városatyák asztalánál az egész városi tanácsot feloszlatta. Hétfőn reggel négy órakor a választó közösség szintén a városházára ment. A szentmise keretében az elmúlt napi szertartáshoz hasonlóan felolvastak három szentírási részletet. A szent cselekményt követően a választó polgárság megválasztotta az új városbíró. Az új városbíró a választott polgárság tagjaival egyetemben a nagytemplomhoz vonult. A kapuban a régi városbíró és a leköszönő városi tanács várta az eddig már megválasztott új tisztségviselőket. A nagytemplom kapujában a nyilvánosság előtt a régi városbíró most leköszönt. Ekkor a nép új szószólója megnevezte az új városbíró, és bevonultak mindannyian a templomba. A templomban felcsendült a *Te Deum*, majd a bíró mondta el beszédét. A leköszönő városi tanácsos urak hazakisérték az új bíró, és a háza előtt búcsúzkodás közben gratuláltak neki. Már péntek reggel volt, a választási eljárás nyolcadik napja, amikor a választó polgárság hajnali négy órakor ismét a városházán egybegyűlt. Az immár harmadik ilyen alkalommal szintén szentmise három bibliai idézettel, majd megválasztják a tizenkét tanácsost. Ezzel most már megválasztották a három meghatározó hatalmi tényezőt, amely: a választó polgárság, a városi tanács és a városbíró. Szombat reggel hét órakor a választó polgárság ismét egybegyűlt, határozatokat hozott. A hatalmat a polgárság nevében az új előjáróságra ruházta. Végül a város bírāja, majd a tanácsos urak, végül a választó polgárság tagjai letették a szokásos esküt.

A szabad királyi városi választások mellett érdekes megfigyelni három szomszédos mezővárosi választást is. Tarcalon minden év január 1-jén volt a tisztújítás. A bíró hajnalban összegyűjtötte a tanácsot. Intelmet intézett hozzájuk, majd a jegyzővel és egy szolgabíróval külön helyiségbe vonult. Oda mentek be a tanácstagok egyesével, és szavaznak az új bíró személyére azon két vagy három személy közül, akit a bíró megnevezett. Hogy ez utódkijelölési jogot jelentett-e, kétséget kizáróan nem tudjuk a választ. A jegyző felírta a szavazatokat, majd még eredményhirdetés előtt elmentek a templomba istentiszteletre. Utána a templomban maradtak a városi lakosokkal együtt, ahol a bíró kihirdette, hogy ki lett az új bíró és a két városi szolgabíró. Ez utóbbi három személy a városi lakosok közül választott maga mellé egy negyedik személyt, harmadik szolgabírónak. Ezt követően az óbíró házában egy hordó városi bort megittak a tanácsal, valamint a tanács ebédet kapott az óbírótól.¹⁸¹

¹⁸¹ NÉMETH Gábor: *Hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII-XVIII. századból*, Budapest, 1990. 46-47. p.; Tarcal mezőváros törvényei, 1606. (eredeti Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhegyi Fiókleveletára, Tarcal mezőváros levéltára, Tarcal protocolluma, 1. kötet, 1606-1692. 5-68. p.)

A szomszédos Bodrogkeresztúron Szent Miklós napján járt le a mandátum. Három nappal korábban, kora hajnalban összegyűltek a tanácstagok, amikor is a leköszönő bíró intelmet intézett a tanácshoz. Ezt követően a bíró megnevezett három személyt, akit ő alkalmasnak talált az új bíró tisztségére. Meghagyta, hogy ezen három napig gondolkodjanak. Szent Miklós napján hajnalban újra találkoztak, majd intelmet követően a jegyzővel és egy szolgabíróval külön terembe vonultak. Ott az óbíró leadta a szavazatát. Ezután egyesével bejöttek a tanácsosok, és leadták a szavazatukat. A jegyző a három jelölt neve alá írta annak a nevét, aki arra a személyre szavaz. Ha valaki egy negyedik személyre szavazott, a jegyző azt is feljegyezte. Így tehát a bírónak bár volt jelölési joga, de ettől érvényesen el lehetett térni. Ezt követően visszamentek a tanácsba, ahol megnevezték az új bírót. Az új bíró ezután szabadon választott magának egy szolgabírót. Ezt követően a tanács is választott egy szolgabírót. Ha ezzel a személlyel az új bíró nem volt megelégedve, közösen választották meg ezt a másik szolgabírót. Ezt követően a városi tanács választott új esküdteket, városi szolgákat és egyéb tisztségviselőket. Ekkor még a választások eredménye bizalmas. Délben újra összejött a tanács az óbíró házában ebédre, ahol már a prédikátor is jelen volt. Itt megjelent a városi nép is, akit az óbíró megkérdezett, hogy a személyekkel meg van-e elégedve. Erre a szószóoló köteles volt válaszolni, s engedelmességet fogadni az új előljárásnak. Ekkor az óbíró a városi borból egy-két hordót megnyitvatott a városiaknak. Aztán az újbíró házához kísérték, elbúcsúztak tőle, s mindenki hazament. Szent Miklós napja utáni 15 nappal gyűlt össze először a tanács, hogy az új tisztségviselők megkezdjék a munkát. Először az óbíró megeskette az újbírót, majd az újbíró az óbírót, hogy segíteni fogja tanácsaival munkáját, majd a szolgabíráit, s a többi tanácstagot és tisztségviselőket. Imádsággal zárták az összejövetelt.¹⁸²

A harmadik szomszéd Tokaj, ahol a tisztújítás az alábbiak szerint alakult. Itt pünkösöd napján került rá sor. Szombat hajnalban a bíró házában gyűltek össze a tanácsosok. A bíró beszédet intézett, majd szintén egy külön helyiségbe ment a jegyzővel és egy szolgabíróval. Egyesével bejöttek a tanácstagok. A bíró két vagy három bírójelöltet állított, de a tanácsos más személyre is leadhatta a voksát. Ekkor még a szavazás végeredménye titkos volt. Ezt követően a templomba mentek, ahol az istentiszteletet követően az óbíró a tanácsával a város népe elé állt, és megnevezte az újbírót, valamint az egyik szolgabírót. Az újbíró is jogosult volt megnevezni egy szolgabírót, a tanács által megjelölt két személy közül. Ezt már általában

¹⁸² NÉMETH i.m. 77-79. p; eredeti: Bodrogkeresztúr város törvényei, 1607. február 5. (MOL R. 314. Múzeumi törzsanyag, Városi iratgyűjtemény, 2. csomó: Bodrogkeresztúri iratok, Bodrogkeresztúr protocolluma, 1607-1784. 3 recto – 66 verso)

akkor tette, amikor átvette a hivatalát. Ez a nap pedig a pünkösöd utáni szerda volt. Akkor az óbíró házánál ebédeltek, amikor is az újbíró megnevezte a másik szolgabírót, magához vette a városi borospince kulcsait és a kalodát, s ettől a jelképes aktustól kezdve gyakorolta ő a főbírói hatalmat. Pünkösöd utáni második csütörtökön (ez Úrnapja) az új bíró házához hívta azokat, akikkel együtt kívánt dolgozni. Így kiválasztotta mind a tanácsból, mind a községből azokat, akiket ő (egyedül) tanácsosnak választott. A prédikátor is a bíró házához ment, és intelmet intézett a tisztségviselőkhez. Ezt követően az óbíró feleskette az újbírót, aki aztán feleskette maga mellé tanácsosnak az óbírót, a két városi szolgabírót (így pont négyen vannak a belső tanácsosok), valamint a kiválasztott tanácsstagokat. Ezt követően imádkoztak, majd a prédikátorral egyetemben lakmároztak a tanácsosok, akik szintén kötelesek voltak beszállni egy-egy tál étellel, valamint ötven pénzt érő borral.¹⁸³

A három mezővárosi példa után ismét tekintsünk a szabad királyi városokra és az általános, közös szabályokra. Az államhatalom egyre inkább ellenőrzése alá kívánta vonni a választási eljárást a városokban. Eerre legkézenfekvőbbben a szabad királyi városokban nyílt lehetőség. Ez készítette az udvart az 1690. december 15-i rendelet kiadására, amely szerint a pozsonyi Kamara minden városi tisztújításra a Magyar Kancellárián keresztül királyi biztost küldött ki, aki a király nevében a tisztújítást vezette. A királyi biztosok, rendszerint kamarai tisztviselők, meglehetősen széles hatáskört kaptak a városi tisztújításokon.¹⁸⁴ A Magyar Kamara bár alaptevékenységében pénzügyi irányító és ellenőrző szervezet volt, de a szabad királyi városoknak minden esetben meg kellett küldeniük a tisztújítás lebonyolításával kapcsolatos jelentésüket.¹⁸⁵ Érdekeséggé válhat, hogy jelentősebb városaink tisztújítás ügyében a kancelláriához is küldtek gyakorta felterjesztést. Ilyen városok voltak – a fennmaradt levéltári anyagok tanúsága szerint – Eger, Székesfehérvár, Bakabánya, Bazin, Bártfa, Breznóbánya, Buda, Kapronca, Kassa, Korpona, Szeben, Komárom, Révkomárom, Kremnic, Debrecen, Eperjes, Felsőbánya, Kőszeg, Győr, Késmárk, Kismarton, Lőcse, Libetbánya, Modor, Nagybánya, Pest, Pozsega, Pozsony, Rimaszombat, Ruszt, Szentgyörgy, Selmezbánya, Szeged, Sopron, Esztergom, Szokolca, Szatmárnémeti, Trencsén, Tarna, Újbánya, Varasd, Zágráb, Zombor. Elmondhatjuk, hogy a királyi udvar legtöbb kormányszerve részletes információkkal rendelkezett a magyar városok tisztújítási szokásairól, az azok között rejlő különbségekről és a felmerülő problémákról. Bár a városok a

¹⁸³ NÉMETH i.m. 97-100. p.; Tokaj mezőváros törvényei, 1610. május 25. (eredeti BAZ Lt. Sátoraljaújhelyi főklt., Tokaj mezőváros levéltára, Tokaj protocolluma, 1610-1656. 1-88. p.)

¹⁸⁴ KÁLLAY István: *Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában*, Budapest, 1972. 17-18.

¹⁸⁵ FÁBIÁNNÉ KISS Erzsébet: *Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamarai Levéltár, II. kötet*, Budapest 1973. 290-291.

jelentéseikben igyekeztek magukat és eljárásaikat kedvező színben feltüntetni, de a királyi biztos gyakori jelenléte és egyéb informális csatornák alapján megbízható képpel rendelkezettek az országos városi tisztújítási gyakorlatról.¹⁸⁶

Pest, Buda és Székesfehérvár 1703. október 23-án nyerték vissza szabad királyi városi rangjukat, miután az európai egyesült seregek felszabadították Magyarország jelentős részét a török fennhatóság alól. A választás menetét a királyi szabadsomlevelek részletesen tartalmazzák. Pesten minden második évben kellett tisztújítást tartani, a kiküldött királyi biztos jelenlétében. A polgárokat a bírónak vagy a polgármesternek kellett szabályszerűen összehívnia. Ekkor a polgármester és a jegyző lemondott, majd a szószólo és a jegyző előtt a választó polgárok egyesével szavaztak. Megerősíthették az eddigi bírót és polgármestert is, illetve a tanács tagjai közül mást is kinevezhettek. Utána a plébániatemplomba vonulnak át eskütételre. A tizenkét főből álló tanács élethossziglan volt választva. A választó polgárság ezt is kiegészítette, ha meghalt valaki, illetve az arra alkalmatlant elmozdíthatta, a tisztségviselőket elszámoltathatta.¹⁸⁷ Pest városa is részesült utasításban, felújítva és konkretizálva az 1703-ban meghatározott szabályokat. A városi tanács utasítása báró Laffert Ferdinánd királyi kamarai biztostól származik és 1731. augusztus 7-én kelt.¹⁸⁸ A tisztújítás a király és a biztos előírása szerint úgy történt, hogy Szent György napján összehívták a külső tanácsot és a választó polgárságot, a bíró kétévi hivatalviselés után lemondott, és vele együtt a két szószólo is. Veni Sancte után a zárt tanácssteremben jelölés alapján a tanács betöltötte a

¹⁸⁶ BÉLAY Vilmos: *Magyar Országos Levéltár. Magyar Kancelláriai Levéltár*, Budapest 1973. 42-45.

¹⁸⁷ Csáky: *Pest...* 41.

¹⁸⁸ BFL Pest városi lt. Intimata a.m. 6404. A kamarai bizottság által kiadott tisztújítási és városigazgatási szabályzat, 1731. augusztus 7. A kamarai bizottság – meghallgatva Pest város tisztviselőit – az alábbi dekrétumot bocsátja ki [csak a releváns részek közlésére szorítkozva]:

Másodszor: Szent György napján kell a tisztújítást végezni az alábbiak szerint:

A bíró és a tanács útján össze kell hívni a 24 tagú külső tanácsot, valamint a 100 tagú választott polgárságot. A bíró, amint kitellett a két (!) évi időtartam, adja vissza a megbízatását. Ezt a rendet tartsa be a két (!) szószólo is. Amikor megtörtént a búcsú, a belső tanács vonuljon át a plébániatemplomba. Ott szentmisén vesznek részt, kérve a Szentlélek Úristen segítségét. Ezen a misén vegyen részt a 24 és a 100 fős testület is. A mise után át kell vonulni a városházára és be kell csukni a kapukat.

Alkalmas és érdemes polgárok előzetes jelentése alapján először a megüresedett külső tanácsbéli és a választott polgársági helyeket töltik be. Ezt követően meg kell választani az új szószólokat vagy pedig a régieket meg kell erősíteni. Ez a polgárok szavazatai alapján történik.

A városbíró mindig a belső tanács tagjai közül kerül ki. A belső tanácsnak ki kell vonulnia a tanácssteremből egy másik helyiségbe. A tanácssteremben csak a királyi bizottság (ha jelen van), a jegyző és a két szószólo marad, akik a szavazatszedést végzik. Ezután behívják az egybegyűlt polgárokat egyesével, akik leadják szavazatukat. A legtöbb szavazatot kapott lesz a bíró. Ezek után átvonulnak a plébániatemplomba, ahol a bíró leteszi az esküt. Majd a Szent Ambrus-himnusz éneklése után, a templomból kijövet házáig kísérik az új bírót.

Harmadszor: azt, hogy a belső tanács tagjait üresedés esetén mely testület tölti be, akkor épp nem eldöntött, ebből az elmúlt időszakban igen komoly vita volt, mert a belső tanács magának akarta ezt a jogot fenntartani. Probléma: a királyi kiváltságlevél záradéka nem fogalmaz egyértelműen.

Negyedszer: A királyi bizottság hiányolja a választások tisztaságát, összefonódásokat és érdeklobbykat vél felfedezni.

Huszonnegyedszer: Városi tanácsosi széküresedés esetén a jelöltek a külső tanács érdemes és alkalmas tagjaiból kerüljenek ki.

külső tanácsban és a választó polgárságban megüresedett helyeket, majd az utóbbi szószólot választott. Ezt követően a tanács visszavonult, és a királyi biztos (ha volt), a jegyző és a két szószólo egyenként szedte be a szavazatokat, és az ismét összegyűlt három testületnek kihirdette a szótöbbséggel megválasztott bíró személyét, aki végül a plébániatemplomban ünnepélyesen letette az esküt. Bár a kiváltságlevél értelmezése körül vita támadt, a királyi biztos utasításba adta, hogy a tanács tartózkodjék a megüresedett tanácsosi helyek betöltésétől, amíg a király nem dönt a kérdésben, miszerint jogos volt-e a méltatlannak ítélt tagok eltávolítása.¹⁸⁹ 1751-ben a Helytartótanács – hivatkozva az országos gyakorlatra – úgy rendelkezett, hogy a belső tanács és a bíró választásánál a belső tanács jelöljön három személyt, s a külső tanács és a választó polgárság válasszon. Ez a tágabb közösség jogainak szűkülésével járt.

Pesten a választás menete a XVIII. század közepén a valóságban az alábbiak szerint történt. Választás kétévente volt, így minden páratlan év szent György napján megszólaltak a tisztújítást jelezve a harangok. A polgárok a városházán meghallgatták a királyi parancsot a tisztújításra, majd a városbíró és a szószólok lemondtak. A szentmisét követően a választó polgárság betöltötte a megüresedett tanácsosi helyeket, kiegészítette önmagát, s megválasztotta szószólokat és a városbírókat. A tanácsosi tisztség élethossziglani, így ebben a tárgyban a kiegészítéseken kívül teendő nem akadt. A titkos szavazás nem ment át a gyakorlatba.¹⁹⁰

Buda kiváltságlevele a pesti kiváltságlevélben foglaltakat szó szerint megismételte.¹⁹¹ A polgármestert és a bírót kétévente (minden páratlan évben) kellett megválasztani Szent György napján. Kezdetben ennek rendje esetleges volt. 1713-ban készült jelentés már tartalmazta az eljárás menetét. Először a tanács behívással kiegészítette önmagát, majd összehívta a választó polgárságot. Ez utóbbi testület szószólot választott, majd szentmise következett. Utána a választó polgárság megválasztotta az új polgármestert és a városbírókat. A polgármester a templomban, a városbíró a következő tanácsülésen tett esküt. A tisztújítás részletes szabályozására 1727-ben került sor, ettől kezdve az eljárás az alábbiak szerint zajlott. A hagyományos Szent György napra a belső tanács összehívta a választó polgárságot, tagságát esetleg kiegészítette. A belső tanácsos választása úgy történt, hogy a belső tanács jelölt három személyt, ebből a külső tanács és a választó polgárság együttesen választott.¹⁹²

¹⁸⁹ BFL Pest Városi Levéltár, Választott Polgárság iratai, 10. sz.

¹⁹⁰ KOSÁRY Domokos: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig (Budapest története III.,)* Budapest, 1975. 172-176.

¹⁹¹ CSÁKY: *Buda...* 43.

¹⁹² KOSÁRY i.m. 167.

Veni Sancte következett, majd a főjegyző felolvasta a királyi utasítást, s a választó polgárság új szószólot választott a tanács három jelöltje közül. (1763 óta két szószólot.) Most mondott le a polgármester és a városbíró, amely tisztségekre a külső tanács és a választó polgárság megválasztotta az új személyeket. Utána a plébániatemplomba vonultak, hogy letegyék az esküt. A városi iratanyag alapján megfigyelhető, hogy Budán állandóság uralkodott, nagy személycserékre nem került sor.

Buda szabad királyi város tanácsát gróf Erdődy György kamaraelnök, királyi biztos 1737. november 25-én kelt leirata utasította a választások megreformálására. Az 1737. július 12-i királyi rendelettel kiküldött királyi biztos előadta, hogy utasítása szerint elmozdította a régi tanácsot, új szószólot, tíz új tanácsost, majd polgármestert és bírót választatott, és a következőket rendelte el: 1. A megüresedett tanácsosi helyet a választás szokott idejében, kétévénként, a királyi biztos vagy – ha ilyen nincs – a tanács hármias jelölése alapján a választó polgárság a külső tanáccsal együtt tölti be. Polgármestert és bírót ugyanaz a testület választja, de jelölés nélkül. A megválasztott esküt tesz, ülésjogot kap, majd a választást jóváhagyás végett felterjesztik a királyhoz. 2. A tanácsosi helyek betöltésénél előnyben kell részesíteni a tehetséges és jogismerő budai polgárfiakat. 3. A külső tanácsot és a választó polgárságot az 1727. május 5-i királyi rendelet alapján úgy kell megalkotni, hogy ebben mindegyik külváros bírása és két esküdtje, mindegyik céh atyamestere és két idősebb mestere kapjon helyet, amint ezt az 1730-i királyi biztosság szabályozta, s a jelen alkalommal is történt.¹⁹³ 1765-től a Magyar Kamara utasítása szerint kötelezővé vált a titkos szavazás, amelynek lebonyolítására urnákat, valamint fehér és fekete golyókat vettek segítségül. A belső tanács Budán is élethossziglani kinevezéssel bírt.¹⁹⁴

Bár Székesfehérvár ugyanazon a napon kapta meg kiváltságlevelét, mint Pest és Buda, s szövege sok helyen szó szerint megegyezik, a tisztújítás esetén eltérő szövegezéssel is találkozunk. A városi vezetést évente vagy kétévénként kellett megújítani, a királyi biztos jelenlétében, a régi szokás szerint. A polgármester vagy a bíró hívta össze a választmányt. A város vezetői lemondtak. Utána a szószólot és a jegyzőt jelenlétében a választó polgárok egyesével leadták a szavazatukat, ezzel megerősíthették az előző bírót, vagy új bírót választhattak, aki a plébániatemplomban volt köteles esküt tenni. A bírót a tanácsosok közül kellett választani. A tanácsosokat kötelességesség esetén el lehet távolítani, de elvileg a

¹⁹³ MOL Magyar Kancelláriai Levéltár 1738. no. 2. 31. mell.

¹⁹⁴ Kosáry i.m. 168. p; *Budapest Enciklopédia* (szerk. TÓTH Endréné), Budapest, 1981. 174.

megbízás élethossziglan szól. Ha valaki meghalt, annak helyébe kellett új tagot választani.¹⁹⁵

Esztergom városát I. József király kiváltságolta 1708-ban, ezzel a város visszanyerte középkori fényét. Bíró vagy polgármestert évente vagy kétevente választottak. A választást a királyi küldött jelenlétében kellett lefolytatni. Ennek menete: a királyi biztos, a szószóló és a jegyző jelenlétében a választó polgárok egyesével szavaztak. Itt vagy megerősíthették a bíró személyét vagy a tanácsból új személyt választhattak bírónak, amint az előző városoknál is láthattuk. A tanácsba csak akkor kellett új tagot választani, ha valamelyik meghalt, illetve ha méltatlansága miatt lemondatták. Tehát itt is az élethossziglani tanácstagság dominált. Érdekeség viszont, hogy Esztergomban a választó polgárság nevezte ki a többi tisztségviselőt, amely más városban a tanács feladata volt.¹⁹⁶

Szeged esetében nyolc középkori kiváltságlevél maradt fenn, amelyeket egységbe és új okiratba foglalt III. Károly király 1719-ben. Itt többletként szerepelt a már előbb vázolt szabályozáshoz képest az is, hogy Szent György napján kellett tartani a bíróválasztást a már megszokott mód szerint. Újdonság viszont, hogy ha egy tanácsosi hely halálozás miatt év közben megürült, azt a következő választásig üresen kellett hagyni, időközi választást nem volt szabad tartani. Ha egy tanácsos méltatlan lett a posztjára, ezt jelenteni kellett a Kancelláriának, amely esetet a Kancellária vizsgálta ki. A királyi kancelláriai döntést a városnak kötelessége volt bevárnia. Ilyen rendelkezést Buda, Pest, Székesfehérvár vagy Esztergom esetében nem találhatunk.¹⁹⁷

A szegedi tisztújításokkal kapcsolatosan részletesebb adatokkal is rendelkezünk annak ellenére, hogy a korai városi iratok elpusztultak, s az első iratokkal csak 1717-ből találkozhatunk. A tisztújítás Szent György napján volt, a királyi tisztújító parancsnak megfelelően. A jegyző kijelentette az eddigi tisztségviselők lemondását. A városi tanács tizenkét tagból állt, valamint egy további tag képviselte a rácokat. Három szavazatszedőt választottak. Megválasztásra került a városbíró és a városkapitányt. Ezt követően a kvártélymesterek (alsóvárosra három, felsővárosra két fő) és a vásárbírók (egy fő és egy segéd) lettek megválasztva. Ezután a külső tanácsot egészítették ki. Ez huszonnégy tagú volt. Majd kiegészítették a választó polgárságot, amely hatvan tagú volt.

A következő, 1718-as évben hasonlóképpen zajlott a választás, de itt már nyoma van az adószedők (perceptor) megválasztásának is. Érdekes, hogy a segédjegyző egyben belső

¹⁹⁵ CSÁKY: *Székesfehérvár* ... 41.

¹⁹⁶ CSÁKY: *Esztergom* ... 48-49.

¹⁹⁷ CSÁKY: *Szeged* ...88-89.

tanács tag és perceptor is. Az 1719-es év tisztújításáról nincs adat. Néha nem is tartottak minden évben választást, néha pedig mindent a régi ben hagytak. Mivel 1717-ben a főjegyző lett a városbíró, 1720-ig be sem töltötték ezt a hivatalt. Valószínűleg a bíró mindkét tisztséget ellátta. 1720-ban, Szent György napon egy elhunyt belső tanácsos helyét kellett betölteni, valamint több elhalt külső tanácsos helyét. A bíró lemondott, de újra őt választották meg. Ekkor sikerült a főjegyzői és az aljegyzői posztot is betölteni. A főjegyző eddig vármegyei szolgálatban állt Heves megyében. Amikor a bíró nem volt itthon, az elnöki teendőket a legidősebb városi tanácsos látta el, vagy a városkapitány (azt, hogy tisztsége vagy személye miatt, nem derül ki). 1721-ben az elhunyt egyik belső tanácsos helyébe őt külső tanácsos személy közül többségi szavazattal választották. A perceptor helyébe a külső tanács és a választó polgárság választott új tagot. Ebből is arra következtethetünk, hogy a pénzügyek vitele és ellenőrzése elvált a belső tanácstól. A most megválasztott perceptor a külső tanács tagja. Az előbbi felsorolásból is látható az az országos tendencia, hogy csak egyes tisztségviselőket választottak újra, a testületek csupán kiegészítést nyertek. A tisztújításokat általában megelőzte a királyi tisztújító parancs megérkezése. Sokszor ez megkésett, de ekkor a város ennek híján is elrendelte és megtartotta a választásokat. Bár – mint immáron elegendő példán láttuk – a belső tanács tagjai élethossziglan kapták megbízatásukat, ennek ellenére szokás volt, hogy évente bejelentették lemondásukat. Ezt követően viszont – külön újráválasztási procedura nélkül – megtarthatták tisztségüket. A hivatalokra nem kellett pályázni, a személyeket a közösség választotta ki, a hivatalvállalás kötelező volt, büntetés terhe alatt. Szegeden a belső tanács kiegészítésekor a külső tanács és a választó polgárság is szavazott, de más tisztségviselők megválasztásakor a belső tanács szavazott kizárólagosan, a külső tanácsnak és a választó polgárságnak legfeljebb figyelembe vették a véleményét.

Szegeden 1727-ben már két szósózlót választottak a rendes április 24-i választáson, más-más nemzetiségűt. 1732-ben például már három szósózlót választottak, így érvényesült a három szegedi nemzetiség képviselése. 1733-ban a választó polgárság elhalt tagjai helyébe már úgy választottak új tagokat, hogy figyelembe vették, hogy ki képviselte az alsóvárost, illetve ki a felsővárost, valamint ki melyik nemzetiségbe tartozott: rác, német vagy magyar volt.

Érdekes, hogy – mint néha más városokban – Szegeden is vita volt, hogy a belső tanács 11 tagú-e és a bíró ehhez csatlakozik (ez van elvileg a szabadalomlevélben lefektetve), vagy pedig 12 tagú és a bíró a tizenharmadik személy. Itt a második mellett döntöttek, így a bíró megválasztását követően a németek jelölték ki 3 személyt, és ezek közül választották meg az egy plusz tagot.

Az 1734. évi a szegedi tisztújító parancs szerint a 12 tagú belső tanácsban figyelembe kellett venni a nemzetiségi különbségeket, a bírót pedig tizenharmadikként a belső tanácsosok közül kellett megválasztani. A kamarást viszont nem a belső, hanem a külső tanács tagok sorából kellett választani. 1736-ban már úgy zajlott le a tisztújítás, hogy a szószólók megválasztásánál az egyik a külső tanács, amíg a másik kettő a választó polgárság tagja volt. Általában elmondható az elkövetkezendő évekre is, hogy az első napon csak a belső tanács és a főbíró személyét választották meg. A választás akár április 27-ig elhúzódhatott, amely időszak alatt a többi tisztségviselő is megválasztásra került, ahol erre lemondás, halálozás vagy elköltözés miatt szükség volt. A fentebb leírtak után viszont meg kell azt is állapítani, hogy Szegeden – bár elvben évente volt tisztújítás – 1715 és 1848 között összesen 32 alkalommal történt meg.¹⁹⁸

Pápa mezőváros esetében újabb érdekességgel találkozhatunk, mivel a városi tisztségviselők választásának kérdése mellett találkozhatunk kisebb városi közigazgatási egységek választójogi szabályozásával is. A város közigazgatási egysége az utca, élén az utcabíróval. Ha egy utca túl kicsi volt, akkor több kisebb utca alkotott egy egységet. Az utcabeli előjáróságok bíróból és esküdtekből álltak, akiket évente, Szent György napján választottak meg. A bírók általában évente le is lettek cserélve, az esküdtek általában élethossziglan viselték a tisztséget. A városban tizenkét tagú tanács és a városbíró kezében volt a hatalom. Mezőváros lévén a bírót a földesúr jelölte, általában három-négy tagot. A tanács választotta szabadon a malombíró, hadnagy, és két vásárbíró, továbbá a borbírák, tizedesek és szállásmesterek személyét. 1794-ben megszűnt a huszonnégy tagú külső tanács és helyébe lépett a negyven tagú választó polgárság, élén a szószólóval. A választó polgárság élethossziglan kapta a kinevezését. Fent maradhatott volna a külső tanács is, de ezt a földesúrral kötött szerződést felülvizsgáló Helytartótanács feleslegesnek ítélte meg.¹⁹⁹

Miskolcon a választásokat Szent György napon tartották, a kamarai megbízott jelenlétében, aki mint a földesúr megbízottja volt jelen. A választásokon a választó polgároknak volt szavazati joga. A város rendelkezett közgyűléssel, külső tanáccsal és belső tanáccsal. A belső tanács feladata volt gyakorlatilag minden. Ha a bíró nem tudta ellátni a feladatát, akkor a legidősebb tanács tag helyettesítette. A jegyző személyét a közgyűlés jelölte, amelyet a belső tanács hagyott jóvá. A városkapitányt a külső tanács választotta.²⁰⁰

¹⁹⁸ Reizner János: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében; In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae; Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4*, Szeged, 1995. 3-22.

¹⁹⁹ KUBINYI András: *Tanulmányok Pápa város történetéből*, Pápa, 1994. 299-307.

²⁰⁰ TÓTH Krisztina: *Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái*, Esztergom, 2003. 8-10.

Miskolc mint kamarai mezőváros választási rendszerét meghatározta az államhatalommal kialakított közjogi szerződéses jogviszony. Tudniillik 1755. augusztus 24-én a város szerződést kötött Grassalkovich Antal kamarai elnökkel. Ennek értelmében az eddigi két-három év helyett évente kellett tisztújítást tartani. A városban lakó nemesek nem voltak kötelesek részt venni az igazgatásban, csak ha önszántukból akartak. Eddig főbírónak nevezték a város vezetőjét, mostantól kezdve csupán bírónak. A Kamara nem csak a bíró, hanem a tanácsstagok esetében is élhetett a jelölés jogával.²⁰¹ 1789. május 1-jén a város – a kamara utasítására – főbíró, albirót és polgármestert választott. A polgármester feladata volt a városi közelet általános ellenőrzése, a főbíró és a magisztrátus munkájának segítése. Ő vezette a külső tanácsot. 1790. március 22-én határozták meg a munkamegosztást. A polgármester feladata a gazdálkodás folyamatának vizsgálata, továbbá, hogy a hiányosságokról a főbírónak jelentést tegyen. Az igazságszolgáltatás kizárólag a bíró feladata. A külső és a belső tanács vitájában a bíró köteles dönteni és a vizsályt elsimítani. Úgy tűnik, hogy a polgármester és a szószóló ugyanaz a személy, mert a polgármestert néha „forminder”-nek nevezik.²⁰² A belső tanács feladata volt a városi alkalmazottak felvétele. Az év első napjaiban választották meg a városgazdát. Más alkalmazottak is évente kerültek megválasztásra: ilyen volt az ökörcsordás, gulyás, hajdúk (hét fő), bakter, káplár, kerülő, vásárbíró, kocsisok (négy fő), városi molnár.²⁰³

Óbudán Zichy Miklós földesúr 1746-ban szabályozta a tisztviselők választását. Évente volt bíróválasztás, minden harmadik évben magyar bírót kellett választani. Tizenkét esküdt volt, ebből négy magyar, nyolc német. Ettől kezdve választották az esküdteket élethossziglan. Ha valaki meghalt vagy nagy bűne miatt leváltották, helyébe a földesúr jelölt három személyt, és abból választhatott a község. A bírót az esküdtek választották maguk közül. 1761-ben hozták létre a külső tanácsot. Eleinte huszonnégy, a század vége felé harminc, majd a XIX. század elején negyven tag tartozott a külső tanácsba. Ettől kezdve a belső tanács megüresedett helyeire a külső tanácsosok kerülhettek kizárólagosan, és az évenkénti bíróválasztás jogát (a földesúr három jelöltje közül) is elnyerték.²⁰⁴ A választás a katonai év kezdetén, novemberben volt.²⁰⁵ A község a tizenkét esküdt közül bírót választott évenként úgy, hogy két évig német, egy évig pedig magyar volt a bíró. Ez nem mindig tudott érvényesülni, mert a protestáns

²⁰¹ BAZ Lt., IV. 1501/i. 1. doboz 4. oldal

²⁰² BAZ Lt. IV. 1501/a. 15. kötet 20. oldal

²⁰³ Tóth-Stipta i.m. 713-714.

²⁰⁴ Gál Éva: Óbuda 1541-1848; In: RÁDI Károly (szerk.): *Tanulmányok Óbuda történetéből III.* (tanulmánykötet), Budapest, 1990. 75-76.

²⁰⁵ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti 1. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959. 311.

magyarok nem voltak hajlandóak letenni a hivatal elfoglalásához szükséges esküt. A kiesett esküdt helyére a földesúr három jelöltje közül a község választott újat.²⁰⁶

1771. február 14-én a pozsonyi Kamara leirata a városokban lefolyt tisztújításokkal kapcsolatban azt kifogásolta, hogy a választó polgárok testületében megürült helyeket a belső tanács jelölése útján töltötte be a város. Eperjes város tisztújítási jelentésére válaszolva leirat rendelte el, hogy a választó polgárságnak tanácsválasztáskor és tanácsülések alkalmával külön szobát kell ülésezés és megbeszélések céljára rendelkezésre bocsátani. A választó polgárok testületének tekintélyét szolgálta az az 1775-ben kiadott rendelet, amely szerint büntetett előéletű személy nem lehetett a választó polgárság tagja.²⁰⁷

Általánosan elfogadott nézet, hogy tisztségek elvállalása kötelezettség volt, amely sok esetben terhet jelentett a tehetősebb polgárok számára is. Volt viszont ellenpélda a kisebb tisztségek esetében. Kassa város már 1625-ben a választó polgársággal közös tanácsülésen ki kellett, hogy mondja, hogy bár eddig a vásárbírói, dézsmaszedői, harangozói tisztséget mindig az a személy kapta meg, aki ezt kifejezetten kérte, mostantól kezdve ezeket a városi tanács által választott tisztségviselőket a választás előtt a városi tanácsnak meg kell vizsgálnia, hogy a jelöltek alkalmasak-e.²⁰⁸

Pécsett két szabályozással is találkozunk: a mezővárosi és a szabad királyi városi szabályokkal. A mezővárosban a bíróválasztás minden év november 1-jén volt, Mária Terézia előírásainak megfelelően. Az új bíró a székesegyházban tette le az esküt. A választási eljárást szentmise előzte meg. A püspök-földesúr három jelöltjéből a város szavazta meg a városbíró. A második legtöbb szavazatot kapott lett a helyettese.²⁰⁹ Pécsett, 1780. július 3-én kelt az új szabályozás. A város ekkor lett szabad királyi város. Pécsett ettől kezdve minden második esztendőben, de továbbra is mindenszentek napján volt a tisztújítás. A városi tanács és a választó polgárság a városházán gyülekeztek, majd a templomba kellett mennie mindenkinek, és szentmisén kellett részt vennie. A szertartás után a városházára visszamennek, a bíró, a polgármester, a kapitány, s a többiek tisztségeikről lemondtak. A választás golyóbisokkal történt, amint Buda esetében már tapasztaltuk. Mindenki három golyóbist kapott: egy fehéret és két feketét. Akire szavazni akart, annak a jelöltnek a ládájába a fehéret, akikre nem akart, azoknak a ládáiba a fekete golyókat tette.²¹⁰

²⁰⁶ Kosáry i.m. 178.

²⁰⁷ KÁLLAY i.m. 28.

²⁰⁸ Kassa Városi Levéltár, Art. Elect. Comm. stat; Közli: *CSML* II. kötet II. fele: Tiszáninneni törvényhatóságok jogszabályai, Budapest, 1890. 172-174.

²⁰⁹ BML Pécs Városi Levéltár, 1763-1765. évi jkv. 1763. november 3. (lapszám nélkül). Közli: *CSML* V. kötet II. fele: Dunántúli törvényhatóságok jogszabályai, Budapest, 1904. 541-544.

²¹⁰ *CSML* V. kötet II. fele: Dunántúli törvényhatóságok jogszabályai, Budapest, 1904. 560-576.

Az újkori szabályozás nem egységes, a királyi udvar minden igyekezete ellenére. Legtöbb esetben a királyi biztos el sem jutott a választás helyszínére. Ekkor vagy megvárták, s így ezzel elmaradt vagy halasztást szenvedett a tisztújítás, vagy a maguk módján hajtották végre. Sok esetben a földesúr sem törekedett a szabályok maradéktalan betartására. A szabályok áttekintése és betartatása sok esetben csupán vita esetén történt meg. A városi tisztújítási szabályozások közötti hasonlóság ennek ellenére sok esetben szembevető. A minta átadása, illetve a más városokban bevett gyakorlat követése nem egyedi. Az uniformizált szabályozást viszont csak a polgári korszak tudta megteremteni, az egységes és immár az évszázados tradíciókat is hatálytalanítani képes törvényi szabályozás keretében.

3. fejezet: A nemzetiségek jogigényének kezelése a városi jogalkotásban

Az előző fejezetekben azoknak a személyeknek az alapvető jogait tárgyaltuk, akik polgárok vagy polgárjoggal nem rendelkező, nemes vagy nem nemes emberek voltak, de mindenféleképpen az általános normáknak megfelelően kezelt városlakók. Érdekes a nemzeti kisebbségek tárgyalása, hiszen sok esetben a város németajkú volt, s a magyarság is kisebbségnek számított a szó számtani értelmében. A német lakosság viszont többségnek számított, hiába beszélünk magyarországi városokról. Most viszont inkább olyan valóságos, életszerű viszonyokra leszünk figyelmesek, amikor olyan személyek városi alapjogait elemezzük, akik nyelvükben és származásukban is Magyarországon tényleges kisebbségi létben éltek.

Vizsgálódásunk szempontjából Kecskemét városa jó alapnak tekinthető. A gazdag levéltári anyag, valamint gazdaságföldrajzi helyzete ideális a nemzetiségek jogainak vizsgálatára. A város az ország közepén helyezkedik el, a török korban is virágzó városban töretlennek mondható a jogfejlődés. Bár mezővárosról van szó, a területe homogén, s tucatnyi földesura volt, a hatalmat együttesen gyakorolták, így Kecskemét a gyakorlatban kellően önálló. Az egyik legdinamikusabban fejlődő város, élénk kereskedelemmel, ahol sokan megfordultak. A lakossága kellően vegyes ahhoz, hogy jó példaként szolgáljon a városi jogélet bemutatására.

Eddig azoknak a személyeknek a jogi helyzetét vizsgáltuk, akik Magyarországon a nem nemeseket megillető jogok teljességével bírtak, tehát honosak és a bevett vallási felekezetekhez tartoztak, vagy kifejezetten nemesek voltak. Érdekes megvizsgálni azt a kérdést is, hogy Kecskemét városa hogyan bánt azokkal, akik eleve jogilag hátrányos helyzetűek voltak országszerte, nemzetiségük és vallási hovatartozásuk miatt. Kecskeméten zsidók, görögök, szerbek, szlovákok, cigányok fordultak elő nagyobb számban, a következőkben most róluk teszünk említést.

A zsidók első említésére 1715-ben került sor, amikor a keresztény árusok panaszkodtak a tanácsnál, hogy a zsidó kereskedők közöttük állították fel sátraikat, és ezzel komoly konkurenciát jelentettek. De ezzel a városi tanács nem törődött, a vásárok idejére biztosította az esélyegyenlőséget. Az időszakos kereskedelmi jogon kívül viszont több jogositvánnyal nem rendelkezettek, amint ezt egy 1712. január 18-i forrás is tanúsítja:

„Zsidókat lakosképpen befogadni nem szabad...”²¹¹ Az első zsidó telepés 1746-ban tehetette be a lábát Kecskemétre, de akkor is csak korlátozott jogkörrel. Ez a jog pedig négy óbudai zsidót illetett meg, akik nyersbőr felvásárlása céljából állandó jelleggel a városban tartózkodhattak. A többi zsidó kereskedőnek pedig biztosították, hogy az országos vásárok alatt a városban tartózkodhassanak, de a vásár előtti és utáni három napban csak vásárolhattak, portékájukat nem árusíthatták.²¹² A keresztények értékrendjére ügyelt akkor a város, amikor a szent napként a szombatot tisztelő zsidóknak 1761. november 3-án a városi tanács rendeletben megtiltotta, hogy vásárnaponként vásároljanak a városban. A megszegők első ízben egy forint vagy tizenkét pálca, azután egyre növekvő súlyú büntetésben részesültek.²¹³ 1773-ban már a négy zsidó kereskedővel részletesen szerződést kötött a város, amelynek eredeti szövege csak Hornyik János ismertetőjében nem maradt fenn, de miután a szerződést háromévente meg kellett újítani, az 1777. május 30-án kötött szerződés ismertetése is – amelynek szövege viszont fennmaradt – megfelelő képet nyújt a négy árendás, valamint a többi zsidó helyzetéről:

- 1./ Elkerülendő, hogy a város lakosságát károsodás érje, bármiféle díj lefizetése nélkül csak a Pest vármegyei zsidók jöhetnek a városba kereskedni.
- 2./ A városba érkező zsidók esetében a helyi árendás zsidóknak kell gondoskodni arról, hogy városházán jelentkezzenek a jövevények. Ott ingyenesen kapnak egy pecsétet, amellyel házalhatnak portékájukkal.
- 3./ Az előbbi tevékenységre összesen húsz hét áll rendelkezésükre: minden hónap első hete; a négy országos vásár előtti és utáni egy-egy hét.
- 4./ A helyi árendás zsidók csak két szállást tartsanak fenn. Feleségeik és cselédjeik állandóan ne lakjanak itt, csupán két-három elengedhetetlenül szükséges szolga lehet velük, állandó jelleggel. - Erre a pontra azért volt szükség, mert a városi tanács így kívánta elkerülni, hogy az árendás zsidók családotul telepedjenek meg a városban, s a természetes szaporulattal számuk növekedjen. Ráadásul a helyben megszületett zsidó gyermek már helyi illetőségűnek vallhatta volna magát, a városból való távozásra nehezen lehetett volna ezután a családot rábírní, tekintve a keletkezett jogcím erejére.
- 5./ Az árendás zsidók fenntarthatnak még egy harmadik szállást is, amely „azé a férfié és egy asszonyé lehet, akik a konyha, a káffe és a bor körül vannak.”

²¹¹ BKML 1504. b/76. 435. oldal. Balla János kivonata az 1708-1713. évi tanácsülési jegyzőkönyv 382. lapjáról

²¹² HORNYIK János: *A kecskeméti zsidók története*, Gyula, 1988. 12.

²¹³ BKML IV. 1504. b/76. 437. oldal. Balla János kivonata az 1761-1767. évi tanácsülési jegyzőkönyv 32. lapjáról

6./ Ha az előbbi három szálláson túl a városban más házbérleménye is lenne a zsidónak, amely kifejezetten tilos, akkor büntetésül el kell hagynia a várost, és csak a megszabott hetekben jöhet vissza, ahogyan a többi városban kívüli zsidó.

7./ Mind a helyi árendás, mind az idegen zsidók, akik bőrökkel kereskednek vagy mesteremberek, minden időben a városban taxa nélkül vásárolhatnak. Ez a kedvező elbánás érthető, hiszen a város számára a zsidók a nyersbőr piacán komoly felvásárló erőt jelentettek, amellyel az állattenyésztő lakosok számára nyújtottak megélhetési forrást. A zsidó mesterek kedvezményben részesítése pedig arra az érdekes mentalitásra mutat rá, ahogy a kereskedelmi árrésből származó nyereséget nem becsülték, de a kézműves munkával hozzáadott értékből származó profitot jogosnak és értékelendőnek tekintették az átlagemberek.

8./ Az itt maradó árendás zsidók az árenda összegét minden évben kötelesek a városnak letenni.²¹⁴

A zsidók ügyével a Magyar Királyi Helytartótanács is foglalkozott, az 1784. szeptember 13-án megszületett 21.532. számú döntése értelmében Pest megyei zsidók a vármegye, illetve a Jászkun Kerület területein szabadon vásárolhattak országos vásárokon kívül is. Az 1790/91-es országgyűlés is a zsidók helyzetének rendezése mellett döntött.²¹⁵ Az 1791. augusztus 26-án kötött szerződés – több pontjában azonosan az előbbivel – már tágabb lehetőségeket nyújtott: 1. A Pest vármegyei zsidók szabadon jöhetnek a városba kereskedni. 2. A Pest vármegyei zsidók a városházán kötelesek tartózkodási idejükre igazolást kérni legális ittlétük ellenőrzése végett. 3. A Pest megyén kívüli zsidók tartózkodásának ideje az eddigi előírásoknak megfelelően nyert meghatározást évi húsz hét erejéig. 4. Az árendás zsidók továbbra is csak három szállást tarthatnak fenn, csupán három-négy szolgát tarthatnak. 5. Konyha fenntartásához és a kóserbor méréséhez további egy embert alkalmazhatnak. Az árenda összegét százötven forintban határozták meg, de ha az évi két birkanyírásakor ők kívánták üzemeltetni a mázsát, ennek éves díja újabb ötven forint volt.

Az 1799-es szerződés újabb pontokkal bővítette az eddigi megállapodást. Nős férfiakat tilos volt alkalmazniuk, illetve az alkalmazottaik – akik természetesen maguk is zsidók voltak – Kecskeméten nem nőülhettek. A bormérésre és kocsmatartásra csak helyi, úgynevezett türelmezett zsidót alkalmazhattak. Ebből a rendelkezésből is látszik, hogy a városi tanács

²¹⁴ BKML. IV. 1504. a/2. Szilády Károly levéltáros másolata az 1775-1783. évi jegyzőkönyvből. II. LXV.

²¹⁵ A zsidókról szóló 1791: 38. tc.: „Hogy a zsidók állapotáról addig is gondoskodva legyen, míg ügyök s némely szabad királyi városoknak őket érintő kiváltságai a legközelebbi országgyűlésen jelentést teendő országos bizottság által tanácskozás alá vétetnének és a zsidók állapotáról Ő szent felségének s a karok és rendeknek egyetértő akaratával intézkedés tétetnék: a karok és rendek Ő szent felségének jóváhagyásával határozták, hogy a Magyarország és kapcsolt részei határain belül élő zsidók az összes szabad királyi városokban és más helységekből (ide nem értvén a királyi bányavárosokat) azon állapotban, melyben az 1790. évi január elsőjén voltak, megtartassanak és ha abból netalán kizavartattak volna, visszahelyeztessenek.”

óvatossága ellenére a zsidók száma nőttön-nőtt a városban. Amennyiben viszont ingatlant szereztek zálogszerződés útján, vagy pedig ingatlant örököltek, amely annak ellenére előfordult, hogy ezt a város kifejezetten tiltotta, az így befolyó pénzt a város elkobozta. Természetesen joggal tehetjük fel azt a kérdést, hogy az előbbi rendelkezést a város mennyire tudta betartatni, hiszen az ügylet napvilágra kerülése az egyik félnek sem állt érdekében: az ügyletben részt vevő városi polgárnak is az kedvezett, ha a helyi zsidó pénzkölcsönt folyósított számára gazdaságának, beruházásainak növelése céljából, így a jótévedője feljelentése egyáltalán nem állt érdekében, még a magas kamatok ellenére sem, hiszen más hitelforrás nemigazán áll rendelkezésre. Végül a város azt is megszabta, hogy templomszolgaként és a rituális vágások végzésére csupán egyetlen schlachtert tarthatott a közösség.²¹⁶ Az 1800. június 24-i vásári rendtartás továbbra is fenntartotta a zsidók vásározási és házalási korlátait azzal az indokkal, hogy nehogy a helyi kereskedők kárt szenvedjenek.²¹⁷

A megszorítások ellenére úgy tűnik, hogy az 1746-os első engedmények óta a zsidó lakosság száma minden évben egyre magasabb volt. A városi hatóságok nem ellenőrizhették valami nagy vehemenciával az itt tartózkodók személyazonosságát és jelenlétük okát, mert a városi tanács újra és újra megerősítette saját határozatait, de a gyakori szabályalkotás csak arra utalhat, hogy rendelkezéseik végrehajtása nem kecsegtetett nagy sikerrel. A szerződésben megszabott számhoz képest sokkal több zsidó tartózkodott a városban. Erre utal, hogy a zsidó közösség 1801. január 12-én maguk közül, vitás ügyeik elrendezésére bírót választottak. Ennek híre a tanács elé is eljutott, akik azonnal tiltakoztak, tekintve, hogy minden, a városban tartózkodó zsidó cselekedeteiért az őt befogadó négy árendás zsidó valamelyike felelt. Tehát zsidóbíró állítása és a saját fórum megalapítása minden jogalapot nélkülözött. A zsidó lakosság számának rohamos növekedésére és a város tehetetlenségére utal az 1804. február 27-i szerződés is: 1. Újabb zsidók nem jöhetnek a városba, mint akik már össze lettek írva. 2. a zsidók továbbra is csak nyers bőrrrel és gyapjúval kereskedhetnek boltjaikban. Oka: a bolti eladás cenzusát a görög kereskedők fizetik, tehát arra ők monopóliumot szereztek. 3. Továbbra is tilos házasodniuk, népesedniük, a szolgák is csak nőtlenek lehetnek. 4. A város megtiltja a házalást, csak a piacon szabad árusítani. – Arra következtethetünk ebből, hogy a házaló kereskedés akkora hasznot hajthatott, hogy más zsidók számára is vonzóvá tette a kecskeméti életet. Ezzel a szigorítással a városi tanács bizonyára az idegenek bevándorlását igyekezett érdektelenebbé tenni. 5. A lappangó zsidókat fel kell jelenteni huszonöt botütés terhe alatt. Ez a büntetés az átlagos testi fenytés mértékének kétszerese volt. A

²¹⁶ HORNYIK i.m. 7. ill. 19.

²¹⁷ BKML IV. 1504. h/2. 146-150. oldalak

háztulajdonosok bizonyára jó pénzt kaptak egy zsidó elszállásolásáért, ezért a büntetés nagyságának olymértékű elrettentő erővel kellett szolgálnia, amely ellensúlyozhatta a kísértés erejét. 6. A létszámstopot szolgálta az a korlátozás is, hogy a gyermekeket vagy a schlachter taníthatta vagy katolikus iskolába járathatták őket, mert tanítókat nem tarthattak közösségükben. Ez a forrás is egyértelműen jelöli a tendenciát: ahhoz képest, hogy eddig minden háromévenkénti rendszabályozás tiltotta a családos jelenlétet, 1804-ben már zsidó gyerekekkel kell számolnia a városi tanácsnak. 7. Ha idegen zsidó kárt okoz, a kár megtérítéséért a helyi árendás zsidó tartozik helyt állni.

Az árendás zsidók mellett tehát megjelent a „türelmezett zsidó” kategóriája. Az újonnan érkezetteket néha elűzte a város, de a kampányszerű, időszakos üldözések időszak elmúltával a zsidóság mindig visszatért, általában nagyobb számban is, mint amennyien távozni kényszerültek. A kényszerintézkedések sikertelensége okán ezért a város inkább úgy döntött, hasznot húz az izraelita közösség jelenlétéből. 1806-ban adót vetett ki a város, családonként éves szinten négy forintot kellett fizetni. Az összeírt családok után az adó befizetéséért egyetemleges felelősség terhelte a közösséget, maguk között a teherviselés mértékét szabadon határozhatták meg vagyoni helyzetűről és rászorultságtól függően. Jogtörténeti szempontból vizsgálva ez a momentum nagy jelentőséggel bír, hiszen itt már kollektív alapra helyezett kötelezettség-megállapításról van szó, tehát nem individuumként kezelik az idegen városlakókat, hanem az „*universitasuk*” válik jogok és kötelezettségek alanyává. A város ezen aktusa tehát legalizálja a zsidó közösség és felekezet jelenlétét Kecskemét városában, mégha korlátozott jogokkal is.²¹⁸

1808. január 11-én ismételten a piaci rendtartás került a városi tanács elé: „Takácsok, zsidók és a többieknek a hetivásárokon kívüli napi piaci árulás meg nem engedett.”²¹⁹ A zsidók megemlézése valószínűleg nem az antiszemitizmus jelenségére vezethető vissza, hanem inkább arra, hogy vakmerőségük és a rendtartás be nem tartásából eredő konfliktusok okán külön is kénytelen volt a tanács nevesíteni csoportjukat.

A század második évtizedétől kezdve viszont már a város engedékenyebbnek tűnik. Nagyobb pénzösszegek lefizetése mellett a város hivatala is állított ki az arra érdemessé váltaknak „türelmezési szabadalmakat”. Az egyedi engedélyeken kívül általános szabály is született 1812-ben: aki az 1791. évi 38. tc. előtt érkezett a városba, az maradhat. Aki viszont

²¹⁸ „Minthogy a városban lakó zsidóság mind ez ideig a város cassájába legkisebbet sem conferált volna, szükségesnek találtott, hogy ennek utána ők is adófizetés alá vétessenek, de csak azok, akik idevalónak mindeztideig ismertettek lenni, azonban ezen adózástul a kóser bor árendások felmentetnek.” BKML IV. 1504. h/2. 176. oldal

²¹⁹ BKML IV. 1504. b/76. 910. oldal. Balla János kivonata az 1807-1809. évi tanácsülési jegyzőkönyv 208. lapjáról

azt követően és nincs semmiféle engedélye, annak távoznia kell. Az ebből az évből származó másik tanácsi statútum részletes szabályozást is nyújt a zsidók városban való tartózkodásáról: Ha egy lakos anélkül ad árendába házat zsidónak, hogy meggyőződött volna arról, hogy az illető rendelkezik-e főbírói aláírással és városi pecséttel bíró, ittartózkodást engedélyező hiteles tanúsítvánnyal, a városi polgár minden alkalommal tizenkét forint, a zsidó pedig tizenkét pálcá büntetést szenved el. Ha egy letelepedett zsidó fogad be a házába egy kóbor zsidót, mindketten huszonnégy pálcát kapnak. A kisebb kereskedés vagy hanzírozás kedvéért bejött zsidókat bírói engedély vagy a tanács által meghatározott időn túl befogadnia senkinek sem szabad, különben a lakos tizenkét forintra, a zsidó pedig tizenkét pálcára lesz büntetve.²²⁰ Felmerül a kérdés: a zsidók miért szenvedtek diszkriminációt, őket miért testileg fenyegetik? Gyanítható az indok: a pénzbüntetés számukra – tekintve vagyoni helyzetüket – nem jelentett elég visszatartó erőt.

1820-ban a zsidók ügye az úriszékhez került, az akkori földesúr Koháry Ferenc herceg, Magyarország főkancellárja volt. A földesúr utasította a várost, átfogóan rendezze a zsidó kérdést. A város engedelmeskedett a földesúrnak. Három csoportot alakított ki a zsidók között: 1. Akik már az 1791: 38. tc. előtt a városban tartózkodtak. 2. A türelmezettek. 3. Különböző ürgggyel a városban tartózkodó zsidók. Ezt a felosztást a földesúr november 8-án jóváhagyta. Ekkor a számlálás kettőszáznegyvenhárom zsidót talált Kecskeméten. A számbavételt követően viszont csak kilenc családot üzőtt el a város, a többiek megfelelő jogcímet találtak a maradásra. A csavargók kiszűrését is próbálta megoldani a város. A zsidókra 1810-től az egyik tanácsnok mint *hatósági biztos*, majd 1820-tól mint *zsidóbíró* felügyelt. 1822. június 10-én kelt statútum nagy erőlelépést jelent a szabad letelepedés kérdésében: a város befogadja az újonnan érkező zsidókat, egyetlen kivétellel, hogy a bűnöző életmódot folytató vagy munkanélküli személyek nem kaphatnak tartózkodási engedélyt.

Az élőhely szabad megválasztásának joga és megnyugtató rendezése mellett szólnunk kell az ingatlanszerzésnek és a választott mesterség üzésének a szabadságáról is. Fontos szabadságjogok a zsidók számára is, hiszen a lakhatás és megélhetés biztosítása szempontjából nem elhanyagolhatóak.

A kezdeti szabályozás egyértelműen arra mutatott, hogy zsidó ember háztulajdont ne szerezhesen, mivel lakhatásuk csak időleges és korlátozott volt.²²¹ Az ingatlanvásárlás lehetőségének első lépése szakrális irányból történt. A régi zsinagóga telkét 1810. március 14-

²²⁰ BKML IV. 1504. h/2. 218-219. oldalak

²²¹ Kifejezetten így rendelkezik az 1787. április 27-én kelt szerződés, valamint pénzvesztés terhe mellett az 1799. december 6-án és 1804. február 27-én született megállapodás 7. pontja.

én Schweiger Márton izraelita vette meg. A közösség 1814. április 29-én kérte a várost, hogy *felvallási beíratás* formájában az adásvétel ünnepélyes formát ölthessen. A város – nem okozva ezzel túl nagy meglepetést – megtagadta. De a telket nem kobozta el, a zsidó hitközség birtoklása zavartalan maradt. 1817. augusztus 4-én az új zsinagóga alapkövének letételére meghívta a hitközség a városatyákat. Az ünnepség helyszíne az előbb említett Schweiger telek. Ha a város vezetése kivonul, gyakorlatilag szentesíti a telektulajdonlással kapcsolatos jogsértést. Ebben a kivételes helyzetben a város az alábbi megoldást választotta.

Miután zsidó a városban birtokot nem szerezhet, a város visszavásárolta a telket. A zsidók könyörgésére viszont a telket az izraelita hitközség bérbe vehette, rajta építközhettek, de csupán közösségi jellegű épületeket: imaházat, iskolát, paplakot. A város megígérte, hogy ameddig vallási célra használják a telket, zavart nem szenvednek. A telekvásárlási összeget a város nem fizette ki a zsidóknak, hanem följegyezte, hogy abban az esetben, ha a telekhasználat funkciója megváltozna vagy megszűnne, akkor a város visszafizetné a teljes összeget és a telket szabadon hasznosíthatná. 1845-től a város elengedte az éves bérleti díj megfizetését.

1821. augusztus 13-án ismételten Schweiger Márton nevével találkozhatunk, aki egy általa vásárolt telken olajsütő malmot építtetett. A város ebben az esetben is méltányosan járt el. A telek és a malom nem ment át a zsidó gazda tulajdonába, de használatába igen. Ha el akarná adni, csak helyi lakosnak és a városi tanács előtt teheti. A telek fiktív tulajdonosa a város, Schweiger Márton cenzust köteles fizetni. Később, 1842/43-ban a tanács engedélyével öröklés és adásvétel útján is átszállt más zsidókra a malom tulajdonjoghoz hasonló használati joga, összesen három alkalommal. Ezek az ügyletek már precedens értékűvé váltak.

1829-ben Csillag Márton izraelita a városi tanácstól és a választott községtől kapott két telket, árenda fejében malomépítésre. A telket harminc évre kapta használatra, kétezer pengő értékben építhetett rá malmokat. Ha csődbe menne vagy letelik a harminc év, a teljes ingatlant, felépítménnyel együtt, a város veszi vissza, s a becsárát a fenti összegig visszatéríti. A város tudta nélkül viszont a telket tilos eladni. 1846. március 7-én Csillag Márton az ingatlanaira valóságos tulajdonjogot nyert a várostól.²²²

Más zsidók is sikerrel jártak el a városi tanácsnál. 1830. március 20-án Millhoffer István zsidó orvos, aki érdemeire való tekintettel vásárolhatott saját lakóházat családjával.²²³ Hellsinger Móric és Simon testvérek maguk kértek engedélyt házvásárláshoz a tanácstól és a

²²² Az 1846. február 27-i tanácsi határozat alapján, az 1842-46. évi felvallási jegyzőkönyv 487. lapjának tanúsága szerint.

²²³ BKML IV. 1504. b/2. 461. oldal; Hornyik János kivonata

választott községtől. 1829-ben és 1833-ban elutasítást szenvedtek, illetve a kért teher volt túl nagy. Végül az ügy az úriszék elé került, amely 1833. november 26-án döntött. Ennek értelmében engedélyt kaptak, de csak és kizárólagosan saját személyes használatukra szolgálhat a házuk, boltot nem nyithatnak, a szerződés harminc évre szól, csupán használati jogot nyertek, és adót kellett fizetniük. A szerződés úriszéki változatát Hellsinger Móric 1836. március 18-án írta alá, testvére ezt a nagy napot nem érthette meg. Erre az úriszéki ajánlattételre és döntésre alapozva szerzett jogosultságot Schweiger József és Salamon testvére egy-egy tetszőleges ház megvásárlására. A későbbiekben megvásárolt házak pontos helyét be kellett jelenteni a tanácsnak. Ez az utolsó eset azért is rendkívüli, mert itt már nem egy meglévő kényszerhelyzetet szentesített utólagosan a város, hanem egy leendő jogügyletre adott előzetesen engedélyt az előjáróság.

A zsidók vagyonosodását az 1840. évi 15. tc. és a 29. tc. 5.§-a tovább segítette. Az egyik kecskeméti csőd utáni árverezés kapcsán az egyik zsidót kizárták a licitálásból. A zsidó sértett panasszal fordult Pest vármegye *congregatio generalis*ához. Az 1843. június 13-án kelt 3286. számú közgyűlési végzés helyt adott a panasznak, elsősorban Hellsinger Móric precedensére utalva. A megye nemesei tehát igen liberálisán kezelték és oldották meg a kérdést. A városi tanács erre felterjesztést tett a megyéhez, de a nemesi közgyűlés 1843. szeptember 4-i ülésén fenntartotta álláspontját. Végül a város is engedett: 1846. február 27-én kijelentette, hogy házat szabadon vásárolhat bármelyik izraelita. A szőlő-, malom-, földvásárlás szabadságát viszont már csak a szabadságharcot követő korszak biztosította majd, elsősorban az Olmützi Alkotmányra és a Szilveszteri Pátensre hivatkozva.²²⁴

Az 1840-es évekig Kecskemét iparát is a céhes szabályozás uralta. Mesterséget csak céh keretében, mesterlevél birtokában lehetett űzni, egy-két kivételtől eltekintve. A zsidók bekerülése a céhekbe lehetetlen volt, megélhetésüket ezen kereteken kívül kellett biztosítaniuk, elsősorban a kereskedelem és a nyersanyag-készítő iparágak területén. Az 1840. évi 29. tc. 2.§ értelmében a zsidók is korlátlanul vállalhattak ipart. Ennek ellenére a jogszabály rendelkezéseinek érvényesítése az eddigi beidegződött szokások és a fennmaradó szabad királyi városi gyakorlat fényében nehézségekbe ütközött.

Amikor az előbb már említett Csillag Mártonnak József nevű fiát a tímár céh nem vette fel arra hivatkozással, hogy a céhprivilegium tiltja zsidó tanonc felvételét, az apa Pest vármegye nemesi közgyűléséhez fordult. Az 1841. március 26-án kelt 1369. számú határozat

²²⁴ A zsidókról szóló 1840. évi 29. tc. 5. §: „A mennyiben az izraeliták polgári telkeknek (fundus) szabad szerzhethetése gyakorlatában lennének, az ily városokban ezen gyakorlat jövődjére nézve is megállapittatik.” Továbbá: HORNYIK i.m. 32-49.

rendezte a kérdést. Az említett törvény azt tiltja, hogy zsidó mester más vallásút foglalkoztathasson iparüzése során. De azt, hogy zsidó gyermek keresztény mesternél tanuljon, azt nem. A vármegye a járási főszolgabíró bízta meg a döntés végrehajtásával, tehát hogy a kecskeméti tímár céh vegye fel inasnak Csillag Józsefet.²²⁵

Szintén a törvényre való hivatkozással Grósz Sándor zsidó tímár iparüzésbe kezdett. A tímár céh panaszt tett a tanácsnál, kontár tevékenységre hivatkozva. Az ügy szintén a vármegyéhez került. 1841. március 29-én Pest vármegye közgyűlése 1530. szám alatt utasította a városi tanácsot és a céhet, hogy a törvény értelmében Grósz Sándor céhen kívül gyakorolhassa iparát. Ez a döntés is jelentős áttörést hozott a szabad iparvállalás területén.

A szabad iparegyleti tömörülés szép példáját hozza a kérdésben ismertetett utolsó eset. 1846. december 4-én tizen négy zsidó iparos, köztük két szobafestő, két tímár, két piparezező, egy bádigos, egy szűcs, egy cipész és egy üveges, közös céh alakítására kértek engedélyt. A városi tanács a tizenkilenc pontba foglalt szabályzatot elfogadta. Ezt 1847. január 4-én megerősítés végett a vármegyének is megküldték. Sajnos a válaszirat elkallódott, a döntésről és az ügy további sorsáról nincs tudomásunk. De bármit is döntött a vármegye, a felekezeti alapon létrejött ipartestület kiemelkedő példája az egyesülési jog kiteljesedésének.²²⁶

Sopron szabad királyi városban is hasonló szabályozással találkozunk. A város az újkorban tiltotta a zsidók letelepedését, mert féltette a helyi iparosok és kereskedők megélhetését. Ennek ellenére – eddig tisztázatlan körülmények között – két zsidó mégis megtelepedett a városban. A városi vezetés igyekezett is tőlük mihamarább megszabadulni, de ezt a zsidókról szóló 1791. évi 38. tc. megakadályozta. A város tolerirte Juden (megtűrt zsidók) kategóriaként kezelte őket. Tekintettel arra, hogy az országgyűlés a zsidókról szóló részletszabályok meghatározását későbbi ülészakra halasztotta, az ex lex állapot kedvezett a már megtelepedetteknek. A tanács meg is hagyta, hogy csak az eredeti foglalkozásukat űzhetik, új vállalkozásokba nem kezdhetnek.²²⁷ Természetesen – ahogyan Kecskeméten – itt is több városlakó szívesen adott szállás zsidó kereskedőknek, megfelelő ellenszolgáltatás fejében, ezért a városi tanács az ilyen polgárookra súlyos büntetést mért: első esetben 100 Ft büntetést, második esetben pedig a polgárjog elvesztését helyezték kilátásba.²²⁸ Ebből is

²²⁵ A zsidókról szóló 1840. évi 29. tc. 2. §: „A fenálló feltételek mellett gyárokat a zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek, s ifjaikat ezekben taníthatják, - azon tudományokat pedig és szép mesterségeket, miknek gyakorlatában eddig is voltak, ezután is gyakorolhatják.” Továbbá: BKML IV. 1504. b. 1847. 13. sz.

²²⁶ HORNYIK i.m. 30-31.

²²⁷ GYMSML Sopron v.lt. fasc. X. nr. 515. és XV. nr. 632.

²²⁸ GYMSML Sopron v.lt. fasc. XV. nr. 431.

látszik, hogy milyen jó szállásvendégnek számított egy zsidó, hogy ilyen radikális büntetési tétellel kellett a polgárságot visszatartani.²²⁹

A zsidó közösség mellett a másik jelentős vallási csoport az ortodox keleti keresztény vallást követők, akiket a kecskemétiék gyűjtőnéven egyszerűen csak görögöknek neveztek. Ezek az ún. görögök keleti árucikkkel kereskedtek, ezért voltak igen népszerűek. Ráadásul keresztény voltak – szakadárságuk ellenére – eleve bizalomra méltóbbá tette őket, mint a zsidókat. Már a XVIII. század elejétől van adatunk róluk, Macedónia vidékéről származott első megtelepedett csoportjuk. A törökök a kereskedők munkájára számítottak, ezért családjukat a török hatóságok nem engedték el eredeti hazájukból. Kecskeméten így azok a kereskedők telepedtek meg, akiknek sikerült családjukkal együtt a török fennhatóság alól megszökniük. Letelepedésük a XVIII. század első évtizedére tehető, mert 1698. augusztus 17-én a városi tanács még ilyen határozatot hozott: „görögök és rácoknak az itteni letelepedés meg nem engedett, de harmadnapig sátorok alatt árulhatnak. Azután a városból kiutasítandók.”²³⁰ Hasonló szabályok alá estek mások is: „rác és oláh a városban házat ne vehessenek és fel ne építhessenek.”²³¹

A helybenlakó görögök első említése 1712. január 18-ára datálható, amely egy korlátozó rendelkezés, a kocsmáltatási jogokat gyakorló helyi lakosok védelmében: „... a görögöknek meg nem engedtetik, hogy boltjaikban hordós bort tartsanak, ellen esetben kurtakocsmárosoknak tekintetnek.”²³²

Viszonyaikat a város 1721-ben *contractus* keretében szabályozta. Hivatalosan egészen 1820-ig, tehát száz éven keresztül évi háromszázötven forint census megfizetésére lettek kötelezve, viszont szemben a zsidókkal, ők monopóliumot kaptak árusításra és boltok nyitva tartására, amelyre egyedül csak városi polgárnak volt egyébként lehetősége. Ez a szerződés tehát a letelepedésüket és a kereskedésüket legalizálta Kecskemét városában. Erre a zsidóságnak még százegy évet kellett várnia.

A görög kereskedők jogait bővítette az 1758. március 9-én hozott tanácsi rendelet: „Minden mesteremberek, akik azt kívánják, hogy az ő műveik a görögök által ne árultassanak, minden hetivásár alkalmával kirakodni kötelesek, ellen esetben műveik árulására a görögök felszabadíttatnak.”²³³

²²⁹ POLLÁK Miksa: *A zsidók története Sopronban*, Budapest 1896. 226-228.

²³⁰ BKML 1504. b/76. 771. oldal. Balla János kivonata az 1694-1702. évi tanácsulési jegyzőkönyv 329. lapjáról

²³¹ BKML 1504. a/1. 210. oldal

²³² BKML IV. 1504. b/76. 435. oldal. Balla János kivonata az 1708-1713. évi tanácsulési jegyzőkönyv 382. lapjáról

²³³ BKML 1504. b/76. 772. oldal. Balla János kivonata az 1756-1761. évi tanácsulési jegyzőkönyv 241. lapjáról

Az 1762. augusztus 21-i tanácsi döntés viszont továbbra is fenntartja a görögre vonatkozó ingatlanszerzési tilalmat. A határozat annak kapcsán született, hogy a görög Ruzsa György házát és szőlőt vásárolt a tilalom ellenére. A tanács felszólítja, „minthogy az itteni görögöknek jármos ökrök, szőlő és házak tartására soha semmi jog nem adatot, ezért Ruzsa György házát és szőlőjét azonnal el kell adni, másképp azokból ki fog becsülni.”²³⁴ Az első merész próbálkozás az ingatlankorlátozás kényszerű feloldására így eredménytelen maradt, amin nem is csodálkozhatunk, hiszen a jogi kultúra ebben a korszakban még nem volt ehhez kellően érett.

A helybenlakás joga és a kereskedelmi jogosítványok megszerzése után jelentős lépésnek számított a vallási tolerancia terén, amikor a városi tanács 1783. február 4-én engedélyezte, hogy a görögök pópájukat, akit eddig évente csak három hónapig engedtek a városban tartózkodni, mostantól a városba költözhettek végleges jelleggel.²³⁵

A görögök életében jelentős változást hozott az 1731. évi 27. tc., amely őket a többi lakossal azonos státuszba emelte, teljes körű hivatalviselési és birtokszerzési képességgel. Kecskeméten ennek ellenére sok minden nem változott, vagy amennyiben igen, az a források hiányossága vagy megsemmisülése miatt nem ismert számunkra. A botrány akkor robbant ki, amikor a Magyar Királyi Helytartótanács által megküldött, 1798. augusztus 24-én kelt, 8.681. számú királyi leirat egy ötödik országos vásárt is engedélyezett Kecskemétnek. Ettől kezdve a zsidók is árusíthattak korlátlanul – taxa megfizetése ellenében – a keddi és a pénteki heti vásárokon, sértve ezzel a görögök monopol helyzetét. Ezért a görögök – hivatkozva az előbbi törvényre – megtagadták a census megfizetését. A város tehetetlen volt velük szemben, legfeljebb az újonnan betelepülni vágyó görögöket tudták szándékukban megakadályozni, gyakorlatilag az általános idegenrendészeti technikák alkalmazásával.²³⁶

Végül 1823-ban rendeződött a kérdés, miután az electa communis és a városi tanács egyetemes ülése február 27-én megnyugtatóan és végérvényesen rendezte:

Az 1791. évi 27. tc. értelmében az ún. görög lakosok a más hazai polgárokkal egyenlőkké lettek, ezért az elmaradt census befizetését a város elengedi. Viszont a minden lakosra

²³⁴ BKML IV. 1504. b/76. 1773. lap. Balla János kivonata az 1761-1767. évi tanácsülési jegyzőkönyv 94. lapjáról

²³⁵ BKML IV. 1504. b/76: 744. oldal. Balla János kivonata az 1775-1783. évi tanácsülési jegyzőkönyv 556. lapjáról

²³⁶ „Tapasztaltatván, hogy a görög kereskedő társaságnak némely tagjai az alatt a szín alatt, hogy a kereskedés mellett több esztendőig inasi és legényi szolgáltatokat tettek, nemcsak kereskedésbeli társakká lettek, hanem egyszersmint minden előre való jelentés és engedelem nélkül megtelepedtek, melynek megakadályozására jövőre nézve rendeltetik, hogy az itt helyben lakó kereskedő társaságnak szoros kötelezettségül hagyatik, hogy semminemű jövedényt kereskedő társaságba bevenni, annyival inkább azt itt megtelepíteni és helybeli lakossá tenni ne bátorkodjon, különben az egész társaság 100 forintra fog büntettni.” BKML IV. 1504. h/2. 223. oldal

egyaránt kötelező adót sem fizették meg, ezért kilenc évre visszamenőlegesen most a tanács kivett öt száz forintot és kilencszázhuszonhárom forint és ötven krajcárokat, hogy ezen összegeket a görögök fizessék be. Ezzel a város lerendezettnek tekintette a görög kérdést.²³⁷

A cigányok kérdése igen komoly probléma volt már ebben a korszakban is, hiszen az európai normáktól különböző életmódjuk terhet jelentett Kecskemét lakosságának is. 1758. szeptember 6-án így írt a tanács: „Hogy a cigányok a magyar lakosok módja szerint házakban lakjanak, és azok gazdaságai körül foglalkozzanak, összeíratni rendeltettek.”²³⁸ 1760. április 24-én Kecskemét város tanácsa rendeletben szabályozta a cigányok közötti igazgatási munkát: „Cigányok között egy tizedes választtatik. Ki egyenesen a főbírótól függjön, köteles strázsákat kiállítani, gyűjteni, és a város szolgálatba híven eljárni, és a cigányokat rendben tartani.”²³⁹ Mint látható, etnikai kérdéstről szó sincs, ráadásul a cigányok is a bevett vallásokat követik. Egyedül életmódjuk miatt aggódott a tanács, amint azt leginkább az 1769. augusztus 18-án kelt rendelet is mutatja. „Cigányokra vonatkozólag határoztatott, hogy ha magukat a magyarok életmódjához alkalmazzák, azokkal egyenlő sorban lévőknek fognak tekinteni. Aki érdemes lesz, élő földdel jutalmaztatik. Szükséges tehát, hogy először is adják jelét a magyaros életnek, kasza, kapa, ásó, sarló, metszőkés, fa- és vasvilla, gereblye, csoroszlya koptatással, valamint feleségek a magyar asszonyok módjára szőlőkben, mezőkben, téglaházaknál vályogvetéssel, fonással, varrással, mosással foglalkozzanak, hogy így napi kenyereiket megkeressék, a csapcsékekben csavargástól, az ottani muzsikálástól, viseletes ruhák és lovak csereberéjétől tartózkodjanak.”²⁴⁰

A cigányok letelepítését és munkára bírását a város igyekezett előmozdítani, még háztelkeket is juttattak a cigány családoknak, hogy a kulturált körülmények szocializációra serkentsék őket. Sajnos, a cigányok sokszor a természetbeni szociális juttatást pénzé tették, elherdálták, így a város igyekezete hasztalan maradt, a cigányság integrálása és felemelése a lakosság pozitív hozzáállásnak ellenére sem valósulhatott meg. Nagyon jól példázta ezt egy 1808. évi szabályrendelet, amely a cigányok lakóhelyét védte: „Tizedenként kihirdetni rendetett, hogy senki a lakosok közül a cigányoknak adott házhelyet megvenni ne bátorkodjék, ha ki pedig a cigányok közül ezen rendelés ellen a várostól nyert fundusát eladni

²³⁷ BKML IV. 1504. h/2. 337-341. oldalak, illetve IV. 1504. b/76. 780. oldal. Balla János kivonata az 1823. évi tanácsülési jegyzőkönyv 150. lapjáról

²³⁸ BKML IV. 1504. b/76. 761-762. oldalak. Balla János kivonata az 1756-1761. évi tanácsülési jegyzőkönyv 145. lapjáról

²³⁹ BKML IV. 1504. b/76. 762. oldal. Balla János kivonata az 1756-1761. évi tanácsülési jegyzőkönyv 69. lapjáról

²⁴⁰ BKML IV. 1504. b/76. Balla János kivonata az 1767-1775. évi tanácsülési jegyzőkönyv 116. lapjáról

merészelné, az mint ezen magistratus rendelkezéseinek magát ellene szegező, a városból ki fog tiltatni.”²⁴¹

1809-ben lépett fel a tanács a városkép rontását is megvalósító cigány putrik felszámolása érdekében. Megparancsolta, hogy Szent György napig (ápr. 24.) a putrikat el kell hagyni, és a városba kell költöznie a cigányoknak. Aki megmakacsolja magát és marad, huszonöt pálca büntetést kap, és a karhatalom a viskókat is lerontja.²⁴²

A fennmaradt jegyzőkönyvek egyetlen népcsoporttal foglalkoznak még, a tótokkal. Ők nem képezték a város lakosságát, a korszakban ideiglenes tartózkodtak a városban, tanultak, illetve mezőgazdasági idénymunkát végeztek. Mindenesetre a város nekik is nagyon tetszett, mert mind 1805-ben, mind 1806-ban rendelkezni kellett arról, hogy a nyári hónapok végeztével térjenek vissza lakóhelyükre. Előbbi évben még csak a tizedeseknek kellett elkergeti az itt szándékozni maradókat, utóbbi évben viszont az útlevéllal nem rendelkezők már hat pálca büntetést is el kellett, hogy szenvedjenek.²⁴³ Megható viszont a tót diákokkal kapcsolatos városi rendelkezés. A Piarista Gimnázium igazgatója, Katona Dienes atya levélben fordult 1840-ben a városhoz, hogy engedje meg a tót diákoknak a városban való koldulást, mivel nagyon szegények. A tanács támogatta a kérelmet, mert szorgalmas, tanulni vágyó gyermekekről volt szó, nem pedig ingyenélőkről. A Gimnáziumot a város külön dicséretben részesítette, amiért ott a külföldi diákok a magyar nyelvet is tökéletesen megtanulhatták, így az iskola az országban való későbbi boldogulást is elősegítette. A város felkérte az iskolaigazgatót, írja össze a diákok neveit, és a város ezt követően az engedélyeket kibocsátja.²⁴⁴

Annak illusztrálására, hogy Kecskemét esete nem egyedi, összehasonlításképpen más városok eljárását is megfigyelhetjük.

Buda és Pest társadalmában a XVIII. században alig voltak jelen a zsidók. Budán ugyan a török alóli felszabadító háború után megjelentek és le is telepedtek a Vízivárosban, de a húszas, harmincas években is csak kb. 30 zsidó család élt ott. A városi tanács mindvégig korlátozta tevékenységüket, ingatlant nem szerezhettek, zsinagógát nem építhettek, s 1746-ban királyi rendelet kitiltotta őket a városból. Pesten a XVIII. század nagy részében alig éltek zsidók. Betelepedésüket II. József türelmi rendelete (1783) tette lehetővé, s ennek nyomán jelentek meg újra Budán is. Az 1787-es népszámlálás szerint azonban elenyésző volt a létszámuk. 1793-ban Pesten 126 zsidó család (515 fő) élt. Főleg a Terézvárosban és az

²⁴¹ BKML IV. 1504. h/2. 185. oldal

²⁴² BKML IV. 1504. h/2. 209-210. oldalak

²⁴³ BKML IV. 1504. h/2. 170-171. oldalak

²⁴⁴ BKML IV. 1504. h/2. 477-478. oldalak

Újvárosban (Lipótváros) telepedtek le. Nagyarányú betelepülésük később, a XIX. században, főleg a negyvenes évektől jellemző.²⁴⁵

Pozsony város 1654-ben statútumot alkotott a rácok korlátozására, akik a városban nem árulhattak és ipart sem űzhettek.²⁴⁶ Kassa 1709-ben a helyiek kérésére megtiltotta török és görög kereskedőknek, hogy a vásáron kívül olyan árukat hozzanak be, amelyek a helyi kereskedőknél kaphatók voltak, mivel a helyiek viselték a városi terheket.²⁴⁷ Pest az albán kereskedőknek ugyan megengedte, hogy áruikat a helyi boltokban lerakhassák, de a vásárnapokon kívül itt sem árulhattak. Buda a rácoknak a házalást és a báránybőr vásárlását tiltotta.²⁴⁸

Székesfehérváron 1737-ben kapott például a saját házában boltnyitási engedélyt kapott Görög Pál, aki rác árukat árulhatott ugyan, de a helybeli kereskedőknek nem lehetett kárára.²⁴⁹ 1738-ban a város azt jelentette a Helytartótanácsnak, hogy a városban a pozserováci béke alapján tartózkodó görög vagy török kereskedők nincsenek. A következő évben a Helytartótanács külön kérésére azt válaszolták, hogy a városban nincs török alattvaló.²⁵⁰

Az 1740-es években a Belvárosban egy kereskedő volt, aki török portékát árult. A szattyánt ő is csak kötésszámmra adhatta el, egyenként nem.²⁵¹ Szintén ebben az időszakban költözött a városba Kirovits János, házvételi engedélyt kapott. 1755-ben megkapta a jogot a kizárólag török áruval való kereskedésre.²⁵² 1760-ban a város két, bécsi áruval kereskedő rác kalmárnak megtiltotta bőráru árulását.²⁵³ 1766-ban a tanács a váci püspökség ügyészét kereste meg, mert két váci görög kereskedő a vásár három napján kívül is kereskedni akart, méghozzá bécsi árukkal, ezt pedig a városi kiváltságlevél nem engedte meg, mivel idegen kereskedők csak a vásárok három napján kereskedhettek a városban.²⁵⁴

A görög kereskedők úgy próbálkoztak bejutni mégis Székesfehérvárra, hogy házat vettek. 1788-ban Axenius Tamás helybeli polgár, addig Simonovits Dömötör társa kért kereskedési jogot. A tanács – tekintettel arra, hogy a társa áruit megvette és ha nem árulhat, nagy kára lesz – engedélyezte a működését azzal az indokkal, hogy tevékenysége a városra és a polgárookra nézve nem káros: adót fizet és az uralkodó is támogatja a kereskedelmet. Nem nagyon

²⁴⁵ *Budapest III.* 136-138, 387.

²⁴⁶ CSHM IV. 447.

²⁴⁷ CSHM II. 363.

²⁴⁸ CSHM IV: 655., 661.

²⁴⁹ FML Székesfehérvár prot. sess. 1737. szeptember 10.

²⁵⁰ FML Székesfehérvár corr. buch 1738. február 7. és 1739. február 20.

²⁵¹ FML Székesfehérvár prot. sess. 1742. augusztus 31.

²⁵² FML Székesfehérvár prot. sess. 1744. július 7. és 1755. október 17.

²⁵³ FML Székesfehérvár prot. sess. 1760. március 31.

²⁵⁴ FML Székesfehérvár prot. sess. 1766. március 10.

támogatták viszont 1796-ban Simonovits János görögkeleti segédpap kérését, hogy az apja után maradt kereskedés jogát rá írják át.²⁵⁵

Az utóbbi példák is azt mutatják, hogy a városok elsősorban nem „faji kérdést” kreáltak a nemzetiségi ügyekből, hanem alapvetően saját gazdasági érdekeiket tekintették. Így érthető, hogy a többség nem kívánta piacát megosztani a vetélytársakkal, így a nemzetiségi hovatartozás kitűnő indítékul szolgált a korlátozó intézkedések meghozatalához. Tekintettel arra, hogy a tárgyalat korszak nem ismerte a szabad kereskedelem jogintézményét, ehhez a városi tanácsnak minden eszköze meg is volt, s élt is vele, amikor polgárainak érdeksérelmével találkozott. Amikor viszont az érdekek nem ütköztek, abban az esetekben szép példáit láttuk a méltányosságnak, el- és befogadásnak és a szolidaritásnak.

²⁵⁵ FML Székesfehérvár prot. sess. 1788. július 28. No 1162. és 1796. november 21. No 1539.

4. fejezet: A városok világi és egyházi vezetésének kapcsolatrendszere, valamint a lelkiismereti és vallásszabadság érvényesülése a magyarországi városokban

Az egyház teljes szabadságáról, az állam és az egyház elválasztásáról, a világi hatalom befolyásának mentességéről a rendi korszakban anakronizmus lenne beszélni. Ez az időszak a népegyház kora, így az összefonódás természetes, hiszen a vallásgyakorlás a mindennapi élet része volt.

A kegyúri jogot törvény nem szabályozta a korban.²⁵⁶ A kegyúri jogot privilégiumlevelek tartalmazták, így aztán ahány város, annyi fajta szabályozás volt a jellemző. Probléma főleg akkor lépett fel, amikor egyes városok felett a kegyúri jogot protestáns többségű városvezetés is gyakorolni akarta.

Nyugat-Európában úgy keletkezett a kegyúri jog, hogy a város épített egy egyházi ingatlant vagy alapított egy egyházi intézményt, így annak a területnek a földesuraként ellátta az egyház feletti felügyeletet és gondoskodást (Eigenkirche, magánegyház rendszer). Ez Magyarországon nem így történt. Szent István korában csak a főkegyúri jog volt ismeretes, bár ezt az elnevezést csak Luxemburgi Zsigmond király honosította meg a Konstanzi Zsinaton. Innen származtatható a kegyúri jog. Amikor egy város királyi privilégiumot nyert, ezzel egyidőben a kegyúri jogot is elnyerte. Tehát az egyházszerzői jogkor a királyi főkegyúri jogból eredeztethető. Ezzel a város nemcsak a vármegyétől vált önállóvá, hanem egyben önálló plébánia alapítására is sor került, amelynek az igazgatása feletti felügyelet a város kezébe kerül. Ez a kegyúri jog.²⁵⁷

A városok szabadsága szempontjából fontos volt az egyházi önállóság. Ez először abban állt, hogy a városi közösség a plébánosát, illetve lelkészét maga választotta meg.²⁵⁸

Tekintettel arra, hogy az 1917-es Egyházi Törvénykönyv az előző korszakok joggyakorlatát és jogszabályait kompilálta, meghatározásaiból²⁵⁹ kiindulhatunk akkor, amikor a kegyúri jogot az egyház szemszögéből kívánjuk megismerni. A kegyúri jog bizonyos terhekkel kapcsolatos kiváltságok összessége, amelyeket az egyház, templomok, kápolnák, javadalmak katolikus alapítóinak és azok jogutódainak enged.

A kegyúri jog lehet

²⁵⁶ Az első törvényi szintű szabályozás az 1930. évi 18. tc. 33§: a fővárosi törvény.

²⁵⁷ TIMON Ákos: *A párbér Magyarországon*, Budapest 1908. 374-375.

²⁵⁸ WENCZEL Gusztáv: *Magyarország városai és városjogai*, Budapest 1877. 14.

²⁵⁹ CIC1917. 1448. kánon

A/ dologi: amely bizonyos dolgokhoz, földbirtokhoz van kötve,

B/ személyi: egyenesen valamely személyt illet meg, függetlenül a dologi birtoktól.

A kegyúri jog megszerzése:

A/ eredeti szerzősmód: adomány, alapítás, templom- vagy plébániaépítés; kiváltság; emberemlékezetet meghaladó elbirtoklás,

B/ származékos szerzősmód.

A kegyúri jogot két részre oszthatjuk forrását tekintve:

a/ királyi jog: a királytól származtatják a szabad királyi városok

b/ magán kegyuraság: dologi jogalapja van, a birtoklás pusztá ténye alapján állnak fenn a kegyúri jogok. Ilyenek a mezővárosok.

Jól reprezentálja egy város szabadságát az egyházi javadalom betöltésének elnyerése. Sokszor egy közösség erre törekszik legelőször.

A városi plébániákat kivették az esperesi ellenőrzés alól, s egyenesen a püspök alá tartoztak.²⁶⁰ Gárdonyi Albert szerint a szentszéki pereket is a püspök helyett a szabad királyi városokban a plébános látta el, de ezt más források nem támasztják alá. A Trienti Zsinat 1563. november 11-én tartott 24. ülése egyértelműen elvetette azt a káros gyakorlatot, miszerint a megyepüspökön kívül más is gyakorolhatja elsőfokú bírósági hatáskört az egyházban.²⁶¹

Győrben az 1743. január 30-i egyezség a káptalan és a város között úgy rendelkezett, hogy ha a város elnyeri a szabad királyi státuszt, akkor a káptalan tagjaiból válasszon plébánost, és gondoskodik az eltartásáról.²⁶²

Sopron a városi plébánia mellett kegyúr volt a szomszédos falvakban is: Ágfalva, Bánfalva, Harka, Klimpa, Kópháza. Ezek viszont nem városi kegyuraságok voltak, hanem a földesúri hatalomból fakadtak.

Jellemző volt, hogy a püspöki városokban nem a polgárság, hanem a püspök állította a plébánost: Vác, Nyitra, Nagyvárad, Eger, Kalocsa, Csanád, Győr (amíg nem lett szabad királyi város).

Jelentősebb városaink az alábbi időpontokban nyerték vissza – a török megszállást követően – a kegyúri jogot:

1693. április 11. Debrecen

1703. október 23. Székesfehérvár, Pest, Buda

²⁶⁰ Gárdonyi Albert: A városi plébániák kiváltságos jogállása a középkorban. In. *Károlyi Emlékkönyv*, Budapest 1933. 163-182.

²⁶¹ DENZINGER, Heinrich-HÜNERMANN, Peter: *Hitvallások és az egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, Budapest 2004. 1812. pont

²⁶² Részletesebben ld. előző fejezetekben!

1719. május 21. Szeged

1725. február 20. Esztergom

1743. március 6. Győr

1749. február 17. Zombor

1781. december 21. Temesvár

Egyedül Debrecen esetében nem szerepelt a szabad plébánosválasztás joga, mert ott nincs ekkor katolikus plébánia.

A kegyuraság jogokkal és kötelezettségekkel egyaránt járt. A kegyúri jogok:

a/ a plébános bemutatásának joga, esetleg autonóm megválasztása,

b/ a kegyúri tisztelet megnyilvánulásai: címerét elhelyezheti a templomban, előkelő helyen ülhet a templomban.

A plébános választást egyes városokban a választó polgárság, másutt (pl. Győr) a városi belső tanács végezte. 1843-ban az országgyűlésben már úgy szerepelt a javaslat, hogy ezt a jogot ne sajátítsa ki az egyébként is elitizálódott, egy-két család kezében lévő belső tanács, hanem a szélesebb néprétegeket felölölő közgyűlés hatáskörébe kerüljön.

A kegyúri jog a katolikusok számára lett adományozva. Attól kezdve, hogy egyes városokban a protestáns felekezetekhez tartozók jelentős vezető szerephez jutottak, a kegyúri jog gyakorlása nehézségekbe ütközött. Az egyházjog szerint vagyoni juttatások esetén nem lehetett kifogást emelni, de a plébános választása az egyházi feladatkör ellátásának bizonyul, amerre csak annak van jogképessége, aki maga is katolikus. Ebben az esetben – pl. protestáns magánföldesúrnál – annak legközelebbi katolikus rokona viselte ezt a jogot, ennek híján pedig a fiscus. Ha a földesúr áttért vagy a birtok katolikus kézbe került, a jogosítvány feléledt.

A szabad királyi városokban a kegyúri jogot a királytól származtatták. Ezt a jogot csak katolikus tanácsnok gyakorolhatta, viszont a kegyúri terhekhez is csak katolikus személynek kellett hozzájárulnia.

Zomborban a város kisebbik része katolikus, nagyobbik része ortodox keresztény volt. Az 1749. február 17-én kelt királyi privilégiumlevél előírta, hogy a városban a kegyúri jogokat és kötelezettségeket kizárólagosan a katolikus polgárok birtokolják. Viszont a kiváltságlevél azt is megállapította, hogy az ortodox papokat az ortodox lakosság szabadon megválaszthatta. Így biztosítva volt mindkét felekezet autonómiája.

Besztercebányán nem volt világos, hogy csak katolikusok gyakorolhatták a kegyúri jogokat. Ezért ezt mondta ki a 6481/1818. május 27-én kelt és számú kancellári rendelet. Előzményként fontos tudni, hogy 1648-1776 között a jezsuiták látták el a plébániát. A rend feloszlata után üres maradt a plébánia. A 6190/1776. december 17-i helytartótanácsi

rendelet a városnak adta át a kegyúri jogot. A választó polgárság katolikus tagjai meg is választották a plébánost. A szék üresedése után 1799-ben már a protestánsok is megjelentek a választáson, de nem szavaztak. Csak ezért rendelte el a protestáns városbíró a jelenlétet, hogy emeljék az ünnepélyességét a választásnak. 1816-ban megürült a plébánia, s ekkor 30 katolikus és 26 protestáns választó polgár is szavazott. Ezt a választást az egyházmegye nem hagyta jóvá.

A kegyúri kötelezettségek a jogosultságok mellett legalább olyannyira fontosak:

a/ felügyelet a javadalomra, amelynél fogva figyelmeztetniük kellett az ordináriust, amennyiben a javadalom vagyont veszélyben látták, de a kezelésébe nem avatkozhattak bele, b/ a kegyúri épület javítása, vagy újraépítése, ha a kegyuraság építés címén keletkezett, és nincs más, akit erre kötelezni lehetne. Ha adományozás címén keletkezett a kegyúri jog, köteles volt a megfoglyatkozott javadalmat kiegészítenie.

A városokban a kegyurak és a hívek egybeestek, hiszen a kegyúr nem egy személy volt, hanem a városi lakosok együttesen. Így a kegyúr adománya és a hívek által adott párbér egybeesett, a két plébániai teher azonos volt. A városi plébános azért is élt jobban, mint a falusi, mert a városi teljes egészében megkapta a tizedet, amíg vidéken ez a püspökhöz került. A városi törzsvagyomból kellett a kegyúri kötelezettségeket teljesíteni.²⁶³ A városi törzsvagyon állt: városi ingatlanok, királyi kisebb haszonvétek (kocsmáltatás, húsvágás, vásártartás és vámjog).

A fenti bevezető után érdemes példákat is venniünk, hogy miként alakult a kegyuraság az egyes városokban a feudális korban.

Budán és Pesten a kegyúri jog IV. Béla 1244. évi kiváltságlevelén alapult: szabadon választhattak plébánost, ha az egyházuk megüresedett, a plébános pedig nem állíthatott helyetteseket a város akarata ellenére. Az 1703. évi kiváltságlevelével mindezt megerősítette. Pesten a városi tanács gyakorolta ezt a jogot, bár a választó polgárság beleszólást szeretett volna kapni, de a tanács nem engedett: „Minthogy a lelkészek választása és kinevezése a királyi kiváltságlevelében világosan a tanácsnak tulajdonított egyházkegyúri jogon alapszik, s e szerint a tanácsot kizárólag illeti, jogairól a tanácsnak lemondani, azokat megosztani vagy átruházni, szabadságában nem áll, nyilatkozó választott polgárság kívánsága nem teljesíthető.”²⁶⁴

²⁶³ 28.873/1799. október 8-án kelt helytartótanácsi rendelet

²⁶⁴ 18.960/1845. számú határozat

A pesti egyházi személyzet 1791-ben az alábbiakból állott: templomgondviselő, belvárosi, józsefvárosi, terézvárosi plébános, német és magyar kántor, zenekari igazgató, basszista, két instrumentalista, négy zenész, két énekes fiú, egy orgonatiszt.

A budai egyházi alkalmazottak 1848-ban: vári lelkész és két káplán, egy vízivárosi lelkész és három káplán, egy újvidéki lelkész és egy káplán, egy rácvárosi lelkész és három káplán, egy krisztinavárosi lelkész és egy káplán, egy újlaki templomgondnok, egy vári egyházi zeneigazgató és tíz zenész, két énekes, egy vízivárosi zenekarigazgató és két énekes.

Esztergom 1514. évi 3. tc. szerint személynöki városként lett szabad királyi város. A török uralom alóli felszabadulást követően 1708. február 18-án kapott privilégiumot, majd 1725. február 20-án ezt megerősítették. A szabad plébánosválasztás joga benne volt a privilégiumlevélben. A vízivárosi és a Szent György plébánia (alapítva: 1800) a primás kegyurasága alatt volt, a város a Péter és Pál templom felett látott el kegyúri jogokat. A város javadalmat adott a plébánosnak, a káplánoknak, a sekrestyésnek, a kántornak, másodkántornak és támogatta az énekkar működését. Tehát Esztergomban megfigyelhető a kegyúri jogosítvány megosztottsága.

1334-ben Károly Róbert privilegizálta Gyöngyös települést, de szabad királyi város soha nem lett. Kiemelte viszont a földesúri hatalom alól, bíróját maga választhatta, nagyjából a budai polgárok jogait adományozta neki. Plébánosválasztásról nem esett szó. Két plébánia volt: az egyikben a város gyakorolta a plébánosválasztást, a másikat a ferencesek tartották fenn, így ott a plébános kérdése fel sem merülhetett.

Mint már többször is szerepelt ezen írásban, Győr 1743-ra ismételtén szabad királyi város lett. A kanonokok közül választott plébánost a város. A városi plébánia egyben a püspöki székesegyház, ezért erről a városnak nem kellett gondoskodnia, a plébános pedig egyben kanonok is, így a kanonoki házában lakott, tehát lakhatásáról sem kellett gondoskodni. Itt is megfigyelhető, hogy a választó polgárság helyett a városi belső tanácsé a választás joga a privilégiumlevél értelmében.

Jászberény esetében a város kegyurasága az 1512. évi privilégiumlevélén nyugodott. Ezt 1545. május 6-án megerősítették.²⁶⁵ Ez a kiváltság azt takarta, hogy a plébános személyével kapcsolatosan bemutatási joguk keletkezett. A megválasztottat a püspök hagyta jóvá.

Szeged kegyúri jogosítványait Mátyás király erősítette meg 1459-ben. A város az 1715. évi 107. tc-kel lett szabad királyi város, eddig is, de ettől kezdve sui generis gyakorolta

²⁶⁵ JNSZML Jászberény v.lt. 82. szám alatt

a plébánosválasztás jogát. A török kiűzése után szerzetesek látták el a plébániai szolgálatot, így nem volt lehetőség a kegyúri jog gyakorlására, amelyet később a püspök sem akart figyelembe venni. De 1710-ben a város bemutatta a mátyási privilégiumlevelet, amelyet a püspök tudomásul vett, s lemondott a szegedi templomok vezetőinek kinevezéséről. 1629-ben a nagyszombati zsinat határozata értelmében a szegedi plébánia exempt plébánia lett, és az esztergomi érseknek rendelték alá. Amikor 1717-ben a csanádi püspök elmozdította a város által megválasztott plébánost, a primás visszahelyezte. A XVIII. század első felében a város állította helyre a városi templomokat. 1789-ben a város tanács beleegyezését adta, hogy a városi plébániát három új plébániára osszák fel egyházi kezdeményezésre.²⁶⁶

Ahogy Magyarországon sohasem volt egynemzetiségű ország, ugyanúgy egyvallású sem volt soha, még a római kereszténység hegemoniájának idején sem. Földrajzi elhelyezkedése folytán a keleti kereszténység és az iszlám jelenléte könnyen magyarázható, a magyar uralkodók toleráns politikájának következtében a zsidóság megtelepedése is kezdetektől fogva megfigyelhető.

A hitújítás a városokban erőteljesen éreztette hatását, amíg a németajkú városokban az evangélikus, addig a magyar lakosság körében a református vallás terjedt. A városok mindig híresek voltak királyhűségükről, így a katolikusok számbeli fölénye sok város esetében természetes. Ezt a tendenciát erősítette az a tény is, hogy a törököktől visszafoglalt területek esetében a városi kiváltságlevelekben az uralkodó előírta, hogy az adott városban kizárólag német anyanyelvű katolikus vallású személyek telepedhetnek meg.

Az elkövetkezendőkben olyan városokat veszünk szemügyre, ahol vallási téren, illetve a város és a vallásfelekezetek közötti együttműködés jellemző példáival találkozhatunk.

Az első megvizsgálandó település Kassa, amely a Rákóczi-szabadságharc alatt, nagyjából külső kényszertől mentesen, szabadon alakíthatta ki a felekezetekkel kapcsolatos szabályozását. Ezt II. Rákóczi Ferenc fejedelem személye garantálta, hiszen köztörténeti tény, hogy a vallásháborúkkal terhelt XVII. század után a Rákóczi-szabadságharc az egyik első olyan felkelés, amely vallási színezettel nem rendelkezett, a különböző felekezetekben élő személyeket tudta zászlaja alatt egyesíteni.

Megállapítható, hogy a három legnagyobb, Magyarországon leginkább elterjedt keresztény felekezet terén Kassa az egyenjogúságot hirdette a városlakók számára is. 1704-ben például december 19-én az evangélikus gyülekezet maga választhatta meg főlelkészét, a

²⁶⁶ CSIZMADIA Andor: *A magyar városok kegyurasága*, Győr 1937. 1, 5, 7-11. 13, 14, 17-20., 23-26., 44,45, 57-60., 72, 73, 77, 94, 107, 109.

pastor primariust, minden bemutatási vagy hatósági jóváhagyást előíró kötelezettség nélkül.²⁶⁷

Amikor Rákóczi Ferenc 1704. október 21-én harangzúgás, ünneplés és *Te Deum* mellett bevonult a városba, a lakosság nevében a városi tanács letette a hűségesküt. Amikor viszont 1705. május 27-én a város urai ellenálltak Rákóczi akaratának, a fejedelem elmozdította őket hivatalukból. Az ezen aktus követő tisztújításon már úgy állt fel a városi tanács, hogy tizenkét tagjából négy-négy-négy fő katolikus, evangélikus, illetve református vallású lett. Így a tanács összetételében egyenlő arányban érvényesültek a bevett vallások képviselői. A választó közösség összetételét tekintve a három vallásfelekezet hívei szintén egyenlő arányban kaptak helyet.²⁶⁸ Az igazán nagy szenzáció 1706. január 10-én köszöntött be, amikor a nép szószólója Ónodi János református ember lett: ilyen még nem volt! Ezzel egyszer s mindenkorra deklarálódott a három vallás egyenjogúsága.

A vallásgyakorlás zavartalansága érdekében is történtek lépések. Az 1705. évi szécsényi rendi gyűlés értelmében november 20-án az evangélikusok megkapták az ún. windisch (szlovák) templomot, ahol az első istentiszteletet november 29-én tartották. 1706. január 9-én a reformátusok is imaházhoz jutottak, az orsolyita nővérek templomát kapták meg erre a célra. 1709-ben Rákóczi két egymás mellett álló polgári házat vásárolt a volt tulajdonosok örököseitől és azokat az orsolyita nővérek számára átadta. Ezzel végeredményben kártalanítani igyekezett az ingatlanban hiányt szenvedő rendet.²⁶⁹

Az 1711. év folyamán Rákóczi Ferenc Vay Ádámmal, Bercsényi Miklóssal és Esterházy Antallal egyetemben Lengyelországba menekült. Kassa városát a császáriak április 26-án vették át, különösebb ellenállás nélkül. A megállapodás értelmében amíg a magyar hadak a felső kapun át a városból kivonultak, addig a császáriak az alsó kapun keresztül szállták meg a várost. A városlakók és a városi rendfenntartók letették a császáriak kezébe a hűségesküt. A soproni 1681. évi 25. és 26. tc., valamint a pozsonyi országgyűlés 1687. évi 21. tc. alapján a vallásgyakorlat a három egyház számára engedélyezett maradt. Ezek a rendelkezések viszont nem biztosították a megszerzett ingatlanok zavartalan birtoklását. Ez valahol logikus is, hiszen a jelenlegi épületeik valamikor a katolikus egyház tulajdonát képezték. Így a katolikus egyháznak való visszajuttatás igazságságát nehéz lenne jogi alapon megkérdőjelezni.

²⁶⁷ Ekkor Sartorius Éliás lelkész személyében német nemzetiségű főlelkész került az evangélikus gyülekezet élére (vö. KÖPECZI-R. VÁRKONYI i.m. 516.)

²⁶⁸ A városbíró a katolikus hitű Győri Ferenc lett, amíg a szószóló az evangélikus Vancsary István

²⁶⁹ KÖPECZI-R. VÁRKONYI i.m. 517, 519.

Kassán 1711. október 18-án Leffenholz tábornok elvette a reformátusok templomát és visszaadta az Orsolyita Rendnek. Utóbb a császári udvar leiratot intézett a főispánnak, hogy a vallási ügyeket a Rákóczi-éra előttiek szerint kell rendezni. Ekkor vették el az evangélikusoktól is a szlovák templomot és adták vissza a katolikusoknak. Ekkor az evangélikus gyülekezet igen méltatlan helyzetbe került, mivel a szabad ég alatt kellett az istentiszteleteiket tartaniuk. Ennek az volt az oka, hogy a régi imaházuk a város 1706-os ostroma alatt elpusztult.

Az 1712-es városi tisztújítás zavartalan körülmények között zajlott le, de a császári kamara utólag nem fogadta el a választás eredményét. A nem katolikus tagoknak le kellett mondaniuk és helyüket katolikus polgárokkal kellett betölteni. Ez a rendelkezés azért is igen sérelmes volt, mert a császári parancs szerint a Thököly-korszakot követő, de a Rákóczi-kort megelőző állapotot kellett visszaállítani, amikor pedig evangélikus vallású tanácsosai is voltak Kassának. Az önkény jellemzője, hogy Meixner császári megbízott - ragaszkodván a szín katolikus összetételhez – akaratát képes volt ráerőltetni a város lakosságára.

Kecskemét városa egyértelműen a vallási tolerancia színhelye. Természetesen ezt a kijelentésünket annyiban korrigálnunk kell, hogy csupán – bár ez vizsgálandó korszakunkban jelentős vívmány – a bevett vallásokra vonatkozik. A katolikus és református vallásúak a legnagyobb egyetértésben és együttműködésben éltek, arányuk a XVII. századtól kezdve fele – fele, ez a számarány a XIX. századra mozdul el a katolikusok javára, akik ekkor a lakosság 65,4 %-át alkották már. Az evangélikus vallásúak számaránya elhanyagolható, ezért az ő ügyük nem került elő gyakran a városi iratok vizsgálatakor. A városi hivatalokban is kényesen ügyeltek arra, hogy a két felekezethez tartozók azonos arányban töltsék be az állásokat.²⁷⁰

A következő két esemény is a felekezet közötti szolidaritást jellemzi. Az 1659. évi 13. törvénycikk a törökösségre halálbüntetést rendelt. Koháry István földesúr a református felekezet vezetőit úriszéke elé idézte, mert az új templom építése tárgyában a református gyülekezet követeket küldött az akkor a területet megszállva és ellenőrzés alatt tartó török hatóságoz Isztambulba. A felekezet vezetőinek érdekében pater Kecskeméti Gellért ferences előljáró, mint a római katolikus parókia adminisztrátora, több katolikus előljáróval együtt közbenjárt a földesúrnál a vád ejtése érdekében. 1690-ben pedig Thököly kurucai hurcolták el a ferences előljárót a városból. Ekkor a protestáns lakosok eredtek az emberrablók nyomába, és kisebb ütközet után kiszabadították, majd a városba visszavitték a ferences atyát.²⁷¹

²⁷⁰ IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *Kecskemét gazdasága és társadalma a polgári forradalom előtt*, Kecskemét, 1991. 79.

²⁷¹ HORNYIK i.m. 83.

A békés együttélés említésénél a mi szempontunkból fontosabb azon rendelkezések áttekintése, amelyeket a városi tanács hozott az egyházzal kapcsolatosan. A vallási egyenjogúságot példázza az az 1819. évi eset, amikor az evangélikus egyház fordult a városi előjáróshoz, hogy egyházi építkezéshez téglaegetés iránt engedélyt kérjenek. Természetesen az engedélyt megkapták, de itt inkább az engedély indokolása tartalmazza számunkra a lényegi elemet: „annak (ti. a téglának) égettése nekik úgy, mint más ekklesiáknak is, megengedettik”.²⁷² Ez a rendelkezés is egyértelműen utal a bevett felekezetek egyenjogúságára.

Ebben az évben jelentős tűz pusztított a városban, április 2-án. A városi óráverő harang, valamint a katolikus templom haragjai egyaránt megolvadtak a tűzben. A katolikus egyház és a város egyezséget kötöttek, amelyben provizórikus jelleggel, hogy ameddig a város saját harangtornyot nem épít, addig e városi feladatot is a katolikus templom és annak új harangja látja el.²⁷³ Ez a megállapodás jelzi annak a mai világban is fellelhető törekvésnek a magvát, miszerint közfeladatot egyházi szervezet is elláthasson.

A fenti példánál is lényegesebbek és gyakoribbak azok a rendelkezések, amikor valláserkölcsi kérdésekben a világi hatóság tesz jelentős és normatív lépéseket. 1830. november 9-én erősítette meg a városi tanács azt a régen bevett szokást, hogy minden egyes tisztviselőnek kötelessége valamelyik templomban hivatalba lépésekor esküt tennie. Főleg a katolikus egyház kérésére szerepel nagyon gyakran a tanácsülési jegyzőkönyvekben a vásár- és ünnepnapok megszentelésének kérdése, az ünneptörök megbüntetése. Már 1738. február 24-én a városi tanács rendeletben szabályozta, hogy az egyházi ünnepeken tilos a fuvarozás, délután négy óráig nem szabad a városba kocsival behajtani. Aki a szőlőben kapál vagy a határban szánt, arat, azt meg fogják büntetni.²⁷⁴ Egy keltezetlen, de a korszakra datálható szabályrendelet pedig az ünnepek és vasárnapok megtartása érdekében a reformátusokat és az evangélikusokat utasította arra, hogy ezen a napon tartózkodjanak a mezei és a házimunkától.²⁷⁵ 1772-ben a tanács előírta, hogy ünnepnapokon éjféltől a következő éjfélig tilos „a gazdagság gyarapítására való munka”, valamint a szekerek csak üresen járhattak, illetve olyanok, amelyek a konyhára való eleséget szállították.²⁷⁶ A munka mellett a

²⁷² BKML IV. 1504. h/2. 303. oldal

²⁷³ BKML IV. 1504. h/2. 305-306. oldal

²⁷⁴ BKML IV. 1504. b/76. 495-497. oldal. Balla János másolata az 1737-1742. évi tanácsülési jegyzőkönyv 38. lapjáról. A levéltári anyagot a II. Világháború folyamán Szentlőrincre szállították, ahol minden bizonnyal az épülettel együtt elpusztult. (IVÁNYOSI-SZABÓ i.m. 4. oldal) Ezért az iratoknak csupán XIX. századi átiratai, kivonatai maradtak meg a levéltár birtokában. A „b” jelzet így mindig Balla János másolatait jelöli.

²⁷⁵ BKML IV. 1504. b/76. 495. oldal. Balla János másolata az 1718-1727. évi tanácsülési jegyzőkönyv 100. lapjáról

²⁷⁶ BKML IV. 1504. h/2. Az egykori jegyzőkönyvek alapján készült másolat. 22-23. oldalak

szórakozás keretei is szabályozást nyertek. A kocsmáknak ünnepnapokon reggeltől egészen az ünnepnapot követő munkanap reggeléig sem bort, sem pálinkát nem volt szabad mérniük.²⁷⁷ A fenti rendelkezéseket a városnak újra és újra meg kell ismételnie. 1818-ban a városi tanács – hivatkozva az úriszék leiratára – megállapította, hogy az ünneptörök vagy 12 forintot fizetnek a város tűzikkasszájába, vagy pedig 12 pálca büntetést kell, hogy elszenvedjenek bűnükért.²⁷⁸ 1824-ben maga a plébános, Seres Pál kénytelen panaszkodni a tanácsnál. Jelen esetben egy Parrag nevű „materialista” a panaszlott, aki üzletét a katolikus ünnepeken is nyitva tartotta. Az illető makacssága egyébként igen meglepő, hiszen csak ideiglenes letelepedési engedéllyel rendelkezett. A városi tanács meg is fenyegette, hogy amennyiben bűnös szokásával nem hagy fel, a város ki fogja taszítani kebeléből, s mehet, amerre lát. Ezzel kapcsolatban a város részletes rendeletet bocsátott ki:

1./ Aki katolikus ünnepen a boltját kinyitja, először 6, majd 12 forintra büntetik, végül harmadik alkalommal megfosztják a bolt üzemeltetési jogától. Azért kivételekkel is lehet találkozni: olyan bolt, amelynek a bejárata az udvarról nyílik, az utcára nyíló ajtaja zárva van, s olyan közszükségleti cikkeket árul, amelyeket a tanyai lakosok a nyári hónapokban csak az ünnepeken tudnak beszerezni, mert más napokon nincs módjuk a városba bejönni, engedélyezettek.

2./ Aki megterhelt szekérrel jár az ünnep napnyugtájáig a városban, szintén szankcionálják. A szekérét behajtják a városháza udvarára, s addig nem is adják ki, ameddig annyiszor 6 forintot nem fizet, ahányszor ezt a cselekményt elkövette. Aki ünnepnapon szárazmalomban öröltet, szintén 6 forint büntetést fizet. Menteseül, aki hosszú ünnep alkalmával kenyérhiányban szenved, de ekkor is csak az esti harangozás után szabad öröltetni.

3./ Ünnepnapokon reggel a nyolc óra előtt negyed órával, dobszóra, a piacot el kell hagynia a kofáknak. Aki nyolc óra után ott marad, annak vagy az árúját kell elkobozni vagy árestomba kell vetni őt.

Ezt az iratot – az ügy megnyugtató rendezésének tanújaként – a plébános is megkapta.²⁷⁹

1833-ban és 1839-ban a plébános – ebben az időszakban Hoffmann János – ismét panaszkodni kénytelen. 1833-ban megújítják a piaci árusítással, a fuvarozással és az örletéssel kapcsolatos rendelkezéseket, a szankciók elismétlésének mellőzésével,²⁸⁰ majd 1839-ben ki is bővítik: differenciálják az elkövetőket és büntetésüket a tettségük, illetve részességük

²⁷⁷ BKML IV. 1504. b/76. 497. oldal. Balla János kivonata az 1737-1742. évi tanácsi jegyzőkönyv 63. lapjáról.

²⁷⁸ BKML IV. 1504. h/2. 263. oldal

²⁷⁹ BKML IV. 1504. h/2. 344-348. oldal

²⁸⁰ BKML IV. 1504. h/2. 463-465. oldalak

viszonyában. Ha egy cseléd gazdája tudta nélkül hajt be megrakott kocsjával a városba, testi büntetést kap. Ha a gazda maga hajt, illetve a cseléd valószínűleg a cselekményt, de a gazda tudtával, akkor a gazda tartozik 6 váltóforint büntetést fizetni, hiszen a cseléd csupán az ő utasítását követte. A többi rendelkezés az előbbi évek rendeleteinek megismétlése, ezért ismertetése jelen íráshoz új információt nem szolgálhatna.²⁸¹ Ebben az évben – 1839-ben – több statútumot is összefoglalt egy szabályrendelet alatt a város, itt az előző, ünnepnapokra vonatkozó rendelkezéseit, újra megismételte, ezzel is nyomatékot adva annak.²⁸² Lehetséges, hogy a városlakók egy része ennyire nem tartotta volna tiszteletben mások vallási és lelkiismereti érzéseit?

Az emberek számára igen megrázó, de nagy fontosságú eseménye a temetések. Nem csak azért, mert szakrális jelleget kölcsönöznek neki, s nem csak azért, mert ezeken az eseményeken vehetnek búcsút elhunyt szeretteiktől, hanem azért is, mert az anyakönyvezés, amely 1895. január 1-jéig az egyház kezében volt, a nyilvántartás megbízhatósága, a közhitelességbe vetett bizalom is megkövetelte, hogy minden temetés az egyház intézményrendszereiben folyjon, ezzel a halál ténye regisztrálható legyen, ahogyan a születés, keresztelezés, házasságkötés is.

Az egyház itt szintén a városi joghatóság segítségére támaszkodott. 1807-ben és 1826-ban a város tanács kifejezetten megtiltotta, hogy bárkik is a pusztákon földeljék el halottaikat, bejelentés és egyházi szertartás nélkül. Ez főleg a tanyai világban igen elterjedt volt, annak ellenére, hogy tilalmazott.²⁸³

Az erkölcsök is sokszor igen szabadosak Kecskemét városában, amely a vallás erkölcsi alapokon nyugvó egyházfelekezeteit, illetve a konzervatív lakosságot súlyosan megbotráncoltatták. Ezekkel kapcsolatosan is jelentős lépéseket igyekezett tenni a városi tanács. 1767. április 22-én szabályozást nyert az ünnepi mulatozás rendje, az alábbiak szerint: „Mint hogy az ifjú legényeknek a felserdült lányokkal kivált ünnepnapokon üzni szokott játékaiból sok gyalázatosságok következnek, tizedesek, utcai kapitányok és polgárok utasítottak, hogy az ilyen összejövetelekre szigorúan vigyázzanak, előforduló eseteket a főbírónak azonnal jelentsék be. A kapukban kártyázni, pipázni és ott hivalkodni szokott gyűlévész népet börtönbe hajtsák.”²⁸⁴ A már említett 1772-es protocollum is jelentős szabályokat tartalmaz. A lakodalmak legfeljebb egy naposak lehetnek. A muzsika az ebéd idejétől egészen este nyolc óráig szólhat. A muzsikások bére nem haladhatja meg a

²⁸¹ BKML IV. 1504. h/2. 470-473. oldalak

²⁸² BKML IV. 1504. h/2. 473-474. oldalak

²⁸³ BKML IV. 1504. h/2. 177. oldal, illetve az 1826. december 28-i tanácsülés jegyzőkönyve

²⁸⁴ BKML IV. 1504. b/76. 855. oldal. Balla János kivonata az 1761-1767. évi tanácsi jegyzőkönyv 362. lapjáról

tisztességes napszámos bérét. „A hujalkodás, utcákon és házaknál gyakorolni szokott illetlenségek eltávoztassanak.” A mestervizsga utáni lakoma is a fenti mértékben folyhat, „a mesterlegények vendégségeiből a tánczra egybegyűleni szokott asszonyi és leányi személyek éppen kitiltatnak.” Aki előbbieket megszegi, árestommal kell büntetni, másodsor súlyosabb, de a forrás által nem tisztázott fajtájú és mértékű büntetéssel kell sújtani.²⁸⁵ 1783. január 31-én a tanács ismét kénytelen foglalkozni erkölcsi ügyekkel. A város tanács jegyzőkönyvében megállapította, hogy már megint elszabadult az erkölcstelenség, főleg az éretlen ifjak kurjongatnak akkor, amikor az ágybavitel elnevezésű népszokás került sorra a lakodalom során. Az erkölcsi lazaság elkerülése érdekében a tanács azt is előírta, hogy lakodalmi ünnepséget harmadnapra átvinni nem lehetett.²⁸⁶

Részletesebb szabályozás készült az 1794. évben, amely a közerkölccsel össze nem egyeztethető cselekményeket szankcionálta. Aki káromkodott, pálca vagy vasra verés büntetést szenvedte el. A szóbeli vagy írásbeli becsületsértés tizenkét pálca büntetést vont maga után, vagy hat forintot kellett fizetni. Ebben az esetben harmada a sértetté, harmada a tűzoltó, harmadik harmada pedig az árva alapba került. Az ünneptörő vagy két napi árestom, vagy hat pálca vagy egy forint megfizetésével bűnhődött. Aki házánál rossz, fajtalan személyt tartott és azt be nem jelentette, vagy négy napi árestom vagy nyolc pálca vagy két forint büntetést kapott.²⁸⁷

A XIX. században a város tovább folytatta a harcot – a vallási felekezetekkel együttműködve – az erkölcsi fertők felszámolására. 1817-ben Kecskemét város megtiltotta, hogy a kocsmák mellett bordélyházak jöjjenek létre. Ez a rendelkezés még nem tartalmazott a megszegőkre nézve jogkövetkezményeket.²⁸⁸ Már 1818-ban a városi tanács kiegészítete rendeletét, amely a kocsmák mellett létrejött bordélyok felszámolását követelte. A felelősséget a rendelet a kocsmárosra hárította. Ha erkölcstelen személyeket eltűrt, eltilthatta a város a bor- és sörméréstől, s amellett, hogy az erkölcstelen perszónát a városból kitiltották, a kocsmáros költségére gyógyították ki az így egészségileg károsodott városlakó ügyfelet.²⁸⁹

Újabb szabályozásra csak 1839-ben találunk példát. A tanács programjában szerepelt a közerkölcsök védelme érdekében, hogy a veszélyes elemeket fel kellett kutatni, a tanács elé kellett állítani, és el kellett ítélni őket. És kik ezek a személyek? Sokan éltek úgy a városban, hogy semmilyen foglalkozásuk sem volt, hanem nekik egyesek lakóhelyet béreltek,

²⁸⁵ BKML IV. 1504. h/2. Az egykori jegyzőkönyvek által készült másolat. 22-23. oldalak

²⁸⁶ BKML IV. 1504. a/2. Szilády Károly másolata az 1775-1783. évi jegyzőkönyvből. II. LXV.

²⁸⁷ BKML IV. 1504. h/2. 145-146. oldalak

²⁸⁸ BKML IV. 1504. h/2. 252-253. oldalak

²⁸⁹ BKML IV. 1504. h/2. 253-254. oldalak

kocsmákban vagy magánházakban erkölcstelen életmódot folytattak.²⁹⁰ 1844-ben a város tanácsa megújította és kibővítette a prostitúcióra vonatkozó rendeletet. Eszerint amely trágár személyek sétatérén vagy közhelyeken a közönség botrányára megjelentek, akkor őket a városházára kísérték és megbüntették.²⁹¹ 1846-ban a tanács kiegészítette és megújította a táncvigadalmak tartásával kapcsolatos korábbi rendeleteit: a Választott Község²⁹² jelzésére a Fürdőháznál, a Zrínyi kávéházban és a Síp vendéglőben a vasárnaponkénti erkölcs és szeméremrontó táncvigadalmakat betiltották.²⁹³ Még ebben az évben megújították és kiegészítették a város lakosainak közerkölcsét védő rendeleteket. Ennek oka, hogy Hoffmann János plébános és Ensen Gyula több református főiskolai társával együtt a tanácshoz fordult, hogy a Zrínyi kávéház körüli személyeket, akik káromkodnak, szemérmetlenkednek, távolítsák el. A tanács válaszában ebben az esetben – talán az előterjesztők tekintélyétől is vezérelve – keményen lépett fel: akik az előbb körülírt tetteikkel nem hagytak fel, azok egy heti taligás közmunkára lettek szorítva. Akik pedig idegenek, csavargók, lézengők, tehát nem a város lakosai, kíséret mellett saját lakóhelyükre szenvedtek visszaűzetést.²⁹⁴

Visszatérve a szabad királyi városokhoz, Székesfehérváron habár a tanács – a kiváltságlevélre hivatkozva – minden nem katolikus felekezet betelepülését és természetesen iskoláját is tiltotta, a városban régóta lakó görögkeletiekkel ezt nem tudta megtenni. Nekik már a XVIII. században volt iskolájuk: 1770-ben romos állapotban volt, pedig három évvel korábban hozták rendbe. Az iskolában egy tanító működött, aki egyúttal kántor is volt. Az egyház jövedelméből 40 Ft fizetést kapott.²⁹⁵ A rác iskolához a Sárréten rét is tartozott, amelynek bevétele a fenntartást szolgálta.²⁹⁶

1797-ben kérték a helybeli illírek az iskolai célra vett ház utáni adómentességet. Ezt a Helytartótanács is engedélyezte. 1806-tól minden illír ház után 21 dénárt szedtek az iskola céljára. A hívek azonban még ezen összesen felül is adakoztak. 1845-ben már minden görögkeleti család járatta iskolába a gyermekét.²⁹⁷ A tanítókat a görögkeleti iskolai kerületi

²⁹⁰ BKML IV. 1504. h/2. 470. oldal

²⁹¹ BKML IV. 1504. h/2. 506. oldal

²⁹² Az electa communitas megalakulásáról fennmaradt a jegyzőkönyv kivonata. A szerv 1795. november 15-én áll fel, a szabad királyi városoknál megszokott mintának megfelelően. A testület hatvan főből áll, több esetben ezt követően a városi tanáccsal közös ülésen hoznak határozatokat. BKML IV. 1504. b/76. 887-888. oldalak. Balla János kivonata az 1794-1796. évi tanácsi jegyzőkönyvek 267. lapjáról

²⁹³ BKML IV. 1504. h/2. 515-516. oldalak

²⁹⁴ BKML IV. 1504. h/2. 516-518. oldalak

²⁹⁵ FML Szfv. v.lt. Corr. buch. 1770. nov 21.

²⁹⁶ FML Szfv. v.lt. Prot. sess. 1814. aug. 1. No 1151.

²⁹⁷ FML Szfv. v.lt. Prot. sess. 1797. okt. 2. No 1184.; 1798. márc. 16. No 356.; 1806. nov. 14. No 1668.; 1813. jún. 11. No 637.; 1845. nov. 7. No 3696. Az illír kifejezés használata meglehetősen furcsa és – álláspontom szerint – pontatlan is. Megkülönböztetve a szerb (rác) lakosságtól a szintén délszláv horvátokat, ez utóbbi

felügyelő nevezte ki, a tanács iktatta be. A személyre a parochus és az esperes tett javaslatot a kerületi felügyelőnek. 1845-től az állásra a tanács állított három jelöltet.²⁹⁸

Korszakunk végén, 1842-ben hallunk a zsidó tanítóról, akit a város – hibásan – a 4 Ft-os zselléri adó alá vetett. 1847-ben a helybeli zsidók – iskola céljára – házat vettek. A város az utána járó adót nekik is elengedte.²⁹⁹

Komáromban pálinkát és sört vasárnap és ünnepnap nem volt szabad főzni, egészen éjfélig. Aki ezt megszegte, azt pénzbírsággal sújtották. A bírságpénzt a Szent András Plébániatemplom szükségleteire fordították.³⁰⁰ A forrás is jól példázza, hogy ezen jogsértő cselekmény által a vasárnap szakralitása sérült meg, s a büntetés is a szakralitást illette engesztelésül, amely jelen esetben a helyi templom volt.

népcsoportot illeték ezzel a kifejezéssel. Székesfehérvár esetében tehát a jegyzőkönyv szóhasználata nem kielégítő.

²⁹⁸ FML Szfv. v.lt. Prot. sess. 1806. nov. 22. No 1736.; 1811. máj. 31. No 844.; 1821. febr. 7. No 214.; 1845. jan. 13. No 141.

²⁹⁹ FML Szfv. v.lt. Prot. sess. 1842. szept. 5. No 2539.; 1847. jan. 8. No 144.

³⁰⁰ CSHM V/2. 414. Komárom, 1718. március 11. (v. lt. prot. 1699-1743. L.X. pag. 205.)

III. RÉSZ: VÁROSI HIERARCHIA

1. fejezet: A városi vezetés kollektív testületei

Városaink – függetlenül jogi helyzetüktől – hasonló szervezeti struktúrát alakítottak ki.³⁰¹ A tárgyalat korszakban nem csupán az egymásról történő másolás volt a meghatározó, hanem a központi egységesítési akarat is hatott kialakulásukra, fejlődésükre. Egyértelműen megfigyelhető az a tendencia, hogy az idő előrehaladtával egyre bonyolultabb rendszert dolgoztak ki, tekintettel az elintézendő ügyek szaporodtára.

A városi vezetés kollektív jellegűvé vált, ugyanúgy, mint a földesúri igazgatásban a családi tanács (*congregatio familiae*). A városokban három kollektív döntéshozó szervvel találkozunk: belső tanács, külső tanács, választó polgárság. Az egyszemélyi vezetőség esetében kiemelendő a városbíró, polgármester és a szószóló személye, de más jelentős tisztségviselő és alkalmazott bemutatása sem mellőzhető. Végezetül meg kell említeni a bizottságokat, amelyeket általában a testületi szervek tagjaiból álltak, sokszor vegyesen, több szervből is delegálva tagságukat, valamint a hivatalokat, amelyben egy képzett vezető mellett (sokszor igen szerény létszámú) segédszemélyzet dolgozott.

Minden város élén állt egyszemélyi vezető. Elnevezése kevésbé mutat változatos képet, mint más tisztségek esetében, de változatokkal így is találkozunk. Leggyakoribb a városbíró és a polgármester elnevezés, de ezek német és latin nyelvű megfelelői is fellelhetők a forrásokban (*iudex*, *Bürgermeister* stb.).

A város bírása a legritkábban intézte egyedül a város ügyeit, mellette a városi tanács állt, amely vagy teljes ülésben intézte a város ügyeit, vagy pedig néhány város tanácstag együttesen járt el egyes ügyekben, a kevésbé fontos igazgatási és igazságszolgáltatási feladatokban. A városi tanács létszáma is igen tarka képet mutatott, de a tizenkét fő a legjellemzőbb. Ezt a testületet – a későbbi részletes ismertetés folyamán – városi tanácsnak vagy belső tanácsnak nevezem, bár sok más elnevezése is előfordul a forrásokban, mint szenátus, magisztrátus, tizenkettők, stb.).

A tágabb testület élén állt a szószóló, amely tisztség általában egyszemélyi, de nem feltétlenül, hiszen sok esetben városrészek vagy nemzetiségek megoszlása alapján akár több szószólót is választhattak. Itt a *fürmender*, *forminder*, *tribunus plebis* kifejezésekkel egyaránt találkozhatunk. A tágabb testület összetétele, hatásköre viszont már nagyon érdekes. Itt egy

³⁰¹ BÁCSKAI Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*, Budapest 2002. 36.

vagy két testületről is beszélhetünk, de nagyon nehéz tipizálni őket, tekintettel arra, hogy hatáskörük nem vált el élesen egymástól. Ha csak az egyik nagytestület ismert, akkor könnyű a helyzetünk, tekintettel arra, hogy abban az esetben ez a testület látott el minden olyan közfeladatot, amely nem tartozott a belső tanács elé, s nem utalták ki valamelyik bizottságnak vagy hivatalnak. Két tipikus szervezeti forma létezett, egymás mellett vagy csak az egyik. A kisebb testület volt a külső tanács, amely általában huszonnégy – harminc tagot vonultatott fel. A másik testület esetében a *választó polgárság* terminológiát használtam, de a források igen gazdagon illetik ezt a testületet: választott polgárság, polgárok, százak tanácsa, electa communitas. Tagsága hatvan és száz fő közé tehető. Ezzel a politikai jogok teljességének a határához is értünk, az ezen testületen kívülre rekedtek legfeljebb a város oltalmából részesedtek és a városi polgárjoggal járó előnyöket élvezték.³⁰²

Ezen rövid bevezető után nézzünk körbe magyar városainkban, bizonyítandó a városvezetés változatos képét!

Budán polgármester állt a tanács élén. Pesten városbíró, majd 1773-tól polgármester. A polgármesterek választása kétévente volt esedékes. A belső tanács tagjait élethossziglan választották. A tanáccsal szemben a polgárság jogait 1705-től a külső tanács, 1731-től kezdve pedig a választó polgárság által gyakorolta. Ez utóbbi hatáskörébe tartozott az adókulcs megállapítása, a városi számadások felülvizsgálata, a státútumok hitelesítése és a város gazdasági ügyeiben – a tanács felkérése alapján – vélemény nyilvánítása. A választó polgárság tulajdonképpen működését bizottságokban fejtette ki, amelyekben a belső tanács tagjaival közösen működtek a választó polgárság soraiból kiküldött tagok. A választó polgárság tagjai élethossziglan nyerték el kinevezésüket, a város leggazdagabb rétegeiből kerültek ki. Élükön a polgárság szószólója állt (Vormund, tribunus plebis).³⁰³ Kitekintés gyanánt említendő, hogy a választó polgárság 1848-ban oszlott fel, helyébe műveltségi és vagyoni cenzus alapján törvényhatósági bizottságot állítottak. Ez 1849-ben megszűnt, a neoabszolútizmus alatt a községtanács lépett, amelynek tagjait a kerületi főispán nevezte ki. 1860/61-ben rövid időre ismét megalakult a törvényhatósági bizottság, majd a provizórium alatt ismét szünetelt. 1867-ben viszont ismét megalakult, majd a két törvényhatósági bizottság az egyesülést követően megszűnt, illetve újjáalakult.

³⁰² Trencsénben az alábbi kifejezésekkel találkozunk: bíró, szenátus, elektor urak. Modorban pedig: bíró, polgármester, városi tanács, szószóló. [CSHM IV. 300. Trencsén, 1619. április 10. (prot. fragm. Ex. 11619. lapszám nélkül) és CSHM IV. 310. Modor, 1619. (V. áll. 154. fiók 1221. sz. Liber Statutorum)]

³⁰³ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti I. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959. 177.

Óbuda a török uralmat követően földesúri község lett, az alsó fokú igazgatást és a bíraskodást a bíró és a tanács látta el. 1761-ben megszervezték a külső tanácsot vagy választó polgárságot, amelynek élén 1799-től a szószóló állott. A vármegye 1840-ben a belső tanácsot rendezett tanácsnak nyilvánította, így Óbuda rendezett tanácsú mezőváros lett. 1848-ban a választó polgárság helyébe egy 75 tagú képviselőtestület lépett. A XVIII. század végétől külön zsidó község is működött, amely csak 1861-ben olvadt bele az újjáalakuló mezővárosi szervezetbe.³⁰⁴

Esztergomban közgyűlés, külső tanács és belső tanács volt. A belső tanács feladata: gyakorlatilag minden. Ha a bíró nem tudta ellátni a feladatát, akkor a legidősebb tanácstag helyettesítette.³⁰⁵

Szegeden a forrás az 1739. évi tisztújítás kapcsán kifejezetten megjegyzi, hogy a külső tanács 26, a választó polgárság 60 tagú.³⁰⁶

1720-ban Pécsen már volt belső tanács és az egész polgárság, de a külső tanácsnak még nem lehet látni a nyomait. 1756-ban belső tanács, külső tanács, polgárok összessége szerepel, mint határozathozó szerv (tehát ezzel három szervezeti szint különíthető el).

Egerben is találkozunk szervekkel: az egész város (generalis consessus), nekik a tisztújításban volt szerepük évente egy alkalommal. A belső tanács 12 tagú, a külső tanács 24 tagú. 1748-ban szerepelt az electa communitas kifejezés. Ez az utóbbi testület 100 főt számlált.

Szombathelyen a választásokon az egész polgárság szavazott, egészen 1751-ig. 1751-től 40 főt választottak, akik képviselték az egész közösséget. Ezzel itt is elitizálódott a politikai jogok gyakorlása.

Vác 1743. évi statútumában olyan rendelkezést hoztak a földesúr jóváhagyásával, hogy az egész közösséget nem hívták össze, hanem minden negyedből 12 férfit szemeltek ki, akik képviselték a teljes városi polgárságot.

A belső tanács tagjait általában mindenhol életfogytiglan választották, amíg a bíró évente, kétfévente választották meg. A külső tanácsi tagság is életfogytiglan szólt. Ezek közül választották meg a belső tanácsnokokat. A tanács tagjainak száma igen változatos lehetett. A külső tanács élén állt a szószóló (orator, tribunus plebis, Vormund, Fürmender, formodor). A szószóló részt vehetett a tanács ülésein, ellenőrizhette a nép nevében a munkát. Vegyes

³⁰⁴ Budapesti Enciklopédia (szerk. Tóth Endréné), Budapest, 1981. 174-175.

³⁰⁵ Tóth Krisztina: *Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái*, Esztergom 2003. 9.

³⁰⁶ Reizner János: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében, In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae; Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4.*, Szeged 1995. 19.

nemzetiségű városokban, mint Rozsnyó vagy Vác, minden nemzetiségnek volt saját szószólója.

Veszprémben és Szombathelyen akadtak olyan esetek, amikor a városbíró egyedül ítélkezett, de a társasbíráskodás elvét nem engedte áttörni a közösség, és annak betartására kötelezték a bírót.³⁰⁷

Miskolcon 1790. március 22-én határozták meg a munkamegosztást. A polgármester feladata a gazdálkodás folyamatának vizsgálata, továbbá, hogy a hiányosságokról a főbírónak jelentést tegyen. Az igazságszolgáltatás kizárólag a bíró elnökletével folyt. A külső és a belső tanács vitájában a bíró volt köteles dönteni és a vizsályt elsimítani.³⁰⁸

Kassán kifejezetten megjelölték, hogy a bírónak és a tanácsnak joga volt ellenőrizni év közben is a tisztségviselőket. Ha valaki rosszul végezte a munkáját, akár év közben is elbocsátható volt hivatalából.³⁰⁹

Marosvásárhelyen a város tisztségviselői: főbíró, polgár, tanácsos, jegyző, malombíró. Évente volt tisztújítás, de minden tisztséget legfeljebb egy alkalommal volt köteles valaki elvállalni. Ebből úgy tűnik, hogy terhes ezeknek a tisztségeknek az ellátása, s a városi elitizálódás még nem ment végbe.³¹⁰ Később arról is rendelkeztek, hogy – tekintettel arra, hogy a város főtisztviselői komoly terhet viselnek – a közterhek megfizetése alól szolgálati idejük alatt mentességet élveztek.³¹¹

Nem mindenhol volt tehát előny a városi vezetés tagjának lenni. Itt egy szatmári példa arra, hogy ebben a városban sem törték magukat a polgárok, hogy a városi vezetés tagjai lehessenek: aki nem akarta elvállalni tanácsosságát, 50 forintra kellett megbüntetni, személyválogatás nélkül. Ha valaki a következő esztendőben ismételten megtagadta a hivatalviselést, ismét meg lehetett büntetni, mindaddig, ameddig nem engedelmeskedett és nem vállalta el a hivatalt.³¹² Az előbbi státútumot ki is egészítette a város. Az a polgár, aki közhivaltal vitt, abban az évben mentesült az adófizetés alól, hiszen így is nagy terhet vitt a vállán, az egész város ügyes-bajos dolgait. Amikor letelt az egy esztendő, még három hónapig nem lehetett az illetőt közönséges szolgálatra rendelni, leszámítva kivételes helyzeteket.³¹³ A hivatali összeférhetlenség szabályozása is megtörtént. Aki a városi tanács tagja, a céhe ne

³⁰⁷ CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest 1962. 25-26., 30.

³⁰⁸ Tóth Péter-Süptai István: Miskolc igazgatásának és jogéletének jellegzetességei, In: DOBROSSY István: *Miskolc története III/2. 1702-től 1847-ig*, Miskolc 2000. 710-712.

³⁰⁹ CSHM II/2. 271-276. Kassa, 1687. január 22. (v.l. art. Elect. Comm. Stat.)

³¹⁰ CSHM I. 28-30. Marosvásárhely, 1604. (v. lt. Leges et Decreta 1-5. lapok)

³¹¹ CSHM I. 81. Marosvásárhely, 1614. július 22. (v. lt. Leges et Decreta 22. lap.)

³¹² CSHM III. 582. Szatmár város, 1611. április 8. (v. lt. prot. polit. 1608-1653. fol. 72.)

³¹³ CSHM III. 583. Szatmár város, 1612. január 1. (v. lt. prot. polit. 1608-1653. fol. 9.)

válassza meg céhmesternek (a céh vezetőjének), mert a két tisztség sok, így nem tudja ellátni rendesen a város ügyeit.³¹⁴ A városi tanács tagjainak meg kellett tartania a hivatali titkot. Aki nem tette, azt kétszer pénzzel büntették, a harmadik alkalommal pedig hivatalvesztéssel. Ennek érdekes szimbóluma, hogy kivetették a süvegét a városházáról.³¹⁵

Nagybányán pontosan ellenkező szabályozást kellett hozni. Városbíró mindenki csak egy évig lehetett, utána más személyt kellett választani. Ezt azért rendelték el, hogy ne legyen hatalmi viszálykodás.³¹⁶ A városi szószóló adómentességet kapott hivatala évére. A tanácsos urak munkájukért javadalmazást kaptak.³¹⁷ Viszont csak az lehetett tanácsstag, aki előtte már volt szószóló. Ez alól csak a városi jegyző személye volt kivétel.³¹⁸

1630-ból rendelkezünk konkrét szatmári adattal, hogy a bírónak a javadalmazását megállapítják.³¹⁹ Hasonló rendelkezés születik 1712-ben. A városbíró és a városi tanács 12 tagja az egy esztendő szolgálati idő alatt javadalmazásban részesültek.³²⁰

Felsőbányán, ha valaki be akart kerülni a városi tanácsba, először a csaplári és a szószólói tisztséget kellett betöltenie vagy pedig pénzen meg kellett váltania a tisztségviselést. Tehát a legfőbb tisztségek betöltésére csak megadott lépcsőfokokon keresztül vezetett az út.³²¹

A hivatali kötelezettség ellátását szigorúan vették Szentesen is. Ha a városbíró hívására a tanácsosok vagy a választó polgárok nem jelentek meg, meg kell őket büntetni. Először egy, majd kettő, végül három forintra.³²²

Szegeden egy szabályrendeletet a városi tanács és a választó polgárság közösen hozott: a tisztségviselők ne avatkozzanak egymás dolgába, mindenki a saját feladatát végezze, kerülvén a hatásköri összeütközést.³²³

Veszprémben is kitérnek a tisztségviselőkre, vezetőkre. A város élén a bíró és az esküdtek álltak. Minden hétfőn üléseztek, Szent Mihály napjától 9, Szent György napjától 8 órától. Aki nem jelent meg, és távolmaradását nem mentette ki, pénzbírsággal sújtották. Volt külön adószedő. Borbíróból kettő is volt: vallása szerint egy katolikus és egy protestáns (vagy evangélikus vagy református), egyik a városi polgárság, a másik a városi tanács tagja volt.

³¹⁴ CSHM III. 584. Szatmárváros, 1615. január 6. (v. lt. prot. polit. 1608-1653. fol. 141.)

³¹⁵ CSHM III. 584-585. Szatmárváros, 1618. január 5. (v. lt. prot. polit. 1608-1653. fol. 226.)

³¹⁶ CSHM III. 586. Nagybányaváros, 1621. január 1. (v. lt. pot. 1560-1635. pag. 286.)

³¹⁷ CSHM III. 587-588. Nagybányaváros, 1627. február 9. (v. lt. prot. 1560-1635. pag. 322.)

³¹⁸ CSHM III. 588. Nagybányaváros, 1628. január 1. (v. lt. prot. 1560-1635. pag. 326.)

³¹⁹ CSHM III. 592. Szatmár, 1630. január 29. (v. lt. prot. polit. 1608-1653. fol. 350.)

³²⁰ CSHM III. 718-719. Szatmár, 1712. január 21. (v. lt. prot. 1704-1724, lapszám nélkül)

³²¹ CSHM III. 756-757. Felsőbánya, 1741. november 1. (v. lt. prot. ex 1740-1793. lapszám nélkül)

³²² CSHM III. 761. Szentes, 1742. június 5. (v. lt. prot. 1740-1782. 30. l.)

³²³ CSHM III. 763. Szeged, 1743. április 24. (v. lt. 1741-1748. évi jkv. 177-179. l.)

Minden, városban tulajdonnal rendelkező személynek joga volt a törvényes tárgyalásra, anélkül egyszerűen megkaldóztatni nem volt szabad. Aki kiküldetésbe ment, hazajövet a költségeiről számat kellett adnia. Az esküdtek – munkájukra való tekintettel – adókedvezményben részesülnek. Tehát nem díjazást kaptak. Ha valaki meg akarta birtokát becsültetni, a becsülésben részt vevő esküdtek a becsüs fél részéről díjazásban részesültek. A vajdának és a vásári bírának havonta kellett elszámolniuk bevételeikről.³²⁴

Veszprémben 1746-ban megválasztották a szabad vajdát és a két vásárbírárt. Meg is esküdtek. Választottak külső tanácsosokat is: hat katolikust és hat protestánszt (evangélikust és reformátust egyaránt, de megoszlásuk a továbbiakban nincs részletezve). Ez a létszám külső tanácsnak – álláspontom szerint – kevés tag, valószínűsíthető, hogy csak a külső tanács kiegészítéséről lehetett szó, amely talán 24 vagy 30 tagú (ha nem 60 fős) volt. Úgy tűnik, hogy ezen a választáson a belső és a külső tanács együttes ülésen döntött. Azt is elrendelték, hogy ha valaki a belső tanácsosok közül meghalt, akkor a külső tanács tagjaiból kellett valakit megválasztani, ekkor pedig a megürült külső tanácsosi helyet a polgárság köréből kellett feltölteni.³²⁵ Két évre rá megmagyarázták az 1746-os státútumot: a város nehézkesnek tartotta, hogy minden kerületben közgyűlést tartson. Ezért választotta ki a polgárság tagjaiból a külső tanácsot, amely tehát 12 fős, hogy a városi tanács segítségére legyen, akár együtt is ülésezve és határozva velük. Ha behívták őket, büntetés terhe alatt kötelességük volt megjelenni, viszont munkájukért adókedvezményben részesültek.³²⁶

Később Veszprém város összefoglalta jogait. A városi ügyek intézésére a városi tanács rendszeren hétfőn gyűlt össze a városházán, vagy a bíró által meghatározott helyen. Rendkívüli esetben ez más napra is eshetett. Aki nem ment el, illetve távolmaradását ki nem mentette, büntetést fizetett. A küldöttségeket az egész tanács tudtával nevezték ki, hogy a városi vagyon felett sem a bíró, sem a jegyző, hanem a tanács rendelkezzen. A vásárbírák és a szabad vajdák évente kétszer adtak számat gazdálkodásukról. A szabad vajda kezelte többek között a városi abrakot, szénát, gabonát. A város „deputatus urai” valószínűleg a vármegye előtt képviselheték a várost, esetleg a földesúrnál. Ezért a hétfői és vasárnapi gyűléseken 2-2 küldött volt ajánlott, hogy jelen legyen, hogy a kellő informáltság meglegyen. Ha a városbíró vétett, a jegyzőnek kellett figyelmeztetnie. Ha a jegyző vagy valamelyik tanácsos vétett, a figyelmeztetés a bíró feladata volt. A hivatalban lévők fenytésének menete: személyes

³²⁴ CSHM V/2. 442-443. Veszprém, 1726. (v.lt. 1741-1755. jkv. elé csatolt töredékek, 1-4. lap)

³²⁵ CSHM V/2. 497. Veszprém, 1746. április 27. (v. lt. prot. 1741-1755. 69. l.)

³²⁶ CSHM V/2. 503. Veszprém, 1748. január 5. (v.lt. prot. 1741-1755. p. 154.)

megintés, tanács előtti megintés, büntetés, majd hivatalfosztás.³²⁷ Érdekesség, hogy a számadási fegyelem nem lehetett túl erős, mert 1771-ben már kimondták – szigorítva az előírást – hogy a városi számadók (szabad vajda és vásárbírák) havonta (!) számoljanak el a bevételeikről. Ez nemrég még fél esztendő volt.³²⁸ Se a városbíró, se a jegyző, sem a tanácsosok, sem a 60 személy közül egyedül senki ne merjen – főleg a várost érintő ügyben – a földesúr elé menni. Ez alól kivételt képez, ha valakinek annyira egyedi az ügye, hogy ez indokolja. Ebben a forrásban az is érdekes, hogy megtudjuk, hogy egy 60 fős választó polgárság működött a városban. Tilos volt a városi tanácson kívül tárgyalni az ügyeket, főleg más gyűléseken, vagy titokban, mert ez a városiak becsületében sok kárt tett, lejáratta a város tanács tekintélyét, békétlenséget, széthúzást, egyenetlenséget szült.³²⁹

Ha részletesebben kívánunk a városi tanácsról szólni, az alábbiakkal egészíthetjük ki az eddig elhangzottakat.

Buda élén kezdetől fogva a polgármester állt. Polgármestere csak Bécsnek és Sopronnak volt. Ez a fővárosi rangot is jelzi. 1708-ban királyi elhatározásból szervezték meg a budai bírói állást. A belső tanácsot rajtuk kívül még 10 tanácsos (szenátor) alkotta. A tanács 1708-ig egyazon ülésen tárgyalta az igazgatási és bírósági ügyeket, de ettől kezdve a polgári és büntető perek tárgyalása a bíró, a mellé rendelt néhány belső tanácsos és a tanács által választott négy ülnök hatáskörébe tartozott. Jelentősebb polgári perekben a bíróságtól a tanácshoz lehetett fellebbezni, fontosabb büntető ügyekben a bíróság csak a kihallgatásokat végezte, az ítéletet a bíró referátuma alapján a tanács hozta. Budán állandóság uralkodott, nagy személycserékre nem került sor. A belső tanács élethossziglani kinevezéssel bírt.³³⁰

A budai városi tanács elnöke a polgármester, helyettese a főbíró, vagy pedig a rangban legidősebb tanácsnok (senior). A városi tanács képviselte a várost egyenrangú hatóságok irányában, mint pl. más városok, vármegyék, földesurak vagy külföldi hatóságok előtt. A bíró, polgármester, tanácsnokok (szenátorok), esküdt polgárok kifejezéseket az 1703-as kiváltságlevél is tartalmazza.³³¹ A legfőbb döntéshozó szerv a *városi tanács ülése*, amelyen a polgármester vagy helyettese elnökölt. A döntéseket a *városi főjegyző* rögzítette írásban, s a *városi kancellária* hajtatta végre. A *városi tanács* szinte minden ügyet tárgyal, amely elé

³²⁷ CSHM V/2. 532-534. Veszprém, 1760. április 24. (v. lt. prot. 1755-1767. 253-256. lap)

³²⁸ CSHM V/2. 552. Veszprém, 1771. február 19. (v. lt. prot. 1767-1775. 203. lap)

³²⁹ CSHM V/2. 557. Veszprém, 1774. november 7. (v. lt. prot. 1767-1775. 542. lap)

³³⁰ Kosáry Domokos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. In: GEREVICH László (szerk.): *Budapest története III.*, Budapest, 1975. 168.

³³¹ Buda kiváltságlevele (eredeti: Budapest Főváros Levéltára, IV-1018. 3. nagydoboz Nro. 4. 17.p.); CSÁKY Imre: *Buda szabad királyi főváros címeres kiváltságlevele*, Budapest 2003. 39.

került, még akkor is, ha végső döntést nem hozott, hanem kiszignálta valamelyik bizottságra vagy hivatalra. Így gyakorlatilag lehetetlen határvonalat húzni a *városi tanács* és a hivatalok hatásköre közé. A tanácsülési jegyzőkönyvek tartalmazzák a városi tanácsülés elé került ügyek referátumait és az azokra hozott határozatokat.³³² Budán a városi tanács az összes szőlőterület felett főfelügyeleti jogot gyakorolt. A feladat végrehajtásával az egyik városi tanácsos volt megbízva, aki a telekkönyvi hivatal segítségével végezte feladatát.³³³

Kolozsvárott a város bíróján kívül 12 tanácsos volt. A szerveződés nemzetiségi alapú. A 12 főből 6 tanácsos magyar, 6 tanácsos pedig német nemzetiségű.³³⁴

Pest város belső tanácsa először 1688. június 10-én alakult meg, a budai kamarai felügyelőség rendeletére. Először a tanácsosok száma 6, majd 8 lett. Élén a városbíró állt. Pest 1703-as kiváltságlevelében szerepel a bíró, polgármester, szenátorok, esküdt polgárok elnevezés.³³⁵ 1703-tól a városi (belső) tanács joghatósága a város minden ügyére kiterjedt: polgári és büntető igazságszolgáltatás, árva- és gyámügy, kezelte a város vagyonát, döntött a polgárok felvételéről, megválasztotta a tisztségviselőket, gyakorolta a kegyúri jogokat (pl. plébános választás). 1731-ig maga választotta meg a tanácsnokokat. Saját kebeléből küldte két tagját országgyűlési követnek. 1724-től közigazgatási ügyekben a Helytartótanács felügyelte, gazdasági kérdésekben továbbra is a Magyar Kamara fennhatósága alatt maradt. Egy 1731. évi kamarai bizottsági ellenőrzést követően a városi vezetés az alábbi utasítást kapta, kiemelve belőle a releváns részeket:

Először: A plébániatemplom felügyelői terjesszenek be számadást a templom (egyébként igen szerény) vagyonáról, hogy a bevételek ismeretében restaurálni lehessen a templomot. [...]

Ötödször: A város nagyobb jelentőségű ügyeiről és eseményeiről a belső tanácsnak teljes ülésen kell döntenie szótöbbséggel.

Hatodszor: A városbíró vezesse a tanácsüléseket, ügyelve a rendre. [...]

Nyolcdszor: a tanács ne szabjon ki túlzottan szigorú ítéleteket.

Kilencedszer: városi kamarás, telekhivatali igazgató, árvagyám nem lehet a belső tanács tagja, csak és kizárólagosan a külső tanács tagjai közül kell választani. [...]

Tizenkettedszer: fizetnie kell minden polgárnak a Grundt-zins-t (telekadót), mert ilyet más szabad királyi város is fizet, csak ott Gaab a neve.

³³² NAGY-NAGY-WELLMANN im. 15-17.

³³³ SCHAMS Franz: *Ungarns Weinbau*, Pest 1833. 25-28.

³³⁴ CSHM I. 250. Kolozsvár, 1603.

³³⁵ Pest kiváltságlevele (eredeti okirat: Budapest Főváros levéltára, IV-1227.4.nagydoboz NRO 8. 16.p.); CSÁKY Imre (szerk.): *Pest szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest 2003. 37.

Tizenharmadszor: Kántorböjtben csak a város borát szabad mérni. Aki a maga borát méri, meg lesz büntetve. Ti. ez képezi többek között a város bevételeit, a városi hivatalnokokat pedig el kell tartani.³³⁶ Zsidót és csavargókat a városbíró engedélye nélkül nem szabad elszállásolni az alsóvárosban. [...]

Tizenötödször: az ügyek szaporodása miatt kisebb ügyekben a városbíró a külső tanácsból vegyen maga mellé alkalmas segítőt a gyors ügymenet biztosítása érdekében.

Tizenhatodszor: négy kvártélymestert kell alkalmazni, akik a katonák beszállásolásáról gondoskodnak, rangjuknak illően és megfelelően.

Tizenhetedszer: az özvegyek és árvák nagyobb biztonsága érdekében a város az elhaltak vagyonát – nemzetiségtől és felekezettől függetlenül – zároltassa és felekesített személyek útján leltározatassa.

Tizennyolcadszor: a telekkönyvi igazgató a saját hatáskörében nem mérhet fel és oszthat el földet, hanem először az ügygel a tanácshoz kell fordulnia.

Tizenkilencedszer: minden városrészbe kerül egy-egy éjjeliőr, az összesen négy (ennyi a városrészek száma is).

Huszaszor: a vásárok idején nem tapasztalatlan írnokok szedik be a pénzt, hanem a városi tanács vagy a bíró nevezze ki egy vásárbiztost a tanács kebeléből, akadályoztatása esetére helyettest a külső tanácsból. [...]

Huszonkettedszer: aki olyan feladatot kap, hogy abból elszámolási kötelezettsége származik, az elszámolást nyújtsa be a belső tanácsnak, a belső tanácsa adja ki tíz vagy tizenkét arra alkalmas, de érdektelen személynek megvizsgálásra. Ezen a vizsgálaton két belső tanácsos is vegyen részt. Jelentésüket – ha hadiadóról is szól – a Helytartótanácsnak, egyébként a Magyar Kamarának küldje meg.

Huszonharmadszor: Az árvagyám a bíró vagy az egész tanács külön engedélyezése és írásbeli utalványozása nélkül nem teljesíthet kifizetést az árvák vagyonából.³³⁷

Pesten a bíró személyét 1773-tól polgármester váltotta fel. Személyét kétévente a választott polgárság választotta meg. A belső tanács tagjait 1731-től a külső tanács tagjai közül választották, életfogytiglan.

A belső tanács ülését többször szabályozták. A leglényegesebb az 1767. évi szabályozás, amikor előírták, hogy hetente három ülést kell tartani. A XIX. században már

³³⁶ Kántorböjt: a négy évszakban, az egyházi naptárban meghatározott időpontban tartandó egy-egy hetes böjt idő. A kántorböjt szó a latin quattuor (négy) népiesen magyarított formája.

³³⁷ BFL Pest város Intimata a.m. 6404. A kamarai bizottság által kiadott tisztújítási és városigazgatási szabályzat, 1731. augusztus 7. A kamarai bizottság – meghallgatva Pest város tisztviselőit – az alábbi dekrétumot bocsátotta ki.

heti 5-6 ülés volt. Ezeken az üléseken először a beérkezett királyi rendeleteket, helytartótanácsi és kamarai leiratokat olvasták fel. Ezt követően a városbíró (polgármester) terjesztette elő ügyeit, utána a helyettes bíró (főbíró) terjesztette elő a törvényszéki ügyeket, s végül a tanácsosok számoltak be a tanács által kapott megbízataik teljesítéséről. Szervezetileg 1813-ban következett annyi változás, hogy az igazságszolgáltatási ügyeket a törvényszék külön ülésen tárgyalta.³³⁸

Óbudán a földesúr, Zichy Miklós gróf 1746-ban bocsátotta ki instrukcióját a város igazgatásával kapcsolatosan. Az élethosszig választott tanács tizenkét tagú volt, nyolc tag német, négy pedig magyar. Volt egy piacbíró, egy jegyző, valamint egy német és egy magyar kisbíró. A község a tizenkét esküdt közül bírót választott évenként úgy, hogy két évig német, egy évig pedig magyar volt a bíró. Ez nem mindig tudott érvényesülni, mert a protestáns magyarok nem voltak hajlandók letenni a hivatal elfoglalásához szükséges esküt. A kiesett esküdt helyére a földesúr három jelöltje közül a község választott újat. A kisebb kihágásokat a tanács intézte, a bírságpénz fele őket illette. A fellebbviteli fórum az úriszék volt.³³⁹

Óbudán a bíró és a tanács feladata:

- (1) Az összes adó beszedése;
- (2) A bevételekről és a kiadásokról évente elszámolás;
- (3) A szerződés betartása feletti őrködés;
- (4) A szántóföldek és a szőlők megműveléséről gondoskodás;
- (5) A házak és a gazdaságok karbantartására ügyelni;
- (6) A szőlőket nem szabad idegeneknek adni;
- (7) Tűzrendészeti és egyéb szabályok hozatala és betartatása;
- (8) Kisebb ügyekben bírászkodni, nagyobb ügyeket az úriszék elé vinni.

A magisztrátus tagjai a hivatalba lépésük előtt a templomban tették le az esküt. Hivatali titoktartást várt el a földesúr. A bíró fizetést kapott, az esküdtek napidíjat.

A lakosságnak kötelessége engedelmeskedni az előljáróságnak. Aki megszegte, botbüntetést szenvedett, aki ismételten megmakacsolta magát, ezt a városból elűzték.

1761-ben hozták létre a külső tanácsot. Eleinte 24, a század vége felé 30, majd a XIX. század elején 40 tag tartozott. Feladata volt a község egészét érintő ügyek intézése: számadások megvizsgálása, adókitetés, a községi alkalmazottak felvétele és elbocsátása. Ettől kezdve a belső tanács megüresedett helyeire a külső tanácsosok kerülhettek

³³⁸ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti I. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959. 181-182..

³³⁹ Kosáry Domokos: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*, In: GEREVICH László (szerk.): *Budapest története III.*, Budapest, 1975. 178.

kizárólagosan, és az évenkénti bíróválasztás jogát (a földesúr három jelöltje közül) is elnyerték.

A XVIII. század elején megjelent a jegyző. 1751-től számvevő és adószedő. Később telegkönyvi hivatal is lett. Ezt követően újabb tisztségek is lettek: szegényház (kórház) gondviselője, árva-atyák, városgazda, hegymesterek, tégláégetők felügyelője. A községi alkalmazottak közé számítottak a községi pásztorok, éjjeli őrök és a levélhordó. 1799-től jelent meg a külső tanács élén a szószóló (Vormund). A XIX. század második negyedében a külső tanács száma 60 fő lett. A tagok közé tartoztak a városi közigazgatási tisztségviselők is. Ez a rendszer az 1836. évi 9. törvénycikkig állt fenn.³⁴⁰

Miskolcon az első írásos emlékek 1569. évben születtek, amelyek feltüntették, hogy a városban volt főbíró, valamint négy esküdt polgár és 24 szenátor. A későbbiekben már 12 tagú a belső tanács. Persze, az is elgondolkodtató, hogy talán a 24 fő (2 x 12) két tanácsot is takar, amikor Miskolcot még két közigazgatási területre lehetett osztani.³⁴¹ A magisztrátus hetente két alkalommal – kedden és pénteken – tartott ülést. Ezen a polgármesternek (szószólónak), a bírónak és a tanácsosoknak jelen kellett lenniük. Ha valaki hiányzott, ki kellett magát mentenie, ellenkező esetben megbüntették. A belső tanács feladata volt a városi alkalmazottak felvétele.³⁴²

Máramarosszigeten bírót Szent György napján választottak, azt, akit csak akartak. A bíró mellé 4 esküdtet választottak: ebből 2 személyt a közönséges nép választott meg, 2 személyt pedig a bíró és a 24 tagú külső tanács. A megválasztott tagokat a plébános eskette fel: részrehajlás nélkül szolgáltatsnak igazságot. Érdekes, hogy ha a plébános alávetette magát a bíró illetékességének, szolgálja felett a bíró mondott ítéletet büntető ügyben.³⁴³

Szegsváron a polgármestert kétfévente választotta a város. A városi tanács fele-fele részben az egyik, illetve a másik városrészről került ki.³⁴⁴ Székesfehérváron a testület 12 tagú, s az élén tizenharmadikként a bíró állt.³⁴⁵

Szegeden tizenkét tagú volt a városi tanács, amely kiegészült még egy fővel, aki a rációkat képviselte. Azon Szegeden 1733-ban vita volt, hogy a belső tanács 11 tagú + a bíró

³⁴⁰ Gál Éva: Óbuda 1541-1848, In: Rádi Károly (szerk.): *Tanulmányok Óbuda történetéből III. (tanulmánykötet)*, Budapest 1990. 75-76. vő: Kajtár István: Pécs szabad királyi város választott polgárságának szószólója a rendiség utolsó évtizedeiben (1828-1848), In: *Jogtörténeti tanulmányok V.* Budapest 1983. 115-127.

³⁴¹ Tóth Péter: A városi igazgatása, In: DOBROSSY István: *Miskolc története II. 1526-tól 1702-ig*, Miskolc 1998. 377.

³⁴² Tóth Péter-Sipta István: Miskolc igazgatásának és jogéletének jellegzetességei, In: DOBROSSY István: *Miskolc története III/2. 1702-től 1847-ig*, Miskolc 2000. 713.

³⁴³ CSHM III. 551. Máramarossziget, 1548. január 17.

³⁴⁴ CSHM I. 551. Segesvár, 1608. (v. lt. 541. regest. sz. alatt)

³⁴⁵ CSÁKY Imre: *Székesfehérvár szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest 2003. 17.

(ez van elvileg a szabadalomlevélben lefektetve) vagy pedig 12 tag + a bíró. Itt a második mellett döntöttek, így a főbíró megválasztását követően a németek jelöltek ki három személyt, és ezek közül választották meg az egy plusz tagot. A problémát az 1734. évi a tisztújító parancs jelentette, amely szerint a 12 tagú belső tanácsban figyelembe kellett venni a nemzetiségi különbségeket, a bírót pedig tizenharmadikként a belső tanácsosok közül kellett megválasztani. A kamarást viszont nem a belső, hanem a külső-tanácsstagok sorából kellett választani. 1738-ban mondták ki Szegeden, hogy a jegyzői hivatal a belső tanácsosi tagsággal is ellentétes. A belső tanácsost Szeged szenátornak nevezte.³⁴⁶

Győrött a városi tanács tizenkét tanácsosból és a városbíróból állt. Így a teljes testület tizenhárom tagú volt.³⁴⁷ Pécssett bírót, polgármestert és tíz tanácsost kellett választani. Alkalmasnak és katolikusnak kell lenniük. A bíró és a polgármester két évig, a tanácsosok pedig élethossziglan bírták a hivatalt.³⁴⁸

Adatunk van arról is, hogy Besztercebánya város megválasztott egy városbíró és 11 esküdtest.³⁴⁹ Nagyszombaton a városi tanács és a bíró más tisztséget nem vállalhatott fel. A városi tanács a befolyó pénzeket sem tarthatta magánál, hanem a városi pénztárba kellett befizetnie, s ha valamire pénz kellett, azt is onnan vételezhette. Évente részletes számadást kellett végezni.³⁵⁰

Egy város sokszor több közigazgatási területre is osztódhatott. Ez elsősorban mezővárosoknál fordult elő, ahol a különböző városrészek esetleg más és más földesúr birtokában voltak. Erre jó példa Vác, ahol a városon osztozott a püspök és a káptalanja. 1712-ben a jövedelmeket, majd 1742-ben pedig fizikailag is két részre osztották a várost. Ugyanez figyelhető meg egyébként Esztergom és Győr esetében is. Így jött létre Püspökvác és Káptalanvác. Mind a kettőnek önálló közigazgatása és levéltára volt. A két város 1859-ben egyesült. 1712-ben a püspök a reformátusokat kitelepítette a városból, így jött létre Kisvác. 1770-ben ez a jobbágyközség egyesült Püspökváccal. Nem sok tanácsí iratanyag maradt fenn. A város soknemzetiségű volt: német, szlovák, szerb, görög, magyar. A Püspök-Vác tanácsa 12, a Káptalan-Vác tanácsa 6 tagú volt.³⁵¹ Vácott a bírónak és a tanácsnak joga és kötelessége

³⁴⁶ Reizner János: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében, In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae; Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4.*, Szeged 1995. 3., 16-18.

³⁴⁷ *Győr szabad királyi város kiváltságlevele (MOL Magyar Kancelláriai Levéltár – A 57 – Libri Regii – XXXIX. Kötet, 390-394. p.); CSÁKY Imre: Győr szabad királyi város címeres kiváltságlevele, Budapest 2000. 44.*

³⁴⁸ *Pécs szabad királyi város kiváltságlevele (BML IV. fond 1008. t.); SÁNDOR László: Pécs szabad királyi város címeres kiváltságlevele, Budapest 2002. 64.*

³⁴⁹ CSHM IV. 95-97. Besztercebánya, 1550. január 21. (v.lt. Statbuch ad anno 1542. fol. LIV és LV.)

³⁵⁰ CSHM IV/2. 341-343. Nagyszombat, 1625. április 7. (v. lt. 1611-1626. jkv. lapszám nélkül)

³⁵¹ TRAGOR Ignác: *Vác története*, Vác, 1927. 110.; *Pest Megyei Levéltár* (szerk.: HÉJAS Pál, HORVÁTH M. Ferenc), Budapest 2004. 41.

volt ítélkezni. A városlakóknak kötelességük volt a bíró idézésére megjelenni, a tanács joghatóságát elismerni. Szabályszegés esetén büntetéspénzt kellett fizetni. A bírónak és a tanácsosoknak kötelessége havonta a súlyokat és a mértékeket átvizsgálni. Kötelesek eljárni ingatlan átruházások és végrendelkezések esetében is, de iratot kiadni csak az uradalom értesítését követően volt joguk. Ellenkező esetben akár hivatalvesztés is lehetett a büntetés.³⁵²

Esztergomban a városi tanács tagjai mentesek az adó fizetése alól, hiszen a város – szegénysége folytán – illő fizetést nem tudott a számunkra biztosítani.³⁵³

Bodrogkeresztúron a bíró és két szolgabíró képezte a belső tanácsot. Mentések voltak az adó alól, s bizonyos természetbeni juttatásokra voltak jogosultak.³⁵⁴

Sokszor a városi tanács nemcsak maga hozta meg határozatait. Fontosabb ügyekben – akár a legitimitás növelése érdekében – a külső tanáccsal vagy a választó polgársággal együtt rendelkezett. Rozsnyó esetében például ez történt 1703-ban, amikor a városi tanács a 24 tagú külső tanács jelenlétében hozta statútumát.³⁵⁵ Kassán kimondták, hogy a városi tanács az ítélkezési és közigazgatási ügyekben szabadon dönt. Gazdasági kérdésekben viszont szükséges a választó polgárság és a szószóló egyetértése is.³⁵⁶

Gyulafehérváron általános rendtartás (intelem) született a városi vezetés számára. A városi vezetésnek úgy kellett dolgoznia, hogy a köz javát szolgálja. A bírónak és a tanácsnak serényen kellett figyelnie az alájuk beosztott tisztségviselőkre. Arra is figyelniük kellett, hogy a beosztottak a lakosságot ne terheljék túl követeléseikkel. A bíró ne egyedül végezze a város ügyeit, hanem a tanáccsal együtt. A városi iratok érvényességéhez a városi pecsét mellett a városbíró, három erre kijelölt első tanácsos és a jegyző aláírása volt szükséges.³⁵⁷ Később azt is kimondták, hogy ha a bíró hívja a szenátorokat, azok pénzbüntetés terhe alatt kötelesek a városházán megjelenni. A szenátoroknak egymással tisztességesen kellett beszélniük, a tanácsba részegesen ne menjenek, a közösen meghozott döntéseket utólagosan tilos egyénenként kritizálni és egyenetlenségeket szülni.³⁵⁸

Szombathelyen az az esküdt, aki a bíró mellé nem ment, pedig a bíró hívta, hacsak ki nem mentette magát, hivatalvesztéssel bűnhődött.³⁵⁹

³⁵² KARCSÚ Antal Arzén: *Vác város története (8 kötetben)*, Vác 1880-1887. 78.

³⁵³ CSHM IV/2. 680. Esztergom, 1726. október 19.

³⁵⁴ Bodrogkeresztúr város törvényei, 1607. február 5. (MOL. R. 314. Múzeumi törzssanyag, Városi iratgyűjtemény, 2, csomó: Bodrogkeresztúri iratok, Bodrogkeresztúr protocolluma, 1607-1784. 3 recto – 66 verso); NÉMETH Gábor: *Hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII-XVIII. századból*, Budapest 1990. 79.

³⁵⁵ CSHM II/2. 330. Rozsnyó, 1703. június 21. (v. lt. 1688-1707. jkv. lapszám nélkül)

³⁵⁶ CSHM II/2. 370. Kassa, 1713. január 14. (v. lt. art. Elect. Comm. Stat.)

³⁵⁷ CSHM I. 379-381. Gyulafehérvár, 1727.

³⁵⁸ CSHM I. 402. Gyulafehérvár, 1738. (v. lt. 1724-1787, jkv. lapszám nélkül)

³⁵⁹ CSHM V/2. 186. Szombathely, 1637. április 27. (v. lt. prot. ex 1636-1640. pag. 77)

Köszegnek gondja volt az utánpótlásra is. A városi tanács felszólította a bírót, hogy a 24-es (külső) tanácsokat hívja meg rendszeresen a tanácsülésre, mert a belső tanács tagjai öregség okán egyre fogynak, s bele kell tanulni az utódoknak a város ügyeinek vitelébe. Itt is nagyon jól megfigyelhető, hogy a városi tanács tisztújítása eléggé belterjes, itt sem merül fel más személy neve, mint aki nem a külső tanács tagja, így az elitizálódás egyértelmű, bár ez egy szabad királyi város esetében talán nem is csodálható.³⁶⁰

Komáromban gyakran előfordult, hogy a városi tanács tagjai elkéstek, vagy el sem jöttek, amikor a bíró hívta őket. Olyan is volt, hogy valaki úgy utazott el, hogy be sem jelentette. Ezért úgy döntöttek, hogy ebben az esetben büntetéspénzt kell fizetni.³⁶¹

Kecskemét esetében a városi tanács fokozott önállósága a mezővárosi státusz miatt eléggé szokatlan volt, mivel a szabad királyi várostól eltérő helyi közigazgatási egységek komolyabb autonómiával nem bírtak. Ezért Koháry István földesúrnak bécsi tartózkodása alatt, 1686. március 28-án rendelet kellett kibocsátania arra vonatkozóan, hogy Kecskemét város tanácsának tekintélyét megőrizze és megvédje. A földesúr rendeletében megígérte, hogy eljár azon személyekkel szemben, akik nem hajlandók a városi tanács tekintélyét elfogadni, hanem ellene fordulnak.³⁶² Csábrágon, 1713. június 23-án kelt újabb okiratban a földesúr ismételten felhívta a lakosság figyelmét a városi tanács iránti engedelmességre, büntetés kiszabásának kilátásba helyezése mellett.³⁶³

Az első leírás, amelyben Kecskemét város tanácsa saját működését szabályozta, 1724-ből való. A tanácsülések gyakoriságát heti egy alkalomban határozták meg, csütörtöki napon. Ide már csak előkészített ügyek kerülhettek. Ha peres ügyet tárgyaltak, a felpereseknek és az alpereseknek egy-egy forintot kellett letenniük a városi tanács asztalára, amelyet a város szükségleteire kellett fordítani.³⁶⁴ Ezt az intézkedést már a mai kor eljárási illetékfizetési előírásainak közvetlen elődjének tekinthetjük. Ugyanígy szabályozták 1762. július 30-án a fellebbezési illetékfizetési kötelezettséget.³⁶⁵

Még ezt az önszabályozást megelőzően született meg 1712. május 1-jén az a szabályrendelet, amely a leköszönő bírák megvendégeléséről szólt. Úgy tűnik, ezek az

³⁶⁰ CSHM V/2. 268. Köszeg, 1667. május 26. (v. lt. prot. ex. 1665-1669. lapszám nélkül)

³⁶¹ CSHM V/2. 371-372. Komárom, 1706. október 23. (v. lt. prot. 1699-1743. L.X. pag. 52.)

³⁶² BKML IV. 1504. d/5. Ezt az okiratot Koháry István személyesen aláírta, majd a Szívós községben tartózkodó Dul Mihály jószágigazgató szintén ellátta a rendeletet kézjegyével.

³⁶³ BKML IV. 1504. d/5. A Koháryak pecsétjével ellátott eredeti másolat.

³⁶⁴ BKML IV. 1504. b/76. 843-844. p. Balla János kivonata az 1718-24. évi tanácsülési jegyzőkönyv 811. lapjáról.

³⁶⁵ BKML IV. 1504. b/76. 854. p. Balla János kivonata az 1761-1767. évi tanácsülési jegyzőkönyv 89. lapjáról.

alkalmak nem az önmegtartóztatás pillanatai, mert az étel-, ital- és pénzadományok nagyságát az *óbirák* esetében a tanács erősen mérsékelte rendeletében.³⁶⁶

A városi tanács 1721. április 23-án ismételten működési szabályzatot bocsátott ki, most a székbírákkal kapcsolatosan. A *székbírák* természetbeni juttatásban (is) részesülhettek, s úgy tűnik, néha kissé mohón éltek jogaikkal, mert a státútum kénytelen szabályozni, hogy a bírák azonos mennyiségű húst vihessenek csak haza, aki pedig a megadott mennyiség fölött kíván vételezni, annak árát fizesse meg. Ezt a rendszabályt Koháry István földesúr is megerősítette Pesten, 1721. május 29-én.³⁶⁷

A városi tanács 1788. november 3-án egészítette ki működésével kapcsolatos korábbi rendeleteit. Meghatározták a tanácsosok fizetését, viszont mindezt igen mérsékelt formában, miután figyelemmel voltak arra, hogy a tanácsos urak más kereső foglalkozást is üzhettek. A tanácsülésen való meg nem jelenés fizetéscsökkentést vont maga után, amely azt jelentette, hogy aki távol tartotta magát az ülésektől – így hivatalát nem látta el – elvesztette tanácsosi jövedelmét.³⁶⁸ Aki egyházi gondnoki tisztséget is betöltött, havonta egyszer távol maradhatott, tekintettel arra, hogy egyházi megbízatása is a köz érdekét szolgálta.³⁶⁹

A források a külső tanáccsal kapcsolatosan is maradtak fenn. A lakosság növekedésével és a feladatok bővülésével születtek meg az ún. *külső tanácsok*, amelynek létszáma például Budán 30 tagú, Pesten 24 tagú.³⁷⁰ Volt, amikor a külső tanács – fontosabb kérdésekben – együtt tanácskozott a belső tanáccsal.³⁷¹

Pesten kezdettől fogva létezett a 24 tagú külső tanács, amely a belső tanács munkáját segítette. A tisztségviselőket kezdetben viszont a polgárok összessége választotta.³⁷² Óbudán 1761-ben állította fel a földesúr a huszonnégy tagú külső tanácsot.³⁷³ Szegeden a külső tanács huszonnégy, a választó polgárság hatvan tagú.³⁷⁴ Tarcalon a külső tanács 18 tagú, a főbíróval és a szolgabírókkal együtt 22. A belső tanács akkor tehát 4 tagú: főbíró, valamint esküdt

³⁶⁶ BKML IV. 1504. a/2. Szilády Károly másolata az 1708-1713. évi jegyzőkönyvből.

³⁶⁷ BKML IV. 1504. h/2. 91-92. p.

³⁶⁸ Az éves díj 100 forint volt. Miután hetente kétszer volt ülés, ez éves szinten közel 100 alkalom volt. Ha valaki távol maradt az üléstől, alkalmanként 1 forint levonást szenvedett el.

³⁶⁹ BKML IV. 1504. b/76. 869-870. p. Balla János kivonata az 1786-1790. évi tanácsülési jegyzőkönyvből 331-332. lap. Ebben az időszakban a tanácsülések már kedden és pénteken voltak, télen 8 és fél 12 óra között, nyáron reggel 7 és 11 óra között. A tanácsosok a pénzbeli juttatáson kívül három öl fát is kaptak természetben.

³⁷⁰ BÁCSEKI Vera: *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686-1873* Budapest 1971. 124.

³⁷¹ CSHM V/2. 400. Szombathely, 1715. december 13. (v. lt. prot. 1712-1716. pag. 304.)

³⁷² Kosáry Domokos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig, In: GEREVICH László (szerk.): *Budapest története III.*, Budapest, 1975. 171.

³⁷³ Kosáry Domokos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig, In: GEREVICH László (szerk.): *Budapest története III.*, Budapest, 1975. 179.

³⁷⁴ Reizner János: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében, In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae; Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4.*, Szeged 1995. 4.

szolgabírák volt az elnevezésük.³⁷⁵ Tordán a városban a városbíró és a városi tanácson kívül szintén volt – jelen esetben – egy 40 fős tanács.³⁷⁶

Óbudán a bíró és a városi tanács a legtöbbet a községbéliek jogainak megóvásával foglalkoztak: hagyatéki, árva ügyek, ingatlanátruházások, polgári keresetek, kisebb bűnügyek. Az egész községet érintő ügyekben bevonták már a XVIII. század közepe előtt alkalmszerűen egyes községbélieket: felsőbb rendeletek végrehajtása, terhek megállapítása és felosztása, számadások megvizsgálása, alsóbb rangú községi alkalmazottak felfogadása. 1761-től forma szerint is létrejött a 24 tagú testület, amelynek elnevezései: külső tanács, választott község (äusserer Rath, Erwähltes Gemeinde, electa communitas). Tagjainak száma a XVIII. század végére 30-ra növekedett, akiket élethossziglan választottak. A külső tanács tagjai közül töltötték be a megüresedett belső tanácsosi helyeket. A bíró választása pedig a földesúr 3 jelöltje közül történt a katonai év kezdetén, novemberben. 1799 óta volt szószóló (Vormund, Vormünder). A XIX. század elejére a külső tanács 40 fős lett, tagja lett hivatalból: városgazda, adószedő, árvaatya, szegényház és kórház gondviselője, hegymester, téglainspektor. Mint látható, az ügyek differenciálódása idővel magával hozta a foglalkozások szaporodását is. A 40 tagú külső tanács fele a gazdákat és a zselléreket, egynegyede a kézműveseket, egynegyede a magyarokat képviselte. 1825 táján a külső tanács száma 30, majd 60, s a képviselő is megváltozott benne: kétharmada a szőlősgazdákat, egyharmada a kézműveseket képviselte. A városbíró három évig szőlősgazda, két évig kézműves volt. Ha a bíró szőlősgazda, akkor a szószóló kézműves volt, és viszont.³⁷⁷

Pápán a városban 12 tagú tanács és a városbíró kezében volt a hatalom. A bírót a földesúr jelölte, általában 3-4 tagot. Volt malombíró, hadnagy, és két vásárbíró. Pápán vannak továbbá borbírák, tizedesek, szállásmesterek.³⁷⁸ 1794-ben szűnt meg a 24 tagú külső tanács és helyébe lépett a 40 tagú *választott község* (választó polgárság), élén a szószólóval. A választott község élethossziglan kapta a kinevezését. Fent maradhatott volna a külső tanács is, de ezt a földesúrral kötött szerződést felülvizsgáló Helytartótanács feleslegesnek ítélte meg. Ekkor lett a városban két gyám is, akik a városi árvák vagyonára ügyeltek, s a főgyámnak, a

³⁷⁵ Tarcal mezőváros törvényei, 1606. (eredeti BAZ Lt. Sátoraljaújhegyi fióklt. Tarcal mezőváros levéltára, Tarcal protocolluma, 1. kötet 1606-1692. 5-68.); NÉMETH Gábor: *Hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII-XVIII. századból*, Budapest 1990. 47.

³⁷⁶ CSHM I. 439. Torda, 1753.

³⁷⁷ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti 1. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959. 311.

³⁷⁸ Hudi József: Pápa város önkormányzatai a 18. században, In: KUBINYI András: *Tanulmányok Pápa város történetéből*, Pápa 1994. 303-304.

földesúrnak tartoztak elszámolással.³⁷⁹ Rozsnyónak két szószólója és 24 tagú külső tanácsa volt.³⁸⁰

A külső tanács mellett működött még a *választó polgárság* intézménye is. Pesten a választó polgárság élén (electori cives) a szószóló (Vormund) állt.³⁸¹ 1722-23-ban már volt külső tanács és százas (választó) polgárság is. Létszámuk bizonytalan. 1727-ben állandósult a választó polgárság létszáma: a négy külváros bírása és két-két esküdtje, mindegyik céh mestere és két-két legidősebb tagja.

Belső tanácsos választásában a különböző testületi szerveknek volt szerepe: a belső tanács jelölt három személyt, ebből a külső tanács és a választó polgárság együttesen választott. A polgármester és a bíró megválasztása a belső tanács tagjai közül került ki, s a külső tanács és a választó polgárság választotta meg őket egyszerű szótöbbséggel. A belső tanács gazdálkodását a választó polgárság ellenőrizte. 1763-tól két szószóló volt a választó polgárság élén: egy magyar és egy német.

1774-től a király elrendelte a választó polgárság átszervezését, s egy hatvan tagú testület mellett foglalt állást. A külső tanács 24 tagú maradt. Az új, hatvan tagú választó polgárság a belső tanács kijelölése alapján jött létre 1775-ben. II. József alatt a két testület egybeolvadt.³⁸²

Budánál létszámában a belső tanácsot következő kollektív testület a *külső tanács* volt, amelynek létszáma harminc fő volt.³⁸³ A harmadik és egyben legnagyobb testület a *választó polgárság*³⁸⁴ volt, amelynek száma hatvan és száz fő között mozgott. Tagságát alkották a külvárosi bírák és két-két külvárosi esküdt, minden céh atyamestere és két legidősebb mestere. Sokszor a két testület közösen ülésezett, így a hatáskörük pontos meghatározása a rendelkezésre álló források alapján nem lehetséges. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a kisebbik testület fő feladata a *városi tanács* igazgatási és gazdálkodási feladatainak az ellenőrzése, amíg a *választó polgárság* feladata leginkább a tisztújítás folyamán jelentkezett.³⁸⁵

³⁷⁹ Hudi József: Pápa város önkormányzatai a 18. században, In: KUBINYI András: *Tanulmányok Pápa város történetéből*, Pápa 1994. 307.

³⁸⁰ CSHM II/2. 270-271. Rozsnyó, 1686. december 2.

³⁸¹ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti I. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959.179.

³⁸² Kosáry Domokos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig, In: GEREVICH László (szerk.): *Budapest története III.*, Budapest, 1975.

³⁸³ BÁCSKAI i.m. 60.

³⁸⁴ Erre a testületre alkalmazható az *electa communitas*, *választó v. választott közösség*, ill. *közönség*, *genannte Bürgerschaft* terminológia is.

³⁸⁵ Nagy István: A választó polgárság testülete Budán a XVIII. században. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XIII.*, Budapest 1959. 149.

Külön figyelmet érdemel a tisztújítás, amelyre évente, Szent György napján került sor. Budán nem minden egyes tisztségviselőt erősítettek meg évente tisztségében. A *választó polgárság* olyan önkormányzati szerv volt, amely a leggazdagabb, legbefolyásosabb polgárok testülete, a városi elit alkotta, így a tagjaik életfogytiglan viselték a megbízatást, s halálozás esetén önmagát egészítette ki a testület. Ezen testület feladata volt továbbá a *városi tanács* jelölése alapján a *polgármester*, a *főbíró* és – a kieső helyre – a tanácsnokok megválasztása. II. József alatt a *választó polgárság és a külső tanács* egyesült, így két kollektív testület vitte a továbbiakban Buda ügyeit.³⁸⁶

Nagyszombaton a *választó polgárság* 60 tagú. Ha új taggal kellett kiegészíteni, akkor a *választó polgárság* jelöl ötöt-hatot, s abból a városi tanács választott. A *választó polgárság* havonta egyszer ülésezett a városi tanáccsal együtt, hogy betekintést nyerhessenek az ügyek vitelébe és azt ellenőrizni tudják.³⁸⁷

Kolozsvárott a forrás egyértelműen utal a *választó polgárság* számára, miszerint „centum electi viri Civitatis Coloswariensis”. Tehát a *választó polgárság* 100 tagú.³⁸⁸ Szebenben a városi tanács mellett szintén egy száztagú testület működött.³⁸⁹

Kecskeméten az *electa communitas* 1795. évi felállításáról levéltári adataink vannak,³⁹⁰ amíg a városi tanács, tehát a legfőbb jogalkotó, végrehajtó és bíraskodó szervről a kezdetektől fogva bírnak tudomással. A *választott közösség* 60 fős testület lett, célja, hogy az árvákról való gondoskodás, a számvevői hivatal és a város gazdájának felügyelője külső emberekből kerüljön ki, ne a tanács tagjait terhelje ez a feladat. Ezzel a városi tanács mellett megjelent egy újabb testület, amely a megnövekedett igazgatási feladatok ellátásában segítette a szűkebb testület munkáját.

1733-ban Szegeden a *választó polgárság* elhalt tagjai helyébe úgy választottak új tagokat, hogy figyelembe vették, hogy ki képviselte az alsóvárost, illetve ki a felsőváros, valamint kicsoda melyik nemzetiségbe tartozott: rác, német vagy magyar.³⁹¹

Pécsett a *választó polgárság* az alábbi szabályzatok közreműködésében vett részt tevékenyen: negyedmesteri instrukció (1835), telekhivatali szabályok (1846-47), tűzrendészeti

³⁸⁶ NAGY-NAGY-WELLMANN i.m. 10-11.; Nagy i.m. 150-160.

³⁸⁷ CSHM IV/2. 341-343. Nagyszombat, 1625. április 7. (v. lt. 1611-1626. jkv. lapszám nélkül)

³⁸⁸ CSHM I. 181. Kolozsvár, 1557. (v.lt. fasc. L. nr. 1.)

³⁸⁹ CSHM I. 563. Szeben, 1651. (v.lt. jkv. IX. k. 133. lap)

³⁹⁰ BKML IV. 1504. b/76. 887-888. p. Balla János kivonata az 1794-1796. évi tanácsí jegyzőkönyv 267. lapjáról. Iványosi Szabó Tibor i.m. 4. oldala szerint Kecskemét város levéltári anyagát a II. világháború alatt Szentlőrincre szállították biztonsági okokból, ahol az anyag az épülettel együtt minden bizonnyal elpusztult. Így felbecsülhetetlen értékűek Balla János utólagos kivonatai.

³⁹¹ Reizner János: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében, In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae; Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4.*, Szeged 1995. 16.

tervezet (1847-48). Pécs városánál látható, hogy a szisztematikus és terjedelmes szabályrendeleteket a korszak végére felváltotta a sok apró, különböző alakban megjelenő normatív szabályozás. Így mivel nehezen felismerhető és megismerhető, mi az egyedi határozat és mi az általános norma, gyakoriak a nyomatékosítás érdekében az ismétlés, akár változatlan formában, akár az eredeti szöveget új elemekkel kiegészítve.³⁹²

Köszegen a levéltári anyagok között a *tanács* és az *electa communitas* kifejezés szerepelt. A forrás tartalma különösebb érdekességet nem hodoz, csupán annyit, hogy a városbíró a tanácsosokat kedd előtt ne hívassa a tanácsházára.³⁹³

A fenti források alapján megállapítható, hogy bár különböző elnevezésekkel, hatáskörrel és tagsággal találkozhatunk, annyi közös mégis volt városainkban, hogy két vagy három kollektív testülettel működtek, ahol a tisztújításban, az ügyek vitelében és a számviteli és egyéb városgazdálkodási kérdésekben együtt működtek. Bár az egységes szervezetrendszert csak csiráiban lelhetjük fel, a városvezetés kollektív jellegét példáinkon is kétségtelenül nyomon követhettük.

³⁹² KAJTÁR István: *Magyar városi önkormányzatok (1848-1918)*, Budapest 1992.; Kajtár István: A városigazgatás demokratizmusa Pécsen 1780-1848. In: *Tanulmányok Pécs város történetéből*, Pécs 1982. 105-111.

³⁹³ CSHM V/2. Kőszeg, 1706. április 25. (v. lt. prot. 1702-1708. pag. 543.):

2. fejezet: A városok vezető tisztségviselői

A kollektív jellegű vezető szervek mellett fontos tárgyalni az egy személyi tisztségviselők jogi szabályozásáról. A legtöbb elnevezéssel már a fejezet előbbi részeiben találkozhattunk, hiszen a legtöbb esetben a testületi szervek vezetőiről van szó.

A város első számú vezetője és reprezentánsa a városbíró volt. A városi autonómia, a vezetők saját hatáskörben történő megválasztásának privilégiuma a középkori gondolkodás alapján érthető meg. Ha tekintélyének alapját a történelmi hagyományban keressük, az alábbiakat mondhatjuk el. A középkorban a hospesek hozhatták magukkal a saját jogukat, így logikus, hogy olyan embert kellett bírónak tenni, aki maga is ismerte ezt a jogot, így legegyszerűbb, ha maguk közül választottak bírót. Ezt az elvet az államhatalom is elfogadta, magáévá tette. Emellett megjelent a szabad lelkesválasztás, a vám- és adómentesség is. Ugyanígy a szabad végrendelkezés, vásártartási jog, szabad költözködés. Innen már csak egy lépés volt, hogy a bíró az egész terület felett önálló bíraskodási jogot nyerjen, kizárólagosat, így kikerült a vármegyei igazgatás alól, egyenesen a király alá tartozott. A bíró ekkor már igazgatási-bíraskodási feladatainak ellátásához társakat vett magához, ezekkel az esküdtekkel alkotta együtt a városi tanácsot.³⁹⁴ Ezt a szabad királyi privilegizált helyzetet aztán a mezővárosok is sikerrel másolták, s keresték ehhez a megegyezést a földesúrral.

A bírói tisztség elnyerésének előfeltételei az általam vizsgált települések közül különösen az észak-magyarországi városokban voltak meghatározva. A bírónak és a tanács tagjainak mindenekelőtt városi birtokosnak és polgárnak kellett lenniük. Nem városi birtokost, lett volna bár a legkitűnőbb ember is, nem választották meg. Erre igen alapos okaik voltak, amelyeket Lőcse polgárai 1674-ben következőkben terjesztettek Holló Zsigmond királyi biztos elé: 1. A nemességnek a városban és annak területén nincs birtoka, ha a város javaiban kár esnék, vagy nem adnának pontos számadást, a városnak nincsen semmi biztosítéka. 2. Akinak a városban birtoka nincsen, veszíteni valója sincsen, s ha veszély fenyegeti a várost, a birtok nélküli azt könnyen cserbenhagyja. 3. A nemesek folytonosan ellenséges lábon állottak a polgársággal, s a hivatalos állást saját előnyükre zsákmányolhatnák ki. 4. Nem barátai a polgárság szokásainak, kiváltságainak, szabadalmainak s újításai által igen megkárosíthatnák a polgárokat. 5. Nem ismerik a város törvényeit és törvényes szokásait,

³⁹⁴ TIMON Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*, Budapest, 1903. 155.

mert a polgárság ősi idők óta a szász törvényekkel él. 6. Nem jártasak a hivatalos német nyelvben. 7. A városi hivatalnokok fizetése csekély lévén, a nem birtokos tisztviselők a községnek terhére élőködnének.

A bíró a szepesi szásznoknál csak olyan lehetett, aki igazságos, szilárd, bölcs, a törvény védelmében életét és vagyonát feláldozta, az evésben és ivásban mértékletes, indulatai felett uralkodó, nehogy féktelen haragjában igazságtalanságokat kövessen el. Besztercebányának 1577. szept. 27-én kelt statútuma 25 pontban foglalta össze a bíró kötelelességeit, az erkölcsi tökéletesség mintaképekül kívánta tisztelni a város előljáróját.

Bíróvá rendszeresen legalább egy éven át tanácsnoki hivatalt viselt embert választottak. Ő volt a városnak látható gondviselője, akinek akarata nélkül semmi sem történhetett. Amit ő és esküdt társai a község javára parancsoltak, annak mindenki engedelmeskedni tartozott. A tanácsosok választására a bírónak volt a legnagyobb befolyása.

A városi szokásjog sokhelyütt érvényesült a privilegiumok szabta kereteken belül. E szokásjog a városi jegyzőkönyvekben tükröződik vissza. A szabad királyi városokhoz hasonlóan történtek a bíróválasztások a privilegizált mezővárosokban is.³⁹⁵

A török felszabadulást követő időkben Buda igazgatását a polgármester, Pest és Óbuda esetében a bíró irányította, a városi tanáccsal egyetemben. A hasonló felépítés ellenére Óbuda mezőváros esetében a hatáskörök egy jelentős részét a földesúr gyakorolta.³⁹⁶

Esztergomban a kiváltságlevél értelmében bírót vagy (!) polgármestert évente vagy kétfévente választottak. A választást a királyi küldött jelenlétében kellett lefolytatni.³⁹⁷

Vácott – amely Óbudához hasonlóan mezővárosi rangban állt – előírás volt, hogy a bíró eljárása nyilvános legyen, egyedül nem dönthet, meg kellett kérdezni a tanácsosokat.³⁹⁸ Ha a bíróság büntetett, a 6 forint alatti büntetések a bíróságé, úgy, hogy a főbírónak a fele résznél több jusson. A 6 forint feletti rész az uradalomé. Ha a bíró eltekintett a büntetéstől mulasztásból, vagy az uradalom által kiszabott büntetéseket nem hajtotta végre, akkor 30 forintra volt büntetendő, amely az uradalom kasszájába futott be, s feljelentőknek is járt jutalom.³⁹⁹

³⁹⁵ CSIZMADIA Andor: *Magyar városi jog* 62-63.

³⁹⁶ BACSKAI Vera: *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686-1873*, Budapest 1971. 124.

³⁹⁷ Esztergom szabad királyi város kiváltságlevele (MOL Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri Regii – A57 – XXXV. kötet, 32-44. p.); CSÁKY Imre: *Esztergom szabad királyi város címeres kiváltságlevele*, Budapest 2004. 43.

³⁹⁸ KARCSÚ Antal Arzén: *Vác város története (8 kötetben)*, Vác 1880-1887. 78.

³⁹⁹ KARCSÚ Antal Arzén: *Vác város története (8 kötetben)*, Vác 1880-1887. 81.

Szegeden csak 1731-ben mondták ki, hogy a főbírói és a főjegyzői tisztség egymással összeférhetetlen.⁴⁰⁰ Tokajban a tanácsstagok és a bíró köteles volt megadni a kölcsönös tiszteletet egymásnak. A bíró nem becsmérelhette a tanácsosokat, a tanácsosok kötelesek voltak a bíró utasítására a megadott helyszínre vagy a bíró házánál tanácskozásra megjelenni. Azért a bíró házánál, mert általában kisebb városok nem építettek városházát, hanem a hivatal egyben a bíró háza volt. Ha valamelyik városi tanácsstag meghalt, köteles volt a temetőbe kísérni a halottat az egész tanács. Ezeknek a szabályoknak a megszegése pénzbürságot vont magával, amennyiben mulasztását valaki nem tudta kimenteni. A lakosság is köteles volt engedelmeskedni a bírónak. Aki egy peres idézésre kétszer nem jelent meg, az mindkétszer 24 büntetéspénzt fizetett, majd harmadik alkalommal távollétében mondott ítéletet a bíróság.⁴⁰¹

Veszprémben és Szombathelyen akadtak olyan esetek, amikor a bíró egyedül ítélkezett, de a társasbíráskodás elvét nem engedte áttörni a közösség, és annak betartására kötelezték a bírót.⁴⁰²

Miskolcon 1789. május 1-jén a város – kamarai utasításra – főbíró, albíró és polgármestert választott. A polgármester feladata volt a városi közelet általános ellenőrzése, a főbíró és a magisztrátus munkájának segítése. Ő vezette a külső tanácsot.⁴⁰³ De úgy tűnik, nem volt Miskolcon mindig vonzó a bírói tisztség. 1686-ban előírták, hogy aki a bírói tisztséget nem fogadja el, annak minden vagyonát elkobozzák, örök időre, utódaira tekintet nélkül. Régen „csak” 200 forintra büntették az ilyen embert. Úgy tűnik, ebben a háborús helyzetben senki sem akarta vállalni a bíró nehéz és felelősségteljes tisztségét.⁴⁰⁴ 1692-ben nyomtatékosították, hogy a város élén a főbíró áll. A főbíró maga mellé vesz tanácsosokat. Ők képezik a városi tanácsot, akiknek ítélkezési és igazgatási funkcióik vannak.⁴⁰⁵

Visken 1641-ben nagy részletességgel szabályozták a bíró feladatát. A városbíró Isten és a város választottja. Esküt kellett tennie: igazságot szolgáltatott városlakóknak és idegeneknek, az elesetteknek (árvák, özvegyek, szegények) is. Itt a bíró választotta ki a városi tanács tagjait és az esküdteket. Az új tagokat is meg kellett esketni. Az ítélkezésben nem lehettek részrehajlók, és nem válogathattak az ügyekben, mindent el kellett intézni, még ha

⁴⁰⁰ Reizner János: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében, In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae; Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4.*, Szeged 1995. 14.

⁴⁰¹ Tokaj mezőváros törvényei, 1610. május 25. (eredeti BAZ Lt. Sátoraljaújhelyi fióklt. Tokaj mezőváros levéltára, Tokaj protocolluma, 1610-1656. 1-88. oldal); NÉMETH Gábor: *Hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII-XVIII. századból*, Budapest 1990. 105-106.

⁴⁰² CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest 1962. 30.

⁴⁰³ BAZ Lt. IV. 1501/a. 15. kötet 20. oldal

⁴⁰⁴ CSHM II/2. 269-270. Miskolc, 1686. (v. lt. 1569-1724. terjedő jegyzőkönyvben)

⁴⁰⁵ CSHM II/2. 297-299. Miskolc, 1692. (v. lt. 1569-1724. terjedő jegyzőkönyvben)

rájuk nézve kedvezőtlen is lenne. A tisztségviselés folyamán tudomásukra jutott titkokat meg kellett őrizni.

Bormérést nyitni csak a bíró engedélyével volt szabad, miután a bort két esküdttel megvizsgálta. Aki engedély nélkül árult bort, megbüntették. Aki nem tudta az adóját kifizetni, bírságot nem volt szabad, hanem annak vagyonából kellett foglalni, csak annak híján lehetett az illetőt fogságba vetni. A város jogsegélyt is nyújtott: három napig a város költségén adott embert, ha valaki pl. ellopott lovát akarta megkeresni. Az esküdt bírákat és a tanácstagokat a bíró jogosult volt kiküldetni bárhova. Ezért javadalmazás járt. Ha az illető nem engedelmeskedett, büntetés volt kiszabható. Menyegző előtt a bíró ellenőrizhette a bort. Egyébként saját célra otthon bárki tarthatott bort, de eladásra nem tarthatott. Ha engedély nélkül ilyet tett, az ital elkobozhatóvá vált.

Ha a városbíró saját vagyonából költött közcélra, azt feljegyezhetette, s a város az egyéves szolgálat letelte után rendezte a költségtérítést. Aki a tanácsból vagy az esküdtek közül nem vett részt a bírósági tárgyalási napokon, s nem mentette ki magát, meg lehetett büntetni. Aki a polgárok közül nem teljesítette a bíró által rá rótt szolgálatot, büntetést kellett fizetnie és második alkalommal is köteles volt elmenni a kijelölt szolgálatra. Az esküdtbíró az átlag polgárhoz képest fele annyit fizetett a borért.

Összefoglalva elmondható, hogy Visk városban a bírónak igen nagy tekintélye és hatalma volt, szinte egyedül utasíthatta a város vezetőit, akiknek személyeit is ő határozhatta meg. Ez elég érdekes, de gyanítható, hogy egyedi vagy ritka esetről van szó.⁴⁰⁶

Máramaroszigeten rendelkeztek a bíró képviseleti jogáról. Bár a városbíró képviselte a várost, de a város vagyonának elidegenítéséhez a tanács felhatalmazása volt szükséges. Ellenkező esetben megbüntették a bírót.⁴⁰⁷

Szatmárban a bíró javadalomként kapott 2 hold szántóföldet és valamekkora rétet. Ezt a város jobbágjai kötelesek voltak megművelni és a termést behordani.⁴⁰⁸

Felsőbányán 1724 előtt elvileg szokásban volt, hogy a bíró a saját fizetése mellett még egy szenátori fizetést is felvegyen. Ezt a tanács most végérvényesen megszüntette, mert ez nem járt, valamint a város is szegény.⁴⁰⁹

Kecskeméten egy keltezetlen, de 1786-1790 közé datálható városi szabályrendeletben szabályozásra került a város tisztségviselőinek és alkalmazottainak munkaköre és feladata is. Így a *főbíró* feladata, hogy reggeltől estig a Városházán tartózkodjon, hetente két alkalommal

⁴⁰⁶ CSHM III. 610-615. Visk, 1641. augusztus 19.

⁴⁰⁷ CSHM III. 630-639. Máramarosziget, 1652: XXX. articulus

⁴⁰⁸ CSHM III. 620-621. Szatmár, 1645. január 16. (v.lt. prot. polit. 1608-1653. fol. 388.)

⁴⁰⁹ CSHM III. 761. Felsőbánya, 1742. november 1. (v. lt. prot. ex 1740-1793. lapszám nélkül)

gyűlést hívjon össze,⁴¹⁰ vigyázzon a csendre és a békére, a városi hadnagyokkal a bűnösöket kutassa fel, a statútumok betartatásáról gondoskodjék, s a városban szállást vevő urakat megnyerje a város ügyei számára. A *második bíró* vagy másnéven *perceptor* feladata a város gazdasági életének vezetése. Ezen kívül az épületek állagmegóvásának felügyelete, minőségi építőanyagról való gondoskodás. Az utak, hidak töltések állapotát szintén kötelességek figyeltetni, s a tűzvédelem szabályainak karbantartása és azok betartatása szintén feladata. A városi pénztár kiadásainak és bevételeinek számontartása, a rabokról való gondoskodás, a statútumok megszegőinek megbüntetése, a csaplárosok elszámoltatása, a bűnüldözés, a városi ménes felügyelete mind-mind a másodbíró feladatai közé tartozik. E szerteágazó kört növeli még, hogy ő volt köteles gondoskodni a városi szolgálatban lévő cselédek munkáltatásáról. Annak érdekében, hogy a város földesurai időben megkapják járandóságukat, szintén a *perceptor* felelt.

A városbírón és elsőszámú helyettesén kívül további tisztviselők feladatköreit is meghatározta a városi tanács. Az *adószedők*nek kellett a vásári helypénzt beszedniük, az egyéb adókat begyűjteni, vezetni az adólajstromot, felügyelni a városi csapszékeket, s azokat borral ellátni. A *város gazdája* tisztség szintén szerteágazó. A teljes adminisztráció, a kaszálás megszervezése, az épületfa állomány megőrzése és a városi középületekre való fordítása, ugyanígy a nád, zab, árpa, búza állományának kezelése, a városi szolgálatban lévő cselédek, kocsisok, szekeresek, béresek ellátása, a rabok élelmezése és őrzése, a súlymértékek felügyelete, a tűzoltó eszközök kezelése, ha a *második bíró* nincs itthon, annak teljes körű helyettesítése. Végül ez a századvégi rendelet szabályozta a *sáfár* feladatát: ő a *városgazda* helyettese. Kötelessége a kisebb nyilvántartások vezetése, a járadékok beszedésének intézése.⁴¹¹ Ez a forrás tehát tartalmazza a városi tisztségek hierarchiáját, a helyettesítési sorrendnek megfelelően: *főbíró, második bíró, város gazdája, sáfár*.

Komárom városa három részre volt osztva: nemes, sereges és városi részre. Mind a három részre választottak egy-egy bírót. Ezért van az a statútumokban, hogy a három státusbéli bírák által hozott szabályrendeletekről van szó.⁴¹² Persze ez az egyébként természetes felosztás nem kevés kellemetlenséggel is járt. A három bíró (mivel a város három részre volt osztva) jurisdikciója alól némelyik ravasz városlakó úgy próbált kibújni, hogy mindig a másik bíró joghatóságára hivatkozott. Ezért a bírák elhatározták, hogy összeírják a lakosokat, s hogy ki hova tartozik, hogy hatalmi vákuum a továbbiakban ne fordulhasson

⁴¹⁰ Ebből a szabályból következik, hogy a heti egyszeri ülés a századvégre már kevésnek bizonyult.

⁴¹¹ BKML IV. 1504. a/2. LXV. Szilády Károly által készített jegyzőkönyvi másolat, 132-145. p.

⁴¹² CSHM V/2. 299-300. Komárom, 1682. szeptember 11. (v. lt. 1667-1686. évi jkv. 338-339. l.)

elő.⁴¹³ Arra is vigyázni kellett, nehogy a bíró túllépje hatáskörét. Városi polgárt a városbíró egyedül nem börtönözhetett be. Bármekkora bűncselekményt is követett el valaki, a városi tanács előtt kell felelnie tetteiért.⁴¹⁴

Veszprémben is részletes szabályozás született. Szent György nap előtt két héttel a városbírónak számadást kellett benyújtania. A városbíró évente újra választották, mégpedig a város polgárai (szövegben: városiak), akiknek a választáson való részvételük kötelező volt, büntetés terhe alatt. A város jegyzőjét ebben a státútumban megerősítették, és díjazását is rögzítették. A bírónak a választás előtt le kellett mondania hivataláról. Ha nem tette meg, egy küldöttség nyilvánította ki az elmozdítását.⁴¹⁵

A városbíró a hivatala elfoglalása előtt esküt tett. Győr város meg is őrizte azt az esküformulát, amelyet még mezővárosi korszakban alkalmaztak.⁴¹⁶

A szószóló a bíró mellett a második igen tekintélyes vezető tisztségviselője a városnak. Komárom város meghatározta a szószóló feladatát. Ez a leírás szinte kimerítő módon tárgyalja a feladatköröket, amelyek más városoknál is fellelhetők. A város ügyeit a tanács elé köteles terjeszteni. Vita esetén a közösség és a tanács között egyeztetni, békíteni és közbenjárni köteles. Vigyáznia kellett a város ősi szokásaira, hogy azzal ellentétet ne történjen. Együtt kellett működnie a bíróval és a városi tanáccsal. A szolgálati titkot meg kellett őriznie. Jogosult évente egy alkalommal a választott tisztségviselőket elszámoltatni. Ha valaki vonakodott volna számadását előadni, ezt pénzbírsággal kikényszeríthette. A tisztújításkor felelt a rendért és a szabályos eljárásért. A városi polgár az előterjesztését nem személyesen vitte a tanács elébe, hanem a szószólón keresztül.⁴¹⁷

Pesten 1691 óta nemcsak német, hanem magyar szószóló is volt. Egyszer volt rác szószóló is, de ez az intézmény nem honosodott meg, feladatát a magyar szószóló vállalta magára.⁴¹⁸ Budán a *választó polgárság* élén is a *szószóló* állt, 1763-tól már külön egy német

⁴¹³ CSHM V/2. 338. Komárom, 1696. május 11. (v. lt. prot. fragm. 1587-1680. 233. lap)

⁴¹⁴ CSHM V/2. 493. Szombathely, 1745. július 6. (v. lt. prot. 1739-1746. pag. 247.)

⁴¹⁵ CSHM V/2. 513. Veszprém, 1750. április 8. (v. lt. prot. 1741-1755. p. 208-209)

⁴¹⁶ A bíró esküje Győrben a XVII. században a következő: Én... Győr városnak főbírája esküszöm az élő Istenre, Atya, Fiú Szentlélek egy Istenre, Boldogszonyra, Istennek minden Szentjére és az én igaz hitemre, hogy az én tisztemben tisztességgem szerint mindenneknek előtte az Istennek és azután fejedelmek és annak utána az Nemes Győri Káptalan Uraknak minden dolgokban hű és igaz leszek. Hasonlóképpen városomnak minden közönséges jó dolgokban és igaz ügyekben hasznát-javát, igazságát és régi jó törvényét, rendtartását és privilégiumát erőm szerint őrizni, oltalmazni és elmozdítani s nevelni igyekszem. Törvények folyásában és pedig boldognak, szegénynek, személyválogatás nélkül, kérést, könyörgést, kedvezést, félelmet, gyűlölséget, szeretetet, kedveskedést hátrahagyván, az mennyire az Isten és az ő igazsága tudnom és értenem engedi, mindig igazságos törvényt és igazságnak tételét igyekszem szolgáltatni. Így segéljen engemet az teljes Szentháromság egy bizony Igaz Isten és az én keresztény igaz hitem, Amen. (közli: CSIZMADIA Andor: *Magyar városi jog* 64.)

⁴¹⁷ CSHM V/2. 80-83. Komárom, XVII. század eleje (v. lt. esküminták jegyzőkönyve 14. l.)

⁴¹⁸ Kosáry Domokos: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*, In: GEREVICH László (szerk.): *Budapest története III.*, Budapest, 1975. 171.

és egy magyar nemzetiségű.⁴¹⁹ Kőszegen a választó polgárság 4 szószólot választott. Két magyar és két német nemzetiségűt.⁴²⁰

⁴¹⁹ A német és magyar lakosság közötti feszültség bemutatására, így a két szószólot választásának megindokolására áll itt az alábbi eset 1768-ból. A panaszlott Novák Péter polgári seborvos, a magyarok szószólója és városi bírósági ülnök, a külső tanács tagja. Esküje ellenére az alábbi vétségeket követte el a németek szerint:

Először: idegenből hozott a megüresedő írnoki állásra embert, mert szerinte a budaiak gyermekei e tisztség betöltésére alkalmatlanok, mert lusták és csak a bujaságon jár az eszük.

Másodszor: A kánoni vizitáció alkalmával az egyházi és világi személyek előtt nyíltan becsmérelte a németeket: „ha megtudnám, hogy egyetlen kő is a németektől származna a főplébánia falából, saját kezemmel kaparnám ki onnan és tennék helyébe másikat”. Kérés: távolítsák el hivatalából Novák Péter urat, hogy a különböző nációk között továbbra is a béke és a szeretet uralkodhassék. (BL. Miscellanea antiqua No. 55.)

⁴²⁰ CSHM V/2. 279. Kőszeg, 1671. április 26. (v. lt. prot. 1670-1673. folio 56.):

3. fejezet: A hivatalnokok és alkalmazottak

Az írásbeliség nemcsak országos viszonylatban, hanem a városok életében is terjedt, s egyre nagyobb területet fogott át. Így szükségessé vált olyan személyek alkalmazása, akik az okiratok kiállításában nagy gyakorlattal rendelkeztek. A városi írásbeliség vezető személyisége volt a *jegyző*.

Tarcalon ki is nyilatkoztatták, hogy a jegyző a bíró melletti írásbeliség letéteményese. Az adót a városi szolgabírák szedték, az összeírás végett a jegyző köteles volt velük menni. Minden közreműködése során (peres eljárás, iratszerkesztés) díjra volt jogosult. Ha végrendeletet szerkesztett, annak díja fele részben illette, mert a fele az iskolamesteré volt.⁴²¹ Kassán 1628-ra növekedett meg annyira az írásbeli teendők száma, hogy a főjegyző mellé már aljegyző alkalmazását is szükségesnek tartották.⁴²² Kőszegen a városi jegyző a kiküldetési iratokban fel kellett, hogy tüntesse a bíró nevét. Ez végül is logikus, hiszen a városi küldött mindig a bíró helyett és nevében járt el.⁴²³

A XVIII. század folyamán már a mezővárosokban is megjelent az önálló városi ügyészi tisztség. Elnevezései: syndicus, fiscalis, ordinarius fiscalis, procurator). Győrben már 1600-ban találkozunk vele. Szombathelyen 1769-ben az ügyek differenciálódása hatására már az alügyész tisztség is megjelent.⁴²⁴

A tized szedésére a székesfehérvári tanács dézsmásokat alkalmazott; az elsőkről 1696-ban olvashatunk. Feladatuk volt az (írnokok által végzett) tizedösszeírásra való ügyelés, hogy az a legjobb tudás szerint készüljön. 1728-ban a tanács deputatiót küldött ki a tizedszedésre, ami a téma fontosságát mutatja. A tizedcédulákat mindig tanácsai határozatra oszthatták ki, illetve kezdhették meg a tizedszedést.⁴²⁵ 1770-ben megtiltották, hogy a tizedszedők a nyomtatók (cséplők) fogadásába avatkozzanak, mert az a tanács dolga. Az 1780-as évektől egyre nagyobb lett az állás becsülete; üresedés esetén többen is pályáztak rá. 1790-ben a tanács mindet türelemre intette és azzal biztatta, hogy az állás betöltésekor tekintettel lesz a kérelmezőre. A dézsmások a várostól tized alóli mentességet kaptak, amit 1800-ban a

⁴²¹ Tarcal mezőváros törvényei, 1606. (eredeti BAZ Lt. Sátoraljaújhegyi fióklt. Tarcal mezőváros levéltára, Tarcal protocolluma, 1. kötet 1606-1692. 5-68.); NÉMETH Gábor: *Hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII-XVIII. századból*, Budapest 1990. 54.

⁴²² CSHM II/2. 178-181. Kassa, 1628. (v. lt. art. Elect. Comm. Stat.)

⁴²³ CSHM V/2. 252. Kőszeg, 1659. december 11. (v. lt. prot. 1659-1663. fol. 30.):

⁴²⁴ CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest 1962. 36.

⁴²⁵ FML Székesfehérvár v.lt. prot.sess. 1696. augusztus 1.; augusztus 8.; 1728. július 13.

hegemesterek is elnyertek. A tizedszedők a beszedett természetbeniekről és pénzekről számadást vezettek. 1786 decemberében a tanács sürgette a számadás elkészítését, „mert mielőbb meg kell tudni, hogyan állunk a tizeddel”. A benyújtott jegyzékek, számadások egy-egy példányát a számvevőség és a kamarási hivatal kapta. Mivel a dézsmások a szőlőcsőszökkel is foglalkoztak, azok jegyzékét is mellékeltek a számadásaikhoz.

A leghírhedtebb fehérvári tizedszedő kétségtelenül az 1787-ben hivatalba lépett Miskey Ferenc volt. Rendben működött egészen 1805 júliusáig, amikor a polgármester a számadáskönyveit akarta ellenőrizni. Mikor kimentek a lakására, a kocsija éppen készen állt, de már nem tudott elutazni. A számadáskönyveket viszont, arra hivatkozva, hogy „részben elszakadtak, részben elvesztek”, nem adta át. Együttal benyújtotta a lemondását (fiát ajánlva a hivatalra). Ettől kezdve megindult a szőlősgazdák panaszáradata. Kiderült, hogy a dézsmás nem azt az összeget írta be a számadásokba, mint amit tőlük szedett. A tanács, a polgármester vezetésével, bizottságot küldött ki; ez megállapította, hogy a számadások és a tizedcdédulák nem fedték egymást. Ilyen módon 3895 Ft hiányt találtak a könyvekben. Erre Miskey javait bírói zárlat alá vették és összeírták, őt őrizetbe vették. Ellátására a zárolt vagyonból havi 10 Ft-ot kapott. Az ügy a Helytartótanácsához is eljutott, mert a szószóló és néhány polgár panaszt adott be egyes tanácsosok ellen, akik – szerintük – szintén tudtak a tizedcsalásról.

Ez a vád azonban nem bizonyult be, és a felsőbb hatóság elrendelte szabadlábra helyezését, hogy úgy védekezhessék. A kiküldött bizottság megállapította, hogy 13.085 Ft-tal csalta meg a várost. A Kamara 1806. szeptemberi leiratában is ez a hatalmas összeg olvasható. „Ezt be kell hajtani, ha nem lehet, a zárolt javait kell igénybe venni” – írta a Kamara. A hasonló visszaélések megelőzésére pedig elrendelte, hogy minden jövedelemszedő mellett legyen ellenőr, valamint a tizedösszeírásakor legyen jelen egy tanácsi személy és a szószóló.⁴²⁶ A Miskeyt követő évtizedekben a számadások tökéletlen vezetése miatt több dézsmást mozdítottak el.

1827-ben viszont nem fizették ki a bordézsmásoknak járó napibért, mert az adósok borait – ahogy az elő volt írva – nem foglalták le és 15 nap után nem árverezték el. Amíg ebbéli kötelességüknek eleget nem tettek, a nekik járó napibért a kamarási hivatal nem fizette ki.⁴²⁷

⁴²⁶ FML Székesfehérvár v.lt. prot. sess. 1770. júl. 28.; 1790. febr. 26. No 254.; 1800. dec. 15. No 1535.; 1786. dec. 29.; 1794. jan. 27. No 145.; 1807. jún. 26. No 869.; 1787. okt. 10. No 1038.; 1805. júl. 20. No 990-991.; júl. 22. No 996-999.; júl. 26. No 1003-1011.; szept. 28. No 1336.; okt. 6. No 1387.; 1805. okt. 23. No 1420.; 1806. szept. 9. No 1382.

⁴²⁷ FML Székesfehérvár v.lt. prot. sess. 1827. jan. 15. No 71.

A dézsmálással kapcsolatos visszaélések megelőzésére a tanács biztosokat jelölt ki. A dézsmálási biztos 1812-ben kérte, hogy mivel sok fáradozásáért semmi napidíjat sem kap, legalább a földje utáni dézsmát engedjék el neki. A tanács a kérést teljesítette. A biztosok nemcsak felügyeltek a dézsmaszedőkre, hanem közvetítették a tanács döntéseit (pl. hogy mikor lehet kezdeni a dézsmálást, mennyit szedjenek, hova kell szállítani).⁴²⁸

A hadiadó és a városi háziadó szedéséért, kezeléséért az adószedő (perceptor, Einnehmer) volt a felelős. A perceptort Székesfehérváron 1728-ig a belső és a külső tanács, 1729-től – a választó polgárság megalakulásától kezdve – a belső, a külső tanács és a választó polgárság választotta. Az adószedő anyagilag felelős volt az általa beszedett pénzekért. 1750-ben a tanács azt követelte a perceptortól, hogy a házáat adja el és abból fizesse meg az 1540 Ft-os hátralékot. 1761-ben a perceptor fizetését azért emelték, mert saját ügyeivel, gazdaságával nem tudott foglalkozni.⁴²⁹

Az 1790-es évektől kezdve a számvevővel közösen készítették és terjesztették az adókievetési ülés elé a kivetett adó táblázatát. A beszedés megszervezése azonban mindig a perceptor dolga maradt. A tanács ehhez maximális segítséget nyújtott. A XIX. század elejétől a perceptort rendszerint több jelentkező közül választották. A hivatalba való beiktatást a polgármester és egy tanácsos végezte. A perceptor állásra pályázóktól kaució levelet követeltek, amelyet – ha az állásról lemondott – visszaadtak neki. A kaució levelet a Helytartótanács is ellenőrizte.⁴³⁰

Budán igen differenciált tisztviselői kar alakult ki. A *szindikus* a város jegyzője és ügyésze egy személyben. Feladata a tanácsülési jegyzőkönyvek vezetése, a városi kiadmányok kiállítása, a levelezés, a hatósági iratok, végrendeletek és szerződések megőrzése, a közösség és a szegények ingyenes képviselője. 1776-tól foglalkoztattak irattárost. A másodjegyzői állás a bírósági jegyző személyéből alakult ki. 1694 óta volt főkamrás. Mellette szervezték meg a kamarai hivatalt (városi pénztár). A kamarai hivatalhoz kapcsolódott az adószedő tisztsége. A pénztári ellenőr tisztségéből a jozefinista korban alakult meg a számvevőség. A XVII. század végén már volt alkamarási hivatal. Feladata: városi pincék és szőlők, a sörház, a fürdők, a városmajor, a városi házak és kaszárnnyák gazdasági ügyeit, gondoskodott a vízvezeték és az utak karbantartásáról, a foglyok ellátásáról, később a közvilágításról. Beszedte és ellenőrizte a városi kórház, szegényház, vámhivatal, szeszfőzde,

⁴²⁸ FML Székesfehérvár v.l.t. prot. sess. 1812, jún. 13. No 877.

⁴²⁹ FML Székesfehérvár v.l.t. prot. sess. 1735. febr. 25.; 1750. jan. 17.

⁴³⁰ FML Székesfehérvár v.l.t. corr. buch 1761. nov. 20.; prot. sess. 1798. febr. 24. No 263.; 1804. márc. 24. No 395-396.; 1805. jún. 28. No 962.

lövölde és tüzoltópénztár számadásait. 1705-ben vette át a város a telekkönyvi igazgatást, amelyre megszervezte a telekhivatalt.

Az árvák vagyonát kezdettől fogva külön kezelték. Az árvaszámtartó tisztsége mellett fejlődött ki az árvahivatal. Az 1770-es években bérbe vett egyházi tized beszedésére és kezelésére alakult meg a városi tizedhivatal.

A város kérvényeit a bécsi ágens és 1756-ig a pozsonyi ügynök intézte. Egészségügyi feladatokat láttak el kezdettől fogva a városi tisztiorvos, az esküdt bábák és a kórházgondnok. A rendészeti feladatokat a strázsamester látta el. A mértékfelügyelő tisztségéből fejlődött ki a rendőrbiztos hivatala 1752-ben. A városkapitány tisztsége II. József korában jelent meg. Rendészeti személyzet: tanácsi szolgák, kapuőrök, éjjeliőrök, városi hajdúk (darabontok), a városrészek fertálymesterei. Igazságszolgáltatási személyzet: hóhér, hóhérségéd, tömlőctartó törvénytartó.

A mértékfelügyelőről 1696, hídvámszedőről 1705, kapuőrrel 1709 óta van tudomásunk. A hídvámszedőt Pest és Buda közösen alkalmazta és fizette.

Az alsóbíróságok megszervezéséhez a tanács már 1696-ban hozzálatott. Az első a vízvívárosi bíróság volt, amelynek bíróját és négy esküdtjét a városi tanács nevezte ki. A bíróságnak külön szolgálja volt, valamint egy letartóztatásra alkalmas szobája. A Tabánban külön bírói és esküdtjei voltak a katolikusoknak és a görög keleti vallású szerbeknek. Hatáskör: kisebb polgári perek, 10-20 botütés vagy egy napi elzárással járó bűnügyek, gyanús elemekkel szembeni rendészeti eljárások.⁴³¹

Pesten 1727-től volt külön városi ügyész. 1688-ban áll fel a kamarási hivatal. 1704-ben már volt alkamarás is, aki először a városi bormérést irányította. De alkamarási hivatal itt nem alakult, csak Budán. 1727-ben már biztos volt adószedő. 1743-ben ellenőr felállítását javasolták, rá három évre már volt számvevő. A számvevőség viszont csak II. József alatt jött létre. A telekkönyveket 1706 óta vezették, később létrejött a telekhivatal is. 1722-ben létrejött az árvapénztár, árvaszámtartóval, majd az árvahivatal. 1731-től a kamarás, a telekkönyvvezető és az árvaszámtartó tisztét a választó polgárság jelölése alapján a külső tanács valamelyik tagja töltötte be. Pesten kezdettől fogva volt városkapitány. Voltak fertálymesterek és kapuőrök, darabontok, strázsamester, tanácsszolgák, bírósági ajtónállók, hóhér, tömlőctartó. Egyéb fizetett alkalmazottak: plébános, tanítók, templomi muzsikusok, karmester, kórházfelügyelő, seborvos, bábák, halottkém.

⁴³¹ Kosáry Domokos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig, In: GEREVICH László (szerk.): *Budapest története III.*, Budapest, 1975. 170.

1733-ban külvárosi előljárót neveztek ki a mai Józsefváros területén, majd három év múlva külvárosi bírót és két esküdtet állítottak. A bíróság feladata volt a falakon kívüli elővásárlás, kontár iparüzés, bormérés megakadályozása, a gyanús elemek távoltartása, és csak kis részben jelentéktelen perek elintézése. 1765-ben már a mai Terézváros területéből létrejött a felső külváros. (Az alsó külváros a Józsefváros.) Ezeket a tisztségviselőket is választották. A városi tisztújítás után pár nappal összehívták a külváros lakosságát, s három állított jelöltből választhatták meg a jelenlévők a bírójukat, s az alsó külvárosban az esküdteket is. A felső külvárosban az esküdtek élethossziglan töltötték be a tisztségüket. 1772-ben a felső külváros már áristomot is emelt. A mai Ferencváros 1792-ben vált le szervezetiileg az alsó külvárosról.⁴³²

Óbudán 1751-től volt adószedő és számvevő. A számadásokat a bíró vezette.⁴³³ Az alsóbb szintű tisztségviselők közül ki kell emelni a kisbírákat, akik közül az egyik mindig magyar volt, amíg a tanácsstagoknak a XVIII. század közepén a harmada magyar. Más tisztségviselők kinevezéséről is van tudomásunk: fertálymesterek, éjjeli őrök, csőszök, templomatyák (gondnokok).⁴³⁴

Kecskemét szabályrendeletben⁴³⁵ a tisztségviselők mellett meghatározta az alkalmazottak munkakörét is. A *notariusok* állandóan a Városházán tartózkodtak, a rabok pénzügyeit intézték, a tanácsülések és bírói döntéseket jegyzőkönyvezték, az adásvételi és csereszerződéseket bejegyezték, iktatták a keletkezett iratokat, a vásárok és dézsamaszedés⁴³⁶ idején segítették az adminisztrációt, szerkesztették az adószedő lajstromot, a földmérések eredményét írásban rögzítették, részt vettek a határjárásban, nyilvántartották a városi ménest, regisztrálták a nyomozás és bűnüldözés eredményeit, intézték a város levelezését. A *kancellisták* a *notariusok* hivatalsegégei. A népszámlálás, az *adószedők* segítése, a körlevelek és végrendeletek írásba foglalása, a földmérő mérnökök kísérése és segítése tartozott a feladataik közé. A *hadnagyoknak* kellett a *forspontokat* hajtani, a gonosztevőket felkutatni, a városházát őrizni, a rabokat és a nyári kaszásokat felügyelni. Összegezve tehát a rendfenntartás személyes biztosítása volt a feladatuk. *Polgárok* szóval illették azokat a

⁴³² Kosáry Domokos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig, In: GEREVICH László (szerk.): *Budapest története III.*, Budapest, 1975. 176.

⁴³³ Kosáry Domokos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig, In: GEREVICH László (szerk.): *Budapest története III.*, Budapest, 1975. 179.

⁴³⁴ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti 1. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959. 311.

⁴³⁵ BKML IV. 1504. a/2. LXV. Szilády Károly által készített jegyzőkönyv másolat, 132-145.

⁴³⁶ A váci püspök a tized helyett haszonbért kap. A város már a XVII. századtól bérlí a megyésfőpásztortól a tizedet, s ezért 200 aranyat fizet. Ld. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *Kecskeméti szabályrendeletek (1659-1849)*, Kecskemét, 1991. 34. és 68.

személyeket, akiknek tiszte volt a bírói parancsok végrehajtása, a szemlék végzése és az azokról való részletes beszámoló, a szomszédok közötti viszályok elrendezése, az adóhátralék beszedése. A státútumok megszegőivel szemben feljelentési kötelezettségük volt, a gyanús házakat megfigyelés alatt kellett tartaniuk, a katonák kvártélyozásában közre kellett működniük, valamint a *hadnagy* vezetése mellett a városháza és a rabok vigyázása szintén feladatuk volt. A *drabantok* (vagy *darabontok*) teljesítették a *hadnagyokra* és a *polgárokra* kirótt kötelezettségek mellett az adószedés idején a nép behajtását az adók beszolgáltatására. A *rationatus csaplárok* pedig a tized fejében behozott borokat felügyelték.⁴³⁷

A következő fennmaradt kiegészítések már a XIX. századból származnak. 1827. november 13-án a *strázsamester* munkaköre került részletes meghatározásra. Jelen esetben a városi tanács és a választott közösség együttes ülésen fogadta el a szabályzatot. Feladatát öt pontba szedték: 1. a strázsára való szoros vigyázás; 2. a vásárokon és piacokon való ügyelés; 3. a mértékre való ügyelés vásárokon, boltokban és kocsmákban; 4. tűz esetén a helyszín és a vagyontárgyak biztosítása; 5. köztisztaság felügyelete.⁴³⁸ 1841-ben a *belső commissarius*, a *srázsamester* és az *udvari gazda* tevékenysége nyert szabályozást.⁴³⁹

Esztergomban a jegyző személyét a közgyűlés jelölte és a belső tanács hagyta jóvá. Az ágens feladata, hogy Bécsben lobbizzon a város érdekében. Állandó díjazásban részesült. A városkapitányt a külső tanács választotta. Voltak fertálymesterek is, akik az egyes városnegyedeket felügyelték és igazgatták. Alacsonyabb rangú tisztségviselők: hajdúk, börtönőr, hóhér, éjjeli őrök. A városi pénzügyeket a kamarás intézte. A belső tanácsnak

⁴³⁷ Egyéb alkalmazottakkal is találkozhatunk a forrásban, amelyek az alábbi tevékenységet látták el: Pintérek: hordók kezelése.

Sütő asszonyok: cselédek, rabok kenyérral való ellátása.

Szénakötő: a katonaság és a város lovainak porciózása.

Porkoláb: rabok őrizője, vasraverője.

Árvák atyjai: az árvák vagyonának kezelése.

Tornyosok és éjjeli vigyázók: tűzre vigyázni, pipások büntetése, kurtakocsmák felszámolása, gyanús elemek lefogása. Adószedésben segédkeznek. Az éjszakai borivókat csendesítik.

⁴³⁸ BKML IV. 1504. h/2. 394-399. p.

Az első két feladat kifejtése:

1. Örök eligazítása, vezénylete, felügyelete; a kocsmák személyes ellenőrzése, a kőborlók begyűjtése.

2. A standok szabályos felállításának ellenőrzése; minőség-ellenőrzés; árdragítások megakadályozása; az engedély nélküli koldulók bekisérése; az árusításra nem jogosultak feljelentése.

⁴³⁹ BKML IV. 1504. h/2. 484-495. p.

A/ Belső commissariusi hivatal kezelése és számadása alá tartozik a katonaság számára szükséges zab, széna, szalma és forspont (előfogat, igavonás) szolgálatok biztosítása.

B/ A strázsamester fő kötelezettsége a közbiztonságra, csendességre és a jó rendre való vigyázás, így különösen: éjjeli őrök szemmel tartása; kőborlók begyűjtése; kurtakocsmák, prostitúáltak, tolvajok, orgazdák felderítése; vásárok rendjének felvigyázása: koldulók begyűjtése, vásári tolvajok felderítése, tűzvédelem, vásári mértékek ellenőrzése

C/ Udvari gazda feladata: tisztaságra vigyázni a Városházán és a vendégszobákban; városi kocsik, kocsik, lovak felügyelete; Városháza feletti gondnoki feladatok ellátása: fűtés, kémények állagának és biztonságának biztosítása, lovaknak takarmány biztosítása, stb.

tartozott elszámolási kötelezettséggel. Személyét a polgárság köréből választották. A hegybírókat a belső tanács választotta egy évre. Feladatuk: szőlők őrzése, a kárt okozók előállítás, tizedszedés felügyelete, tiltott ültetések kivizsgálása. A mellettük működő szőlőőrök a rendfenntartásban töltöttek be fontos feladatokat. A borbírákat a belső tanács választotta meg, szintén egy évre. Az ő feladatuk volt a városi bor kezelése, és az ivókban a bor mérésének szabályszerűsége. Az eladott borról nyilvántartást vezettek, és elszámolást készítettek a belső tanács számára. Az árvák atyja a belső tanácstagok közül került ki. Feladata az árván maradt gyermek vagyonának kezelése, a gyermek elhelyezése, ellátása és képviselete. 1710-ben már volt árvaház a Dunaparton.⁴⁴⁰

Miskolcon a vezető tisztségviselők személyét illetően az állandóság a jellemző. Az ügyek száma folyamatosan növekedett, a tisztségviselők számát állandóan növelni kellett. A helyi igazgatás fokozatosan írásbelivé vált, 1712-től aljegyzőt és négy írnokot kellett foglalkoztatni.⁴⁴¹ Az év első napjaiban választották meg a városgazdát. Más alkalmazottak: ökörscordás, gulyás, hajdúk (hét fő), bakter, káplár, kerülő, vásárbíró, kocsisok (4 fő), városi molnár.⁴⁴²

Szegeden előforduló tisztségviselők: aljegyző, alkamarás, alkapitány, árvagyámnok, borbíró, írnok, főbíró, főbíró-helyettes, főjegyző, főjegyző-helyettes, főkamárás, fertálymester, harangozó, írnok, jegyző, jegyzőhelyettes, kapitány, kamarás, kamarás-segéd, kisbíró, iskolamester, számvevő (perceptor) és helyettese, segédjegyző, szállásbiztos, szószóló, tizedes, ügyész, vásárbíró (és segédje).⁴⁴³

Érdemes megfigyelnünk azt a kassai forrást is, ahol a város meghatározta a tisztségviselők díjazását. Itt bennünket nem az összeg érdekel igazából, hanem az, hogy kiket foglalkoztat a város. Ezek a személyek:

Főbíró (400 ft), szószóló (200), 4 fő első tanácsos (170), 4 fő más tanácsosok (150), 4 fő harmadik tanácsos (130), főjegyző (100), jegyző [registrator](50); udvarbíró (120): őt a választó polgárok közül választották, feladata a városi javak kezelése; deputatus: a városi tanácsból választották, a vármegye előtt képviselte a Kassa szabad királyi várost (3 ft/nap); két adószedő (50), alföldi szőlő felügyelő (120): a választó polgárságból választották, lovat is kellett tartania ezért a pénzért; két építőtiszt (60), helyi szőlőfelügyelő (40): a választó

⁴⁴⁰ TÓTH Krisztina: *Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái*, Esztergom 2003. 10-13.

⁴⁴¹ Tóth Péter-Sipta István: Miskolc igazgatásának és jogéletének jellegzetességei, In: DOBROSSY István: *Miskolc története III/2. 1702-től 1847-ig*, Miskolc 2000. 684.

⁴⁴² Tóth Péter-Sipta István: Miskolc igazgatásának és jogéletének jellegzetességei, In: DOBROSSY István: *Miskolc története III/2. 1702-től 1847-ig*, Miskolc 2000. 714.

⁴⁴³ Reizner János: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében, In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae; Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4.*, Szeged 1995. 19

polgárság tagjai közül. A szószóló társa (40). Az alföldi és a kassai borok a szószóló pecsétje és felügyelete alatt voltak. A tisztségviselők megválasztására a városi tanácsnak meg kellett hívnia a szószólót.⁴⁴⁴

Minden városban voltak olyan polgárfjak, akik árván maradtak. Nagyszombaton három árvaatyát választott a városi tanács: egyet a magyarok közül, egyet a németek közül, egyet a szlovákok közül. Ez a három nemzetiség élt a városban.⁴⁴⁵ Szegeden a város három árvagyámot rendelt, mégpedig a magyarok részére Valprunn György, a rácok részére Rákity Ignác, a németek részére Keesz Miklós személyét. A gyámoltak jövedelmének egyhatoda lett a jutalékuk.⁴⁴⁶ Egerben az elnevezés közgyám (detivus tutor), Szombathelyen árvagyám (árvák tutora).⁴⁴⁷

A városok számára a borászat az egyik legfontosabb bevételi forrásnak számított. Szombathelyen, amikor a város bormestereket állított, ezt a feladatot egy hónapig kellett ingyen ellátniuk. A bormestereknek figyelniük kellett a csaplárosokra is, valamint arra, hogy az országos akóval mérjék a bort. A söpreje is a várost illette.⁴⁴⁸ Szombathelyen 1611. november 28-án egy hónapos időtartamra a város újra bormestereket választott: két személyt a tanácsból, egyet a polgárságból.⁴⁴⁹

A borászat mellett természetesen a szőlészetet is meg kell említenünk. Nagybánya foglalkoztatott szőlőpásztorokat is. Ezek heti javadalmazását is rendelettel állapította meg a tanács.⁴⁵⁰ Budán nyolc hegyvidéki kerülőt alkalmaznak, akik örködték afelett, hogy valamennyi szőlőültetvény szabályszerűen legyen megművelve, minden dűlőút, kocsitűt és mezsgye meg legyen tartva. Minden év augusztusában, amikor a korai szőlőfajta már érni kezdett, 130 csószot küldtek ki a határba, akik a szüret idejéig vigyáztak a termésre.⁴⁵¹

Székesfehérvárott az iskolák felügyeletét a városi biztos, felügyelő látta el, aki rendszerint a belső tanácsosok közül került ki. Az első felügyelő nevét (Kovács György) 1726-ból ismerjük. 1737-ben Schinigin József és Parraghy János belső tanácsosokat nevezte ki a tanács. Feladatuk volt a német és a magyar iskolát hetenként ellenőrizni.⁴⁵²

⁴⁴⁴ CSHM II/2. 367-369. Kassa, 1712. december 16. (v. lt. art. Elect. Comm. Stat.)

⁴⁴⁵ CSHM IV/2. 341-343. Nagyszombat, 1625. április 7. (v. lt. 1611-1626. jkv. lapszám nélkül)

⁴⁴⁶ Reizner János: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében, In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae; Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4.*, Szeged 1995. 16.

⁴⁴⁷ CSIZMADIA Andor: Az egyházi mezővárosok ... 34.

⁴⁴⁸ CSHM V/2. 116-117. Szombathely, 1608. november 16. (v. lt. prot. 1606-1609. pag. 389.)

⁴⁴⁹ CSHM V/2. 129-131. Szombathely, 1611. november 28. (v. lt. prot. 1610-1612. pag. 317-320.)

⁴⁵⁰ CSHM III. 670. Nagybánya, 1667. augusztus 20-án (v. lt. prot. 1658-1671. 447. lap)

⁴⁵¹ SCHAMS Franz: *Ungarns Weinbau*, Pest 1833. 25-28.

⁴⁵² Prot. sess. 1726. febr. 7.; 1737. máj. 17.

Komáromban a hóhérnak egyéb feladata is volt, mint az ítélet végrehajtás. Tisztsége az állattartási szabályozás kapcsán kerül elő. A hóhér feladata, hogy a megdöglött állatokat elszállítsa. Ezért a tulajdonostól díjat kapott. Három díjkategória volt, attól függ, hogy mekkora volt a dög. A díjon felül a megnyúzott állat bőre is őt illette. A kóbor ebeket, amelyeken nincs nyakörv, elfoghatta és agyon verhette. Ha kóbor állatot talált, befoghatta és egy elkerített részen volt köteles tartania, hogy a gazdája megtalálja. A gazdátlan dögöket is köteles volt a hóhér kezelni, ennek a munkának a díjazására a városi tanács éves átalányt állapított meg a hóhér számára.⁴⁵³

Óbudán találkozunk a városgazdával (Cammerer oeconom). Ezt a tisztséget 1803-ban létesítették. Az általa kezelt bevételek: községi földek bérbeadása és eladása, községi széna és trágyaeladása, községi épületek, helyiségek bérbeadása, községi kocsmák és pálinkafőző bérbeadása, halottaskocsi használati díja. 1828-ban kapott Óbuda vásártartási jogot, így ehhez járult még a vásárvám jövedelem. Kiadásai a községi épületek karbantartása, kút létesítése, árokmetszés felszerelési tárgyak pótlásának költségeiből, fuvarköltségből, felvett kölcsönök tőke- és kamattörlesztéséből álltak össze. Már 1786-ból van arról levéltári irat, hogy a földesúrral kötött szerződés alapján a dézsma és a haszonvételeket megváltotta Óbuda. 1800-tól alkalmaztak contracts-einnehmer-t, akinek kiadásai közé tartozott a földesúri szerződéshez és az egyházi tized körüli alkuhoz kapcsolódó összegek, a dézsma, a pálinkafőző üst és a téglalegető üzemben tartásához és a váltásösszegek befizetéséhez kapcsolódnak. Az óbudai jobbagyak terheit évente egyösszegben fizették meg a földesúrnak, ez a taksa (Grundgeld). Ezt 1800-tól a Portion-Einnehmer szedte be.⁴⁵⁴

Szinte mindegyik városban jelentős szerepet töltöttek be a vásárbírák. Eger 1793. szept. 9-én a városi tanács által a vásárbíró feladatairól részletes instrukciót készített. Ennek megfelelően a vásárbíró feladata:

1. köteles az árut maga vámolni, azt a hajdúkra nem bízhatja. A fizetett összegről cédulát adjon.
2. Hajdút vagy baktert magánszolgálatra senkinek ne adjon.
3. A piaci jövedelmeket maga inkasszálja, de ne saját céljaira.
4. A piacon az árakat állandóan ellenőrizze.
5. Munkájáról naponként jegyzőkönyvet vezessen.
6. Lehetőleg mindig kéznél legyen. Ha elmegy, hagyja meg, hol található.

⁴⁵³ CSHM V/2. 413-414. Komárom, 1718. február 11. (v. lt. prot. 1699-1743. L.X. pag. 195-197.)

⁴⁵⁴ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti I. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959. 351-352.

7. A hajdúk és bakterek cirkálására gondosan felügyeljen.
8. Legalább egy bakter mindig otthon legyen.
9. Az árestomot is ellenőrzi, és a bírónak jelenti.
10. A piaci viktuálékról szóló tabellákat állandóan figyeli és ellenőrzi.
11. Köteles évenként elszámolni a piac jövedelméről.⁴⁵⁵

A vásárbíró tehát a piacok felügyelője. Egerben ő szedte a vámot személyesen, amelyről cédulát (elismervényt) adott. Ezt a feladatot nem bízhatta a hajdúkra. Rozsnyón a vásári felügyelet keretében a vásárbírák a helypénzeket beszédtek, a vásáron keletkezett vitákat elrendezték, ellátták a piacrendészetet, s a városi polgárok érdekvédelmét az idegen kereskedőkkel szemben.⁴⁵⁶

Egerben 1789-ben városi orvos és városi sebész is volt.⁴⁵⁷ 1749-ben alkalmaznak először bábát.⁴⁵⁸

A kvártélymester a katonák alkalmas elszállásolását végezte.

A céhek működésének ellenőrzésére is külön felelőst állítottak. Az iparosokat közvetlenül a város tanács ellenőrizte, de nem testületileg. A Helytartótanács pótszabályzatot illesztett a céhszabályzatokhoz, amelyben kötelezte a céheket, hogy a városi tanács tagjai közül céhbiztost válasszanak. Ha a céh ezt elmulasztotta, a tanács választott és küldött ki céhbiztost. Szombathelyen még napidíjat is kaptak. Vácut a város ketté volt osztva püspöki és káptalani városra. A céhbiztos jelenléte nélkül nem lehetett céhgyűlést tartani. A sérelmes az volt, hogy csak a püspöki város tanácsa küldött ki biztosokat, így a káptalani városi tanács tagjai komoly bevételtől estek el. Egerben a céhbiztos őrizte a céhláda egyik kulcsát.⁴⁵⁹

Nemcsak az egész városnak, hanem kisebb közigazgatási egységeknek, egyes városrészeknek is voltak tisztségviselői. A városon belüli legegyszerűbb közigazgatási egység az *utca*, amely alapján pl. az adót ki lehetett vetni. A XVI-XVII. században jelentkezett a *városnegyed* kifejezés. Ez német eredetű, mégpedig a „Viertel” szó van benne, innen jön a magyar *fertály* szó. A német városokban így inkább a városnegyed, amíg a magyar városokban az utca beosztás maradt, bár sokszor a magyar városokban is érvényesül a német hatás.

⁴⁵⁵ BREZNAY Imre: *Eger a XVIII. században*, Eger 1933. 228-229.

⁴⁵⁶ CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest 1962.

⁴⁵⁷ BREZNAY Imre: *Eger a XVIII. században*, Eger 1933. 166.

⁴⁵⁸ BREZNAY Imre: *Eger a XVIII. században*, Eger 1933. II. 29.

⁴⁵⁹ CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest 1962. 35-36.

Kolozsvár eredetileg szász város volt, a XV. századra nyert benne egyenlőséget a magyarság. Itt az utca felosztás maradt, de azokat negyedeknek hívták. Az erdélyi fejedelemség korában ez lesz a *tized* elnevezésű közigazgatási beosztás alapja. Ennek székely és magyar katonai igazgatási alapjai vannak.⁴⁶⁰ Élén a tizedes állt, a nagyobb szervezeti egység élén a hadnagy, illetve a kapitány.

A kapitányok parancsoltak a tizedeseknek. Mindkét tisztségviselő feladata volt, hogy a tizedekben fenntartsák a rendet, a veszélyhelyzetet a lakossággal együtt, az ő vezetésük alatt elhárítsák. Mind a kapitányoknak, mind a tizedeseknek joguk volt az alájuk tartozókat engedetlenség esetén megbüntetni. Feladatuk megszervezni a kapuk őrzését, főleg éjszaka, de zavaros időkben nappal is.⁴⁶¹

Rége a magyar városokban így tizedesekkel és utcakapitányokkal találkoztunk, de ezeket kiszorította a XVII-XVIII. században sok helyütt a fertálymester elnevezés. Hogy mit is jelent pontosan ez a tized, nehéz lenne ma már megmondani. Eredete a múlt homályába vész. Feltételezhető, hogy a tíz családonkénti szerveződés emléke él benne. Arra viszont kifejezett nyomok utalnak, hogy ezek a tizedek saját kasszával és vagyonnal is rendelkeztek, amelyet maguk kezeltek, elkülönítve a városi pénztártól. A föld a város tulajdona volt, de a lakosság között a földet és a legelőket a városnegyedeknek osztotta ki egyenlő arányban a város, attól kezdve a házankénti felosztást a negyedekben végezték.

Kolozsvárott 1741. december 28-án állt fel először a választó polgárság élén álló szószóló (orator, tribunus plebis, Vormund, Fürmender) intézménye. Amikor szavazásra került sor, a névjegyzékben fel kellett tüntetni az illető vallását és nemzetiségét. Ameddig nem volt szószóló, a polgárság érdekeit a tizedek (városnegyedek) kapitányai képviselték. A fertálygyűléseken minden polgár megjelenése jog és kötelesség volt egyserre.⁴⁶²

Ha a király hadba szólította a várost, tehát katonaaállításra kötelezettsége keletkezett, akkor fertályonként kellett a katonákat kiállítani. A városnak tizedenként kellett személyesen örködni a városban. Vannak persze olyan falszakaszok, illetve bástyák, amelyet a céheknek kellett karban tartaniuk, és ott örködni. A városban történő járőrözés is tizedenként történt, két embert kellett kiállítani e célra. A közmunkát is tizedeként szervezték: ilyen munkák voltak a csatornaásás, vagy –tisztítás, hidak javítása, utak elegyengetése. Azok a mesterek, akik nem

⁴⁶⁰ MEZEY Barna: Magyar alkotmánytörténet, Budapest 1995. 23. lásd: tized – század – ezred – tömény!

⁴⁶¹ Tarcal mezőváros törvényei, 1606. (eredeti BAZ Lt. Sátoraljúj helyi fiókl. Tarcal mezőváros levéltára, Tarcal protocolluma, 1. kötet 1606-1692. 5-68.); NÉMETH Gábor: *Hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII-XVIII. századból*, Budapest 1990. 53.

⁴⁶² Kolozsvár lt. prot. cent. 1844 Nro. 125.

tartoztak céhes keretbe, kizárólag a saját negyedeikben árusíthatták termékeiket, az egész városban nem.

Megkísérelték a koldusügy rendezését is tizedenként. A helyi koldusok pecsétet kaptak, az idegen koldusokat kiutasították a városból. Minden polgárnak kötelessége volt, hogy tehetségéhez mérten hetenként adakozzon kenyeret, amelyet városnegyedenként szedtek be. A házankénti koldulást betiltották. A szegényeknek való segélyosztást a negyedkapitány és egy százférfi végezte.

A tized élén tehát a tizedes állt, a negyede (fertility) élén a negyedkapitány (fertilitymaster). Kezdetben fizetést nem kaptak, de az adók alól mentesek lehettek. A XVI. századtól már annak is vannak nyomai, hogy fizetést kaptak. Valószínűleg ezeket is évente választotta újra a közösség. A XVIII. századtól jellemző, hogy egyre inkább városi rendészeti feladatot kaptak, a tizeddel való foglalkozás, és az ottani élet szervezésére egyre kevesebb idejük maradt. A kapitányoknak és a tizedeseknek is feladatuk volt, hogy a közerkölcsökre vigyázzanak. A cigányok is inkább a kapitányhoz mentek Kolozsvárott a problémáikkal, mint a vajdához. Ez igen érdekes jogtörténeti adalék.⁴⁶³

Szegeden is választottak az egyes városrészek számára tisztségviselőket: kisbírákat a három városrészre külön-külön többet is, fertilitymestereket (camporum custodes) alsóvárosra és felsővárosra 4-4 főt, tizedesek (decuriones) felsővárosra 4, az alsóvárosra 6 főt.⁴⁶⁴

Pápan is a város közigazgatási egysége az utca, élén az utcabíróval. Ha egy utca túl kicsi volt, akkor több kisebb utca alkotott egy egységet. Az utcabeli eljáróság bíróból és esküdtekből állt, akiket évente, Szent György napján választottak meg.⁴⁶⁵

Miskolcon, aki örökös tanácstag volt, annak nem kellett tizedesnek lennie. Aki csak esztendeig volt tanácstag, azt tisztségviselése idején nem lehetett tizedességre kötelezni, de utána igen. Aki betöltötte a főbírói tisztelet, az élete végéig mentessé vált a tizedességtől.⁴⁶⁶ Szombathelyen is találkozunk tizedesekkel.⁴⁶⁷

⁴⁶³ CSIZMADIA Andor: *Tizedesek a régi Kolozsváron* 3-16.

⁴⁶⁴ Reizner János: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében, In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae; Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4.*, Szeged 1995. 9.

⁴⁶⁵ Hudi József: Pápa város önkormányzatai a 18. században, In: KUBINYI András: *Tanulmányok Pápa város történetéből*, Pápa 1994. 299.

⁴⁶⁶ CSHM II/2. 215. Miskolc, 1640. (v. lt. 1569-1724. terjedő jegyzőkönyvben):

⁴⁶⁷ CSHM V/2. 117. Szombathely, 1608. november 16. (v. lt. prot. 1606-1609. pag. 390.)

4. fejezet: A városi bizottságok és hivatalok

A városok egyéb szerveit két csoportba oszthatjuk: a bizottságokra és szakigazgatási szervekre. A *városi tanács* munkáját a *városi tanács* és a *választó polgárság* tagjaiból összeállított bizottságok segítették. A bizottságok felállítására a közigazgatási ügyek szaporodásával egyidőben, a XVIII. század elején került sor. Egy bizottság felállítását nemcsak a város, hanem felső hatóság is kezdeményezhette, így tagjai között nem városi polgár is lehetett. Léteztek állandó és ideiglenes bizottságok is. A legjobb szemléltető alanyok Buda és Pest, a főváros és a dinamikusan fejlődő testvérváros. Itt igen differenciált bizottsági és hivatali struktúrát ismerhetünk meg, amelynek jelentős része más városokban is felfedezhető.

Buda a *Gazdászati Bizottmányt* például a XVIII. század végén állította fel. Feladata a gazdasági ügyek és a beszállásolási ügyek intézése volt. Az *Árvabizottmányt* Buda a XIX. században állította fel. A bizottság az árvaigazgatási feladatokat látta el. A bizottmány elnöke rendszerint egy tanácsnok, tagjai az árvaatya, számtartó, választott polgárság tagjai voltak. Az árvaügyekre vonatkozó beadványokat bizottságilag, ülés keretében tárgyalták meg. Árvaügyben a belső tanácsnak véleményeket és javaslatokat adtak.⁴⁶⁸

Buda hivatali struktúrája egyébként is igen összetett volt. A legdifferenciáltabb terület a pénzügyi igazgatásra esett. A városi vagyon- és pénzkezelésre, a pénztár teendők ellátására szolgáló *Kamarai Hivatal* a *városi főkamrás* (Oberkämmerer) tisztsége körül alakult ki. A török uralom utáni időkben a pénzkezelés, a számadások vezetése a polgármester feladata volt Budán. 1694-ben alkalmazott a város először *főkamrást*, majd *alkamrást* is. A városi pénzeket tulajdonképpen a *főkamrás*, illetve az alá tartozó *Kamarai Hivatal*, későbbi elnevezéssel a *Pénztár* (Oberkammeramt, Stadtkassa) kezelte. A városi *Kamarai Hivatal*, illetve *Pénztár* együtt működött az *Adópénztárral* (adóhivatallal), a két hivatalnak azonban külön személyzete volt. Az *Adóbeszedő Hivatal* által beszedett állami és városi adókat a kamarai elszámolásokban is szerepeltették, mert a beszedett adókat átadta testvérintézményének, a *Pénztárnak*. A *Kamarai Hivatal* rendes személyzete a *főkamrás*, egy *ellenőr* és a segédszemélyzet. A számadások ellenőrzése és felülvizsgálata a XVIII-XIX. században a *városi tanács* megbízása alapján különböző közegek feladata volt. Kezdetben az

⁴⁶⁸ NAGY-NAGY-WELLMANN i.m. 72-73.

árvaszámtartó, a *fertálmesterek*, vagy akár *Telekhivatal* vezetője is ellenőrizhette a számadásokat Budán, később ez a feladat a *választó polgárságra* szállt át. A XVIII. században megjelent egy önálló ellenőrző intézmény, a *Számvevőség*. A legfelsőbb ellenőrzést a *Magyar Kamara* végezte, illetve az általa kiküldött királyi biztos. A számadásokat ezen kívül még esetenként a *Helytartótanács* is ellenőrizte.

A bevételek közvetlenül vagy közvetve kerültek a városi *Pénztárba*. Közvetlenül a polgárdíjak, a fürdők, városközi boltok bére, a felvett kölcsönök visszafizetett részletei, valamint az engedélyek díjai. Közvetve az *Adóhivatal*, *Telekhivatal*, *Vámhivatal*, *Sörház*, *Tizedhivatal*, *Alkamarási Hivatal* közvetítésével kerültek a *Kamarai Hivatalba*, illetve a *Pénztárba* a gazdálkodásukból tisztán megmaradt bevétel.

A mérleg másik részét a kiadások képezték: tisztviselők fizetése, állami adók, *Sörház*, szegényház, kórház fenntartása, utcakövezés, városi építkezések, javítások. A városi *Kamarai Hivatal* által vezetett számadáskönyvek minden évben kimutatták az egyes jövedelmi ágakból befolyt jövedelmeket. Ezeknek összeadásából megkapjuk Buda egyévi teljes bevételét. A számadáskönyvek ugyanígy tartalmazzák a város kiadásait is ágazatonként, amelynek összeadásával Buda teljes évi összkiadásait kapjuk meg. Napi bontásban, naponkénti feljegyzéssel, tehát gyakorlatilag naplófőkönyvvel csak 1777 óta találkozhatunk. A számadás lapjai folyamatos számozással vannak ellátva, 1780 óta pedig már nyomtatványon dolgoztak, minden lap alján *summariummal*. 1788 óta a levéltári adatok között már fellelhető az előzetes költségvetés is. Először ez a *főkamarás* feladata, majd pedig a *Számvevőség* készíti el a következő évi pénzügyi tervet.

Az *Alkamarási Hivatal* a város gazdasági hivatala volt, már a XVII. század végén a városi *alkamarással*. E hivatal hatáskörébe tartozott a különféle városi gazdaságok, gazdasági intézmények gondnoksága, gazdálkodásának vezetése. Budán ezek az alábbiak voltak: városi szőlők és pincék, a *Sörház*, a fürdők, a városmajor, a *Fortuna vendéglő*, a városi házak, kaszárnnyák, színház gazdasági ügyeinek intézése, a közvilágítás, a vízvezeték, az utak, csatornák karbantartása, a foglyok ellátása. A város erdeiből szállított rőzse vagy facsemeték szintén a számadás részét szolgálták.⁴⁶⁹

A városi bevételek jelentős részét képezték a város és az állam javára beszedendő adók. Az állami és városi adók háztartásonkénti kivetését a XVII. század végén és a XVIII. század elején a *fertálmesterek*, a kiküldött *tanácsnokok* és a *választó polgárok* végezték. Az adók beszedése az *adóbeszedőre* hárult. Az *adóbeszedő* a Budán beszedett adót a városi

⁴⁶⁹ NAGY-NAGY-WELLMANN i.m. 81-92.

főkamárásnak adta át. Buda 1712-ben a hadiadó kezelését elkülönítette a város egyéb bevételeitől, és külön tisztviselőre is bízta. Az *adóbeszedő* később személyzetet is kapott, így alakult ki az *Adóhivatal* a XVIII. században, amely a mai értelemben nem volt önálló szerv, mert a *Kamarai Hivatallal* egyesítve működött. A XIX. század elején is együtt említik a két intézményt, így az *Adóhivatal* és a *Kamarai Hivatal* együttesen egy *adószedőről*, egy *ellenőrrel*, két *segédről* és egy *pénztári írnokról* beszél.⁴⁷⁰

Az árnavagyont a város vagyonától teljesen elkülönítve kezelték, az *Árvaalapot* a *Magyar Kamara* és a *Magyar Királyi Helytartótanács* ellenőrizte.

A szociális igazgatás területén a város szintén kiterjedt igazgatási gyakorlattal rendelkezett. Még a *Budai Kamarai Adminisztráció* kezeléséből vette át Buda az első kórházat. 1710-ben a város már saját kórházat létesített, majd 1818-tól mint polgári intézmény működött a Szent János Kórház. Kezdetben a kórház és a szegényház egy épületben működött. Budán a szegényházat 1720-ban tágasabb épületben helyezték el, addig az első emelet volt a szegényház, a földszinten a kórház.

Több alapítvány is szolgált jótékony célokat: tanulmányi ösztöndíjat adott a *Plattschläger Alapítvány*; iskolai és kórházügy adományokat osztott szét a *Plattschläger-Mükkenhuber Alapítvány*. Külön szegényintézeti alapítvány is működött, a *Dimsitz-Koháry Alapítvány*, de meg kell említeni a *Széchenyi-Kollonits Alapítványt* is.

Az alapítványok mellett városi pénzalapok is szolgáltak közcélokat. Az alapok előnye volt, hogy meghatározott és a városi költségvetéstől elkülönített bevételekkel és gazdálkodással rendelkezett, így csak a meghatározott célt szolgálta, más előirányzat terhére vagyonát csökkenteni nem lehetett. A pénzügyi igazgatás területén született alapokat is a *Kamarai Hivatal* kezelte, de elkülönült pénzüsségeket eredményezett: *tűzoltópénztár*, *nyugdíjpénztár*, *halottaskocsi pénzalapja*, egyéb alapítványok és alapok. Egyes alapok mellé külön számadót is állíthattak. Ilyen volt például a *Feuerkassaeinnehmer*. A *Budai Temetkezési Alap* a sírás és a halotti kocsi után fizetendő díjakból tartotta fenn magát, s fedezte azon halottak illő temetésének költségeit, amelyeket a hozzátartozói szociális rászorultságuk alapján nem tudtak megfizetni. A város húsellátásának megkönnyítése érdekében jött létre a *Húsellátási Alap* (Fleisch-Regie-Fond). Buda város polgárai közé való felvétel esetén kell az ún. *polgárdíjat* lefizetni. Ezen kívül ilyenkor hozzájárulást kellett fizetni a tűzoltókasszához, a

⁴⁷⁰ NAGY-NAGY-WELLMANN i.m. 103-113.

jótekonysági alaphoz, a városi kórházi alaphoz, stb. A jótekonysági alapokat növelte a polgárrá válás alkalmával fizetett illetékek mellett a büntetéspénzek egy része is.⁴⁷¹

Az egyházügy területén a város szintén fontos feladatok ellátására kellett, hogy vállalkozzon. A városi plébániák esetében Buda városa látta el a kegyúri jogokat. Mivel a város támogatta a templomokat, azoknak a város felé elszámolást tartoztak benyújtani. Buda városa az alábbi plébániák kegyuraságát látta el: Újlaki, Krisztinavárosi, Tabáni, Vizivárosi, Várbeli plébániák. Ezen kívül: Szentháromságszobrok, Szeplőtelen Szűz Kápolna, Nepomuki Szent János Kápolna, Szent Ferenc és Szent Sebestyén Kápolnák, Szent Rókus Kápolna, Temetői Kápolnák, Segítő Szűz Kápolna, Szent Flórián Kápolna. Buda városa a gabona- és bortizedet bérelte. Erről 1748 és 1811 között feljegyzések (levéltári anyagok) vannak. A tized beszedését a *Városi Dézsmahivatal* végezte.⁴⁷²

Ahogy a város bérelte a tizedet, úgy a város a tulajdonát képező haszonvételeket adta bérbe. Ilyenek a fürdők, a dohányeladás, a vámok, a *Sörház*, a legelők és a sóeladás hasznai.

Függetlenül attól, hogy Magyarország egyik legjelentősebb városáról beszélünk, a fő megélhetési forrást nem a kereskedelem vagy az ipar, hanem a mezőgazdaság jelentette, azon belül is a szőlőművelés, mint sok más városban is.⁴⁷³ Buda körül legyezőszerűen terülnek el szőlői. A városi tanács az összes szőlőterület felett főfelügyeleti jogot gyakorolt. A feladat végrehajtásával az egyik városi tanácsos volt megbízva, aki a *Telekkönyvi Hivatal* segítségével végezte feladatát. Nyolc hegyvidéki kerülőt alkalmaznak, akik örködték afelett, hogy valamennyi szőlőültetvény szabályszerűen legyen megművelve, minden dűlőút, kocsitűt és mezsgye meg legyen tartva. Minden év augusztusában, amikor a korai szőlőfajta már érni kezdett, százharminc csőzt küldtek ki a határba, akik a szüret idejéig vigyáztak a termésre. A szüret napját, amely október elején esedékes, a *választó polgárokkal* együttesen a *városi tanács* határozta meg.⁴⁷⁴ Budán szabályrendelettel tiltották, hogy bárki is valamilyen ürgüggyel idegen bort hozzon be a városba. A város határvonalában öröket állítottak fel. Az idegen borszállítmányokat a város határáig vagy a hajóhídig kísérték, nehogy a városban egyetlen hordót is lerakjanak.⁴⁷⁵

Hagyatéki ügyekben is nagy gonddal jártak el. A városi tanács biztosokat küldött ki az elhalt polgárok hagyatékának leltározására. A város polgárai és lakosai a *városi tanácsnál*

⁴⁷¹ Ugyanígy növeli a pénzügyi alapokat az iparüzési engedély kiadása is. BL. Tanácsulési jegyzőkönyv. 1845. jan. 24. 446. sz.: A budai tanács engedélye Ganz Ábrahámnak vasöntőde üzemeltetésére. A svájci születésű Ganz Ábrahám képzettsége és magaviselete alapján engedélyt kap. Cserébe a közpénztárba be kell fizetnie 2 pengőt a kórházi alapba, 2 pengőt a nyugdíjazási alapba, 2 pengőt a fegyházi alapba.

⁴⁷² NAGY-NAGY-WELLMANN i.m. 87-113.

⁴⁷³ BÁCSKAI Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, Budapest 1988. 155.

⁴⁷⁴ SCHAMS Franz: *Ungarns Weinbau*, Pest 1833. 25-28.

⁴⁷⁵ SCHAMS Franz: *Ungarns Weinbau*, Pest 1833. 31.

helyezték letétbe végrendeleteiket. A végrendeleteket le lehetett tenni nyilvánosan és zárt alakban is. Az örökös nélkül elhalt városi polgár vagyonának kétharmada a városé, egyharmada az államkincstáré lett. Így szólt a városi privilégium. Ezeket a vagyontömegeket rendszerint árverésre bocsátották, úgy értékesítették. A polgárok után marad árvákról – mint már említésre került – a *tanácsnokok* felügyelete mellett gondoskodott a város. A vagyonkezelésre viszont külön hivatalt hoztak létre. Kezdetben Budán a városi tisztviselők között csak *árvagyámot* és *árvaszámtartót* találunk. A XVIII. század elején szembesülhetünk már differenciált intézményesüléssel, amikor megjelent az *Árvaszámtartóhivatal*. A neve a XVIII. század második felére *Árvahivatalra* (Waisenamt) egyszerűsödik. A XIX. század elején a hivatal egy *árvaatyából*, egy *ellenőrből* és egy *írnokból* tevődött össze. Feladatuk az árva személyének nyilvántartása és vagyonuk kezelése, számadások vezetése.⁴⁷⁶

A városi tanács alá rendelt hivatalok közül a legfontosabbak közé tartozott a *Telekhivatal* (Grundbuchsamt, Grundverwalteramt, officium urbariale). Buda visszafoglalása után a telekkönyv nem a város, hanem a kamarai adminisztráció birtokában volt. A kamarai adminisztráció alkalmazottai készítették és vezették az első telekkönyveket, szedték be a meglehetősen jelentős telekkönyvi jövedelmeket. A szabad királyi városi jogállás visszaállítását követően 1705-ben került a telekkönyvi igazgatás a város kezébe. Erre a feladatra a *városi tanács* azonnal egy önálló hivatalt állított fel, Keppeler Rüdiger Gáspár vezetése alatt. A *Telekhivatal* teendői: az ingatlan tulajdonjogát tanúsító oklevelek (Gewöhrbrief) kiadása, az ingatlan tulajdonosok változásának feljegyzése, adókimutatás céljára ingatlanösszeírások készítése, jelzálogkönyvek (Hypothekbuch) vezetése, telekfelmérések, telekfelosztások foganatosítása, telekviták elintézése, telekkönyvi jövedelmek kivetése és behajtása, mezőrendészeti teendők, mezei utak és kutak karbantartása, városi tulajdonban lévő telkek értékesítése. A telekhivatal személyzete állt a *telekhivatali igazgatóból*, egy *segédből* és egy *írnokból*. Foglalkoztatottak ezen kívül *csőszöket*, *földmérőket*. A telekhivatal saját bevételekkel rendelkezett. Ilyenek voltak a telekkönyvezéssel (eljárással) kapcsolatos díjak: ingatlanlevél kiállítás, be- és kitáblázás, valamint a különböző adók: földadó, telekadó (Gunddienst), hegyvám (szőlőtermesztés után; szőlőkilenced), szőlőcsőszök díjazására szedett adó (Hütgeld), szüreti adó (a szüret költségeire; Lesezettl). Az ingatlanokkal kapcsolatos *bevallások* (fassio) is a *Telekhivatalban* folytak, itt jegyzőkönyvezték, állították ki az okiratokat. A házak, kertek, földek, terménykárók becslését az ezzel megbízott építőmesterek, ácsok, vagy pedig a *Telekhivatal* közegei (erdőkerülők, csőszök, örök) végezték. Budán külön

⁴⁷⁶ NAGY-NAGY-WELLMANN i.m. 28-32., 78.

nyilvántartást vezettek a városi polgárok ingatlanaival kapcsolatos adósságokról, valamint megtalálhatóak a különböző telekügyekről vezetett jegyzőkönyvek, így az ingatlanok tulajdonjogába való beiktatásról, vagy az ingatlaneladásoknál a szomszédok elővásárlási joga miatt szükséges eljárásokról szólnak. A holtkézi ügyeket is külön tartották nyilván, amelyek az egyház mellett a testületek és céhek birtokairól is szólnak.

A városi *Ügyész* *Hivatal* szerteágazó feladatot látott el. A város jogvitáiban, pereiben a várost képviselte, árvakkal, árvaalappal, árvaalapítványokkal kapcsolatosan szintén hasonló feladatokat látott el. A szegények ügyvédi teendőinek ellátását is vitte. Büntető peres ügyekben vizsgálóbíróként működött, állami és városi megkeresésre egyaránt. Az ügyész felügyelte a rabokat, tartotta nyilván őket. Az ügyész vezette a *Fenyítő Bizottmányt*, amely 20 forint perértékig, a törvényszék kizárásával végezte az ítélezést. Tagja a *városkapitány* és egy *tanácsnok* volt.

A szabad királyi városok egyik legfontosabb kiváltsága az elsőfokú bíraskodás joga. Általában jellemző ezen városokra, hogy a közigazgatási és bíraskodási funkció nem különült el egymástól, a *városbíró* nemcsak a városi igazgatás, hanem a városi bíróság feje is, ameddig a *tanácsnokok* látták el a bíróság ülnöki pozíciókat. A kamarai igazgatás idején, 1686 és 1703 között Budán sem volt ez másképp. A polgármester volt a bíróság elnöke, a város már ekkor rendelkezett pallosjoggal. Fellebbezni a kamarai adminisztrációhoz lehetett. A privilegizálást követő időkben, 1708-tól, a bíróság feje a külön választott *főbíró* lett, aki egyben közigazgatási ügyekben a *polgármester* első számú helyettese. 1708-ban felállt a *Városi törvényszék* is, külön *jegyzővel* és irodai személyzettel. A bíró mellett működő ülnökök részben a *belső*, részben a *külső tanácsból* kerültek ki. Az iratok a *főbíró* saját kezű aláírásával, és a *bíróági jegyző* kiadmányozásával kerültek ki. A bírósági jegyző vezette a *Törvényszéki Irodát*, az üléstermen kívüli eljárási cselekményeket a kiküldött tanácsnokok és az ügyész végezte. A fellebbviteli bíróság magánjogi perekben a *Tárnoki Szék* volt.

A budai külvárosok élén – a *Vízivárosban*, *Újlakon*, a *Tabánban* (utóbbiban a vallási és nemzeti megosztottság okán kettő) – *albíróságok* álltak. A *városi tanács* a külvárosi bírakat, esküdteket és más alkalmazottakat maga óhajtotta kinevezni. A *Tabánban* és *Újlakon* kísérlete nem járt sikerrel. Elérte azonban, hogy a külvárosi tisztújításokra biztosokat küldjön, akik valószínűleg jelölési jogot gyakoroltak.⁴⁷⁷ Később az *Országút* nevű városrészben is működött albíróság, amelyek száma így ötre emelkedett.

⁴⁷⁷ Nagy i.m. 155; KOSÁRY Domokos (szerk.): *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Budapest 1975. 170, 438.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy Buda szabad királyi város a kiváltság elnyerését követően hamarosan és tudatos módon szervezte meg tisztviselői karát és építette ki igazgatási szervezetét, a késő rendi viszonyoknak megfelelően figyelembe véve a patricius réteg igényeit, amely megteremtette egy zárt elit érvényesülését, ahol találkozott a modern közigazgatás és a középkori tradíciókra irányuló városi eszmeiség szelleme. A szakközigazgatásban a hivatalok látták el a feladatot, a városi tanácsnak a felügyeleti jogkör maradt.

A török kiűzése után a városok építkezése szabadon, minden korlátozás nélkül folyt, hiszen hiányában voltak elegendő lakosságnak. József nádor 1808 októberében alakult meg a Szépítő Bizottmány (Verschönerungs Commission zu Pesth, Commissio Decoratoria), Szentiványi Bonaventura elnöke alatt, a városkép egységes kialakítása és fejlesztése érdekében.⁴⁷⁸ Tagjai a városi tanács és a választó polgárság 3-3 képviselője, a városi mérnök, egy építész, egy kőműves és egy ácsmester. 1808 és 1848 között közvetlenül a nádornak volt alárendelve. A bizottmány 1808. november 21-én ült össze első ízben. Meg kell még említeni a Szépítő Bizottmányi Alapot, amely 1808-tól szintén létező intézmény. A bizottmány a tervfelülvizsgáló albizottság előterjesztése alapján döntött a benyújtott tervekről. A bizottság 1839-ben új építészeti szabályzatot dolgozott ki. Budán 1810-ben alakult meg az Építési Bizottság (Bau-Kommission).⁴⁷⁹

Pest 1767-ben hozta létre a *politikai-gazdasági bizottságot*, 1768-ban vásárokon ítélkező *deputációt*, 1772-ben a *tűzrendészeti bizottságot*, a Helytartótanács kifejezett óhajára.

Pesten a belső tanács írásbeli ügyeit a városi kancellária intézte, élén a syndicus-szal (jegyzővel). A jegyző 1721-ig egyben ellátta az ügyész intézményét is. A jegyző feladata volt a városi levéltár kezelése. A fejlett iratkezelést bizonyítja, hogy már a XVIII. század elején kialakultak a főbb ügyrendi csoportok: Intimata, Missiles, Testamenta. 1752-től az egyik kancellista megkapta a stadt-registrator címet. A külön városi törvényszék 1813-ban állt fel. 1814-ben megtörtént az igazgatási és bírósági iratok szétválasztása.⁴⁸¹ Pest városának volt egy előjegyzési könyve, amelyben olyan telkek szerepeltek, amelyet nem lehetett a tanács nélkül eladni, illetve bontás esetén a Szépítési Bizottmány engedélyét kellett kikérni.

⁴⁷⁸ BACSKAI Vera: *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686-1873* Budapest 1971. 22.

⁴⁷⁹ *Budapest Enciklopédia* (szerk. TÓTH Endréné), Budapest, 1981. 366-367.

⁴⁸⁰ Kosáry Domokos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig, In: GEREVICH László (szerk.): *Budapest története III.*, Budapest, 1975. 176.

⁴⁸¹ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti 1. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárjai*, Budapest 1959. 182.

A *vásári bizottmány* József, Medárd, János és Lipót napokon tartott országos vásárok alkalmával működött. Az eladott állatokról is nyilvántartást kellett vezetni. A bizottmányt a városi tanács küldte ki. A vásári kihágások elkövetői leggyakrabban botbüntetést kaptak.

A *gazdasági bizottmány* a Magyar Kamara 1777. évi rendelete értelmében folytatta munkáját. A városi tanács és a választott polgárság küldötteiből, valamint a szakhivatalnokokból (kamarás, számvevő, mérnök, városgazda) állt, a polgármester irányítása alatt. Hatáskörébe tartozott a városi ingatlanok bérbeadása, a városi utak, utcák, épületek javítása, tisztántartása, kisebb számlák jóváhagyása, a házipénztári utalványok engedélyezése.

A pesti *Árvabizottmány* tagjai az árvaatya, árvaügyész, kiküldött tanácsnokok és választott polgárok. Feladata véleményezés volt: a tanácstól a bizottság elé utalt árvavagyon kezelési, árvák nagykorúsítása, örökségük kiadásával kapcsolatos ügyek. 1822-től van levéltári nyoma.

A *Szegényházi Bizottmány* munkáját kezdetben a Nőegylet végezte. Tőlük 1833-ban, József nádor rendeletére a bizottság vette át.

Ahogy Budán, ugyanúgy Pesten is az 1703. évi privilégium értelmében 1705-ben került a telekkönyvi igazgatás Pest város kezébe. A városi tanács ezt a feladatot 1732-ben a telekkönyvi igazgatóra bízta. Ebből fejlődött ki a városi *Telekkönyvi Hivatal*. Hatáskörébe tartozott a telekkönyvek vezetése, a teleklevelek kiadása, 1767 után a telekátírása jegyzőkönyvek vezetése, a telkek felmérése, a telekadó kivetése, beszedése. Pest város külvárosairól 1734-ben fektették fel a telekkönyvet. A malmok, majorságok, rétek, legelők telekkönyvezését 1718-as kezdettel számolhatjuk. A telekleveleket kezdettől fogva vezették. Ennek részei: az ingatlan jellege, fekvése, nagysága, tulajdonjog keletkezésének alapja (adomány, adásvétel, csere, öröklés), a telekkönyvi lajstromszám. A telekkönyvben külön szerepel a belváros és a külváros, valamint a művelési ág szerint a mezők, szántók, szőlők, gyümölcsösök. 1767. július 1-jétől királyi biztosi rendeletre a bevallásokat kiküldött tanácsnokok előtt kellett megtenni. Ezen jogcselekményekről jegyzőkönyv készült.

Pesten az árvák ügyeinek intézése, az árvapénzek kezelése a privilégiumlevél (1703) értelmében a városi tanács feladata volt. A tanácsülésen történt az árvák ügyében való intézkedés. A belső tanács által kiküldött bizottság vette fel a hagyatéki leltárt. 1740-ben szervezték meg az árvaszámtartó (Pupillen Raith Handler) állását, az ő tiszteiből fejlődött ki a hivatal. Ettől kezdve az árvaszámtartó feladata volt az árvák személyének és vagyonának bejegyzése a Waisenbuch-ba, az árvák vagyonának kezelése a hagyatéki leltár felvételétől a nagykorúságig, az árvák gyámjainak ellenőrzése. A bizottmány 1822-ben állt fel. Feladata csupán véleményezés volt, mert a belső tanács fenntartotta magának a döntés jogát.

A városi számvevőség intézte és tartotta nyilván a városi serfőzőház, vendégfogadók, az amphitheatrum, zsidókonyha, tégláégető, rétek, szántók, egyéb ingatlanok, a vadászati jog és a városháza épületében lévő üzlethelyiségek bérleti ügyeit.⁴⁸²

A főváros és testvérvárosának szerteágazó szakigazgatási szervezetrendszere kitűnő alapot képezett arra, hogy más városok is – képességük és ügyeik számától függően – mintát vegyenek saját városi szervezeti struktúrájuk kialakításához. Erre a levéltári anyagokból további számottevő példát lehetne hozni, városonként összegyűjtve és felsorolva azokat. De a budai és a pesti fejlett szervezetrendszerhez képest sok újdonságot már nem tartalmazhatna.

⁴⁸² NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti 1. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959. 223-277.

IV. RÉSZ: A VÁROSI SZAKIGAZGATÁS FELADATRENDSZERE

1. fejezet: Belügyi igazgatás

Rendvédelem

Minden állam számára az egyik stratégiai hivatala belügyi apaprátus. Ez a városokban sem volt másképp, természetesen azzal a különbséggel, hogy itt a város belügyi igazgatásának teljessége a városi tanács kezében volt. Sokkal inkább élvezhették itt az autonómiát, mint például a pénzügyi igazgatás területén, ahol a külső tanács vagy a választó polgárság számszaki ellenőrzési funkciót gyakorolt.

A rendészet a városi önkormányzat egyik alapvető ágazata. Magában foglalja a közrend fenntartását; a cseléd- és szolgálügyet; az útlevel kiadását és ellenőrzését; az iparoslegények vándorlásának, a kereskedők utazásainak az engedélyezését; az idegenek, csavargók, koldusok ellenőrzését; a különböző körözéseket és hirdetéseket; a talált dolgok rendezését, a mértékek és pénzek felügyeletét; a tiltott játékok üldözését. A XVIII. század végétől jelent meg új ügykörként a közlekedés rendezése; a polgárok és lakosok életvitelének figyelemmel kísérése; a főbenjáró ügyek nyomozása (összeesküvés, felségsértés, kémkedés stb.); az anyakönyvi és névváltoztatási ügyek, valamint a mezőrendészet. Külön kiemelő a tűzrendészeti igazgatás.

Városaink már a XVI. században statútumokat alkottak a közrend védelmére és fenntartására. Körmöcbánya 1537-ben megtiltotta a részegségre csábítást. Trencsén 1586-ban feljogosította a kapitányt, hogy a kocsmában és más helyeken verekedőket – akár a bíró tudta nélkül is – elfogja és börtönbe vesse. De tiltották a városok a kard, szablya, pallos, csákány és más fegyver viselését; este meghatározott idő után a kocsmában vagy az utcákon való tartózkodást; este a lámpás nélküli járást, kóborlást; legényeknek az esti harangszó után hajadon nőszemélyeknél való tartózkodást; az istentisztelet ideje alatti bormérést vagy muzsikálást. A szabályok csaknem az élet minden területére kiterjedtek.⁴⁸³

A rendvédelem tehát a városi tanács irányítása alatt állt, de természetesen nem személyesen felelték a rendfenntartásért. Általában minden városi polgár köteles volt a közbiztonság oltárán áldozni, az örködés feladatában személyesen is részt venni. A rendészet

⁴⁸³ CSHM. IV/2. 67. Körmöcbánya 1537.; 205. Trencsén 1586.; 653. Besztercebánya 1720.; 789. Szentgyörgy 1769.; 839, 841. Kecskemét 1800. V/2. 395. Kőszeg 1714.; Szabó, Béla: *Policey in Ungarn und Siebenbürgen im 16-18. Jahrhundert*, In: *Policey im Europa der frühen Neuzeit (Ius Commune Sonderhefte)*, Red: STOLLEIS, Michael, Frankfurt am Main 1996. 377-406.

irányítását közvetlenül a városkapitány látta el. Sok helyen ez a tanácsnokok egyike volt, nem különült el feltétlenül ez a tisztség. Vácot a rendfenntartás mellett még az élelmiszer- és árellenőrzés is a kapitány feladata volt. A városok általában tizedre voltak felosztva, amint erről az előbbieken már részletesen szóltunk. Ezekben a kerületekben a rendet a tizedesek felügyelték, de volt, ahol létezett utca kapitány és hadnagy is.⁴⁸⁴ Jó példa erre Kőszeg, ahol egyértelműen megjelölték, hogy a város itt is tizedekre volt osztva. A tizedek rendjét a tizedesek felügyelték. A tizedesek feletti ellenőrzési jogot a fertálymesterek gyakorolták.⁴⁸⁵

De az előbbi állítások megerősítésére számos egyéb példát is lehet szolgáltatni. Szombathelyen a mező őrzésére a hadnagy rendelete szerint kötelesek voltak a városlakók menni, éjjeli őrzésre. Aki nem ment, meg lehetett büntetni. Számunkra már megmosolyogandó az a rendelkezés, hogy a hadnagy az embereivel együtt ezt a büntetésépénzt elihatták. Ez komoly motivációt jelenthetett.⁴⁸⁶ 1627-ben pedig előírták, hogy a hadnagyok tartoztak a városi közrendet fenntartani. A kihágáson kapottakat saját házuknál őrizhették, és annak a költségét átalányban behajthatták. Ha éjszaka fogtak bűnözőt, a házukban tartották vizsgálati fogságban, majd reggel kötelesek voltak a városbíró elé vinni. Szombathelyen a hadnagyok a tizedesek előljárói.⁴⁸⁷ 1636-ban idegen- és erkölcsrendészeti szabályok születtek Szombathelyen. Idegen zsellér a városban huzamosabb ideig csak az alábbi feltételekkel tartózkodhatott. A zsellér három napig bejelentés nélkül lehetett a városban. Három napot követően az a gazda, aki befogadta a házába, köteles volt ennek tényét és a befogadott személyét bejelenteni a bírónál. A befogadó 40 forint erejéig kezességet vállalt vendégéért. Aki a bejelentést elmulasztotta, bírságot fizetett. Erkölcsrendészeti szabály is meghúzódik a rendelkezések mögött: a szolga ura tartozott arra vigyázni, hogy a szolgája ne legyen ünneptörő. Sok volt a gond a fiatal legényekkel is, mert sokáig tartózkodtak a kocsmában, éjszaka pedig lámpás nélkül „bujdokoltak” a városban. A hadnagyok kötelessége az ilyen kicsapongásokat megakadályozni és büntetni.⁴⁸⁸ Bár látjuk, hogy a városi státútumok körültekintően foglalkoztak a kérdéssel, mégis sokan elmaradoztak az éjjeli szolgálattól. Aki

⁴⁸⁴ CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest, 1962

⁴⁸⁵ CSHM V/2. 207-218. Kőszeg, 1649. június 27. (Kőszeg városi levéltár: articuli seu statuta liberae ac regiae civitatis Kőszeg seu Güns c. könyv Articuli super constitutionibus iudicis et senatus atque adeo totius communitatis liberae ac regiae civitatis Kőszögh conclusi, in medioque ipsorum observari soliti atque in curia solenniter publicati felirat alatt. Ezt a státútumot a város az 1771. május 10-én tartott közgyűlés határozata alapján felküldte a helytartótanácsnak).

⁴⁸⁶ CSHM V/2. 160-161. Szombathely, 1623. június 1. (v.lt. prot. 1623-1626. pag. 14.)

⁴⁸⁷ CSHM V/2. 168. Szombathely, 1627. május 3. (v. lt. prot. ex 1626-1631. pag. 41-25.)

⁴⁸⁸ CSHM V/2. 184-185. Szombathely, 1636. április 27. (v. lt. prot. 1636-1640. pag. 6-7.)

ezt követően nem engedelmeskedett a hadnagyok hívó szavára, dupla büntetéspénzt fizetett, amely továbbra is a hadnagyokat illette meg.⁴⁸⁹

Szatmárban 1672-ben előírták, hogy az egyes tizedekben lakó polgárok a dékán (itt: tizedes) által meghatározott időben az utcagyűlésen köteles megjelenni, büntetés terhe alatt. Ezzel lehetett fenntartani a rendet, hogy a környező utcák lakossága jelenthesse a szokatlan dolgokat és a házaknál lévő esetleges rendetlenséget felszámolják, a gyanús elemeket kiszűrjék.⁴⁹⁰

Debrecenben minden tized, városrész kellett, hogy állítson három fegyveres járőrt, akik éjjel-nappal váltották egymást. Fizetést kaptak, amelynek felét az utca, felét a város fizette a befolyó adóból. A város árkait is meg kellett csináltatni. A polgárok viszont csak olyan személyeket fogadhatnak be a házukba, akiért feleltek is.⁴⁹¹

Nagybányán, 1670. március 31-én nyomatékosították a városi védelem fontosságát. Ha ellenség közelgett, puskalövéssel kellett az öröknek jelezniük, hogy a határban dolgozókat ezáltal figyelmeztessék. A védelmet a lakosok nem vehették túl komolyan, mert a szabályrendeletbe azt is külön belefoglalták, hogy a városi tanácsosok és a választó polgárok is – ha rájuk került a sor – részt vettek a feladat ellátásában.⁴⁹²

Hasonló a szombathelyi szabályozás is. A környéken tolvajok bukkantak fel. Ezért a város pénzért négy puskás embert fogadott fel. Ők a környező erdőket járták, gyanús alakokat keresve. Ha nem bírtak az elkövetőkkel, a levegőbe lőttek, és akkor a város lakossága köteles volt utánuk menni, segíteni nekik. Ha a városba befutott valamelyik a hírrel, akkor félre kellett verni a kis harangot, és a lakosság köteles volt fegyvert ragadva az elkövetők üldözésére sietni. Amelyik városlakos ezt elmulasztotta, megbüntethető volt.⁴⁹³

Szombathelyen este 9 órakor be kellett zárni a kocsmát. Utána, ha valaki később ért csak haza és szüksége volt borra, lámpással elmehetett a kocsmához. Aki lámpás nélkül közlekedett, a hadnagyok a városi őrzőkkel megfoghatták, és a toronyba zárhatták, a kiszabott büntetés pedig a hadnagyokat illette.⁴⁹⁴

Győrről is hasonló volt a szabályozás. Az utcán este tíz után lámpás nélkül senki sem kóborolhatott. A kocsmákat és kávéházakat tíz órakor be kellett zárni. Magánházaknál sem lehettek idegenek, azokat pénzért étellel és itallal kiszolgálni nem volt szabad. Este 10 óra után ezeket az embereket a magánházaktól is el kellett küldeni. Akit elkaptak, azt reggelig

⁴⁸⁹ CSHM V/2. 197. Szombathely, 1643. november 8. (v. lt. prot. 1636-1640. pag. 339.)

⁴⁹⁰ CSHM III. 682. Szatmár, 1672. március 16. (v.lt. prot. magistrat. 1705-1712. lapszám nélkül)

⁴⁹¹ CSHM III. 684. Debrecen, 1674. (v.lt. 1671-1675. 797. lap)

⁴⁹² CSHM III. 679-670. Nagybánya, 1670.

⁴⁹³ CSHM V/2. 267-268. Szhely, 1667. május 8. (v. lt. prot. 1664-1668. pag. 337.)

⁴⁹⁴ CSHM V/2. 129-131. Szombathely, 1611. november 28. (v.lt. prot. 1610-1612. pag. 317-320.)

árestomba zárták, majd reggel ki kellett fizetnie a pénzbírságot vagy ki kellett állnia a botütéseket.⁴⁹⁵

Komáromban is tenni kellett a közbiztonsáért: deákok, mesterlegények sokszor az éjszaka lármázva és felfegyverkezve jártak a városban, néha összeszólalkoztak, és majdnem haláleset is volt már. Ezért a város megparancsolta, hogy se nappal, se éjjel az említett személyek szablyával, pallossal, csákánnyal ne járjanak, éjszaka pedig mindenkinek kötelező az esti harangozást követően magával lámpást vinnie.⁴⁹⁶

Kőszegen viszont az emberek úgy játszották ki az éjszakai kóborlási és mulatozási tilalmat, hogy arra hivatkoztak, hogy nem hallották az esti harangszót. Ezért a városi tanács megparancsolta a harangozónak, hogy esténként hosszabb ideig harangozzon.⁴⁹⁷ De Kőszegen újabb szabályok is születtek, mert a városban igen sok lopás volt. Ezért a város elrendelte: éjszakára idegent senki se fogadjon be, hacsak előtte a város kapitányának be nem jelentette. Éjszaka csak lámpással lehetett járni az utcán, aki lámpás nélkül járt, el kellett fogni. Előírták, hogy az őrség éjszaka járőrözzön a házak között.⁴⁹⁸

Ha nem is az elemi károkkal szemben, de a külső veszély, a hivatlan vendégek távoltartását szolgálta a város árkainak és kapuzatának állapota. A város közbiztonságára vigyázó személyekről az előbb már szoltunk. Kecskemétnek igazi városfala sohasem volt, hiszen ez kezdetektől fogva királyi privilégium, csak nemes személyeket illetett meg, így városok esetében kizárólagosan a szabad királyi városokat. A város ennek ellenére nem volt védtelen. A város körül karókkal megerősített sánc volt, rajta kapuk és hidak. Összesen nyolc kapuval rendelkezett a város, ebből öt nagyobb, három kisebb volt. A kapuk mellett kis házacskákban őrök álltak, akik reggel kinyitották, este becsukták a kapukat. Háborús időkben a városlakókból álló állandó fegyveres őrség váltotta egymást.⁴⁹⁹ 1776. október 15-én a tanács szolt a város árkanak védelméről: azok, akik a városárok tuskéit pusztítják, 1 forint büntetést kell, hogy fizesse.⁵⁰⁰ 1778. augusztus 21-én pedig arról rendelkezett a tanács, hogy a város árkainak megvédése érdekében annak a gazdának a feladata az árok karbantartása, akinek a telke azzal határos.⁵⁰¹ Érdekes ennek a rendelkezésnek egy későbbi, 1849-es változatát megfigyelni: itt továbbra is annak kellett tisztítania az árkot, akinek a házával határos, de itt már nem szerepelt a jogszabály szövegében a védelmi szempont; ez a XIX. század második

⁴⁹⁵ CSHM V/2. 501-502. Győr, 1747. október 31. (v. lt. prot. nro 35. 1745-1748. 720. jkvi sz. alatt pag. 543-545.)

⁴⁹⁶ CSHM V/2. 395-396. Komárom, 1714. május 24. (v. lt. prot. 1699-1743. L.X. pag. 135-136.)

⁴⁹⁷ CSHM V/2. 519. Kőszeg, 1753. október 19. (v. lt. prot. 1753-1754. pag. 319-320.)

⁴⁹⁸ CSHM V/2. 526. Kőszeg, 1757. november 29. (v. lt. prot. 1757. pag. 391.)

⁴⁹⁹ HORNYIK i.m. 19-20.

⁵⁰⁰ BKML IV. 1504. a/2. Szilády Károly által készített jegyzőkönyvi másolat II. LXV.

⁵⁰¹ Uo.

felére elvesztette jelentőségét.⁵⁰² Szombathelyen is a város árkanak tisztítására adott egy statútum utasítást, büntetés terhe alatt.⁵⁰³

Vácott a városban három kapu volt, közöttük sáncárok. Ezt volt köteles a város fenntartani és őriztetni. Ehhez a püspöki uradalom negyedrészt, a káptalan nyolcadrészt járult hozzá. Ha az árkot az uradalomnak kellett kiásnia, az arra kötelezett hanyag személyt kétszeres megtérítésre kötelezték.⁵⁰⁴

A rendszert kiterjedt tehát a város falaira és kapuira. A felvidéki városokban a kapitány vagy két tanácsnok (die Schlüsselherrn) személyes felügyelete alatt napnyugtakor becsukták a kapukat. A kapuzárás idejét harangszóval, vagy dobszóval hirdették ki, s az elkésztett polgárokat nem a főkapukon, hanem rendszeren valamelyik mellékkapun bocsátották be. A kapitány vagy az őrmester minden őrváltásnál jelen volt. A város által rendszeren fizetett kapuőrök minden rendű és rangú idegent pontosan kikérdeztek kiléte és utazásának célja felől, a gyanúsakat bejelentették a bírónak, koldusokat, csavargókat nem eresztettek be. Vásárok alkalmával minden céh egy-két mestert rendelt ki a kapuőrök és a városi drabantok támogatására, s a céhszabályok egyenesen e célból rendelték, hogy minden mesterré avatandó szerezzen magának kellő fegyverzetet. A fizetett darabontok mellett a polgárok is nagy gonddal ügyeltek a közrend fenntartására. A tizedesek vagy fertálmesterek, utcakapitányok számon tartották a városnegyedek polgárságát, meghatározott időközökben megvizsgálták minden polgárnak fegyverzetét, a rendetleneket megbüntették. Éjjel a fogadott őrsegen kívül a polgári őrség is végzett őrzáratokat.⁵⁰⁵ Köszezen a városbíró köteles volt részt venni este a városkapu becsukásakor, hogy minden rendben menjen.⁵⁰⁶

Szombathelyen a város feletti felügyeletért elsősorban a hadnagyok feleltek, majd a tizedesek, végül a hozzájuk beosztott lakosok. Ha valaki vétett a vigyázásban – gondoljuk el, ez a vasvári béke esztendeje – meg kellett büntetni. Az előbbi sorrendben a büntetés mértéke: háromszoros (hadnagy), kétszeres (tizedes), egyszeres (városlakó). Már több jogforrásban is előfordult, hogy a városlakók nem vették komolyan a védelmet, mert sokszor nem erős felnőtt embert küldtek az őrhelyre, hanem gyermeket.⁵⁰⁷

Esztergomban is ügyeltek arra, nehogy az éj leple alatt idegen elemek rossz szándékkal a városba jöjjenek. Ezért este 9 órakor be kellett zárni a városkapukat, s erről hét tanácsosnak

⁵⁰² BKML IV. 1504. h/2. 525-526. p.

⁵⁰³ CSHM V/2. 262. Szombathely, 1664. május 22. (v. lt. prot. 1664-1668. pag. 12.)

⁵⁰⁴ KARCSÚ Antal Arzén: *Vác város története (8 kötetben)*, Vác 1880-1887. 81.

⁵⁰⁵ CSIZMADIA: *Magyar városi jog* 75.

⁵⁰⁶ CSHM V/2. 253. Köszege, 1661. április 26. (v. lt. prot. 1659-1663. folio 270.)

⁵⁰⁷ CSHM V/2. 260. Szombathely, 1664. március 16. (v. lt. prot. 1661-1664. pag. 348.)

meg kellett győződnie.⁵⁰⁸ Kecskeméten 1800-ban aki idegen személyt a házába a magisztrátus tudta nélkül befogadott, 20 pálcza vagy 6 forint büntetést fizetett.⁵⁰⁹

Köszegen a városkapuk őrzése a darabontok dolga. A darabontok a hadnagy fennhatósága alatt álltak. Itt viszont a darabontokat pénzen tartotta a város, ennek ellenére hiány volt belőlük. Ezért a város felhatalmazta a hadnagyot, hogy a hiányzó állásokat töltsen fel, fogadjon fel embereket. A város felügyelt a várfalakra is. Ahol rossz állapotban volt, a vizesárokból le kellett eresztetni a vizet, és ki kellett javítani fal hibáit, ahol le akart a fal dőlni, meg kellett lábakkal erősíteni.⁵¹⁰ Ennek ellenére később azt olvashatjuk, hogy a kapuvédelemre a városi polgárnak is kellett mennie, büntetés terhe alatt. Úgy látszik, mégsem volt elég fizetett darabont, szükséges volt a városi polgárok közreműködése is.⁵¹¹

A közrend másik területe, amikor nem a külső veszélytől, hanem a belső rendzavaróktól kellett megóvni a városlakókat. 1774-ben Kecskemét város tanácsa rendelkezett a város éjszakai nyugalma érdekében. A verekedések és sokféle erkölcstelenségek elkerülése végett a hadnagyok, polgárok, darabontok (drabantok) kötelessége volt végig járni a vendégfogadókat, csárdákat, csapszékeket este 10 óra után, és akit ott találtak, azt a személyt árestomba kellett vetni, s 12 pálcza ütést kellett rá mérni. Akivel ez második alkalommal is előfordult, még nagyobb büntetést kellett, hogy elszenvedjen.⁵¹² Ezt a rendeletet 1795. november 26-án kiegészítették: minden tizedbe (városrészbe) 6-6 őröt állított a város, akik az éjszaka részt vettek az őrködésben egy tizedes vagy éjjeli őr felügyelete alatt.⁵¹³

Székesfehérvár magisztrátusa a XVIII. század elején kezdte meg a közrend szabályozását. 1703-ban elrendelte, hogy nyáron este 9, télen 8 óra után, amikor a Szent István templomban harangoztak, mindenki zárja be a házát, pincéjét, és térjen nyugovóra. A városi pandúrok és kerülők már fél órával előbb figyelmeztették a bormérésben az embereket, hogy térjenek haza. Akit ennek ellenére ott találtak, elzárták. Az 1770-es években az időpont némileg, egy órával kitolódott. De pl. nyáron este 10 óra után az éjjeli őrök az utcán találtak kiméretlenül árestomba vetették. Ennek ellenére 1778-ban a tanácsnak azt kellett megállapítania, hogy sokan csavarognak éjjel az utcákon. Ezért az őrök semmire se legyenek

⁵⁰⁸ CSHM IV/2. 717. Esztergom, 1738. augusztus 23. (prot. ex 1736-1739. pag. 198.)

⁵⁰⁹ CSHM IV/2. 836. Kecskemét, 1800.

⁵¹⁰ CSHM V/2. 205-206. Kőszeg, 1649. május 4. (v. lt. prot. 1649-1650. lapszám nélkül):

⁵¹¹ CSHM V/2. 207-218. Kőszeg, 1649. június 27. (Kőszeg városi levéltár: articuli seu statuta liberae ac regiae civitatis Kőszeg seu Güns c. könyv Articuli super constitutionibus iudicis et senatus atque adeo totius communitatis liberae ac regiae civitatis Kőszögh conclusi, in medioque ipsorum observari soliti atque in curia solenniter publicati felirat alatt. Ezt a statútumot a város az 1771. május 10-én tartott közgyűlés határozata alapján felküldte a Helytartótanácsához).

⁵¹² BKML IV. 1504. h/2. Az 1774. évi tanácsülési jegyzőkönyv 419. oldalán lévő bejegyzés másolata, 25. oldal.

⁵¹³ BKML IV. b/76. 790. p. Balla János kivonata az 1794-96. évi tanácsülési jegyzőkönyv 171-186. lapjáról.

tekintettel, mindenkit zárjanak be, majd később megbüntetik őket.⁵¹⁴ Az 1790-es évektől ismét szigorúbban vették és büntették az éjjeli kóborlást. 1811-től 24 Ft igen magas büntetést vont maga után. Ha a kóborló dohányzott is, a tűzvédelem miatt külön 6 Ft-tal büntették.⁵¹⁵

1820-ban a tanács megtiltotta, hogy a gulyások és csikósok a bojtárjaiknak nyerges lovat adjanak, mert ezzel lehetővé tették azok éjjeli kószálását. A szószólo nézte meg a nyerges lovakat; ezek forgalmát engedélyhez kötötték, nyilvántartást vezettek.⁵¹⁶ 1822-ben a magisztrátus észrevette, hogy a részegeskedés éjjel is kezd divatba jönni. A kapitányi hivatal ezért mindenkit, akit vásárkor este 8 óra után a bormérő sátorban talált, valamint az éjjeli korhelyeket fogházba záratta.⁵¹⁷ Nem nagyon szerette a városi tanács a kutyákat. 1820-ban úgy intézkedett, hogy az utcán az embereket megtámadó kutyákat – különösen a mézsárosokét, amelyek a vágóhidakon és környékén (még a Belvárosban is) a járást bizonytalanná tették – a kapitány lövesse agyon.⁵¹⁸

Gyulafehérvárott, 1764-ben írásba is foglalták azt a szomorú kijelentést, hogy a városban romlott a közbiztonság. Ezért a város előírta, hogy az esti harangozást követően hat strázsát kell adnia a lakosságnak. Gyermek nem lehet, csak felnőtt ember, ha pedig valakinek nincsen cselédje, akkor maga a gazda köteles menni. A város kinevezett négy strázsamestert is, akik kötelesek a rendre és a hiánytalan strázsaillesítésre ügyelni. Ha valaki ezt a kötelességet megszegte, komoly büntetést fizetett. Este pedig minden városlakónak kötelessége lámpással közlekednie, hogy a tilosban járóktól és a rosszban sántikálókól meg lehessen különböztetni őket.⁵¹⁹

Úde színfolt jogtörténeti kalandozásunkban az a nagybányai rendtartás, amely az akkor igen divatos és ezért elharapódzó vadállatokkal tartásával kapcsolatos. A városlakók medvét, farkast, rókát nem tarthattak, ellenkező esetben megbüntették őket.⁵²⁰

Debrecen város az erdőit is védte. A pásztorok nem vághattak ki fejszével fát, hanem csak a száraz ágakat törhették le kézzel a tűzhöz, hogy melegedjenek. A város a Nagyerdőbe facsemetéket is ültetett, ezért a disznók ottani legeltetését a faállomány védelmében szigorúan megtiltották.⁵²¹

⁵¹⁴ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1703. jún. 8.; 1775. nov. 17.; 1778. jún. 1.

⁵¹⁵ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1796. máj. 17. No 710.; 1801. júl. 13. No 929.; 1807. okt. 19. No 1221.; 1811. máj. 17. No 787.

⁵¹⁶ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1820. nov. 4. No 1792.

⁵¹⁷ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1822. okt. 11. No 1558.

⁵¹⁸ KÁLLAY István: *A városi önkormányzat hatásköre* 55.

⁵¹⁹ CSHM I. 471-472. Gyulafehérvár, 1764.

⁵²⁰ CSHM III. 597. Nagybánya, 1631. november 8. (v.lt. prot. 1560-1635. p. 349.)

⁵²¹ CSHM III. 616. Debrecen, 1642. (v.jk. 1638-42. jkv. 954. lap)

Idegenrendészet

Ma már teljesen természetes, hogy szabadon utazhatunk a nagyvilágban. Egészen a XX. századig, főleg a közlekedés gépiesítését megelőzően nem volt szokásban, hogy az emberek nagyobb távolságot megtegyenek. Ha mégis erre kényszerültek, az általában egy ritka és kivételes alkalom volt, amely esetekben az anyahatóságtól külön útlevel kiállítását kérték, hogy az idegen hatóságokkal való találkozás alkalmával honosságukat és társadalmi állásukat igazolni tudják. A kérdés így a városi újkor első pillanatától témája volt a városigazgatásnak. Székesfehérvár 1694-ben statútumban mondta ki, hogy csak akkor fogad el a tanács passzust, ha hites jegyző vagy a helyettese állította ki. Ha valaki a várost el akarta hagyni, a bírótól kellett útlevelet kérnie.⁵²² Az 1790-es évektől, ha valakit passzus nélkül találtak, kivizsgálásra a városházára kísérték. Ennek ellenére sokan jöttek a városba passzus nélkül. 1801-ben a fertálmesterek hirdették ki, hogy a passzus nélkül kóborlókat senki se fogadja be a házába.⁵²³ A XIX. század közepétől viszont a rövidebb utak már bele tartoztak a mindennapok gyakorlatába. Így a korábbi szigor már jelentékeny terhet jelentett. 1831-ben a tanács megállapította, hogy a lakosságot anyagilag igen terhelte, hogy gyakrabban kell útlevelet váltani és váltságot fizetni. Ezért úgy döntöttek, hogy ha valaki csak a város szomszédságába megy, ingyen igényelheti az útlevelet.⁵²⁴ Külön kell beszélnünk a kereskedők utazásaihoz szükséges útlevelek kiadásáról, mert erre a városi önkormányzat is különös gondot fordított. A város által kiállított kereskedői passzus ugyanis vámmentességet jelentett és más előnyökkel is járt. Éppen ezért 24 Ft-tal büntették azt, aki a saját passzusával idegenek kereskedését segítette elő, mert ez csalás és a város kárára volt.⁵²⁵

A városi önkormányzat fontos ügyköre volt az idegenek ellenőrzése, nyilván-, esetleg távoltartása. Kolozsvár 1595-ben már városi könyvet vezetett az idegenekről. Hasonló volt az eljárás Marosvásárhely is, ahol 1604-től kellett az idegeneket a város könyvébe beírni. Kőszeg 1696. évi statútuma a gazdát tette felelőssé a háznál lézengő vagy rossz életű személyekért. Figyelmet fordított Besztercebánya is a városba jövő idegenekre.⁵²⁶

Máramaroszigeten is vezettek be idegenrendészeti szabályozást. Minden tíz ház fölő rendelkeztek egy tizedest, akinek be kellett jelenteni, hogy ha idegen ember szállást vett valakinél. Ha a bejövő idegennel gond volt, bűncselekmény elkövetésének ténye vagy

⁵²² FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1694. febr. 19.; Corp. stat.V/2. 324, 363. Székesfehérvár 1694, 1704.

⁵²³ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1795. aug. 28. No 1024.; 1801. ápr. 12. No 480.

⁵²⁴ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1831. júl. 11. No 1329.

⁵²⁵ KALLAY: *A városi önkormányzat hatásköre* 56.

⁵²⁶ CSHM I. 29. Marosvásárhely 1604.; 241. Kolozsvár 1595.; IV/2. 595, 669. Besztercebánya 1700, 1725.; 836, 839. Kecskemét 1800.; V/2. 338. Kőszeg 1696.

veszélye állt fenn, akkor azt a tizedes, akit szolgálatba lépésekor feleskettek, köteles volt jelenteni a bírónak. A vizsgált évben 21 tizedest neveztek ki. Ez enged következtetni a város nagyságára is.⁵²⁷

Nagybányán is tárgyaltak idegenrendészeti kérdésben: akik kint laktak a présházakban, azoknak onnan el kell takarodniuk. Ezzel igyekeznek megakadályozni, hogy a város közigazgatási határán belül, de közterületen ellenőrizetlen személyek tartózkodjanak.⁵²⁸

Székesfehérvár tanácsa 1710-ben figyelt fel először a házakban tartózkodó csöcselékre. Ezért házról házra járva összeírták, majd kiutasították az idegeneket. Az őket bujtató gazdákat 3 Ft-ra büntették. 1728-ban statútum mondta ki, hogy nem tűrnek cigányokat a városban.⁵²⁹ 1732-ben a Helytartótanáctól több rendelet is érkezett a csavargókról és veszélyes emberekről, akiket a városnak figyelemmel kellett kísérnie, illetve születési helyükre juttatni őket. Külön felhívták a figyelmet a szökött jobbágyokra és szolgákra, akiket össze kellett szedni. Az idegenek iránt a katonai parancsnok is érdeklődött: a vendégfogadósoktól és kocsmárosoktól (pl. 1732 decemberében) naponta írásban követelte a náluk éjszakázó idegenek névsorát.⁵³⁰ 1735-ben a tanács határozatot hozott, hogy a nyugtalan időkre való tekintettel senki se adjon szállást idegennek. Ezeket városi vendégfogadóba kellett küldeni. Ugyanebben az évben egy lakos házát a tanács felszámoltatta, mert csavargó tartózkodott benne. Az 1739. évi határozat szerint a városi joghatóság alatt nem tűrtek meg cigányokat. 1743-ban a tanács kitiltás terhe mellett mondta ki, hogy senki gyanús vendéget ne fogadjon be. Ezt csak megerősítette a Helytartótanács 1746. januári, hasonló értelmű leirata. Novemberben a tilalom megszegéséért a város már 12 Ft büntetést szedett.⁵³¹

1758-ban a Helytartótanács arról rendelkezett, hogy a munkakerülőket és csavargókat katonának kell adni. 1760-ban a városban sok feslett életű személy volt, akik miatt Isten a várost bünteti, ezért azok a gazdák, akiknél ilyeneket találtak, 6 Ft büntetést fizettek. A feslett személyeket pedig kicsapták a városból. 1761-ben a felsőbb hatóság újból az idegen, gyanús személyekre hívta fel a figyelmet. 1764-ben sok lopás híre érkezett a szomszéd városokból. Ezért a tanács becítálta a baktekrokat és a fertálmestereket és meghagyta nekik, hogy házról házra járva hirdessék ki, hogy senki idegent ne fogadjon be.⁵³² 1774 júliusában a tanács elrendelte, hogy a fogadósok naponta jelentsék a náluk megszállt vendégek nevét. Ezt

⁵²⁷ CSHM III. 573-575. Máramarosziget. 1596.

⁵²⁸ CSHM III. 658. Nagybánya, 1663. július 23. (v.lt. prot. 1658-1671. 216. lap)

⁵²⁹ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1710. máj. 26.; 1728. aug. 17.

⁵³⁰ FML Szfv. v.lt. Acta pol. et jur. 1732. ápr. 16. No 27.; máj. 23. No 38.; Szfv. v.lt. prot. sess. 1732. ápr. 22.; dec. 19.

⁵³¹ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1735. máj. 10.; aug. 26.; Corr. buch. 1739. jún. 19.; Szfv. v.lt. prot. sess. 1743. márc. 8.; 1746. jan. 18. és nov. 17.

⁵³² FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1764. szept. 25.

azonban a fogadósok nem sokáig tartották meg. 1785-ben a csavargókat és gyanús személyeket a kapitány és négy tanácsos vizsgálta felül.⁵³³ 1794-ben a Helytartótanács rendelete a magisztrátus 32 botot helyezett kilátásba azok ellen a hospesek és zsellérek ellen, akik a bíró tudta nélkül idegeneket befogadtak. A szomszédoknak és azok szomszédjainak figyelniük és jelenteniük kellett. A jelentésekről a fertálmesterek hetente számoltak be a tanácsnak.⁵³⁴

Pesten a városi rendőrség nyilvántartást vezetett a Pestre ideiglenes tartózkodásra érkező, illetve átutazó idegenekről. Adatok: neve, foglalkozása, korábbi tartózkodási helye, van-e útlevele, hol szállt meg.⁵³⁵

Szegeden, ha valaki a házába idegen embernek adott szállást, akár hosszabb vagy rövidebb időre, a városházán be kellett jelentenie. Minden városlakónak kötelessége jelenteni, ha valaki engedély nélkül fogadott be valakit és erről tudomása van. Aki az előbbi szabályokat megszegte, pénzbüntetést szenvedett.⁵³⁶ Ugyanígy történt Hódmezővásárhelyen is: aki idegen embert befogadott a házába, pénzbüntetést fizetett.⁵³⁷ Később újabb szabályokat is hoztak: tekintettel arra, hogy a városban nagyon sok az idegen, amely a közbiztonságot veszélyezteti, ezért a tanács tizedenként kijelöl embereket, hogy a házakat vizsgálják át, az ott tartózkodókat írják össze. Aki a városban akar maradni, fel kell magát vetetnie a listára. Aki elrejtőzik, és így a listára nem kerül, azt fellelését követően azonnal kiutasítják a városból. Aki ilyen személyt rejtget, továbbra is pénzbüntetést fizet.⁵³⁸ 1798-ban a városi tanács felvett 2 vachtert, hogy a külső újtoronyban a közrendre vigyázzanak.⁵³⁹

Kőszegen, ha valaki idegent fogadott be a házába, a bírónak be kellett jelentenie a harmadik napon. Ha ezt elmulasztotta, bírságot fizetett.⁵⁴⁰ Vácott a bíró tudta nélkül idegennek nem volt szabad szállást adni. Ha gyanús, rossz életű ember jön a városba, akkor a tizedesek fogják el őket, virgácsolják (sic!) meg őket, és üzzék ki a városból.⁵⁴¹

⁵³³ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1774. júl. 11.; 1785. febr. 19.

⁵³⁴ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1794. júl. 21. No. 914.

⁵³⁵ NAGY István – NAGY Lajos – WELLMANN Imre: *Budapesti I. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959. 291.

⁵³⁶ CSHM III. 737-738. Szeged, 1729. január 3. (v.lt. 1724-1730. jkv. 502. lap)

⁵³⁷ CSHM III. 756. Hódmezővásárhely, 1741. február 16. (v. lt. Liber protocularis ab anno 1731-1772. pag. 13.)

⁵³⁸ CSHM III. 765-767. Hódmezővásárhely, 1744. június 19. (v. lt. Liber protocularis ab anno 1731-1772 pag. 58-60.)

⁵³⁹ CSHM III. 797. Hódmezővásárhely, 1798. március 2. (v.lt. 1794-1802-ik évi 7-ik jegyzőkönyv 274. lap):

⁵⁴⁰ CSHM V/2. 207-218. Kőszeg, 1649. június 27. (Kőszeg városi levéltár: articuli seu statuta liberae ac regiae civitatis Kőszeg seu Güns c. könyv Articuli super constitutionibus iudicis et senatus atque adeo totius communis liberae ac regiae civitatis Kőszegh conclusi, in medioque ipsorum observari soliti atque in curia solenniter publicati felirat alatt. Ezt a statútumot a város az 1771. május 10-én tartott közgyűlés határozata alapján felküldte a Helytartótanácsához).

⁵⁴¹ KARCSÚ Antal Arzén: *Vác város története (8 kötetben)*, Vác 1880-1887. 78. 81.

Kecskemét városa is vonzotta a jövevényeket, tekintve akár vallási toleranciájára, akár gazdasági fejlettségére. Vázolt korszakunkban Kecskemét az ország negyedik legnagyobb városa,⁵⁴² a török uralmat is viszonylagos biztonságban vészelte át. Az idegenek között törökökkel nem találkozunk, mert ők sohasem telepedtek meg a városban, csupán az adót szedték be, a földesúri jogosítványokat is a magyar urak gyakorolták, bár hivatalosan a terület a budai vilajethez tartozott. Kecskemét a török szultáni kincstár részére volt fenntartva, annak adózott. Leszámítva a török tisztségviselők jóindulatának megnyerését célzó korrumpálásokat, a város a török időben viszonylagosan kedvező helyzetben volt, és a korszakban a „három város” nevű fejlett gazdasági régió egyik városa volt Cegléd és Nagykőrös mellett.⁵⁴³ Ahhoz, hogy a város polgárainak viszonylagos jólétét hosszú távon biztosítani lehessen, a jövevények számát erősen kellett korlátozni. A török korban a szpáhi földbirtokok elviselhetetlen terhei elől menekülnek a jobbágyok a „három városba”, majd a Habsburg adópolitika is kedvezőtlenül hatott a falusiakra, ezért a városi élettől várták helyzetük javulását.⁵⁴⁴ 1766. április 29-én a városi tanács utasította a tizedeseket, hogy minden héten egyszer az ellenőrzésük alá tartozó városrészben kötelesek a házakat végigvizsgálni, nincsen-e ott idegen vagy gyanús személy. Minden vasárnap – büntetés terhe mellett – a tizedesek kötelesek referálni a főbírónak.⁵⁴⁵ 1785. szeptember 18-án a tanács szomorúan állapította meg, hogy az idegenek száma elszaporodott, velük együtt a bűncselekmények száma is. Sok közöttük a munkanélküli, de akik dolgoznak, azok is sokan feslett erkölcsük és életük miatt hamar a pénzük torkára hágnak. A tanács ezért az alábbi rendeletet hozta: aki idegent befogad és gazdagabb, hat forint pénzbüntetést, aki szegényebb, tizenkét pálca büntetést szenvedhet el. 1790-ben már a mesterlegények letelepedését korlátozta a tanács: a letelepedéshez és a házasságkötéshez is engedély szükséges.⁵⁴⁶ 1798. december 28-án a tanács részletesebben is kifejtette álláspontját: „tapasztaltatott, hogy sok jövevény egy-két évi ittartózkodás után házasságkötés által itteni lakásukat mintegy megerősíteni akarják, elhatároztatott, hogy azok mellett büntetés terhe mellett násznagyságot senki elvállalni ne bátorkodjék.”⁵⁴⁷

⁵⁴² IVÁNYOSI-SZABÓ i.m. 112.

⁵⁴³ Hornyik i.m. 30-31.

⁵⁴⁴ IVÁNYOSI-SZABÓ i.m. 8.

⁵⁴⁵ BKML IV. 1504. b/76. 787-788. oldalak. Balla János kivonata az 1761-1767. évi tanácsülési jegyzőkönyv 301. lapjáról

⁵⁴⁶ BKML IV. 1504. h/2. Az 1790. évi tanácsülési jegyzőkönyv 89. oldalán lévő 140. tételeszámmal alatti bejegyzés másolata. 40. oldal

⁵⁴⁷ BKML IV. 1504. b/76. 897. oldal. Balla János kivonata az 1798-1800. évi tanácsülési jegyzőkönyv 72. lapjáról.

A rászorulóknak felesleges növekedésének elkerülése érdekében 1809. január 16-án a városatyák meghatározták a letelepedéshez szükséges összeget. Összesen 24 forintot kellett fizetni, amely nem öncélú befizetés, hanem jótékony célokra fordítódott: az összeget elharmadolták, s részesült belőle a tűzi kassza, az árvák és talált gyermekek táplálására létrejött városi alap, valamint a másodbírói pénztár, amely egyéb közszükségletek fedezésére szolgált.⁵⁴⁸ A letelepedés engedélyezéséhez jogcímmel továbbra is a házasságkötések szolgáltak igen sok esetben. Ezt igyekezett kivédeni az az 1817. évi szabályrendelet, amely előírta, hogy az eskető papok, lelkészek vasárnaponként a házasulandók jegyzékét adják át a strázsamesternek, aki azt a főbíróknak továbbítja. Aki viszont idegen férfi mellett násznagyságot vállal, megbüntetik. A szabályozás most büntetési tételt nem említett.⁵⁴⁹

1827. május 14-én az ingatlanszerzés kérdése került a szenátor urak asztalára. Idegen nem szerezhetett ingatlant Kecskeméten. A jogosultságot, hogy az illető helyi lakos, igazolni kellett. Az igazolást az adott városrész (tized) szerint illetékes szenátortól kellett beszerezni.⁵⁵⁰ A város 1826-ban – nyomtatékosításképp – kompilálta eddigi idegenrendészeti szabályait, a következők szerint. Az idegenek növelik a nyilvántartásba vett lakosok számát, a koldusokat és a bűnözőket. Sokan jönnek kertésznek a pusztákra, majd beházasodnak valamelyik kecskeméti családba, s itt maradnak. Ezért szükséges az alábbi szabályokat megerősíteni: az idegen befogadásához engedély kell, még ha a tanyára is veszik fel kertésznek. Aki ezt megszegi, tizenkét forint vagy tizenkét pálca büntetést kap. Aki az idegen mellett násznagyként feláll, huszonnégy forintra büntetik. Esküvő előtt a papoknak és lelkészeknek tájékoztatnia kell a tanácsot. Aki fentiek ellenére lányát idegennek adja, ha helybéli lány is – idegen férjével együtt – kis lesz utasítva a városból. A tizedgyűléseken a lakosok nézzenek körül, hogy van-e közöttük bizonytalan sorsú idegen, és azt jelentsék.⁵⁵¹

Ezek a rendelkezések első olvasatra, főleg a XXI. századi embernek kissé kegyetlennek tűnnek. De az ország épp egy nagyon komoly gazdasági recesszió után volt, az elmúlt tíz év alatt sokan mentek tönkre, szegényedtek el. Így talán érthető, a tanács miért óvta saját lakosságát az újabb eltartandó, illetve konkurenciát jelentő jövevényektől. Megállapítható, hogy tendenciaszerűen nem a tehetősebb emberek költöztek be a mezővárosokba, hanem a szegény gazdasági menekültek. A gazdag emberek inkább a szabad királyi városok felé tendáltak, s a polgárjog elnyerése érdekében inkább elhagyták a mezővárosokat, mint gyarapították, tehát a törekvésük épp fordított. Ennek fényében érthető a város reakciója, az

⁵⁴⁸ BKML IV. 1504. h/2. 191. oldal

⁵⁴⁹ BKML IV. 1504. h/2. 255-256. oldalak

⁵⁵⁰ BKML IV. 1504. h/2. 367. oldal

⁵⁵¹ BKML IV. 1504. h/2. 358-362. oldalak

idegenektől való félelme.⁵⁵² A szegényebb szabad királyi városi polgárok viszont szívesen költöztek egy gazdagabb mezővárosba, jobb boldogulásuk érdekében, de ezt már előbb részletesen tárgyaltuk, ráadásul ők törpe kisebbséget jelentettek a bevándorlók áradatában.

Érdekes az a kassai eset is, miszerint egy idegennek földje volt a város határában. Ezért a város úgy határozott, hogy őt ki kell becsülni a földből, és helyette városi polgárnak kell a területet adni. Kevés a föld, ezért a városnak a saját polgárainak a jólétét kell szolgálnia.⁵⁵³ Miskolcon pedig amely ingatlanok a városra szálltak, a város szabadon eladhatta, de csak városlakó számára, idegennek nem.⁵⁵⁴

Komáromban minden idegen embert be kellett jelenteni a városbírónak, különben egy napot sem tartózkodhatott a városban. Aki ezt megszegte, megbüntették. Büntetést kapott a szállásadó, az idegen, és az is, aki tudott az idegenről, de nem jelentette.⁵⁵⁵ 1709-ben ismételt szabályozták a kérdést. Aki idegen embert fogadott be a házába, azt köteles volt bejelentenie. Aki ezt megszegte, testi büntetést vagy pénzbüntetést elszenvedett. Ennek a rendelkezésnek aktualitást adott a Rákóczi szabadságharc, amely kapcsán sok kuruc vagy hozzátartozója tartózkodott a városban.⁵⁵⁶

Kőszegen 1743-ban szigorítottak a közbiztonsági szabályokon. A városban éjjel és nappal is őrseget kellett állítani. Nappal végig kellett járni az utcákat és a céltalanul lödörgöket igazoltatni kellett. Az éjszakai őrseget a lakosság biztosította, nappalra felvettek két hajdút, fizetéssel. A város megbízottjainak végig kellett járniuk a házakat, és a gyanús egyéneket fel kellett kutatniuk.⁵⁵⁷

⁵⁵² Fügedi Erik: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században, In: *Történelmi Szemle*, 1972. évfolyam 3-4. szám, 335.

⁵⁵³ CSHM II. 178-181. Kassa, 1628. (v.lt. art. Elect. Comm. Stat.)

⁵⁵⁴ CSHM II. 384. Miskolc, 1721. (v.lt. 1569-1724. terjedő jegyzőkönyvben)

⁵⁵⁵ CSHM V/2. 299-300. Komárom, 1682. szeptember 11. (v. lt. 1667-1686. évi jkv. 338-339. l.)

⁵⁵⁶ CSHM V/2. 382-384. Komárom, 1709. június 5. (v. lt. prot. 1699-1743. L.X. pag. 77-79.)

⁵⁵⁷ CSHM V/2. 483. Kőszeg, 1743. március 8. (v. lt. prot. 1743-1744. pag. 89-91.)

Erkölcshandészet

Sokan a városok erkölcsi szabályalkotásában azt érzik, hogy olyan területre tévedt a jogalkotó, amelyben a szabályalkotásnak marginális a szerepe, főleg azért, mert az egyház kívánságának teljesítését sejtik mögötte. Ez viszont csupán félígazság. Egy zárt közösség – mint egy város is – kerülte a botrányokat, mert az az együttélés szabályait, az együvé tartozás érzésének kohéziós erejét csökkentették. Ráadásul ezek a cselekmények nemcsak az erkölcsöket sértették, hanem a további bűnelkövetés melegágya volt, amelyet a mai jogalkotó is elismer. Éppen ezért indokolt és elfogadható, hogy az erkölcsi étellel kapcsolatos bűncselekmények, rendbontások ellen is határozottan fellépett a városi vezetés. Jelen részben viszont nem kívánok kitérni a vallási élet elleni cselekményekre, mert erről a vallásszabadság témakörében értekeztünk részletesebben.

Kolozsvárott már igen korán megtaláljuk az erkölcsrendészet jelét. A városi tanács szabályozta, hogy este 8 óra után szánkózni, kurjantani, szitkozódni tilos, érte büntetés járt: a városban illetősséggel nem rendelkező legényt szegyenketrebe zárták. Ha valaki helyi legény vagy házas ember volt, pénzbürságot fizetett. Akik a vasárnapi prédikáció alatt pálinkától megrészesedve otthon mulatoztak, szintén büntetésben részesültek.⁵⁵⁸ Sok olyan legény és leány is volt a városban, aki nem csinált semmit, a legények a kocsmában mulatták az időt. Ezért a város kidobolta, hogy egy hét alatt mindenkinek munkát kell találnia, különben büntetésben lesz részük, majd a városból ki lesznek zavarva. Gond volt az iskolával is, ezért a város négytagú küldöttséget menesztett a tanítókhöz, hogy a fennálló viszonyokat felmérjék.⁵⁵⁹ 1588-ban a város attól félt, hogy a sok erkölcselenség miatt az Isten haragja fogja sújtani őket. Ezért elrendelték, hogy a kapitányok vezetésével a tizedesek nézzék végig, hogy van-e olyan férfi, aki két nővel él együtt, illetve vannak-e feslett erkölcsű nők. Az idegenek csak a városi tanács tudtával tartózkodhattak a városban. Sokan csak kocsmázással, kártyázással mulatták az időt. Ezért a városi tanács előírta, hogy mindenkinek rendes munkája legyen vagy pedig a dologtalanok hagyják el a várost.⁵⁶⁰

Nagybányán 1667. szeptember 3-án a tanács erkölcsrendészeti státútumot hozott. A városban elszaporodtak az erkölcsileg zuhlott emberek, ezért a városban kalodát állítottak fel.⁵⁶¹

⁵⁵⁸ CSHM I. 204. Kolozsvár (v.lt. 1585-1605. jkv. 2. lap)

⁵⁵⁹ CSHM I. 204-205. Kolozsvár (v.lt. 1585-1605. jkv. 4. lap)

⁵⁶⁰ CSHM I. 231-232. Kolozsvár, 1588. (v.lt. 1585-1605. jkv. 60. lap)

⁵⁶¹ CSHM III. 671. Nagybánya, 1667. (v.lt. prot. 1658-1671. 449-450. lap)

Köszegen a káromkodók és azok fel nem jelentői pénzbüntetésben részesültek. A káromkodók második alkalommal háromszoros pénzbüntetést szenvedtek, majd harmadszorra testi büntetést vagy a városból való kiűzetést.⁵⁶² Székesfehérváron érdekes kontextusban került elő a kérdés. Az öt országos vásár idején a helyi polgárok, azok gyermekei és cselédjei, valamint a helyi szellérek és azok gyermekei éjszaka kóborolni, tobzódni, veszekedni és lopni is szoktak, ezért a tanács előírta, hogy kilenc óra után minden utcán kóborlót elfognak, árestomba vetik, és reggel személyválogatás nélkül 32 pálca büntetésre ítélik.⁵⁶³

Gyulafehérvár is foglalkozott erkölcsi kérdésekkel. A városban nagyon sok, máshonnan beáramló prostituált volt. Ők városi házakban, kocsmákban, mezőkön, szőlőkben paráználkodtak, valamint loptak is, a császári katonák között miattuk pedig verekedés is kitört (szerelemföltés?), amelynek halálozás is lett néha a vége. Még a városbíró is partner volt abban, hogy pénzt fogadjon el azért, hogy az ilyen feslett erkölcsű személyeket ne jelentse a tanácsnak, hanem a városban megtűrje őket. Ezért kénytelen a városi tanács most kíméletlenül fellépni. A státútum vége nincsen meg, elveszett a levéltárból, így a szankcióról nincs tudomásunk.⁵⁶⁴

Az erkölcsök sokszor igen szabadosak Kecskemét városában is, amely a konzervatív lakosságot súlyosan megbotránkoztatta. Ezekkel kapcsolatosan jelentős lépéseket igyekezett tenni a városi tanács. 1767. április 22-én szabályozást nyert az ünnepi mulatozás rendje, az alábbiak szerint: „Minthogy az ifjú legényeknek a felseződült lányokkal kivált ünnepnapokon üzni szokott játékaiból sok gyalázatosságok következnek, tizedesek, utcai kapitányok és polgárok utasítottak, hogy az ilyen összejövetelekre szigorúan vigyázzanak, előforduló eseteket a főbírónak azonnal jelentsék be. A kapukban kártyázni, pipázni és ott hivalkodni szokott gyülevész népet börtönbe hajtsák.”⁵⁶⁵ Az 1772-es protocollum is jelentős szabályokat tartalmazott. A lakodalmak legfeljebb egy naposak lehettek. A muzsika az ebéd idejétől egészen este nyolc óráig szólhatott. A muzsikuskok bére nem haladhatta meg a tisztességes napszámos bérét. „A hujázkodás, utcákon és házaknál gyakorolni szokott illetlenségek eltávtoztassanak.” A mestervizsga utáni lakoma is a fenti mértékben folyhatott, „a mesterlegények vendégségeiből a tánczra egybegyűleni szokott asszonyi és leányi személyek éppen kitiltatnak.” Aki előbbieket megszegte, árestommal kellett büntetni, másodsor

⁵⁶² CSHM V/2. 207-218. Kőszeg, 1649. június 27. (Kőszeg városi levéltár: articuli seu statuta liberae ac regiae civitatis Kőszeg seu Güns c. könyv Articuli super constitutionibus iudicis et senatus atque adeo totius communis liberae ac regiae civitatis Keöszögh conclusi, in medioque ipsorum observari soliti atque in curia solenniter publicati felirat alatt. Ezt a státútumot a város az 1771. május 10-én tartott közgyűlés határozata alapján felküldte e helytartótanáchoz).

⁵⁶³ CSHM V/2. 556. Székesfehérvár, 1773. október 22. (1771-1775. lapszám nélkül)

⁵⁶⁴ CSHM I. 422-423. Gyulafehérvár, 1745. (v.lt. 1728-1787. jkv. lapszám nélkül)

⁵⁶⁵ BKML IV. 1504. b/76. 855. oldal. Balla János kivonata az 1761-1767. évi tanácsi jegyzőkönyv 362. lapjáról

súlyosabb, de a forrás által nem tisztázott fajtájú és mértékű büntetéssel kellett sújtani.⁵⁶⁶ 1783. január 31-én a tanács ismét kénytelen foglalkozni erkölcsi ügyekkel. A város tanács jegyzőkönyvében megállapította, hogy már megint elszabadult az erkölcstelenség, főleg az éretlen ifjak kurjongattak akkor, amikor az ágybavitel elnevezésű népszokás került sorra a lakodalom során. Az erkölcsi lazaság elkerülése érdekében a tanács azt is előírta, hogy lakodalmi ünnepséget harmadnapra átvinni nem lehet.⁵⁶⁷

Részletesebb szabályozás készült az 1794. évben, amely a közerkölccsel össze nem egyeztethető cselekményeket szankcionálta. Aki káromkodott, pálca vagy vasra verés büntetést szenvedte el. A szóbeli vagy írásbeli becsületsértés tizenkét pálca büntetést vont maga után, vagy hat forintot kellett fizetni. Ebben az esetben harmada a sértetté, harmada a tűzoltó, harmadik harmada pedig az árva alapba került. Az ünneptörő vagy két napi árestom, vagy hat pálca vagy egy forint megfizetésével bűnhődött. Aki házánál rossz, fajtalan személyt tartott, és azt be nem jelentette, vagy négy napi árestom vagy nyolc pálca vagy két forint büntetést kapott.⁵⁶⁸ 1800-ban pedig úgy rendelkeztek, hogy a muzsikások és az asszonyok a csapszékekről vasár- és ünnepnap este 10 óráig, hétköznap az esti harangozás után menjenek haza.⁵⁶⁹

A XIX. században Kecskemét város tovább folytatta a harcot az erkölcsi fertők felszámolására. 1817-ben Kecskemét város megtiltotta, hogy a kocsmák mellett bordélyházak jöjjenek létre. Ez a rendelkezés még nem tartalmaz a megszegőkre nézve jogkövetkezményeket.⁵⁷⁰ Már 1818-ban a városi tanács kiegészítette rendeletét, amely a kocsmák mellett létrejött bordélyok felszámolását követelte. A felelősséget a rendelet a kocsmárosra hárítja. Ha erkölcstelen személyeket eltűr, eltilthatja a város a bor- és sörméréstől, s emellett, hogy az erkölcstelen perszónát a városból kitiltják, a kocsmáros költségére fogják kigyógyíttatni az így egészségileg károsodott városlakó ügyfelet.⁵⁷¹ Újabb szabályozásra csak 1839-ben találunk példát. A tanács programjában szerepelt a közerkölcsők védelme érdekében, hogy a veszélyes elemeket fel kellett kutatni, a tanács elé kellett állítani, és el kellett ítélni őket. És kik ezek a személyek? Sokan éltek úgy a városban, hogy semmilyen foglalkozásuk sem volt, hanem nekik egyesek lakóhelyet béreltek, kocsmákban vagy magánházakban erkölcstelen életmódot folytattak.⁵⁷² 1844-ben a város tanácsa

⁵⁶⁶ BKML IV. 1504. h/2. Az egykori jegyzőkönyvek által készült másolat. 22-23. oldalak

⁵⁶⁷ BKML IV. 1504. a/2. Szilády Károly másolata az 1775-1783. évi jegyzőkönyvből. II. LXV.

⁵⁶⁸ BKML IV. 1504. h/2. 145-146. oldalak

⁵⁶⁹ CSHM IV/2. 836-842. Kecskemét, 1800.

⁵⁷⁰ BKML IV. 1504. h/2. 252-253. oldalak

⁵⁷¹ BKML IV. 1504. h/2. 253-254. oldalak

⁵⁷² BKML IV. 1504. h/2. 470. oldal

megújította és kibővítette a prostitúcióra vonatkozó rendeletet. Ennek értelmében amely trágár személyek sétatérén vagy közhelyeken a közönség botrányára megjelentek, akkor őket a városházára kísérték és megbüntették.⁵⁷³ 1846-ban a tanács kiegészítette és megújított a táncvigadalmak tartásával kapcsolatos korábbi rendeleteit: a Választott Község⁵⁷⁴ jelzésére a Fürdőháznál, a Zrínyi kávéházban és a Síp vendéglőben a vasárnaponkénti erkölcs és szeméremrontó táncvigadalmakat betiltották.⁵⁷⁵ Még ebben az évben megújították és kiegészítették a város lakosainak közerkölcsét védő rendeleteket. Ennek oka, hogy Hoffmann János plébános és Ensen Gyula több református főiskolai társával együtt a tanácshoz fordult, hogy a Zrínyi kávéház körüli személyeket, akik káromkodtak, szemérmetlenkedtek, távolítsák el. A tanács válaszában ebben az esetben – talán az előterjesztők tekintélyétől is vezérelve – keményen lépett fel: akik az előbb körülírt tetteikkel nem hagynak fel, azok egy heti taligás közmunkára lesznek szorítva. Akik pedig idegenek, csavargók, lézengők, tehát nem a város lakosai, kíséret mellett saját lakóhelyükre szenvednek visszaüzetést.⁵⁷⁶

A szerencsejátékok üzése szintén a bűn melegágyának számított, a túlzott játékszenvedély komoly pszichikai és anyagi veszélyekkel járt együtt. A városok nem nézték jó szemmel a játékhelyeket, amelyek látogatását Modor már 1664-ben megtiltotta. Esztergom a sok lopás, a kockázásban és más játékokban való nagy istentelenségek miatt tiltott meg mindenféle játékot. Kiirtásukra a hadnagy és az őrmester közösen ügyelt. Kőszeg 1768-ban a hazardjátékokat tiltotta meg, kimerítően fel is sorolva azokat.⁵⁷⁷ Székesfehérvárbán ugyancsak 1768-ban hirdették ki a Helytartótanácsnak a hazardjátékokat (köztük a ferblit) tiltó rendeletét. 1770-ben a Helytartótanács – 300 arany büntetés terhe mellett – megismételte a tilalmat.⁵⁷⁸ 1804-ben újabb panaszról olvashatunk. A tanács a kapitányt bízta meg, hogy a játszóknak nevét írja össze és jelentse. Tehát az eddigi tiltásnak nem volt sok foganatja.⁵⁷⁹

Szombathelyen sem megnyugtató a helyzet. A városi lakosság körében sok az erkölcstelen, parázna ember, még házastársak között is. Ezek a személyek egymásról tudva folytattak házasságon kívüli nemi viszonyt másokkal, de egymás bűnét a bíróság előtt mindig palástolták és tagadták, egymást tanúul hívva ártatlanságuk mellett. Ezért a város úgy

⁵⁷³ BKML IV. 1504. h/2. 506. oldal

⁵⁷⁴ Az electa communitas megalakulásáról fennmaradt a jegyzőkönyv kivonata. A szerv 1795. november 15-én áll fel, a szabad királyi városoknál megszokott mintának megfelelően. A testület hatvan főből áll, több esetben ezt követően a városi tanáccsal közös ülésen hoznak határozatokat. BKML IV. 1504. b/76. 887-888. oldalak. Balla János kivonata az 1794-1796. évi tanácsi jegyzőkönyvek 267. lapjáról

⁵⁷⁵ BKML IV. 1504. h/2. 515-516. oldalak

⁵⁷⁶ BKML IV. 1504. h/2. 516-518. oldalak

⁵⁷⁷ CSHM IV/2. 485. Modor 1664.; 680. Esztergom 1727.; V/2. 550. Kőszeg 1768.

⁵⁷⁸ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1768. ápr. 11.; 1770. dec. 4.

⁵⁷⁹ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1804. ápr. 30. No 578.

határozott, hogy ha egy ilyen személyt tetten érnek, házastársukkal együtt a városból kiűzetést szenvednek, miután a hatályos büntető rendelkezés szerinti büntetést kiállták.⁵⁸⁰

Üde színfolt a népi vallásosság azon megnyilvánulása, amely egy kőszegi szabályrendeletben lelhető fel. A város a városi két vendégfogadóban limitálta a tánc és mulatozás idejét, mert a város attól félt, hogy az ott folyó erkölcsstelenségek miatt Isten haragja fogja sújtani a várost.⁵⁸¹ Komárom nyugtázta, hogy Isten eddig nem büntette meg a várost. Hogy ez így is maradjon, elrendelte a városi vezetés, hogy lakodalmak alkalmával az utcákon lövöldözni és kurjongatni, muzsikálni nem szabad. Számközni pedig csak este 8 óráig.⁵⁸²

⁵⁸⁰ CSHM V/2. 257. Szombathely, 1663. január 21. (prot. 1661-1664. pag. 193.)

⁵⁸¹ CSHM V/2. 398-399. Kőszeg, 1715. október 31-én (v. lt. prot. 1714-1717. pag. 246-247.)

⁵⁸² CSHM V/2. 477. Komárom, 1740. január 29. (v. lt. prot. 1699-1743. L.X. pag. 324.)

Tűzvédelem

Az újkori büntető anyagi jogi szabályozásnál a tűzvész – akár szándékos, akár gondatlan – okozása külön bűncselekményi kategóriaként jelent meg. Városokban is gondot okozott a tűz féken tartása, amely nagy veszélyeket hordozott. A városi házak a népesedéssel együtt egyre közelebb épültek, amíg a házak tetejét sok helyen még igen sokáig nádfedél vagy fazsindely borította. Ezért a városi önkormányzatok nagy figyelmet fordítottak a tűzrendészeti szabályokra. Talán az egyik legrészletesebben szabályozott jogterület. A legtöbb helyen igen hasonlós elöírásokkal találkozhatunk: nem lehetett a tüzet lapáton a szomszédba vinni; a szőlőbe kivinni; a mezsgyét perzselni; az elővárosokban lövöldözni, az utcákon vagy a padláson pipázni. A pernyét kiöntés előtt meg kellett locsolni. Nagy gondot fordítottak a kémények állapotára; ezt a kéményseprők és az ezzel megbízott tanácsosok állandóan ellenőrizték.

Minden város számára az egyik legfontosabb feladat a tűzrendészeti szabályalkotás és annak maradéktalan betartása. Egy város – építészeti adottságainak köszönhetően – egy tűzvész katasztrófájának elsődleges színtere lehetett. Nem véletlen, hogy a korszak bűncselekményi kategóriái között a tűzokozás, a gyújtogatás külön csoportot, jogterületet képez.⁵⁸³ Talán Magyarországon az egyik leghíresebb példa a budai oldalon a Tabánban 1810. szeptember 5-én bekövetkezett tűzvész, amely szinte az egész városrészt a tűz martalékává tette.⁵⁸⁴

1640 magasságában több szörnyű tüzeset volt: Debrecenben, Váradon, s másutt is. Ezért Nagybányán az első tűzrendészeti lépésként esténként komolyabb járőrözésre került sor, az idegeneket begyűjtötték, a város kapuit pedig be kellett zárni és őrizni. Akkor lehetett a pánik, hogy még a városi tanácstagokat is beosztották kapuőrségbe.⁵⁸⁵ Debrecenben egy nagyobb szárazág idején a tanács a tűzgyűjtást teljesen megtiltja. Ha valaki a tűzgyűjtási tilalmat megszegte, pénzbírságot fizetett, de ha a tűz elterjedt és kárt tett, akkor a károkozóra halálbüntetés is kiszabható volt.⁵⁸⁶ Kőszegen, ha egy szolga az erdőben tüzet rakott, vagy tűzszerszámot vitt magával, megbüntették, gazdáját pedig a kétszeresére.⁵⁸⁷

⁵⁸³ MEZEY Barna: *Magyar jogtörténet*, Budapest, 1997. 246.

⁵⁸⁴ VÉGVÁRY Annamária: *Adalékok a Tabán történetéhez*, Budapest, 2000. 30-31.

⁵⁸⁵ CSHM III. 607. Nagybánya, 1640. (v.lt. 1640-1740. pag. 29.)

⁵⁸⁶ CSHM III. 616. Debrecen, 1642. (v.lt. 1638-42. jkv. 976. lap)

⁵⁸⁷ CSHM V/2. 207-218. Kőszeg, 1649. június 27. (Kőszeg városi levéltár: articuli seu statuta liberae ac regiae civitatis Kőszeg seu Güns c. könyv Articuli super constitutionibus iudicis et senatus atque adeo totius communitalis liberae ac regiae civitatis Keöszögh conclusi, in medioque ipsorum observari soliti atque in curia solenniter publicati felirat alatt. Ezt a statútumot a város az 1771. május 10-én tartott közgyűlés határozata alapján felküldte a helytartótanáchoz).

Vácott két őrt kellett alkalmaznia a városnak. Ha tűz ütött ki, mindenki köteles a városban segídekezni. Aki ennek nem tett eleget, pénz- és testi büntetéssel is bűnhődhetett. Évente négyszer kellett a tűzhelyeket és a kéményeket ellenőrizni, ha nem volt rendben, a bíró akár a kényszerbontást is elrendelhetette.⁵⁸⁸

Nagybánya 1667-ben hozott tűzrendészeti szabályzatot. Ennek értelmében a betakarított termést nem volt szabad a városba behordani, sem gabonát, se szénát. Megtiltották a városban való dohányzást és a dohány árusítását is. A szalmával fedett kunyhókat le kellett bontani.⁵⁸⁹

Köszegen a városi tanács arról számolt be, hogy közeledik az aratás. Viszont senki a belső városba gabonát behozni ne merészeljen. Valószínűsíthető, hogy a tűzvésztlől félt a város, bár ezt kifejezetten nem erősítette meg a státútum, de más racionális indok nincsen.⁵⁹⁰

Komáromban ennél sokkal keményebb a szabályozás. A város nagy részletességgel szabályozta a tűzrendészetet, amelyben jelentős részben szerepelt az idegenrendészet és közbiztonsági szabályozás is. Először is a Duna két révjében, valamint a város szélein lévő tornyokba 1-1 személyt állítottak vigyázónak. Erre azért is volt szükség, mert az eddigi várostűzek alapján fennállt a szándékos gyújtogatás gyanúja is. A városba bejövő személyeket válogatás nélkül át kellett vizsgálni. Aki a vizsgálatnál gyanúsán viselkedett, be kellett kísérni. Elsősorban a zarándokok, kolduló rabok, koldusok és csavargók gyanúsak, azokat nagy alaposággal kellett megvizsgálni. Éjszaka járőrözniük kellett az öröknek. Ha az esti harangozás után lámpás nélkül közlekedő, főleg idegen személlyel találkozott, aki az utcán tartózkodásának okát nem tudta megmagyarázni, őrizetbe kellett venni, árestomba zární és a városi tanácsnak jelenteni. Aki pipázott, azt eleve megbüntették. Mindenkiene kötelessége volt a háza előtt vagy az udvarban kádakban vizet tartani. Ezt a városi megbízottak folyamatosan ellenőrizték.⁵⁹¹ Szombathelyen 1717-től a városban dohányozni tilos.⁵⁹²

Hódmezővásárhelyen 1753-ban az alábbi szabályokat hozták. A városban rossz a kémények állapota. Ha egy kémény nem volt rendbe hozva, a város kényszerbontást rendelt el. Ha egy épületben tüzet raktak, de az épületnek nem volt kéménye, elrendelhették az épület bontását is.⁵⁹³ Ezen idő tájt Szentesen is hoztak rendelkezést: a holnapı naptól kezdve minden lakos a háza elé köteles állítani egy hordót, amely tele van kapitány vízzel. Aki ezt nem teszi meg, megbüntetik, vagy pénzbüntetésre, vagy ha azt nem bírja kifizetni, akkor pálcaütésre. Aki nem tartja karban a kéményeit, először megpalcázzák, másodszer lebontják a kéményét,

⁵⁸⁸ KARCSÚ Antal Arzen: *Vác város története (8 kötetben)*, Vác 1880-1887. 80.

⁵⁸⁹ CSHM III. 670. Nagybánya, 1667. augusztus 20-án (v. lt. prot. 1658-1671. 447. lap)

⁵⁹⁰ CSHM V/2. 406-407. Köszeg, 1717. július 5. (v. lt. prot. 1714-1717. pag. 557.)

⁵⁹¹ CSHM V/2. 407-408. Komárom, 1717. április 9. (v. lt. prot. 1699-1743. L.X. pag. 185-187.)

⁵⁹² CSHM V/2. 421. Szombathely, 1719. augusztus 8. (v. lt. prot. 1718-1721. pag. 70.)

⁵⁹³ CSHM III. 776. Hódmezővásárhely, 1753. február 26. (v. lt. Liber protocularis ab anno 1731-1772. pag. 195.)

harmadszor pedig a házát. Büntetik a dohányosokat is, mégpedig a vármegye előírása szerint.⁵⁹⁴

Kecskemét 1776. április 29-én a tizedesek feladatává tette, hogy hetente egyszer vizsgálják meg a tizedükbe tartózkodó házakat, hogy van-e ott pernyés vödör, s nem hibás-e a kemence. Ennek tényét a tizedesek minden vasárnap büntetés terhe mellett kötelesek jelenteni a főbíróknak.⁵⁹⁵ Az 1805. évi szabályozásában részletes elővigyázatossági intézkedéseket tettek a tűz elkerülése érdekében: takarmányt a város széléhez közel, illetve a házak udvarára boglyába hordani tilos, sertéseket perzselni csak a szőlőkben szabad, kivéve a nedves, esős, havas időszakokat, valamint tilos a városban pipázni.⁵⁹⁶ Megjegyzendő, hogy ezt a rendeletet a város 1812. június 10-én megismételte, és büntető szankciókkal kiegészítette előbbi rendeletét.⁵⁹⁷ Ennek igen egyszerű oka volt: előtte két nappal ötvenkilenc ház, húsz épület és egy malom égett le annak következtében, hogy egy helyi gondatlan lakos a meleg nyári, de szeles időben pipájára gyújtott. Hiába a gondos jogalkotás, 1819-ben ismét tűz pusztított a városban, megolvastva a Városháza és a katolikus templom harangját egyaránt.⁵⁹⁸ Kecskemét 1824-ben már a céhek munkáját is korlátozta tűzrendészeti okokra hivatkozva: összhangban Pest vármegye rendelkezéseivel, szeles időben tűzzel senki sem dolgozhatott, csak ún. hideg munka végezhető kovácsok és lakatosok számára is.⁵⁹⁹ 1840-ben a városi tanács a helyőrség parancsnokának bevonásával kísérelte meg eltüntetni a utcán való dohányzástól. A város elő is vezette: amennyiben nem történik változás, kénytelen lesz felsőbb hatóságokhoz fordulni az ügy megnyugtató rendezése érdekében.

Győrött már a XVI. század végén volt hivatásos tűzoltás. Egerben 1702-ben tűzrendészeti felügyelőt választottak. Szombathelyen 1769-ben tüzpénztár volt, s választottak tüzpénztári gondnokot.⁶⁰⁰ Kolozsvár – mint igen sok város – tizedekre volt felosztva. A tizedekben lévő rendre – így a tűzbiztonságra is – a tizedesek vigyáztak. Elöljárójuk a kapitány. A tized lakossága a tizedes felszólítására köteles éjjeli vagy nappali őrésre menni, részt venni a gátak megerősítésében. Aki ezt megszegte, büntetést fizetett (12 pénz), amelyet a tizedes vetett ki és szedett be. Aki nem engedelmeskedett a tizedes büntető parancsának, az

⁵⁹⁴ CSHM III. 777-779. Szentés, 1769. március 28. (v.lt. prot. 1740-1782. 163. l.)

⁵⁹⁵ BKML IV. 1504. b/76. 787-788. Balla János kivonata az 1761-67. évi tanácsülési jegyzőkönyv 301. lapjáról.

⁵⁹⁶ BKML IV. 1504. h/2. 173-174. p.

⁵⁹⁷ A szabály megszegőinek 25 forintot kell fizetniük vagy ugyanennyi botütést kell elszenvedniük.

⁵⁹⁸ Völgyesi Levente: *Kecskemét mezőváros állami egyházi jogi és kisebbségügyi szabályozása a XVIII. és XIX. század fordulóján*; In: Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae tom. XXXVIII-XXXIX, Budapestini, 2001-2002. 120.

⁵⁹⁹ BKML IV. 1504. h/2. 349-350.

⁶⁰⁰ CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*, Budapest, 1962. 37.

a városbíró elé kerül, s ő büntette meg engedetlenségéért. Mulasztás esetén a tizedest is meg lehetett büntetni, mégpedig igen magas pénzbüntetéssel (25 pénz). Minden tizedben lennie kellett egy nagy létrának és a kutaknak is rendben kell lenniük.⁶⁰¹ Mivel gyakorta volt tűz a városban, két örszemet fogadott fel a város, hogy a tornyokban ügyeljenek. Az egyik magyar, a másik pedig szász.⁶⁰² A tüzeset károsultjain a városi vezetés is segíteni kívánt azzal, hogy akinek a háza a tűzvész áldozata lett, az segílyt kapott házépítésre, és három évig adómentességet élvezett.⁶⁰³

Győr város is nagyon sokat szenvedett a tűzvészekről, ezért nevezik a török időkben a várost égett városnak (Janik Kalának). A sok tűzvésztől sújtott városnak Mátyás király 1489. évben 6 évi adómentességet adott⁶⁰⁴ s lépten-nyomon találkozunk a statútumokban tűzrendészeti intézkedésekkel. 1698. szeptember 17-én 11 pontban részletesen szabályozta a városi tanács a preventív tűzvédelmet. A szigorú rendelkezésre az éppen ez időben pusztított tűzvész adott közvetlen impulzust. Kimondta a statútum, hogyha a gondosság hiánya miatt a jövőben valamely háznál a konyhában, kamrában, istállóban a szolga miatt tűz támad, a ház gazdája és asszonya megfogatik és erősen bűnhődik. Akinek vagyonából a büntetést nem lehet megfizetni, attól a tanács a házát is elveszi. Ha pedig a szolga hanyagsága miatt istállóban, udvaron, kamrában, vagy padlásán gyertyával tűz támad, akár halállal is bűnhődhet. Tilos éjjel a padlásán gyertyával közlekedni 12 forint bírság terhe alatt. Akinek rossz a sütökemencéje, vagy kéménye, azokat rövid időn belül meg kell javítani. Ennek érdekében a tanács a házakat átvizsgálztatja, s ahol rossz épületet találnak, a gazdát megbüntetik.⁶⁰⁵ Amikor szeles idő támad, minden ember házánál elegendő víz legyen az udvaron, vagy a ház előtt hordóban, vagy kádban, vagy másféle edényben, amíg a szél le nem csillapodik.⁶⁰⁶ Minden gazdának kötelező, hogy legyen kannája, dézsája, vagy vízhordó edénye, és ha tűz támadna, azonnal kötelesek az oltásban részt venni. Aki nem megy segíteni, annak elviszik az összes oltásra alkalmas eszközt, s majd másnap a városi bíróság elé viszik a háziakat, hogy tettükért feleljenek. A Heister-féle 1713-as rendelet is előírta, hogy minden házbirtokos tartson a házánál vagy a ház előtt egy kád vizet. Tűz esetén a szomszédok is kötelesek kútjaikat teljesen készen tartani, 4 arany bírság terhe alatt. Aki a tűzvész ideje alatt

⁶⁰¹ CSHM I. 202-204. Kolozsvár, 1585. (v. lt. Liber Decreta huius Civitatis, lapszám nélkül)

⁶⁰² CSHM I. 206. Kolozsvár (v. lt. 1585-1605. jkv. 18. lap)

⁶⁰³ CSHM I. 209. Kolozsvár, 1587. (v. lt. 1585-1605. jkv. 50. lap):

⁶⁰⁴ TELEKI József: *Hunyadiak kora*. Pest, 1857. 12. köt. 469.

⁶⁰⁵ CSIZMADIA: *Magyar városi jog* 79.

⁶⁰⁶ Debrecenben ezt kapitányviznek hívták, mivel az utca kapitányok ügyeltek fel arra, hogy mindenütt a víz kéznél legyen. V. ö. ZOLTAI Ferenc: *Debreceni utca kapitányok, tűzházgazdák és tizedesek*. Debrecen, 1939. 214-215.

lopott, kifejezetten példás büntetést helyeztek kilátásba, a testconkítás lehetőségét is kilátásba helyezve.

A tüzek esetén külön nehézséget jelentett, ha a városban sűrű a beépítés. Ez oltásnál nagy gondot okozott, ha már túl szűkek az utcák. Sokáig nem bővítették a várost, ezért a betelepülők, vagy a családtagok a meglévő telekre húztak fel egy újabb házat. Előbb-utóbb a házak tetői összeértek. Itt pedig létrával közlekedni tűz esetén egyenesen lehetetlen. A városok idővel megállapították, hogy hol szabad gyúlékony anyagokat tárolni, sokszor külön közös szénatároló területeket jelöltek ki a városon kívül.⁶⁰⁷ Kecskeméten 1800-ban hoztak építészeti előírásokat. Nem szabad a városi magisztrátus tudta és beleegyezése nélkül városi ingatlanok földjeit feldarabolni, s eladni, mert akkor az új tulajdonos arra építkezni fog, s olyan sűrűn fognak állni a házak, hogy a tűz elleni védekezés megnehezül. Paraszat az egyik házból a másikba átvinni tilos. Aki tevékenyen nem vesz részt a tűzoltásban, áristomba kerül. A pitvarból a pernyét csak vízzel lelocsolt vagy eloltott állapotban szabad kivinni.⁶⁰⁸ Kőszegen, aki tüzet vitt ki vagy rakott a szőlőben, a hegymester súlyosan megbüntette a városbíró pedig kihíresztelte.⁶⁰⁹

A tűzrendészeti követelmények – mint manapság is – domináltak az építési szabályok megállapításánál. Így Heister győri főkapitány idézett rendeletében találjuk, hogy szalmával és náddal ezentúl nem volt szabad a házakat fedni. Ha valaki mégis így építkezett, az ilyen tetőt három hónap alatt le kellett rontani, és három arany bírság terhe alatt zsinddal vagy deszkával fedni. Ha valamely tűzveszélyes helyen valaki fát vagy szénát tartott, a városi tanács utasíthatta a megfelelő helyen való tárolásra és a veszélyes helyszínről való eltávolítására. A porkoláb és az esküdtek kötelessége volt havonként megvizsgálni a kéményeket és utasítani a kéményseprőt a szükséges munkára. Ahol a tisztítást szükségesnek találták, ott a házbirtokos az esküdt kezébe azonnal lefizette a kéményseprőt megillető díjat; aki a munka elvégzését követően díját az esküdt kezéből megkapta. Meghatározták azt is, hogy a kémények ne legyenek alacsonyok, hanem a tűzveszély elhárítása érdekében az eddig megszokottnál magasabbra emelendők. Amely háznál az első intés után sem fogatosították e rendszabályt, ott az egész kéményt le kellett rombolni és újra kellett építeni.⁶¹⁰

A hivatásszerűen üzőtt tűzoltással Győrött már a XVI. század végén találkozunk, de ugyanígy a felvidéki városokban is már szervezett tűzrendészetet találunk. Selmechányán az

⁶⁰⁷ KÖRNER Zsuzsa – NAGY Márta: *A városrendezési szabályozások története Magyarországon*, Budapest 2004. 18-19.

⁶⁰⁸ CSHM IV/2. 836-842. Kecskemét, 1800.

⁶⁰⁹ CSHM V/2. 351. Kőszeg, 1700. május 1. (v. lt. prot. 1687-1702. fol.446.)

⁶¹⁰ Győr v.lt. Heister rendelete 1713-ból 19-22. p.

1732. évi statútum fejt ki részletesebben a tűzoltói intézményt. E statútum szerint a tanács tagjai, a bányahatóság és az erdőbirtokosok közül 2-2 biztost neveztek ki, akik a tűzoltó parancsnokságot esetről-esetre meghatározott díjazásért ellátták, s tűzvész alkalmával minden más hatóság felett álltak. Parancsaiknak nem engedelmeskedő polgár 3 körmöci aranyat fizetett, a bányászt pedig örökre megfosztották munkájától. Fecskendőket is beszereztek, amelyekhez lovakat tartottak készen. A többi teendőknél a céhfelosztás érvényesült. Hasonló Feuerordnungot gyakran lehetett találni már a XVIII. században.⁶¹¹

A székesfehérvári városi tanács 1695-ben rendelte el, hogy minden polgár – háza elkobzásának terhe alatt – kéményét kőből építse. Két évvel később 4 Ft büntetés terhe mellett mindenki kötelessége lett, hogy éjjel-nappal vigyázzon a tűzre és a házánál vizet tartson. 1715-ben egy kézművesnek megtiltották a munkát, amíg nádtetős műhelyét zsindellyel nem fedette be.⁶¹² 1731-ben a fertálmesterek házról házra járva tiltották meg, hogy bárki dohányozzon az udvaron, a kertben, a szérűn vagy az utcán. Előírták, hogy mindenki tartson a házánál vizet és ügyeljen a tűzre. A következő évben 12 Ft büntetést helyeztek kilátásba az utcán, udvaron vagy istállóban való dohányzásért. 1734-ben ugyanezt ismételték meg, kibővítvé a büntetési tételt 50 botütéssel. Érdekes, hogy következő esztendőben már csökkent a büntetés mértéke: 2 Ft vagy 30 botütés lett. Valószínűsíthető, hogy a csökkentés mögött a városlakók jogkövető magatartása állt.⁶¹³

Győr 1753-ban a város pénzügyi keret terhére hitelbe adott téglát azoknak, akik faházuk kéményeit kőből építették át. 1756-ban – a nagy tűzveszély miatt – a Belvárosban megtiltották a fazékégetést. Az 1769-ben hozott határozat 12 Ft büntetést ígért annak, aki a szobán vagy konyhán kívül dohányzott. 1775-ben négy zsellért csak akkor engedtek újonnan épült házukba beköltözni, ha kéményt is építenek hozzá.⁶¹⁴ A perjével vagy szalmával való fűtést 1821-ben úgy szabályozta a tanács, hogy azt az elégetés után az udvaron ázott gödörbe kellett rakni és vízzel leönteni. Aki a gondatlanul eljáró szomszédját feljelentette, 5 Ft jutalmat kapott. Szeles időben a bakterok házról házra járva hívták fel a figyelmet erre. 1827-ben a városban tíz sövénykerítést leromboltak. Mivel a tulajdonosok szegények voltak, téglát kaptak hitelbe a várostól, kökerítés építésére.⁶¹⁵

⁶¹¹ CSIZMADIA: *Magyar városi jog* 81.

⁶¹² Szfv. v.l.t. prot. sess. 1695. szept. 13.; 1715. ápr. 2.; Corp. stat. V/2. 341. Székesfehérvár 1697.

⁶¹³ Szfv. v.l.t. prot. sess. 1731. aug. 25.; 1734. márc. 2. 1735. máj. 7.; CSHM V/2. 455, 458. Székesfehérvár 1731, 1734.

⁶¹⁴ Győri v. lt. Corr. buch. 1753. nov.; prot. sess. 1756. jan. 23.; 1760. aug. 4.; 1775. dec. 18.

⁶¹⁵ Szfv. v.l.t. prot. sess. 1821. dec. 10. No 1948.; 1827. máj. 1. No 727.

Szombathelyen kilátásba helyezték, hogy akinek a kéménye romos, a város le fogja bontatni.⁶¹⁶ Gyertyát csak lámpásban volt szabad hordozni. Aki ezt megszegte, büntetést fizetett.⁶¹⁷ 1631. október 25-én hatalmas tűzvész pusztított a városban. Ezért: aki nem tartja be a tűzrendészeti szabályokat, és tüzet okoz, számkivetik a városból, minden vagyonát lefoglalják, ameddig a károsultakat nem kártalanítja és magát a városi hatóságot meg nem követi, engeszteli. Akinél tűz keletkezett, a gyújtogatás, idegenkezűség tényét magának kell bizonyítania.⁶¹⁸ A város később meghatározta, hogy tüzeset esetén a felelős mekkora büntetést fizet a városnak. Tételesen meg van határozva a büntetés díja. Attól függően, hogy mennyire tehetős ember, három kategóriába sorolták a lakosságot.⁶¹⁹

Köszegen egyszer figyelmeztette azt a személyt a város, akinek rossz a kéménye. Következő alkalommal a város lerontotta a kéményt. A dohányzás és pipázás is tilos, ennek megszegőit pénzbüntetéssel sújtották.⁶²⁰

Székesfehérváron ügyeltek a tűzvédelemre a városrendezés során is. 1807-ben például a régi vármegyeháza és egy polgár magántelke közti területet – a tulajdonos és több polgár kérésére – közöttá nyilvánították, hogy csökkenjen a tűzveszély. 1833-ban a Könyök utca lakói panaszkodtak, hogy a szűk utca miatt tűz esetén nem tudják a javakat menteni. Kérték, hogy a tanács nyisson új utcát a kórház kertjén keresztül. A tanács és a választó polgárok, helyszíni szemle alapján, javasolták a kérés teljesítését. 1846-ban tűzvédelem céljából elrendelték, hogy a kazlak és asztagok az épületektől 10 ölnyi távolságra legyenek. A következő évben hozott határozat szerint a faszindelyes tetőket 10, a nádtetőket 15 évig lehetett javítani. Utána cseréppel kellett a házakat fedni.⁶²¹ Komáromban is statútumban rendelkezett a város a kémények és kemencék karbantartásáról, nehogy baleset, tűzvész törjön ki.⁶²² Szombathely annyira félt a tűzvészről, hogy azt is megtiltotta, hogy a kofák a piacon tüzet rakjanak és ott főzzenek, mert a piactéren sok a szalmával fedett ház. Annak viszont nem volt akadálya, hogy valaki otthon főzzön ételt, majd a piacon árúsítsa.⁶²³ Pécs

⁶¹⁶ CSHM V/2. 135-136. Szombathely, 1613. május 1-jén (v. lt. prot. 1612-1614. 129. lap)

⁶¹⁷ CSHM V/2. 187. Szombathely, 1638. (v. lt. prot. 1636-1640. pag. 176.)

⁶¹⁸ CSHM V/2. 190. Szombathely, 1639. március 4. (v. lt. prot. 1636-1640. pag. 111.)

⁶¹⁹ CSHM V/2. 294. Szombathely, 1678. január 16. (v. lt. prot. 1672-1678. pag. 623.)

⁶²⁰ CSHM V/2. 207-218. Kőszeg, 1649. június 27. (Kőszeg városi levéltár: articuli seu statuta liberae ac regiae civitatis Kőszeg seu Güns c. könyv Articuli super constitutionibus iudicis et senatus atque adeo totius communis liberae ac regiae civitatis Keöszögh conclusi, in medioque ipsorum observari soliti atque in curia solenniter publicati felirat alatt. Ezt a statútumot a város az 1771. május 10-én tartott közgyűlés határozata nyomán felküldte a Helytartótanácsához).

⁶²¹ Szfv. v. lt. prot. sess. 1807. máj. 1. No 620.; 1833. okt. 24. No 2058. » Szfv. v. lt. prot. sess. 1846. nov. 9. No 4003.; 1847. máj. 4. No 1839.

⁶²² CSHM V/2. 382-384. Komárom, 1709. augusztus 27. (v. lt. prot. 1699-1743. L.X. pag. 81.)

⁶²³ CSHM V/2. 493. Szombathely, 1745. július 6. (v. lt. prot. 1739-1746. pag. 247.)

1763-ban szabályozta az építőanyag használatot is, a tűzvész kockázatának csökkentése érdekében.⁶²⁴

A városi önkormányzatok nemcsak a megelőzésre, hanem a keletkezett tűz elhárítására is hangsúlyt helyeztek. Körmöcbánya már 1699-ben, Esztergom 1736-ban, Kőszeg 1738-ban tűzoltási szabályzatot alkotott. Esztergomban a céheket osztották be, hogy tűz esetén kik siessenek az oltásra. Kőszegen a minél nagyobb fellármázás céljából három mozsarat tartottak és azt sütögették. A bécsi kamara 1768-tól szorgalmazta, hogy a városok – pozsonyi mintára – tűzoltási szabályzatot készítsenek.⁶²⁵ Az országgyűlés pedig az 1723. évi 109. tc.-kel már törvényi szintén előírta, hogy a városi törvényhatóságoknak tűzrendészeti szabályrendeletet kell alkotniuk. Székesfehérvár ezzel 1728-ban készült el, két évvel megelőzve Pozsonyt. A két szabályzat – nyilván a központi minta hatására – hasonlít egymásra. 1736-ban külvárosonként két-két embert állítottak nappali tűzőrségre. Egyik az utcán cirkált, a másik a tüzet és a dohányzást ellenőrizte. Az 1739. évi tűzrendészeti statútum szerint a tanács tagjai is megjelentek a tűz helyszínén, és akár ütlegetéssel (!) is kényszeríthették az embereket az oltásra. A céhek itt is be voltak osztva, hogy melyik hordja a vizet, hozza a létrát, a kampót, a száraz takarókat és a csákyákat; melyik megy a padlásra a tetőt leszedni. A tűzoltásban 6 Ft büntetés terhe mellett közre kellett működni. A bel- és a külvárosokban tűzoltási eszközöket, víztartókat, fecskendőket tároltak.⁶²⁶ Kőszegen erdőtűz vagy városi tűz esetén az egész város köteles az oltásban részt venni.⁶²⁷

A tűz megfékezéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a megelőzés, valamint a tűzoltás megszervezése mellett megfelelő tűzoltó eszközök is rendelkezésre álljanak. Ezek közül a legegyszerűbb a víz, amelynek tartását Kassa 1625-ben elrendelte, miszerint a városi kutakat ki kell tisztíttatni, hogy ha tűz lenne a városban, funkcionáljanak.⁶²⁸ A város tornyaiba is alkalmas figyelőket kellett helyezni. Székesfehérvár város először 1697-ben rendelte el, ezt csaknem minden későbbi rendelet is megismételte: minden házban legyen egy nagy edény, tele vízzel. A vízkészletet maga a tanács ellenőrizte.⁶²⁹ 1735-ben a tanács három kocsit állított

⁶²⁴ CSHM V/2. 541-544. Pécs, 1763. november 3. (1763-1765. évi jkv. lapszám nélkül)

⁶²⁵ CSHM IV/2. 588. Körmöcbánya 1699.; 711. Esztergom 1736.; V/2. 468. Kőszeg 1738.; Kállay: A városi önkormányzat hatásköre 78.

⁶²⁶ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1736. ápr. 6.; 1739. ápr. 3.; CSHM V/2. 473. Székesfehérvár 1739.

⁶²⁷ CSHM V/2. 207-218. Kőszeg, 1649. június 27. (Kőszeg városi levéltár: articuli seu statuta liberae ac regiae civitatis Kőszeg seu Güns c. könyv Articuli super constitutionibus iudicis et senatus atque adeo totius communitalis liberae ac regiae civitatis Keöszögh conclusi, in medioque ipsorum observari soliti atque in curia solenniter publicati felirat alatt. Ezt a statútumot a város az 1771. május 10-én tartott közgyűlés határozata alapján felküldte a Helytartótanácsához).

⁶²⁸ CSHM II. 172. Kassa, 1625. (v.lt. art. Elect. Comm. Stat.)

⁶²⁹ CSHM V/2. 341. Székesfehérvár 1697.; FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1723. ápr. 2.

be tűzvédelemre. A következő évben a tűzoltó szerszámok tárolására egy pajtát építettek. 1762-ben határozta el a város tűzoltó szerek, lajtoskocsik, hordók, csákllyák, létrák és pumpa beszerzését. Ezek beszerzése meg is történt, amely tény 1771-ben a Helytartótanácsnak jelentettek. 1778-ban tűzvédelmi célból a szivattyú-házat és a nagyobb szivattyút javították.⁶³⁰ Székesfehérvár az 1810-es évektől, az újonnan felvett és felesküdt polgároktól – tűzi bőrkannákra – külön díjat szedett.⁶³¹ 1820 telén a város béresei naponta betörték a kanálisok jegét, hogy tűz esetén lehessen használni. A csatornák vízfolyását is kitisztították és a többször megtiltott mosópadokat kihányták, mert sokaságuk miatt fennakadt a víz. A következő évben megtiltották a fertálmestereknek, hogy a lajtokat, kádakat, lajtorjákat a városiak kölcsönadják.⁶³² 1829-ben a városi tűzoltó eszközöket a hadnagy gondossága és számadása alá adták. A következő évben a polgármester és a szószóló, több választópolgár jelenlétében és javaslatára, őt – könnyen használható – kézifecskendőt vásárolt. A fecskendőket a hadnagy a külvárosi fertálmestereknek osztotta ki gondviselésre.⁶³³ Pesten is minden utca elején és végén állt tűzoltótartály, fecskendővel.⁶³⁴

Esztergom is szabályozta a tűzoltást. Minden céh számára előírta, hogy tűz esetén milyen eszközökkel kellett megjelenniük a tüzeset helyszínénél. Aki nem jött, büntetést fizetett, amelynek fele a városé, fele a céhé. A céhbelieket a céhmester mozgósította. Aki nem volt tagja egyetlen céhnek sem, azokat a személyeket a fertálmesterek irányították. Minden céh köteles volt egy bőrvödört vásárolni. Aki újonnan lépett be egy céhbe, az köteles egy bőrvödört adományozni, amelynek az ára levonandó volt a taksából.⁶³⁵

Kőszegen is a kéményeket tisztán kellett tartani, különben a városi hatóság lerontotta. Mind a házak előtt, mind a városi kút mellett kádokban folyamatosan vizet kell tartani.⁶³⁶ Szombathelyen a városi tanács egy tizedet rendelt a tűzre való vigyázásra, akiknek járőrözniük kellett. Minden ház előtt kádban vizet kellett tartani. Ha tűz volt, mindenki köteles volt az oltásban részt venni, a tűz helyszínén azonnal vizes vödörrel megjelenni.⁶³⁷

Pécsett a polgárjog elnyerésekor a tűzkassza számára is kellett pénzt befizetni. A városházán 24 bőrvödört kellett tartani, tüzesetkor a városkapitány és a szószólók voltak jogosultak azonnal intézkedni. A kéményeket ellenőrizni kellett, ezért kineveztek egy

⁶³⁰ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1735. máj. 7.; 1736. márc. 10.; 1762. febr. 26.; 1778. ápr. 15.; Corr. buch. 1771. jan. 7.

⁶³¹ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1817. jan. 27. No 178.

⁶³² FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1820. jan. 15. No 137.; aug. 12. No 1428.; 1821. dec. 15. No 2032.

⁶³³ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1829. júl. 10. No 1082.; 1830. jan. 9. No 85.

⁶³⁴ CSAPLOVICS János: *Gemälde von Ungarn II.*, Pest 1829. 81-84.

⁶³⁵ CSHM IV/2. 711-712. Esztergom, 1736. május 19. (prot. ex 1736-1739. pag. 43-44.)

⁶³⁶ CSHM V/2. 260-261. Kőszeg, 1664. március 25. (v. lt. prot. 1663-1665. pag. szám nélkül)

⁶³⁷ CSHM V/2. 274-275. Szombathely, 1669. december 9. (prot. 1669-1672. pag. 157.)

kéménytisztító mestert, valamint a kémények ellenőrzésével a fertálmestereket bízták meg, valamint a szószólókat és három választott községi tagot.⁶³⁸

⁶³⁸ CSHM V/2. 560-576. Pécs, 1780. július 3.

2. fejezet: Pénzügyi igazgatás: kölségvetés és az adószedés általános és különös szabályai

Minden gazdálkodó szervezetnek, így a magyar városoknak is költségvetést kellett készíteniük. Kezdetben természetesen ez nem jelentett többet, minthogy a város igyekezett ügyelni arra, hogy kiadásai ne haladják meg bevételeit. Későbbiekben már részletes írásbeli költségvetés készült, amelynek szabályszerű végrehajtását a gazdasági év lezárultát követően ellenőrizték. Utalványozási joga a tanácsnak volt, kisebb horderejű ügyben esetleg a városbírónak. Fontosabb vagyoni jogi aktusokhoz (javadalmak, jogok bérbeadása, közterhek megállapítása, városi vagyoni kötött szerződések) a választó vagy az egész polgárság véleményét is kikérték. A városok fő kiadási irányzata az adófizetés volt. A városok az alábbi adókkal tartoztak a felettes hatóságoknak: háziadó (domestica): a város fő bevételi forrása, néhány helyen a vármegyének is kellett juttatni az összegből. A második a hadiadó (bellica), amely teljes egészében állami adó. A földbér: (census) fizetése szintén kötelezettség volt, függetlenül a város alkotmányos helyzetétől. Egyetlen különbség viszont mégis akadt: szabad királyi város esetében a királyi, mezőváros esetében a földesurat illette meg a pénz. Robot- és egyéb váltsággal is tartozhattak egyes városok, annak függvényében, hogy a felettes hatalommal miként sikerült megállapodni. Ezeket az adókat, járulékokat mind a városi tanács szedte be tisztviselői útján és juttatta el a címzettnek.

Mint jeleztük, kezdetben a mai értelemben vett írásos költségvetés nem készült, csupán az év végi zárszámadás alapján lehetett a bevételeket és a kiadásokat ellenőrizni. Ha a számadás nem volt valós, a tisztviselőt elmozdították hivatalából. Ez a büntetés főleg akkor tűnik súlyosnak, ha arra gondolunk, hogy némely kifejezetten terhesnek nem mondható, hanem egyértelműen komoly társadalmi és anyagi előnyökkel bíró megbízatás élethossziglan tartott. A bevételeket a kamarás vagy perceptor kezelte.

A városi közterhek fedezetére természetesen komoly bevételeket is kellett egy-egy városnak produkálnia. A városok általában az alábbi bevételekkel számolhattak éves szinten, a rendes gazdálkodás keretei között. Az első a királyi kiváltságlevél által átengedett kisebb királyi haszonvételek, mint a bormérés, sörmérés, sörfőzés, szeszfőzés, húsmérés, örletés, téglágetés, kőbánya, taxák, vámok. A második nagy bevételi forrás a városi tőkéből, ingatlan vagyoni ből származó bevételek, úgymint kamatok, bérleti díjak, eladott városi ingatlanok,

kórházi, alapítványi, egyházi pénzek. A harmadik kategória teljesen egyértelmű, a feudális korszak egyenes következménye, a városi földbirtokból, birtokgazdálkodásból származó bevételek, úgymint a városi önkezelésű majorság, városi jobbágyszékhelyek, erdő, legelő, halászat, vadászat jövedelmei. A negyedik kategória a városi hivatalok működésével kapcsolatos bevételek, amelyek a hivatali, bírói díjak, telekkönyvi díjak, büntetéspénzek. Egyéb, rendkívüli bevételek közé tartozott a háziadó, házak megváltási díjai, városi nyomda, gyógyszerár, bánya, sóeladás, dohányeladás, háramlás.

A fenti bevételi tételekkel szemben állnak – a már említett adónemekon kívül – az egyes városok kiadásai. Ezeket szintén öt nagy kategóriába lehet osztani. Az első a haszonvétekek, azok fenntartásával kapcsolatos kiadások, majd a városi ingatlan- és pénzvagyonnal kapcsolatos kiadások, továbbá a városi birtokgazdálkodás költségei, illetve a városok hivatalainak működési költségei, végezetül a rendkívüli kiadások, amelyek a teljesség igénye nélkül az alábbiak: köztisztaság, közvilágítás, kárenyhítés, fegyveres felkelés megfékezése, fürdők fenntartása stb.⁶³⁹

A városiakok által fizetett, már felsorolt adókat két nagy csoportra lehet osztani: állami és városi adókra. Az előbbibe tartozik a hadiadó, katonai szolgáltatások, királyi census, országgyűlési taksa, hadsegedelem, rendkívüli hozzájárulás, utóbbiba a háziadó és a tized.

Budán az állami és városi adók háztartásonkénti kivetését a XVII. század végén és a XVIII. század elején a fertálymesterek, a kiküldött tanácsnokok és a választott polgárok végezték. Az adók beszedése az adóbeszedőre hárult. Az adóbeszedő a Budán beszedett adót a városi főkamárnának adta át. Buda 1712-ben a hadiadó kezelését elkülönítette a város egyéb bevételeitől, és külön tisztviselőre is bízta. Az adóbeszedő később személyzetet is kapott, így alakult ki az adóhivatal a XVIII. században. Az adóhivatal sem szedett be minden adót, de például a telekkönyvi jövedelmekben szereplő adókat igen. A mai értelemben az adóhivatal nem volt önálló szerv, mert a kamarai hivatallal egyesítve működött. A XIX. század elején is együtt említik a két intézményt, így az adóhivatal és a kamarai hivatal együttesen egy adószedőről, egy ellenőrrel, két segédre és egy pénztári írnokról beszél. Az egységesen kezelés fő indoka az volt, hogy nem tudták a két bevételi forrást elkülönítetten kezelni. Az adóügy kidolgozása – ahogy a költségvetési terv elkészítése is – nem az adóhivatal, hanem a számvétség feladata volt.

⁶³⁹ KÁLLAY István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában, Budapest 1972. 50-51. és CSIZMADIA Andor: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században, Budapest 1962. 32-34.

Az adóhivatal Budán is beszedte a szokásos adókat, amelyek az alábbiak: hadiadó (contributio, porció), városi háziadó, védelmi adó (Schutz Thaler; rácóktól, zsidóktól), rendkívüli hadiadó (subsidium – érdekesség, hogy itt szerepelt a Nemzeti Múzeum építésére kivetett pótdó is), valamint a kereseti adó (Gewerbgelder). Az adóév november 1-jétől október 31-ig tartott. Ha valaki nem fizette be idejében az adót, felszólító levelet kapott. Ezt követte a foglalás. Buda háztelkei és kertjei értékosztályba kerültek, s ez alapján szabták ki az adókat, adott érték (minőség) és négyszögöl (mennyiség) szerint.⁶⁴⁰

Adóösszeírást a városi önkormányzatok minden évben végeztek. Székesfehérvárott 1695 augusztusában a tanács, a polgárok összeírása ügyében Buda és Pest városokkal tanácskozott. 1696-ban az adó- és a tizedösszeírást külön, ezt követően rendszerint együtt végezték. 1697-ből ismerjük az első ezzel kapcsolatos büntetést is: egy lakost 100 Ft-ra büntettek, mert marháját az összeírás előtt eltiukolta (később ezt 15 Ft-ra mérsékeltek).⁶⁴¹ Az összeírást házról házra járva rendszerint a jegyző, az írnok és néhány tanácsos végezte.⁶⁴² Az 1770-es évektől kezdve a tanács bizottságot küldött ki az összeírás elvégzésére. Tagjai között a jegyzőt (vagy az aljegyzőt) és egy írnokot látunk. Az iparosok összeírását a céh vezetőinek a bevonásával végezték; a házakat, földeket a telekkönyv alapján írták össze; az állatok összeírásához a pásztorok nyújtottak segítséget.⁶⁴³ Az 1790-es évektől kezdve az adóösszeírás szervezése és irányítása a számvevő feladata lett, az összeíró bizottságot azonban mindig a tanács rendelte ki. Magát az összeírást napidíjasokkal vagy a fertálymesterekkel végeztették.⁶⁴⁴ Az összeírók csak akkor kaptak teljes napidíjat, ha olyan messze mentek, hogy szállásra nem jutottak haza. Ha csak ebédre nem tértek vissza, akkor fél napi bér járt nekik. Ezt is csak akkor fizették ki, ha a számvevői hivatal jóváhagyta. Ha valaki jogtalanul vett fel pénzt, harmadrészét maga, kétharmad részét pedig azok a tanácsosok fizették vissza, akik hibásan utalványoztak.⁶⁴⁵

Az országgyűlésen, illetve a megyei közgyűlésen a városra egy összegben kivetett adót a tanács személyekre bontotta. Ezt legtöbbször a belső és külső tanács, illetve a választó polgárság jelenlétében történt. Érdekesség, hogy Székesfehérváron az 1728. évi kivetésnél jelen volt a vármegye egyik főszolgabírója is.⁶⁴⁶ Fehérvárott a tanács 1830-ban úgy döntött, hogy a polgárok fejére semmilyen adót sem vetnek ki, mivel a polgár a város területén

⁶⁴⁰ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti I. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959. 103, 105, 112-113.

⁶⁴¹ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1697. febr. 22.

⁶⁴² FML Szfv. v. lt. 1715. évi adóösszeírás jegyzéke, iktatószám nélkül

⁶⁴³ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1770. okt. 22.

⁶⁴⁴ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1815. jan. 23.

⁶⁴⁵ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1819. febr. 5.

⁶⁴⁶ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1722. dec. 29.; 1724. máj. 2.; 1728. jan. 14.

nemesnek tekintendő. A nemes pedig a feje után nem fizet adót. Ez azt is jelentette, hogy a házbirtokosok nevére csak akkor vetettek ki adót, ha valóban a házukban laktak. A céhek – a mesterség üzésében és a legények számához képest – maguk osztották fel, szedték és fizették be az adót negyedévenként a városi adószedői pénztárba.⁶⁴⁷

Állandó gondot okozott a városi önkormányzatnak a kivetett adó beszédese, illetve a hátralékok behajtása. Erről egyes városok már a XVI. században statútumban intézkedtek. Fehérvár 1693-ban két tanácsost bízott meg a behajtással. Az 1720-as évek végétől (először 1727 szeptemberében) maga a város is fenyegetőzött végrehajtással. A következő évben két külső tanácstagot bízott meg azzal, hogy ahol az adót nem fizették meg, a perceptorral együtt az ingóságokat vegyék el. 1729-ben a tanács elhatározta a hátralékok behajtását, végrehajtás útján. 1730-ban azonban még mindig nem tették ezt meg, ezért az adókivetést sem tudták elkezdni. Ebben az évben háromszor is foglalkozott a tanács a végrehajtás kérdésével és úgy foglalt állást, hogy ha nincs pénz, akkor a természetbenieket kell elvenni. A végrehajtás sorrendjét 1732-ben a Helytartótanács a következőképpen rendelte: először ingóságok, majd az ingatlanok, ha pedig egyik sincs, akkor árestom. A létfenntartáshoz szükséges dolgokat nem lehetett lefoglalni. Nemcsak a városi, hanem a céhes tartozások behajtásához is jogsegélyt adott a város. Az adóhátralékot az eladott ingatlan árából is be lehetett hajtani. Ebből a célból az eladó a vételárat nem kapta meg azonnal, hanem a telekkönyvi hivatalnál letétbe helyezték. A tanács 1823-ban szabályozta az adóvégrehajtási eljárást. Eszerint a foglalást írnokok, fertálmesterek és királyi katonák végezték, melléjük kocsikat kellett rendelni. Személyválogatás nélkül, az adósok vagyonát lefoglalták és kocsin a városházához vitték. Közölték az adósokkal, hogy onnan egy hét leforgása alatt kiválthatják. Ha nem, akkor elárverezik a legfoglalt vagyontárgyakat. A végrehajtást szenvedő személytől az eljárás költségei fejében adóforintonként 2 kr-t szedtek átalányként. A végrehajtók közölték az adósokkal, hogy ha készpénzben akarnak fizetni, akkor azonnal menjenek az adószedő hivatalba, és akkor elmarad a végrehajtás.⁶⁴⁸ Szegeden, aki az adóalapot eltagadta, azt a részt a város elkobozta.⁶⁴⁹

Tanulságos a következő tordai eset. Ez a jogeset a pénzügyi igazgatás egyik területét ismerteti, konkrétan az adószedés ütemezését. Nem volt elegendő pénz a városi pénztárban, így az aratásnak nehéz volt nekilátni. Ezért úgy döntött a tanács, hogy a zsellérektől az adó

⁶⁴⁷ FML. Szfv. v.lt. prot. sess. 1830. jan. 29.

⁶⁴⁸ CSHM II/2.113. Rozsnyó 1574.; IV/2.491. Modor 1664.; Szfv v.lt. Szfv. v.lt. prot. sess. 1727. szept. 2.; 1728. nov. 2.; 1729. márc. 22.; 1730. jan. 3.; 1732. szept. 12.; Acta. pol. et jur. 1746. aug. 7. No 107.; Szfv. v.lt. prot. sess. 1823. okt. 24. No 1551.

⁶⁴⁹ CSHM III. 725. Szeged, 1720. január 12. (v.lt. 1717-1723. 100. lap)

első felét most be kell szedni, hogy legyen a városnak pénze. Egyértelműen ráismerhetünk a ma is alkalmazott adóelőleg jogintézményére.⁶⁵⁰ Miskolcon, ha valaki a kivetett adót nem fizette meg, a városnak joga volt az illető házában vagy pincéjében kétszer akkora értékben zálogot foglalni.⁶⁵¹ Debrecenben, aki Szent Gergely napjáig (szept. 3.) adóját nem fizette be a pusztán lévő földje után, annak a földjét elvették. Ez méltányos időpont, hiszen a betakarítás után volt már az idő.⁶⁵²

Szombathelyen az adófizetés a városban két részletben volt esedékes: Szent György napja után három nappal és Szent Mihály napja után három nappal. Az adót a városházához (ami Szombathelyen a bíró háza) kellett vinni. Aki ezt elmulasztotta, az a személy az adó kétszeresét volt köteles befizetni.⁶⁵³ 1701-től, aki nem fizetett adót, azt árestomba zárással kényszerítették rá.⁶⁵⁴ Később tovább differenciálódott a szabályozás. Ennek az az oka, hogy sokan nem fizették meg az előző évi adót, legfeljebb zálogot adtak az adó megfizetéséig. Viszont a zálogtárgyakat nem váltották ki a mai napig. Még 15 nap volt a zálogtárgyak eladására. Aki ez idő alatt nem váltja ki, annak dolgát a zsidóknak átadják értékesítésre. Akinek nincs záloga, azt árestomba vetik mindaddig, ameddig tartozását meg nem fizeti.⁶⁵⁵ A városi gazdák cselédjeit sem kellett azonnal árestomba zárni, ha adósságát nem fizette meg. A gazda kezessége alatt három napig szabadon lehettek, s ha nem teljesítette kötelezettségét, lehetett árestomba zárni. Tekintettel arra, hogy kevés a munkaerő, várható volt, hogy a gazda fizet helyette, s majd a béréből levonja a tartozást.⁶⁵⁶

1792-ben újabb szombathelyi szabályozással találkozunk. Sok az olyan zsellér, aki itt dolgozott, majd az adófizetést megelőzően elszökött. Ezzel a városnak komoly kára keletkezett. Mivel minden gazdának be kellett jelentenie, kiket fogadott be, az elszökött zsellér helyett az adót neki kellett megfizetnie. Ezt az adósságot – ha tudta – a zselléren behajthatta. A zsellérek szarvasmarhái csak akkor használhatták a városi legelőt és bízhatták a jószágot a város pásztoraire, ha az ún. fűbért megfizették. Mivel kevés volt a legelő, tilos volt bárkinek is kecskét és juhott tartania.⁶⁵⁷

Köszegen is a városi polgárok kötelesek voltak az adót időben megfizetni. Aki vonakodott adóját megfizetni, a városi árestomba került mindaddig, ameddig köztartozását

⁶⁵⁰ CSHM I. 1488. Torda, 1771. június 26.

⁶⁵¹ CSHM II. 297-299. Miskolc, 1692. (v. lt. 1569-1724. terjedő jegyzőkönyvben)

⁶⁵² CSHM III. 685. Debrecen, 1676. (v. lt. 1676-1677. jegyzőkönyv 19. lap)

⁶⁵³ CSHM V/2. 197. Szombathely, 1643. szeptember 16. (v. lt. prot. 1636-1640. pag. 323.)

⁶⁵⁴ CSHM V/2. 355. Szombathely, 1701. február 23. (prot. ex 1700-1701. pag. 24.)

⁶⁵⁵ CSHM V/2. 421. Szombathely, 1719. augusztus 8. (v. lt. prot. 1718-1721. pag. 70.)

⁶⁵⁶ CSHM V/2. 493. Szombathely, 1745. július 6. (v. lt. prot. 1739-1746. pag. 247.)

⁶⁵⁷ CSHM V/2. 581. Szombathely, 1792. február 29. (prot. 1791-1793. pag. 226-227.)

meg nem fizette. A városnak joga volt a polgár városi vagyonára végrehajtást vezetni.⁶⁵⁸ Aki nem volt képes az adóját megfizetni készpénzben, attól az adószedő mustban gyűjtötte be.⁶⁵⁹

Debrecenben előírták, hogy a városi boltok az adójukat készpénzben kötelesek megfizetni. Gyanítható, hogy a boltok számára nagy könnyebbséget jelentett volna a rajtuk maradt árucikkben való adófizetés, de ezt a tanács felmérte és megelőzte, hacsak nem a már tapasztalt kárából tanult az elmúlt adóév adószedésének tapasztalatából.⁶⁶⁰

Győr ment talán a legmesszebb. Az adó be nem fizetését úgy szankcionálta, hogy csak az volt jogosult a város közszolgáltatásait és igazságszolgáltatását igénybe venni, aki a közterheket már lerőtta. Ez a státútum hű képet ad a kor adófizetési moráljáról.⁶⁶¹

De néha nemcsak a polgárok, hanem maga a város sem állt a helyzet magaslatán. Perceptorai hadi- és háziadó-számadást elviekben mindig kellett mindegyik városnak készítenie. Székesfehérváron kezdetben a belső és a külső tanács vizsgálta felül (1715, 1720). 1724 decemberében hirdették ki a tanácsülésen a Helytartótanács rendeletét: a porció- és a kamarási számadást az év végéig be kell küldeni. A helytartótanács 1731-ben rendelte el a hadiadó- és a házipénztár különállását és külön kezelését. A felülvizsgálatot helyben továbbra is a belső és a külső tanács vagy az ezek által és tagjaikból összeállított bizottság végezte. 1763-ban a Kamara megismételte a Helytartótanács 1731. évi rendeletét: a hadiadó- és a házipénztárat nem szabad összekeverni.⁶⁶² Ennek a szabályozásnak az indokát pedig ott kereshetjük, hogy az összerosott pénzkezelés esetén az elkülönített pénzeket is időlegesen fel lehetett használni egyéb célokra, amely számviteli korrektséget éppenséggel nem mutat.

Az általános adóügyi ismertetés után rátérhetünk a különös részre, tehát az egyes adónemek szerinti speciális szabályokra.

A hadiadó kivetése alapjául szolgáló adókulcs 1773-ig nem volt központilag szabályozva. Az adóalapot a bel- és külvárosi házak szolgáltatták, valamint a kereskedők, kézművesek foglalkozásának jövedelmezősége, a polgárok és városlakók, illetve a város jurisdikciója alá tartozó egyéb személyek állatai, illetve a zsellér (néhány városban esetleg a polgár) maga, valamint a szántó, rét, szőlő. A házak adóját egyes városok már a XVII. század

⁶⁵⁸ CSHM V/2. 207-218. Kőszeg, 1649. június 27. (Kőszeg városi levéltár: articuli seu statuta liberae ac regiae civitatis Kőszeg seu Güns c. könyv Articuli super constitutionibus iudicis et senatus atque adeo totius communitalis liberae ac regiae civitatis Keöszögh conclusi, in medioque ipsorum observari soliti atque in curia solenniter publicati felirat alatt. Ezt a státútumot a város az 1771. május 10-én tartott közgyűlés határozata alapján felküldte a helytartótanácsához).

⁶⁵⁹ CSHM V/2. 342-343. Kőszeg, 1697. október 13. (v. lt. prot. 1697-1702. fol. 80)

⁶⁶⁰ CSHM III. 570-572. Debrecen, 1592. (városi lt. 1568-1593. jkv. 306. lap)

⁶⁶¹ CSHM V/2. 456. Győr, 1732. december 23. (prot. ex 1732-1736. pag. 104.)

⁶⁶² FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1715. jan. 3.; 1720. máj. 10.; 1724. dec. 1.; 1731. jan. 1.; 1736. jan. 12.; 1737. febr. 22.; 1763. aug. 12.

közepén limitálták, mások a házakat már 1716-ban osztályozták.⁶⁶³ A legszembetűnőbb, hogy nemcsak az emberek társadalmi helyzete szerint tettek különbséget, hanem az állatállomány adóztatása esetén figyelembe vették, hogy milyen társadalmi állású a jószágok gazdája, így például a városi polgárral rendelkező személy birkája után kevesebbet kellett fizetni, mint a zselléré után. Ezt azzal indokolták, hogy a polgár amúgy is több adóterhet visel, amíg a zsellér – nem lévén vagyona – csak maga (feje) és állata után adózik. Az volt az elv, hogy ha egy állat Szent György-napig megdőglött, nem kellett utána adót fizetni.⁶⁶⁴

A házak osztályozása Székesfehérvárott 1732-ben jelent meg. A házakat I. és V. osztály közé sorolták be. Külön számoltak adót a beltelek és a kültelek után. Az állatok utáni adófizetést is differenciálták.⁶⁶⁵ A bécsi udvari kamara 1773-ban rendelte el a városi telkek osztályozását és már ekkor jelentkezett a gondolat: az adót nem a telek egésze, hanem négyszögöle után vessék ki. Ez 1776-tól valósult meg, amikor a városokban az ún. eperjesi normát vezették be.⁶⁶⁶ 1836-tól a polgárok nem fizettek többé fejadót.

A XIX. század elejétől állandósultak az adókvetés rovatai: először mindig a személyek jöttek (szokás szerint zsellérnek véve mindenkit, akinek nem volt polgárjoga), ezt követték a belvárosi, a külvárosi és a kerti házak, osztályokba sorolva és négyszögöllel megadva. Ezeket a rétek, a kukoricaföld, a kertek, a szőlők, az osztályon felüliek (vendégfogadó, gyógyszerár), a kalmárok, vásárosok, mesteremberek, a polgárok és a zsellérek kezén levő állatok követték. Az adókvetési jegyzőkönyvet az összesítés zárta, amely a teljes kivetett adót adta meg. A kivetési kulcsot az 1810-es évektől kezdve a számvevőség dolgozta ki, tette közzé és bocsátotta szavazásra az adókvetési elegyes ülésen. 1825-ben határozták el, hogy a mesteremberek osztályozásánál egy VII. osztályt is bevezetnek, mert vannak elszegényedett és mesterségüket nem űzők, valamint özvegyek is.⁶⁶⁷

Székesfehérváron háziadót az 1790-es évekig nem minden évben szedtek, kivetését a város saját házi szükségletei határozták meg. Innen „házi” elnevezése is. Az első adókulcs 1737-ből ismert.⁶⁶⁸ 1752-ben összeírta a város mindazokat, akik pipáztak, és adót vetett ki rájuk. Kérdés, hogy ez luxusadó vagy fogyasztási adó. Ez akkor derülne ki, ha a státútum azt is tartalmazná, hogy ezt a pénzt hova fordítja a város vezetése. Ennek hiányában csak azt állapíthatjuk meg, hogy a város saját szükségleteire adót szedett.⁶⁶⁹ Hasonló adót szedett

⁶⁶³ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1696. aug. 5.; Corp. stat. II/2. 221. Kassa 1645.; V/2. 400. Komárom 1716.

⁶⁶⁴ KÁLLAY: *A városi önkormányzat hatásköre* 219.

⁶⁶⁵ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1732. jan. 7.; febr. 12.; 1733. jan. 12.

⁶⁶⁶ MOL E 210. Misc. 38. 1777. No 90; Szfv. v.lt. prot. sess. 1776. jún. 28.; júl. 1.

⁶⁶⁷ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1806. dec. 18.; 1812. dec. 7. No 1504.; 1825. dec. 5. No 1875.

⁶⁶⁸ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1737. jan. 9.;

⁶⁶⁹ CSHM V/2. 515-516. Székesfehérvár, 1752. január 26. (prot. 1752-1770. folio 4.)

Köszeg is: a város védelme érdekében a városra adót vetett ki a tanács. Ház és lakosok után is kellett fizetni. Házanként 2 krajcár, lakónként 1 krajcár. Ezt a tizedesek szedték be a fertálymester vezetésével. Ezt a pénzt a külső városrész védelmére felfogadott örök fizetésére fordították.⁶⁷⁰ Komáromban a város házai hét osztályba voltak sorolva, az első a legelőkelőbb, a hetedik a legszegényesebb. A városi plébános és más egyházi alkalmazottak bérének megfizetésére a város adót vetett ki, amelyet házanként kellett megfizetni. Az adó mértéke osztályonként változott. A hetedik házosztályba tartozó például jelen esetben az első osztály fizetési kötelezettségének a tizedét fizette.⁶⁷¹ Köszegen nem ilyen differenciált a szabályozás. Az adózás szempontjából a város a házakat négy osztályba sorolta. Az első osztály a negyedik osztály háromszorosát fizette.⁶⁷²

A városok országgyűlésenként megállapított taksát fizettek. Székesfehérvár 1681-ben, 1687-ben és 1708-ban 900-900 Ft-ot. A városok a taksa fizetésével általában hátralékban voltak, a bécsi udvari kamara állandó témája ezek behajtása. 1718-ban külön felhívta a kiküldött királyi biztosok figyelmét a hátralékokra. A városoknak gondot okozott a taksa kifizetése, gyakran azt sem tudták, hogy milyen forrásból (jövedelmeikből vagy közgyűjtésből) kell-e fedezniük. Általában mégis a jövedelmekből fedezték, és csak ritkábban vetették ki adóként a lakosságra.⁶⁷³

A szabad királyi városok már a középkorban fizettek – az uralkodónak mint földesúrnak – földbért, census regiust. A fizetés a török idők alatt abbamaradt, a bécsi udvari kamara 1729-ben kezdett foglalkozni azzal, hogy a szabad királyi városok milyen okból és mióta voltak hátralékban a census fizetésével. Székesfehérvár 1770-ben régi szabadságaira és arra hivatkozva tiltakozott a census újbóli bevezetése ellen, hogy 82 éve, a török kiűzése óta nem fizetett. A kérdés országosan, hosszú huzavona és politikai harcok után, 1780-ban dőlt el, amikor a censust újból bevezették a városokban. Fehérvár 1781-ben Nagyszombat várostól az 1238. évi privilegiumlevél másolatát kérte, amely Fehérvár tributum regium alóli mentességét is említette. A tanács arra az álláspontra helyezkedett, hogy az 1703. évi kiváltságlevél is kifejezi ezt.⁶⁷⁴ A tiltakozás eredménytelen maradt. A mezővárosok ugyanígy – a szabad királyi városok mintájára – földesuruknak fizették ugyanezt a díjat. Mértékét meghatározta a város és a földesura közötti megegyezés, a földesúri függéstől szabadult mezőváros pedig szintén a királyi kincstárnak tartozott az összeg megfizetésével.

⁶⁷⁰ CSHM V/2. 369. Köszeg, 1706. április 13. (v. lt. prot. 1702-1708. pag. 537-538.)

⁶⁷¹ CSHM V/2. 402. Komárom, 1716. május 21. (v. lt. prot. 1699-1743. L.X. pag. 162.)

⁶⁷² CSHM V/2. 410. Köszeg, 1717. november 16. (v. lt. prot. 1714-1717. pag. 590-591.)

⁶⁷³ KÁLLAY: *A városi önkormányzat hatásköre* 226.

⁶⁷⁴ FML Szfv. v.lt. Corr.buch 1770.ápr.9.; 1781.febr. 19.

Vannak nem az évi rendszeres adóhoz, hanem a rendkívüli alkalmakhoz kapcsolódó szolgáltatások. Ilyen volt 1747-ben az az 50 körmöci arany, amelyet Székesfehérvár a bécsi magyar királyi kancellária épületének a megvásárlására adott. Két évvel később a budai királyi rezidencia restaurálását a város 60 arannyal támogatta. 1760-ban a tanács 50 aranyat adományozott a királyi testőrség javára, az összeget a háziadó megemelésével szedték be.⁶⁷⁵ 1790 decemberében a szószóló javaslatára Lipót koronázása alkalmából ökröt sütöttek, a költségeket a választó polgárság vállalta magára.⁶⁷⁶ De a Nemzeti Múzeum építésére kivetett pótdadó szintén a rendkívüli adófizetés körét bővítette.⁶⁷⁷ Miskolcon, ha a vármegye vagy más méltóságok szekerezést róttak ki a városra, a városi tanács határozta meg, hogy melyik polgárnak milyen mennyiségű terhet kellett felvállalnia. Aki nem engedelmeskedett, büntetést fizetett és a szolgáltatás elmaradásából származó kárt is meg kellett térítenie.⁶⁷⁸

A tized intézménye az államalapítás idejére nyúlik vissza. Ez az egyház fenntartására szolgáló adónem a XVI. században már török ellenes harcok pénzügyi fedezetére szolgált,⁶⁷⁹ amely fegyveres küzdelmekben az egyházi felsővezetés is kivette a részét. A tizedet viszont az egyház szinte sohasem szedte be saját maga, hanem az adószedés meghatározott bérleti átalányért átengedte másnak, amely a városi területek esetében általában maga a város volt. Ez a bérleti lehetőség sok esetben áttételes volt, mert az 1548. évi 61. tc. értelmében a dézsmabérlés joga földesurat illette meg, amely egy szabad királyi városban a király volt, amíg egy mezőváros esetében az egyházi vagy világi földesúr. Ezt a jogosítványt a földesúr szinte kivétel nélkül átengedte a városnak, amely legtöbbször a privilégiumlevélben, illetve a földesúr és város közötti szerződésben került meghatározásra. Így tehát a városok szedték be a tizedet és használták fel saját céljaikra, ameddig a megnevezett egyházi szerv, amely eredetileg a tizedjogosultságot bírta, egy megváltási összeget kapott évente a tized fejében. Székesfehérváron a városi tanács 1696. július 22-i ülésén olvasták fel a budai kamarai adminisztráció leiratát, amely szerint a városban minden tized a királyt illette. Abban az évben egy kereszt búza után 60, árpa után 40 dénár, egy urna bor után 2 Ft volt a tized. A város 1715. évi becikkelyezése után a tized az esztergomi érseké lett, a város tőle bérelte. Némileg megváltozott a helyzet 1777-ben, a püspökség megalapítása után, amikor Mária Terézia a tizedet a belvárosi plébániatemplomnak rendelte. És mivel ezt a város a káptalannal közösen tartotta fenn, a tanács a tizedet a káptalantól bérelte. A város kétféle, gabona- és bortizedet

⁶⁷⁵ MOL A.28. Kancell. Litt. Civ. 1760. jún.6. No. 91.

⁶⁷⁶ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1790. dec. 10. No 1199.

⁶⁷⁷ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti 1. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959. 113.

⁶⁷⁸ CSHM II. 297-299. Miskolc, 1692. (v.lt. 1569-1724. terjedő jegyzőkönyvben)

⁶⁷⁹ CIH 1518. évi 3. tc.; 1536. évi 16. tc.

szedett, mivel a fehérvári polgárok az 1703. évi kiváltságlevél értelmében a bárány- és méhtized alól mentesek voltak.⁶⁸⁰

Szombathelyen, 1636. július 23-án az alábbi megegyezés született a földesúrral: a dézsmát a város készpénzben, évente egy összegben váltja meg. A többi városi kiváltság megőrzéséért is fizetni kell. A városi tanács felhatalmazza az adószedőket, hogy aki a díjat nem akarja megfizetni, attól vagyonából kétszer akkora értékű zálogot vegyenek.⁶⁸¹

Derülésre ad okot az a Tokaj városi statútum, amelynek értelmében bár a főbíró és a két városi szolgabíró mentes volt a dézsma alól, viszont a dézsmaszedőt a városi dézsma beszedéséig etetni, itatni tartoztak. Ezzel nekik is érdekük lett, hogy minél gyorsabban lezáruljon a beszedési eljárás. A mandátum letelte után a bíró egyébként még egy évig mentes volt a földesúri terhek alól.⁶⁸²

Székesfehérváron gabonatizedet 1696 óta szedtek. Időpontját, az aratás befejezésétől függően, a tanács határozta meg. 1724-ben 1 mérő búza után 6 d-t; árpa, zab és köles után 5 d-t; 1 vödör bor után 10 d-t szedtek. Az aratás után osztották ki a gabonatized cédulákat. Az aratórészt a gazda egy nap alatt fizette ki, utána kezdődött a dézsmálás. A beszedett dézsmabúzából különböző kötelezettségeket fizetett ki a város. 1808-ban pl. 50 mérőt kaptak a ferencesek, 28-at a két dézsmás, 2 mérőt a majorgazda (zsákfoltozásért), 6-6-ot a kőműves- és ácsállér; 10-10 mérőt a bíró, a szállásmester és a városi szolga; 1 mérőt a hajdú (a szerük őrzéséért) és 6 mérőt a hajdúkáplár. Ellentétben a gabonával, a bor utáni tizedet az első időktől fogva pénzen lehetett megváltani. A bordézsmaszedés idejét a szüret idejétől függően a tanács határozta meg. Székesfehérváron 1816-ban feljelentés érkezett a tanácshoz, hogy a szőlősgazdák a dézsmálás előtt behozták boraikat a szőlőből, valamint a dézsmát a vevőkkel fizették meg. A tanácsi határozat szerint nem lehet megengedni, hogy a vevőre hárítsák a terhet. A kamara rendeletére hivatkozva a tanács 1821-ben szabályozta a bordézsma szedését. Eszerint a bort meg kellett akoltatni és pénzért megváltani. A szőlőpásztorpénzt az adókiivetéskor a szőlőbirtokosokra vetették ki. Azoknak a hordóit, akik a dézsmával adósak maradtak, lepecsételték. Ha ezután 15 napon belül sem fizettek, elárverezték a bort.⁶⁸³

⁶⁸⁰ KÁLLAY: *A városi önkormányzat hatásköre* 244.

⁶⁸¹ CSHM V/2. 185. Szombathely, 1636. (v. lt. prot. 1636-1640. pag. 9.)

⁶⁸² Tokaj mezőváros törvényei, 1610. május 25. (eredeti BAZ Lt. Sátoraljaújhelyi fióklt. Tokaj mezőváros levéltára, Tokaj protocolluma, 1610-1656. 1-88. oldal); NÉMETH Gábor: *Hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII-XVIII. századból*, Budapest 1990. 103.

⁶⁸³ KÁLLAY: *A városi önkormányzatok hatásköre* 244.

Buda városa a bortizedet bérelte. Erről 1748 és 1811 között feljegyzések (levéltári anyagok) vannak. A tized beszedését a városi dézsmahivatal végezte. Ugyanígy a bortized mellett a termény (gabona) tizedet is bérelte a város, és a dézsmahivatal szedte be.⁶⁸⁴

Tanulságos az az 1589. évi kolozsvári eset, amely szerint akinek nem termett 80 vödörnyi bora, annak nem kellett tizedet fizetnie. Így csak megfelelő jövedelem felett kellett adózni, az alatt adómentességet élvezett a rászoruló. Itt valószínűleg azt is mérlegelte a tanács, hogy a városban mindenkinek elegendő borral kellett rendelkeznie, tekintettel arra, hogy a közegészségügyi állapotokat is figyelembe véve, a közönséges, így például borral nem elegyített víz fogyasztása nem volt ajánlatos.⁶⁸⁵

Köszegen dézsmáltatás előtt nem volt szabad eladni a bort. Aki a dézsmálás előtt elrejtette a bort, büntetést fizetett és a borát is elkobozták. A város meghatározta a bor eladási árát is.⁶⁸⁶

Természetesen voltak olyan városok, ahol a szőlődezsmát természetben szedték be. Nagy visszaélések lehettek Nagybányán, mert a város különösen figyelt a szőlődezsmába begyűjtésére. A város úgy döntött, hogy már a mustot dézsmáltatja, mégpedig a kilencedik vödör must után a tizediket azonnal külön kell választani a dézsma részére. Ez mennyiségi, de minőségi visszaélésekkel szemben is orvosság lehetett, amely pedig az egyházi szertartás érvényessége miatt is (ti. tiszta borral lehet csak misézni) létkérdés.⁶⁸⁷ 1669. szeptember 26-án az egyháznak járó bortized kérdésében kellett a városi tanácsnak szabályrendeletet hoznia. Mivel rossz volt a szőlőtermés, a dézsmát nem lehetett pénzen megváltani, hanem mindenki köteles volt természetben beszolgáltatnia az egyháznak a részét.⁶⁸⁸

A jövedéki adó terén is több érdekes jogeset adódott. Miskolcon a pálinkafőzést a városban végezni tilos volt. A házak udvaraiban idegen árut árusítani nem volt szabad. Mindkét rendelkezés azért született, mert a város bevétele egyébként is csekély volt, ezek a cselekmények pedig tovább csökkentették. A pálinkafőzés városi monopólium, kereskedni pedig csak a piacon lehetett, a taksa lefizetését követően.⁶⁸⁹ Hasonló a helyzet Szatmárban. A város pénzügyi jövedelmei közé tartoztak az égetett szeszek utáni befizetések. Ezért tilos volt

⁶⁸⁴ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti 1. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*, Budapest 1959. 138.

⁶⁸⁵ CSHM I. 234. Kolozsvár, 1589. (v.lt. 1585-1605. jkv. 116. l.)

⁶⁸⁶ CSHM V/2. 265. Köszeg, 1665. október 18. (v. lt. prot. ex. 1665-1669. lapszám nélkül)

⁶⁸⁷ CSHM III. 624. Nagybánya, 1647. szeptember 16. (v.lt. prot. 1640-1740. pag. 109)

⁶⁸⁸ CSHM III. 675. Nagybánya, 1669. (v.lt. prot. 1658-1671. 614. lap)

⁶⁸⁹ CSHM II. 421-422. Miskolc, 1743. február 9. (v.lt. 1741-1756-ig tejedő jegyzőkönyv)

ilyen italokat a városba behozni, a városban pedig csak az működtethetett ilyen üzemet, aki erre a városi tanácstól engedélyt kapott és havonta a megállapított díjat megfizette.⁶⁹⁰

Hódmezővásárhelyen hasonló a helyzet: a város a pálinkafőzést szintén szabályozta. A városi bevételek megcsappantak a tiltott pálinkamérés miatt. Ezért aki titokban mért ki pálinkát, annak elvették a főzőüstjét, és büntetést is fizetett. Aki a saját maga számára pálinkát akart főzni, díj megfizetése mellett megtehetette. Akinek feleslege támadt volna, annak a feleslegét a városi kocsmá felvásárolta.⁶⁹¹

Komáromban sokan megsértették a jövedéki szabályokat. A sör és egyéb szeszes italok (pl. pálinka) sok esetben még be sem ért a városba, mert elé mentek az emberek és ott vásároltak, ezért a városnak igen nagy kára származott, hiszen nem lett megakoltatva az ital. Ha valaki a városból vitt ki falura italt, előtte azt is meg kellett akoltatni, különben a város büntetett, hiszen súlyos bevételkiesést okozott az illegális árusítás.⁶⁹² Úgy tűnik, hogy mégsem volt a vezetőség kellően erélyes, mert újra szabályozták a kérdést: a városba idegen bor került, amely a gazdák pincéjében fel is volt lelhető. Mivel a város ezeket a borokat nem látta, s azok után semmiféle jövedelemre nem tett szert (ti. akolva nem voltak a borok), ezért a város felszólította a lakosságot, hogy a letett idegen borokat jelentsék be, és fizessék be utána a városnak járó borjáradékot (akolópénz). Január 19-én viszont a városnak be kellett látnia, hogy ez a felszólítás nem vezetett eredményre. Ezért nyomatékkal hívta fel a lakosság figyelmét, hogy aki a letett idegen bort nem jelenti be, attól a város elveszi, és még büntetést is kell fizetnie. A saját borral nincsen gond, mert az utána járó közterheket a szüretkor a lakosságon már behajtották.⁶⁹³

⁶⁹⁰ CSHM III. 707. Szatmár, 1704. május 16. (v.lt. prot. 1704-1724, lapszám nélkül)

⁶⁹¹ CSHM III. 762. Hódmezővásárhely, 1743. január 23. (v.lt. prot. 2. ex 1731-1732. 46-48. lap)

⁶⁹² CSHM V/2. 338-339. Komárom, 1696. július 9. (prot. fragm. 1587-1680. 235. lap)

⁶⁹³ CSHM V/2. 373-374. Komárom, 1707. január 15. (v. lt. prot. 1699-1743. L.X. pag. 53.)

3. fejezet: Építésügyi igazgatás

Telekkönyvi igazgatás

A telekkönyvi igazgatás a városok számára több szempontból is igen fontos volt. Ameddig a vármegyei igazgatás óvatosan kezelte a kérdést, tekintettel arra, hogy minden összeírás a későbbiekben egy adókimutatás alapjául szolgált, addig a városok számára létfontosságú volt a városi ingatlanok adatainak pontos nyilvántartása. A nyilvántartás fontosságát emeli ki, hogy ennek alapján lehetett a városra háramló adót a lakosság között felosztani, valamint így lehetett megakadályozni, hogy a városvezetés tudta nélkül idegen telepedjen be a városba, s ingatlant szerezzen. Ez utóbbi nem csupán a város belügyének számított, hanem sok újkori városi kiváltságlevél is előírta, hogy a városba például csak meghatározott vallási felekezethez vagy nemzetiséghez tartozó telepedhetett meg.

Marosvásárhelyen már 1604-től az ingatlan adásvételhez és cseréhez – büntetés terhe alatt – a városi tanács engedélye volt szükséges.⁶⁹⁴ Tehát maga a tanács gyakorolta a telekkönyvi-átírási jogokat. 1759-ben megismételték az előbbi rendelkezést, hogy csak az vásárolhat a városban ingatlant, akinek erre a városi tanács engedélyt ad. Az engedélyezést követően le kellett rakni a polgárpénzt (10 forint), addig semmiféle városi jogosítvánnyal nem élhetett a vásárló.⁶⁹⁵

Szegeden viszonylagosan részletes szabályozást nyert az ingatlan-nyilvántartás. Addig egy ingatlan vételárát nem volt szabad kifizetni az eladó részére, ameddig a városi tanács az adásvétel tényét tudomásul nem vette.⁶⁹⁶ A polgár és nem polgár lakos közötti különbség is fellelhető. A városi polgárnak a nem városi polgárral szemben ingatlan adásvételnél elővásárlási joga volt, még a szomszédjog ellenében is.⁶⁹⁷ Az ingatlan adásvételt követően a városi tanács egyik tagjával egy év és egy nap alatt be kellett magát vezetettetnie a vevőnek a birtokba, különben érvényét veszítette a szerződés. Addig ne is kapja meg az előadó a vételárát, ellenkező esetben az esetleges köztartozásokat kénytelen a vevő maga kifizetni. Ezt a rendelkezést a város többször megismételte: folyó év augusztus 31. napon, majd 1801. december 9-én. A város földkönyvet vezetett. Aki oda nem jegyeztette be magát, nemcsak

⁶⁹⁴ CSHM I. 30-31. Marosvásárhely, 1604. (v.lt. Leges et Decreta 14-15.)

⁶⁹⁵ CSHM I.157-158. Marosvásárhely, 1759. (v.lt. Leges et Decreta 101-102)

⁶⁹⁶ CSHM III. 798. Szeged, 1799. augusztus 28. (v.lt. Statua civitatis 20. lap)

⁶⁹⁷ CSHM III. 798. Szeged, 1800. május 23. (v.lt. Statua civitatis 21-23.)

hogy elveszíthette a birtokát, mert beiktatás híján feléledtek az elővásárlási jogok, hanem a mulasztásért (földkönyvbe vetett közhitelesség sérelme okán) bírságot is kellett fizetnie.⁶⁹⁸

Esztergomban csak annak a személynek az ingatlan adásvételét jegyezte be a városi hivatal, akinek az eladója az évi közterheket már megfizette.⁶⁹⁹ Visszaélések viszont így is akadtak. Például kénytelen a város megtiltani, hogy fél házakat lehessen vásárolni, akár a városon belül, akár azon kívül. Ezt azzal indokolja, hogy így rendezetlenné válnak a tulajdoni viszonyok és a közterhek viselése. Sok gyanús külsejű ember is telepedett így meg. Aki viszont már rendelkezett ilyen fél házzal, köteles volt jegyzőkönyveztetni, különben elvesztette tulajdonát.⁷⁰⁰

Szombathelyen is rendezni kellett az ingatlan átruházásával kapcsolatos közterheket. Gyakran előfordult, hogy a városbéliek úgy vettek földet egymástól, hogy a közteher az eladón maradt. Ha viszont az eladó – pl. magas életkora okán – meghalt (hiszen miért adta volna el egyébként földjét, hacsak el nem akar költözni, de akkor meg úgysem tudott az adóhátralék megfizetése nélkül), akkor a város nem tudta az adóhátralékot behajtani. Ezért a város úgy rendelkezett, hogy ha valaki földet vesz, csak úgy teheti meg, hogy a földet terhelő adóhátralékot is megvásárolja, ezt a terhet magára veszi. Ha a rendelkezés ellenére valaki ilyen kikötéssel köt szerződést, a szerződés tárgyát képező földterületet büntetésként elveszti.⁷⁰¹ 1735-ben pedig még hozzáfűzték az alábbiakat: ha valaki a városi földjét el akarta adni, erről értesítenie kellett a jegyzőt. Meg kellett kínálni a rokonokat és a szomszédokat. A megkínálásban a bíró vett részt.⁷⁰²

Székesfehérváron eladni csak a bíró vagy a városi tanács jelenlétében volt lehetséges, ellenkező esetben érvénytelen lett a szerződés.⁷⁰³ Kőszegen is működött ingatlan-nyilvántartás. Elővásárlási jog gyakorlására is volt lehetőség. Ha valaki házát, szőlőjét, rétjét, szántóföldjét el akarta adni, először atyafiait, szomszédjait hiteles ember által vagy a hegyen a hegymester által köteles volt megkínálni. A fassio a bíró előtt ment végbe, a város protocollumába bejegyezték, majd a bevezetés is a bíró vagy képviselője előtt történt meg.⁷⁰⁴

⁶⁹⁸ CsML Szeged v. lt. Statua civitatis 23-24. lap

⁶⁹⁹ CSHM IV/2. 695. Esztergom, 1732. május 10. (v. lt. prot. 1727-1732. pag. 335.)

⁷⁰⁰ CSHM IV/2. 755. Esztergom, 1749. január 7. (v. lt. prot. 1747-1755. pag. 137.)

⁷⁰¹ CSHM V/2. 269. Szombathely, 1668. március 3. (v. lt. prot. 1664-1668. pag. 365.)

⁷⁰² CSHM V/2. 461. Szombathely, 1735. július 19. (v. lt. prot. 1726-1736. pag. 294.)

⁷⁰³ CSHM V/2. 554. Székesfehérvár, 1772. január 12. (1771-1775. lapszám nélkül)

⁷⁰⁴ CSHM V/2. 207-218. Kőszeg, 1649. június 27. (Kőszeg városi levéltár: articuli seu statuta liberae ac regiae civitatis Kőszeg seu Güns c. könyv Articuli super constitutionibus iudicis et senatus atque adeo totius communitalis liberae ac regiae civitatis Keöszögh conclusi, in medioque ipsorum observari soliti atque in curia solenniter publicati felirat alatt. Ezt a statútumot a város az 1771. május 10-én tartott közgyűlés határozata alapján felküldte a helytartótanáchoz.)

Pécsett a szabad királyi várossá válás alkalmával szabályozták átfogóan a kérdést. Az ingatlanok értékesítése esetén a bevallások a városházán történtek. A szerződés megkötését és a taksa lefizetését követően volt lehetőség a vevőt a birtokába bevezetni.⁷⁰⁵

Fentieknek megfelelően így városi tanács alá rendelt hivatalok közül a legfontosabbak közé tartozott a telekhivatal (Grundbuchsamt, Grundverwalteramt, officium urbariale). Természetesen, ennek létrehozatala nem volt szükségszerű, sok esetben, főleg kisebb városokban, csupán egyetlen hivatalnok végezte a telekkönyvi feladatokat, esetleg más feladatokkal összevonva, ameddig a hatósági jogkört akár maga a városi tanács gyakorolta.

Buda esetében a város visszafoglalása után a telekkönyv nem a városvezetés, hanem a kamarai adminisztráció birtokában volt. A kamarai adminisztráció alkalmazottai készítették és vezették az első telekkönyveket, szedték be a meglehetősen jelentős telekkönyvi jövedelmeket. A szabad királyi városi jogállás visszaállítását követően 1705-ben került a telekkönyvi igazgatás a város kezébe, ezzel a jövedelemforrás is Buda igazgatásába került. Erre a feladatra a városi tanács azonnal egy önálló hivatalt állított fel, Keppeler Rüdiger Gáspár vezetése alatt. A telekhivatal az alábbi teendőket látta el: az ingatlanok tulajdonjogát tanúsító oklevelek (Gewöhrbrief) kiadása, az ingatlan tulajdonosok változásának feljegyzése, adókivetés céljára ingatlan-összeírások készítése, a telekkönyvi jövedelmek kivetése és behajtása, jelzálogkönyvek (Hypothekbuch) vezetése, illetve telekfelmérések, telekfelosztások fogyanosítása. Ezek mellett további feladata volt a telekviták elintézése, illetve mezőrendészeti teendők végzése, mezei utak és kutak karbantartása, valamint a városi tulajdonban lévő telkek utasítás szerinti értékesítése. A telekhivatal személyzete a telekhivatali igazgatóból, egy segédből és egy írnokból állt. A telekhivatal foglalkoztatott csőszöket és földmérőket. A telekhivatal saját bevételekkel rendelkezett. A telekkönyvvezéssel kapcsolatosan eljárási díjat szedett ingatlanlevél kiállítása, valamint be- és kitáblázás esetén. Az eljárási illeték mellett meghatározó volt a beszedett adók összege is. Az alábbi adók képezték a bevételt: földadó, telekadó (Grunddienst), hegyvám (szőlőtermesztés után; szőlőkilenced), szőlőcsőszök díjazására szedett adó (Hütgeld), szüreti adó (a szüret költségeire; Lesezettl).

A telekhivatal irattára tartalmazta az adósságok, ingatlanbecslések, felmérések, átírások, kimutatások, telekszabályozások, örökléssel és adásvétellel kapcsolatos iratokat. Ezen kívül térképek, tervrajzok és vázlatok is fellelhetők az állományában. A telekátíratási jegyzőkönyvek tartalmazták a tulajdonlevelek (Gewöhrbrief) listáját. Az ingatlanokkal

⁷⁰⁵ CSHM V/2. 560-576. Pécs, 1780. július 3.

kapcsolatos bevallások, fassio-k is a telekhivatalban folytak, itt jegyzőkönyvezték, állították ki az okiratokat. A házak, kertek, földek, terménykárók becslését az ezzel megbízott építőmesterek, ácsok, vagy pedig a telekhivatal közegei (erdőkerülők, csőszök, örök) végezték. Budán külön nyilvántartást vezettek a városi polgárok ingatlanaival kapcsolatos adósságokról, valamint a különböző telekügyekről vezetett jegyzőkönyvekről, az ingatlanok tulajdonjogába való beiktatás, az ingatlaneladásoknál a szomszédok elővásárlási joga miatt szükséges eljárásokról. A holtkézi ügyeket is külön tartották nyilván, amely az egyház mellett a testületek és céhek birtokairól is szóltak.⁷⁰⁶

Ha Buda főváros mellett a másik, dinamikusan fejlődő, így alapterületében is egyre növekvő, külváros karéjjal körbeölelt Pesten is megvizsgáljuk, akkor szembetűnő, hogy bár a professzionális szervezetrendszer kialakulása Budához képest később jelent meg, de idővel felzárkózott a fővárosi telekkönyvi igazgatáshoz. Az 1703. évi privilégiumlevél értelmében 1705-ben került a telekkönyvi igazgatás Pest város kezébe. A városi tanács ezt a feladatot 1732-ben a telekkönyvi igazgatóra bízta. Ebből fejlődött ki a városi telekkönyvi hivatal. Itt tehát az egyszemélyi tisztviselői jogkör kollektív intézményesülését figyelhetjük meg. Hatáskörébe tartozott a telekkönyvek vezetése, a teleklevelek kiadása, 1767 után a telekátírása vonatkozó jegyzőkönyvek vezetése, a telkek felmérése, a telekadó kivetése, beszedése. Pest város külvárosairól 1734-ben fektették fel a telekkönyvet. A malmok, majorságok, rétek, legelők telekkönyvezését 1718-as kezdettől számolhatjuk. A telekleveleket kezdettől fogva vezették a városban. Ennek részét képezte az ingatlan jellegének, fekvésének, nagyságának megjelölése, tulajdonjog keletkezése jogalapjának (adomány, adásvétel, csere, öröklés) feltüntetése, valamint a telekkönyvi lajstromszám. A telekkönyvben külön szerepelt a belváros és a külváros, valamint a művelési ág szerint a mezők, szántók, szőlők, gyümölcsösök. 1767. július 1-jétől királyi biztosi rendeletre a bevallásokat kiküldött tanácsnokok előtt kellett megtenni. Ezen jogcselekményekről jegyzőkönyv készült.⁷⁰⁷

Érdekeség, hogy már a feudális korban ki tudott fejlődni az ingatlannyilvántartáson kívüli tulajdonszerzés. Kecskeméten, aki magánszerződéssel adott el szőlőt, 12 év zavartalan birtoklás után úgy tekintendő, mintha a városi tanács előtt kötötték volna a szerződést, és a

⁷⁰⁶ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti I. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárjai*, Budapest 1959. 117-133.

⁷⁰⁷ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti I. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárjai*, Budapest 1959. 258-263.
258-263.

jegyzőkönyvbe bevezették volna. E szabályrendelet kihirdetésétől számított egy év és egy nap után minden kereseti jog elévült. Ezt a szabályt a megyei törvényszék 6 évre módosította.⁷⁰⁸

⁷⁰⁸ CSHM IV/2. 836-842. Kecskemét, 1800.

Építési engedélyezési eljárás, városszabályozás, városszépítés

A telekkönyvi nyilvántartások vezetése mellett az egyik legfontosabb feladat a város arculatának a tudatos meghatározása. Az esztétikai igényeken kívül jelentősége van tűzrendészeti, közbiztonsági és szomszédos jogi szempontból is. Kezdetben kevés városszabályozási elképzeléssel találkozunk, de a túlnépesedéssel és túlépítkezésekkel egyidőben ezek a szabályok is megjelentek a városokban. Lassanként kialakulnak az építési engedélyezési eljárás részletes előírásai, valamint idővel – főleg a XIX. századra – megjelennek a nagyobb városokban a városvédő- és szépítő bizottságok és szabályozások. Egyes városainkban már a XVI. században megtaláljuk az építésrendszet nyomait. Nagyszombat 1561-ben elrendelte, hogy annak, aki házat akar építeni, meg kell mutatnia a helyet, ahová építkezni szeretne, nehogy kára származzon a városnak, vagy a többi polgárnak az építkezésből kifolyólag. Tíz évvel később ezt azzal toldották meg, hogy ez az előzetes engedélyezési eljárás a városi tanács jogkörébe tartozik. Kassán már a XVII. század elején építőtisztok működtek. Komáromban sem építhetett senki a tanács tudta nélkül.⁷⁰⁹

Nagybányán az ácsok kötelessége volt a házakra csatornát tenni. Ennek az árát is meghatározta a város. Ha a kihívott ács nem jelent meg a helyszínen (csatorna, szarufa, zsindeley készítésre), alaposan megbüntették.⁷¹⁰ Máramaroszigeten már 1652-ben a városszabályozási körbe tartozott, hogy figyelték, nehogy valaki az utcából, közterületből kiszakítson magának földet, és ott kertművelésbe kezdjen. Aki ilyet tett, annak a bíró és a hadnagy vezetésével megszüntették a kertjét, és a termett dolgokat az iskolának adták. Aki második alkalommal is kitartott tevékenysége mellett, büntetést fizetett.⁷¹¹

Pécsett 1780-ban, a szabad királyi várossá válás évében a városfal már nem képezett stratégiai kérdést. Ezért a város úgy határozott, hogy a városfal karbantartása már nem feladat. Ha valamelyik polgár úgy épített házat, hogy annak egyik oldala a városfal lett, akkor ezért díjat fizetett, hiszen a város falát mint városi tulajdonú építőanyagot használta.⁷¹²

Debrecenben is hoztak városrendezéssel kapcsolatos szabályozást, bár látható, hogy itt egy konkrét, egyedi esetben. A Német és a Szent Miklós utcák közötti terület a városban parlagon hevert. A tanács úgy döntött, több városlakó megkeresésére, hogy ha házhelyeknek alkalmasnak ítélik a kiküldött tanácsstagok a területet, akkor először az ottlakókat kérdezzék meg, hogy saját telkükhöz akarják-e váltani a puszta területeket, ha pedig nem, akkor osszák

⁷⁰⁹ CSHM II/2. 361. Kassa 1709.; IV/2. 122, 151. Nagyszombat 1561, 1571.

⁷¹⁰ CSHM III. 568-569. Nagybánya, 1589. július 7. (Nagybánya város levéltára, prot. 1560-1635. pag. 211.)

⁷¹¹ CSHM III. 630-639. Máramarosziget, 1652. (XXXVIII. Articulus)

⁷¹² CSHM V/2. 560-576. Pécs, 1780. július 3.

fel és adják el annak, aki azt igényli.⁷¹³ Egy mások debreceni statútum szerint megtiltották, hogy valaki a háza mellé másik házat foglaljon. Erre a városkép miatt volt szükség, mert akinek két háza lenne, az az egyiket biztosan lebontaná és helyén gazdálkodásba kezdene, amely a városias kialakításnak nem tesz jót.⁷¹⁴

Szombathelyen ha valaki elhagyta a házát és az lepusztult, a város elvette és másnak adta.⁷¹⁵

Kezdetben a legfontosabb a városfalak, mint épített környezeti tényezők védelme. Itt először nem a művészeti, esztétikai vagy történeti érték dominált, mint korunkban, hanem a praktikum, mégpedig a védelmi funkció. Idővel a városfalak hadászati jelentősége csökkent, viszont a külső bűnöző elemektől való távoltartás céljából fenntartásuk továbbra is szükségesnek ítéltetett. Pécsen a kiváltságlevél értelmében a városfalak fenntartása a város kötelessége volt, mentesítve ezzel minden ilyen jellegű kötelezettség alól az egyházi előljáróságot.⁷¹⁶ Ezzel is deklarálta az uralkodó azt az állapotot, miszerint a városfal léte a városi lakosok érdekeit szolgálja. Ez már az újkori gondolkodás hatása, hiszen régebben az egyházi földesúr kötelessége volt a hadászati igazgatás szervezése, így a püspöki vár és a városfalak karbantartása. Kassán 1617-ben deklarálta a választó polgárság, hogy a városfalak jó állapotának fenntartása a városi tanács felelősségi körébe tartozik.⁷¹⁷ 1620-ban pedig az alábbi városvédelmi határozat született: tilos a városfalon kívülre sarat kihordani, nehogy feltöltsék a város árkat. Földet csak a bástyák magasítására lehet hordani, a bástyák aljára semmi körülmények között sem.⁷¹⁸ 1641-ben a választó polgárság szintén felhívta a tanács figyelmét, hogy adja utasításba, hogy a város árkait ki kell tisztítania a lakosságnak.⁷¹⁹

Debrecenben is hasonló a helyzet. A város árkait mélyíteni kellett, a kívül eső házakat le kellett rombolni, a károsultaknak új lakhelyet kellett kijelölni, és az építkezéshez megfelelő mennyiségű építőanyagot kellett biztosítani.⁷²⁰

Régebben a városoknál rendszertileg csak azt határozták meg, hogy mi a közterület és a magánterület, ezen belül azt, hogy a telkére ki mit épített, különösebben nem foglalkoztak a város vezetői. A közhiedelemmel ellentétben általában egy szabad királyi város nem mutatott törvényszerűen városiasabb képet mint egy mezőváros. Eleinte a települések nem fordítottak nagy gondot, hogy szabályrendeleteikben szabályozzák a városi építkezéseket. A török kort

⁷¹³ CSHM III. 605. Debrecen, 1638. (v.l.t. 1627-1637. jkv. 101. lap)

⁷¹⁴ CSHM III. 692. Debrecen, 1692. július 9. (v.l.t. 1685-1692. 818. lap)

⁷¹⁵ CSHM V/2. 151. Szombathely, 1619. október 6. (v.l.t. prot. ex 1618-1620. pag. 154.)

⁷¹⁶ Pécs szabad királyi város kiváltságlevele; BML IV. fond 1008. t.

⁷¹⁷ CSHM II. 156; Kassa, 1617. (v.l.t. art. Elect. Comm. Stat.)

⁷¹⁸ CSHM II. 162. Kassa, 1620. (v.l.t. art. Elect. Comm. Stat.)

⁷¹⁹ CSHM II. 215-217. Kassa, 1641. (v.l.t. art. Elect. Comm. Stat.)

⁷²⁰ CSHM III. 700. Debrecen, 1696 (v.l.t. 1693-1696. jegyzőkönyv 428. lap)

követő betelepítések már némi tervszerűséget igényeltek, valamint az utcák vízelvezetési, csatornázási gondjai, az utcákon való zavartalan közlekedés és a tűzvéstől való félelem mégis arra indította a városi tanácsot, hogy lépéseket tegyenek, akár olyan szabályokat is hozva, amelyek be nem tartását büntető rendelkezésekkel is szankcionálták. Az urbáriumok hatására az alföldön megszűnt a szabad határfoglalás, így a településeket földrajzi korlátok közé szorították. A korszak végén végre tehát megjelent az esztétikai szempont is, ekkor kezdték el szabályozni az utcai homlokzatok magasságát, kiegyenesítését, színvilágát.

Debrecenben 1719-ben tűzvész volt. Ez több intézkedésre is okot adott. Megtiltották a dohányzást. Aki mesterember létére tett ilyet, a céh tagságát is elvesztette. Akinek leégett a háza, az erdőből kapott fát új ház építésére. Rendelkeztek a romos házak teljes lebontásáról, és az utcák vonalvezetését is kiigazították. Akiknek a háza a tűzvész előtt is rontotta a városképet és most elpusztult az épület, az ilyen tulajdonosok másutt kaptak telket az újjáépítésre. Úgy tűnik, hogy belőlük nem nézték ki, hogy megfelelő házat tudnának a városközpontban felhúzni. Valószínűsíthető, hogy a vagyoni állapotuk engedett erre következtetni.⁷²¹

Az alföldi területek legnagyobb telepítője Harruckern báró volt, aki a királytól megvásárolta a XVIII. század elején Békés, Csongrád, Zaránd vármegyék jelentős területét, és telepítési ügynökök segítségével benépesítette a területeket. Ezek a betelepítések tervszerű építkezéseket hoztak magukkal.

Sokszor tudatos szabályalkotás nélkül, csupán a praktikumra koncentrálni születtek meg átfogó városszabályozási elképzelések. Kecskeméten például, 1825. november 4-én a városi tanács elhatározta, hogy a Dellő-tavat, amely a városban található, s mind a külleme, mind az egészségre ártalmassága fennáll, lecsapolják. Ebből lett egy 300 x 40 méter széles liget, ahová örömmel jártak szórakozni a kecskemétek.

A jogszabályi környezet, vagy annak hiányossága sem mindig kedvezett. Pesten az 1838-as nagy árvíz után sem gondolkodhattak nagy városrendezésben, mert az 1836. évi 25. törvénycikk csak a vasutak számára engedélyezte a kisajátítást, így a városi polgárok meg tudták volna akadályozni a kisajátításokat, és a bíróságon sem tudott volna megfelelő jogcímre hivatkozni a város. Így csak pár új utcát és teret nyitottak (Veres Pálné és Wesselényi utca, Klauzál, Rákóczi, Bakáts tér). Egy dolgot végeztek el: meghatározták az új és magasabb utcaszintet (Feltöltési Szabályzat). Ezért a Szépítő Bizottmány felelt. Gyulán és Kecskeméten a tűzveszélyes területeken a városi tanács épületbontást rendelt el, kártalanítás

⁷²¹ CSHM III. 722. Debrecen, 1719. (v.lt. 1717-1719. 689. lap)

gyanánt a lakóknak a városszélen új telket adományozott. Sokszor a tűzvézsek segítették a várost abban, hogy átfogó településrendezési terveket dolgozzanak ki.

De nemcsak házakkal, utcákkal foglalkoztak a városiak. Nagybányán a temető állapota elhanyagolt volt, ezért a városi tanács úgy dönt, hogy felosztja a városlakók között a temetőben végzendő közmunkát, így mindenki köteles részt venni a temető rendbetételében, árkanak kitisztításában és ahol kell, ásásában.⁷²²

A városiasodással együtt járt az is, hogy igyekeztek a sártól megszabadulni, az utcákat kikövezni. A mezővárosok földesurai is igyekeznek reprezentatív főtereket kialakítani oly módon, hogy megszerezték a leendő főtér környéki telkeket, majd lerombolták az útban lévő házakat, s alakították ki a tér elrendezését, fontosabb épületek elhelyezével: Pápa (templom és kollégium), Esztergom (bazilika és az előtte lévő tér), Vác (püspöki székesegyház, a város árkanak feltöltését és a környező házak lebontását követően). Debrecen 1804-ben és 1808-ban bocsátott ki szabályozást. A közegészségügyi és tűzrendészeti szabályai szigorúak, de a városrendezési kérdésekben – tekintettel arra, hogy magántulajdoni korlátozásokat is érintett – csak ajánlásokat fogalmazott meg. Az 1828-as soproni szabályzat csak a városrendezés fontosságára hívta fel a figyelmet, konkrét rendezést és elképzelést nem tartalmazott.

Pest 1798-ban nevezett ki városszépészeti biztost. Nem egyszerű mérnököt kerestek, hanem olyan embert, aki az engedély nélküli építkezéseket is meg tudja gátolni. A biztos minősítette a város közterületeit és szabályozási elveket fogalmazott meg. Ennek a feladatnak lett a jogutódja a már említett Szépítő Bizottmány (1804-1861). Az építési kérelmeket és az utcanyitási kérelmeket is ide kellett benyújtani. De ez a szerv már túlmutatott az egyszerű engedélyezési eljáráson, mert komoly szakmai és esztétikai követelményeket is támasztott. Budán a Baucommissio (1811-1850) a magánépítkezéseket ellenőrizte és kisebb telekalakítások ügyében foglalt állást. Hasonló bizottság jött létre 1828-ban Sopronban és 1838-ban Szombathelyen.

A legtöbb városban viszont nem jött létre önálló szerv, de a városi mérnök tisztsége kialakult.⁷²³ Székesfehérváron 1833-ban merült fel, hogy nincsen olyan állandó bizottság, amely az új házak építésére és a város csinosítására ügyelne. Ezért a tanács Pest várost kereste meg; adjon felvilágosítást, hogy milyen rendelkezések vannak erről. A tanács egyúttal szükségesnek tartotta a majd kinevezendő bizottság foglalatosságáról előzetes tervezet

⁷²² CSHM III. 704. Nagybánya, 1699. március 7. (v.lt. prot. IV. ex 1699. a 23-25. l.)

⁷²³ KÖRNER Zsuzsa-NAGY Márta: *A városrendezési szabályozások története Magyarországon*, Budapest 2004. 7, 10, 11, 12, 15, 16, 20, 26, 42-47.

készítését.⁷²⁴ A fehérvári Szépítő Bizottság tagjait, Haáder Pál polgármestert, Boros Imre kapitányt, Rauch Ferenc tanácsost, Kapy József főjegyzőt, Gily János urbárium rendtartót, Rauch János szószlót és négy választó polgárt 1836-ban nevezte ki a tanács. A bizottság építómestereket és a város csinosodásáról ismert polgárokat vett még maga mellé. A polgármester és a kapitány azonban hivatali terhes elfoglaltságaik miatt a következő évben lemondtak.⁷²⁵

Nagykörösön is megjelent a századfordulón az építésügy, mégpedig a túlszűfolt építkezések ellen léptek fel, amikor a városi tanács úgy rendelkezett, hogy senkinek az udvarából házhelynek történő eladás, valamint egy udvarra több ház felépítése meg nem engedtetik.⁷²⁶

Esterházy Károly egri püspök 1764-ben úgy rendelkezett, hogy Egerben minden építkezést be kell jelenteni engedélyezésre a városi tanácshoz, hogy ezáltal az utcákat ki lehessen egyenesíteni. Kecskeméten és Debrecenben is meghatározták az utcák minimális szélességét a XIX. század elején, annak függvényében, hogy mekkora rajta a forgalom. Ennek megfelelően Kecskemét például 3 kategóriát állított fel. Szabályozták az építési telek minimális területét is. Nem kerülhetett el a szabályozást a városi külterület sem. Ezeket a részeket a források sokszor Hostya (Hofstatt = kert, major) kifejezéssel illették. A külvárosok spontán létrejötte sem szerencsés, mert az ottlakók így nincsenek nyilvántartásba véve, gyanús előéletű idegenek tanyája is lehet. Ezért ez ellen sok város fellépett, majd a belvárosok megtelte után hamarosan ráébredtek, hogy a tudatos külvárosi parcellázásoknak és betelepítésnek az az előnye származik, hogy a városi vezetőség akaratának megfelelően, az ő kezdeményezésük szerint valósul meg.⁷²⁷ A város tehát építésügyi szabályozás keretében is igyekezett a lakosságot a falak között tartani, őket számba venni, s az idegenektől a várost távol tartani. Kecskeméten, „akik a város engedelmé nélkül akár a szélmalomnál, akár a temető táján vagy másutt kunyhókat építettek, tizenöt nap alatt, ha idegenek, hazájukba menjenek, ha kecskemétiak, a városba jöjjenek vissza,” egyébként a határidő letelte után a városi hatóságok az épületeket lerombolják.⁷²⁸

Székesfehérvárott 1715-ben egy forrás egy rosszul megépített fallal kapcsolatban Bau-Ordnungot említ. A városnak tehát már ekkor lehetett építési szabályzata, bár jelenleg a levéltári anyagok között nem lelhető fel. 1719-ben a tanács engedélyezte két polgárnak, hogy

⁷²⁴ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1833. jún. 23. No 1214.

⁷²⁵ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1836. nov. 7. No 2242.; 1837. jún. 30. No 1304.

⁷²⁶ PML Nagykörös, v. lt. 1796-1805. évi városi tanácsi jegyzőkönyv 313. oldala

⁷²⁷ KÖRNER Zsuzsa-NAGY Márta: *A városrendezési szabályozások története Magyarországon*, Budapest 2004. 19, 27.

⁷²⁸ BKML IV. 1504. a/2. Szilády Károlynak az 1775-83. évi jegyzőkönyveinek másolata II.LXV.

kertjükben házakat építsenek; ez az első ismert építési engedély. 1727-ben földkunyhókat bonttatott le a tanács. Ebben az évben rendelte el, hogy a kertjét mindenki jól kerítse be, hogy az állatok ne tegyenek kárt benne, mert különben nem kapnak kártérítést az elszenvedett kárért.⁷²⁹ Az 1740-es évektől kezdve tilos volt a kertekben lakóépületet emelni. 1744-ből ismerjük az első határozatot, amely egy pékmesternek csak az utca egyenes vonalában engedte meg a ház építését. A szomszédos háusszéktől való másfél láb távolságot egy tanácsos mérte le.⁷³⁰ 1787-ben – a sok viszály megelőzésére – elrendelték, hogy kőművesek és ácsok építkezést, nagyobb átalakítást csak előzetes bejelentés és tervrajz készítése után végezhetnek. 1796-ban ezt azzal toldották meg, hogy addig nem lehet építeni, amíg a polgármester ki nem mérte, hogy hova kell és lehet építeni. 1798-tól, illetve 1800-tól nagyobb nyomatékkel írták elő a terv- vagy alaprajzot.⁷³¹ A házak sorának alakításakor a tanács rendészeti szempontokat is figyelemmel kísért. Nem engedélyezte pl. 1788-ban egy olyan sarok kiképzését, amely csak a rossz emberek rossz tetteihez nyújt lehetőséget; ott üzik gonosz tetteiket. Ekkor is a házak egyenes vonalban való építését követelték meg.⁷³²

A kerítések építése – érdekes módon – a XVIII-XIX. század fordulóján merült fel határozottabban. 1795-ben a székesfehérvári tanács felszólította a tulajdonosokat a kerítések építésére vagy tataroztatására. Az elhanyagolt kerítéseket a városi kőműves tatarozta, a munkabért a tulajdonoson a tanács behajtotta. Vigyáztak azonban arra, hogy a kerítések közelket ne foglaljanak el, illetve ne zavarják az út forgalmát.⁷³³ 1829-ben a tanács azt állapította meg, hogy az újonnan épült házak a csinosodás elmellőzésével az utcák rendetlenségét okozzák. Ezért az építőmestereket újból kemény büntetés mellett kötelezték, hogy mielőtt egy épületet munkába vesznek, a rajzot a tanácsnál mutassák be.⁷³⁴ Az esztétikai követelményeket vették figyelembe 1843-ban is, a tűzvéz utáni újjáépítésben is. Az új házakat csak cseréppel lehetett fedni, zsindelyt csak a régieken tűrtek meg.⁷³⁵

A török kiűzése után a visszafoglalt városok építkezése szabadon, minden korlátozás nélkül folyt, hiszen hiányában voltak elegendő lakosságnak. Az előbbi példák már arra engednek következtetni, hogy a XVIII. század folyamán megjelent az építéstügyi szabályozás. A tudatos városvédő tevékenység viszont csak a XIX. században indult meg. Ezt az időpontot nem tarthatjuk megkésettnek, ha arra gondolunk, hogy Magyarországon a tudatos

⁷²⁹ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1715. okt. 11.; 1719. máj. 26.; 1727. jún. 6.; szept. 18.

⁷³⁰ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1744. márc. 13.

⁷³¹ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1787. aug. 24. No. 864.; 1796. jún. 10. No 825.; 1798. máj. 18. No 626.; 1800. szept. 11. No 1047.

⁷³² FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1788. jún. 6. No 891.

⁷³³ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1795. nov. 13. No 1334.

⁷³⁴ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1829. júl. 9. No 1078/a.

⁷³⁵ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1843. okt. 4. No 3560.

műemlékvédelmi gondolat csak a reformkorban jelent meg, s az első műemlékvédelmi törvényünk a dualizmus korszakában keletkezett.⁷³⁶ József nádor 1801-ben tett a királynak javaslatot Pest és Buda szállítására, majd 1803-ban neki is látott ennek a feladatnak Hild János tervei szerint.⁷³⁷ József nádor 1805-ben Hild Pestre vonatkozó városrendészeti terveit fel is terjesztette Bécsbe. Ennek megfelelően 1808 októberében megalakult Pesten a Szépitő Bizottmány (Verschönerungs Commission zu Pesth, Commissio Decoratoria), Szentiványi Bonaventura elnöke alatt. A bizottmány a tervfelülvizsgáló albizottság előterjesztése alapján döntött a benyújtott tervekről. A bizottság 1839-ben új építészeti szabályzatot dolgozott ki. Budán 1810-ben alakult meg az Építési Bizottság (Bau-Kommission).⁷³⁸ Pesten a városkép egységes kialakítása és fejlesztése érdekében a Lipótváros már tervszerűen épült ki. Buda és Pest többi külvárosa viszont sokáig még egyértelműen falusias jelleget öltött.⁷³⁹ A Pesten és Budán működő Építő- és Szépitőbizottmány jogkörét tekintve az építési terveket előzetesen jóváhagyta, de az engedélyt továbbra is a városi tanács adta ki. A pesti bizottság tagjai: a városi tanács és a választó polgárság 3-3 képviselője, a városi mérnök, egy építész, egy kőműves és egy ácsmester voltak. 1808 és 1848 között közvetlenül a nádornak volt alárendelve. A bizottmány 1808. november 21-én ült össze első ízben.⁷⁴⁰

Természetesnek vesszük, hogy a várost utcák és terek, tömbök és telkek alkotják. Kérdés, hogy ezek tervezett módon vagy spontán jöttek-e létre. Városainkról sok monográfia létezik, de e könyvek erről a kérdésről csak elvétve, esetlegesen szólnak. Korábban a szabályozási munkák során elsődlegesen a város alapvető térbeli rendjét jelölték ki, elhatárolva a közterületet a magánterülettől. A tervezés végeredményeként megjelent az építési telek, amire eleinte a hagyományokat követve, előírások nélkül, a későbbiekben az építési szabályok alapján építeni lehetett.

Főleg a mezővárosok döntési jogköre hosszú ideig korlátozott volt, a földesúri városok tervezésirányítási jogkörrel legtöbbször csak részlegesen rendelkeztek. De a tervezés jellege, a településtervezés tartalma is változásokon ment át a várostörténet során, a városok tervszerű alakítását koronként más-más szempontok, érdekek vezérelték. A szabályozások terén kettősséget figyelhetünk meg: e tevékenység egyrészt a városok újonnan igénybevett területeinek rendezését szolgálta (telepítés), másrészt beavatkozott a meglévő városszövetbe.

⁷³⁶ Cs. Plank Ibolya-Csengel Péter: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei, In: BORDOLY István – HARIS Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem kezdetei (tanulmánykötet)*, Budapest, 1996.

⁷³⁷ FARAGÓ Éva: *A reformkori Buda-Pest*, Budapest 1995. 5.

⁷³⁸ *Budapest Enciklopédia* (szerk. TÓTH Endréné), Budapest, 1981. 366-367.

⁷³⁹ BACSKAI Vera: *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686-1873*, Budapest 1971. 22.

⁷⁴⁰ NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti I. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárjai*, Budapest 1959. 37, 220.

A telepítés minden korban jelen volt, a beavatkozások a késő középkorban még ritkák (például a genovai Via Ripa rendezése, a prágai Nove Mesto tér kialakítása, a firenzei Via Calzaioli szélesítése, a római Via Giulia megjelenése), az újkortól már egyre gyakoribbak. A megerősödő közhatalom (a város, az uralkodó vagy az állam) különböző okból indította meg az átépítéseket: néha kényszerből (árvizek és tűzvészek esetén), máskor javító szándékkal (például reprezentáció vagy a közlekedés megkönnyítése céljából). Magyarországon a középkorban a lakosságtelepítésnek nagy szerepe volt a városok fejlődésében (Kassán vagy a Garam-vidéki bányavárosokban stb.). A betelepülőknek a királyok sokszor kiváltságokat adtak. A török hódoltság és az azt követő harcok nyomán beállt változásokat térképek hiányában nehéz követni, a későbbi telepítések nyomait a II. József idején készült katonai térképeken fedezhetjük fel. Az akciókat szakemberek irányították (locatornak, soltésznek, gerébnek nevezték őket), akik többek között házhelyeket osztottak és gondoskodtak az építőanyagokról.

A XVIII. századi gazdasági-társadalmi fejlődés során, amikor fokozatosan kiépültek az ország külkereskedelmi kapcsolatai, a szellemi élet is fellendült, és a kulturális élet intézményrendszere is jelentősen bővült, alkalmas volt arra, hogy városaink gyarapodjanak és némileg átalakuljanak. A szabályozás tevékenysége az idő előre haladtával egyre kiterjedtebbé, komplexebbé vált. A városszabályozás szó akkor vált általánosan elfogadottá, amikor a városok alakítása kilépett az egyszerű „inzsellerek” és földesúri „kitűzők” szűkre méretezett tevékenységi köréből, és a városi tanácsok által irányított összetett műveletté vált. Először csak egyes városrészekre, majd teljes városokra készülnek tervek, a munkálatokat a szakmai irányítást ellátni képes mérnöki hivatalok vezették.

A városszabályozás jogi eszközrendszerének kialakulása időszakában a jog a város fogalmat ugyan alkalmazta, de nem definiálta. Nem léteztek olyan meghatározott kritériumok, amelyek teljesítése esetén a település városi rangot kapott volna. Ennek megszerzésében a fontosabb szerepet a város történelmi hagyományai, a lakosság küzdelmei és vállalt áldozatai, valamint a földesúr személye játszotta, kisebb jelentőséget tulajdonítottak a település intézményrendszerének, foglalkozási viszonyainak és laksűrűségének. Ebből az következik, hogy a szabad királyi város nem volt feltétlenül városiasabb a mezővárosnál.

A települések szabályozása mindig valamilyen külső, zavaró körülményre vagy annak megváltozására adott válasz. A városok arculata jelentősen megváltozott e kényszerű és spontán, vagy tudatosan vállalt változások és beavatkozások során. A XVIII. században és a XIX. század első felében jellegzetes városszabályozási szituációként jelentkeztek a népesség változásai: a törökkor utáni betelepítések, valamint a népszaporulat következményei. A

földrajzi adottságok közül ilyen helyzetet eredményeztek a belvizes, lefolyás nélküli belsőségek, az egészségtelen belső mocsaras területek, továbbá az árvízveszély. A meglévő települések működése során felmerült gondok közül meg kell említeni az utcák vízelvezetési gondjait és a tűzvészeket. A történelmi-politikai változások közül jelentősek voltak a városfalak fejlődést korlátozó szerepe, majd annak túlhaladása és a védműterületek hasznosítása. Előbb-utóbb városszépítési szempontok is felmerültek, az utcafrontok kiegyenesítése, az épületmagasságok egységesítése, valamint a reprezentáció igénye, például főterek létesítésére. Kihatott a városok helyzetére az urbárium bevezetése, amelyet követően az 1770-es években az alföldi településeken megszűnt a szabad határfoglalás.

A XVI. és a XVII. században a magyarországi elnéptelenedés aránya meghaladta Közép-Európa más országainak lakossámcsökkenését. A török hódoltság és a kuruc háborúk eredményeképpen átalakult az ország városhálózata, megváltozott a háborúk által közvetlen és közvetve érintett városok arculata. A török fenyegetések miatt átalakításokra volt szükség a vármegyei és egyházi adminisztrációban is. A városok nemcsak a török, hanem Bocskai dúlásának is ki voltak téve, egy részükben a többszöri újratelepülésre és újjáépítési munkákra nemcsak a harcok, hanem a pusztító tűzvészek és járványok miatt is szükség volt.

A legerőteljesebb változások az Alföld településhálózatát érintették. A Duna-Tisza közötti térség mintegy 40 elpusztult településének lakossága Kecskemétre menekült, a XVII. században a háborús övezetekből Makó, Szentes, Szeged, Cegléd lakosságának nagy része⁷⁴¹ kényszerűségről Nagykőrösre költözött. Egyes települések lassú elnéptelenedésében közrejátszott az is, hogy a növekvő adóterhek miatt sok család átköltözött az alföldi nagy mezővárosokba. Volt olyan megye, ahol elpusztult a települések 70-80%-a⁷⁴², a XVII. század elején üres település volt Jászberény, a Tiszántúlon például Szarvas 50 évi romos állapotából csak a XVIII. század eleji telepítések során éledt fel.

Földesúri, érseki telepítésekkel, a betelepülőknek különböző kedvezményeket kínáló ún. megszállási szerződésekkel kezdődik Pest-Solt megyében Kiskőrös későbbi mezőváros élete. A század utolsó negyedében népesült be Kalocsa, sváb lakosság érkezett Cegléd területére, és a harcok által érintett középkori mezőváros, Gyula is dinamikus fejlődésnek indult a XVIII. században. Eger új telepítése ügyében a kamarai adminisztrátor szőlította fel a megye rendjeit, hogy a jelentkezőket irányítsák a városi megbízotthoz.⁷⁴³

⁷⁴¹ NOVÁK László: *Nagykőrös története és néprajza a XIX. sz. közepéig I. kötet*, Nagykőrös, 1994.

⁷⁴² BELUSZKY Pál: *A Nagyalföld történeti földrajza*, Budapest-Pécs, 2001. 74.

⁷⁴³ NEMES Lajos: *Eger önkormányzata 1687-1848.*, Eger, 2001.

Újonnan települt vagy történeti hagyományokat nélkülöző akciójelleggel megvalósított települések esetében a rendezettség konkrét formái különböző történelmi szituációk, várospolitikai igények, a telepítő erélyének és pénzeszközeinek függvényében alakultak ki. A XVII. és XVIII. századi nagyobb lakosságtelepítő akciókat követően létrehozott településszerkezet belső „rendje”, tömörsége, gyors megvalósíthatósága miatt erős befolyást gyakorolt majd a XVIII. század végi, XIX. század eleji városbővítésekre, egyes esetekben pedig a halmazos települések rendezésére. A telepítés mint jellegzetes városszabályozási szituáció megjelent Pest peremvárosainak kialakulásában.

A települések életében nagy gondot okoztak a lefolyás nélküli, mocsaras, belvizes területek. Ezek felszámolása nélkül a település csak úgy tudott fejlődni, hogy kikerülték a be nem építhető területeket. Ennek következménye részben a halmaztelepülések rendszertelen beépítése és utcahálózata, mert a lakók a magasabb hátságokra igyekeztek elhelyezni házaikat. A sok helyen hiányos vízelvezetés, valamint az utcák burkolatának hiánya megnehezítette a közterületek használatát, a mindenütt jelenlévő sár miatt lefektetett pallókon történő közlekedés is nehézkes volt. Ezen nem segített az sem, ha a tanácsok előírták a házak előtti árkok kialakítását és tisztítását, mert számos városban hiányzott a városok terepviszonyait pontosan megmutató térkép, így csak a tapasztalatok adhattak támpontot az árkok irányának kijelöléséhez, a mederfenék lejtésvizonyainak meghatározásához.

A XVIII. századi nagy folyószabályozásokat elsősorban a mezőgazdasági művelésre alkalmas területek növelése céljából végezték, de a mocsaras területek felszámolása a közegészségügyi helyzet javítása miatt is fontos volt a települések számára. A városok és a falvak is hasznot húztak a nagy szabályozási munkákból, hiszen a mederszabályozások révén rendezettebbé váltak közterületeik, és bekapcsolódhattak a kereskedelembe.

A települések mindennapjait időről időre megbolygatták a területükön átfolyó patakok, folyók árvizei, a tanácsulések egyre többet foglalkoztak a partok rendezettségével, a vízparti piacok áldatlan körülményeivel. A század során végrehajtott szabályozásokhoz értő mérnökök munkájára volt szükség, ugyanakkor az egész városra kiterjedő szintezési munkák – azok nagyságrendje miatt – még nem jöhettek szóba. A magassági pontok mérése nagy szakértelmet kívánt, az is előfordult, hogy a munkák hiányosságai miatt az elkészült térkép felülvizsgálatra szorult. Egerben a patak szabályozása során már a XVIII. század vége felé a meder mellett megjelentek a támfalak. A déli városfal mellett is szabályoztak, az ágakra

szakadó vízfolyást közös mederbe terelték. A szükséges szabályozási munkák többségét a települések több fázisban hajtották végre.⁷⁴⁴

Pest városa folyamatosan küzdött a dunai árvizekkel, amelyek mind a belvárost, mind a külvárosokat veszélyeztették. A pesti határ első, 1785-ben készített részletes várostérképe már igen sok – elsősorban a Rákos-patak szabályozásával kapcsolatos – vízrendezési munka elvégzéséről tanúskodik. A számtalan töltés- és zsilipépítési munkát mellett nagyszabású és merész vállalkozás volt a hajóhíd környékén a Duna-meder leszűkítése. 1799-ben az átfogó vízépítési munkák terveinek készíttetését az építészeti igazgatóság vállalta, a terveket a Kamara véleményezte és a költségvetést jóváhagyta.⁷⁴⁵ Vízrendezési lépések vezettek Pesten a Városliget kialakulásához is. A Helytartótanács a mocsaras terület lecsapolását és a futóhomok megkötését célozta meg, amikor a dűlő fásítását elrendelte. Pénzügyi nehézségek miatt végül nem saját költségén rendezte a területet, hanem szerződést kötött Batthyány esztergomi érsekkel, aki vállalta a szórakoztató park kialakítását, a tanács pedig kiépítette a Városligetifasort. A park arculatát Witsch Rudolf primási mérnök formálta meg, a mocsár helyén egy tó és két sziget létesült, a Városligeti-fasor két oldalát pedig 1800-ban parcellázták.

Hosszú ideig a városi lakosság növekedése még nem vonta magával a meglévő beépített városszövet területi növekedését, a népesség elhelyezéséhez a városok igyekeztek kihasználni belső lehetőségeiket: a védett területen belül még rendelkezésre álló üres területeket beépítették, a török háborúk után maradt romos területeket megtisztították, a mély fekvésű belsőségeket építésre alkalmassá tették. A telkek aprózódása – amely már a török időkben is folyt – a XVIII. században felgyorsult a középkori hagyományokkal rendelkező városokban, és nem került el a kétbaltelkes és kertes településeket sem. A kiváltó ok az volt, hogy a beköltöző családok egy része nem tudott a tanácsok segítségével új házhelyhez jutni, emellett az új családot alapító fiatalok közül is sokan arra kényszerültek, hogy szüleik telkein építkezzenek. A rokonsági szálak megszakadásával, a tulajdonosi helyzet átalakulásával továbbra is több család élt együtt egy telken elkerítetlen vagy közökkel felsabdalt környezetben. Ez a szabados építkezés nagy veszélyt jelentett a régebben szabadon átjárható belsőségek területén, mert az elkerítések után a házak melletti síkatorokban nehéz volt lajtorjával mozogni.

⁷⁴⁴ HML Plánus flavii regulationis Agrientis feliratú térkép

⁷⁴⁵ Tóth Andrásné Polónyi Nóra: Műszaki munkálatok Pest városában a XVIII. században, In: *Tanulmányok Budapest múltjából XIV.* - Budapest, 1961. 258-259.

A telkek aprózódása, a beépítés sűrűségének növekedése létrehozta a magyar városok évszázadon keresztül fennálló súlyos problémáját, az állandóan ismétlődő tűzvészeket, amelyek kialakulása elsősorban a gyúlékony építőanyagoknak volt köszönhető: a lakó- és gazdasági épületek zsúp- vagy nádfedése, valamint a házak közelében lévő szénatárolók megkönnyítették a gyújtogatásokból, gondatlanságból (pipázás, avarégetés stb.) eredő tűz terjedését. A beépítés további sűrűsödésének megakadályozása érdekében a városok időről időre korlátozták a betelepülést, és beépített telkeken nem járultak hozzá új házak építéséhez.⁷⁴⁶

A tüzeseteket követően a lakók a régi helyen építhették fel új házukat (ekkor utcák vonalában és a telekállapotokban nem történt változás), vagy a rendeletekben, szabályzatokban, tervekben adott utasítások szerint építkezettek. Az újra és újra kitörő tűzvészek a kiadott rendelkezések ellenére sem voltak teljesen elkerülhetők. A veszély csökkentése érdekében a városok egyre több szabályt írtak elő, ezek közé tartoztak a korabeli tűzvédelmi és közbiztonsági szabályzatok, illetve a városi életre vonatkozó rendőri regulációk.

A tüzeseteket követően egyes városokban vizsgálóbizottságok keresték a katasztrófák megismétlődésének elhárítási lehetőségeit, de enélkül is közmegegyezés alakult ki abban, rogy a legnagyobb veszélyt – a gyúlékony anyagok használatán kívül – a sűrű beépítés, a rendezetlenség, a zugok és sikátorok nagy száma jelentette. A lángok könnyen átcsaptak egyik lázról a másikra, így minden tüzeset után újra és újra előtérbe került a zsákutcák megnyitásának, a közök szélesítésének, a szűkös területek bővítésének ügye.

Egerben a földesúr kötelezte az építtetőket az építési szándék bejelentésére, hogy a helyszíni szemle alapján az esetleg szükséges utcavonal-korrekción az építés megkezdése előtt végrehajtható legyen.⁷⁴⁷ A tanácsok arra törekedtek, hogy az utcák keresztmetszete ne változzon, vonalvezetésüket a hosszú egyenesek jellemezzék. A kecskeméti tanács több esetben hozott szabályozási rendeleteket, így 1796-ban előírták a túl sűrűn beépített területek lazítását is a telkek átosztását,⁷⁴⁸ az 1819-es tűzvészt követően forgalmi szerepük szerint osztályozták a város utcáit, és az 1820-as években rögzítették a minimális telekméreteket, megkülönböztetve a belsőségeket és az új telekparcellázásokat. Az utakat három kategóriába sorolták, mindegyik esetében előírták a minimális szélességet. 1804-ben Debrecenben 6 öl távolságban határozták meg a szűk utcában egymással szemben álló épületek minimális

⁷⁴⁶ PML Nagykőrös város tanácsi jegyzőkönyvek 1796-1805. 313. lapja

⁷⁴⁷ GERŐ László: *Eger*, Budapest, 1954. 32. old.

⁷⁴⁸ JUHÁSZ István: *Kecskeméti város építéstörténete* (Kecskeméti Füzetek 8.), Kecskemét, 1998 158.

távolságát, és 1808-ban a tanács a közök minimális méretének megállapításával is foglalkozott. E rendelkezések alapján megkezdődhetett a sikátorok rendezése, illetve felszámolása.

Azokban a városokban, ahol a belsőségek beépítésének sűrűsége fokozott tűzveszélyt jelentett, sokszor a földesúr vagy a városi tanács épületbontásokat rendelt el, és az érintett lakókat a városszélen adott új telkekkel kárpótolta (Gyula, Kecskemét). A beépítések szabályozásánál döntő volt az épületek távolságának előírása, bár ezek szigorú megtartása néha akadályozta a város belsőségeiben a zártosú beépítés kialakulását.

A szabályozások eredményeképpen kisebb-nagyobb mértékben megváltozott az érintett települések képe. Volt, ahol teljesen új utcahálózatot valósítottak meg (Nagykörös, 1826), erőteljesen megváltoztatták a korábbi telekviszonyokat (Gyula, XVIII. század vége), néha megkötötték az újonnan kialakított telkek beépítési módját, szélesítették, illetve meghosszabbították az utcákat (Debrecen, Gyula, XIX. század eleje), a beépítettség csökkentése érdekében elrendelt épületbontások miatt új telkeket osztottak a város határában (Kecskemét).

A magyar történelemben az egyik első, egész várost átfogó szabályozási terv a mai győri belvárost érintő XVI. századi tűzvéshoz kapcsolódik, ekkor vált véglegessé a belváros korábban már kialakult ortogonális utcahálózata.⁷⁴⁹

Gyulán az 1794-i tűzvést újabb követte 1801-ben, ekkor a földesúr a maga és a megye földmérőjével újraosztatta a korábban sűrűn beépített házhelyeket. A szabályozás során meghosszabbították a főutcát, kialakult a Kossuth Lajos utca vonala. A Harruckern teret megnagyobbították, a várost újratervező földesúr – akinek nevét a tér viselte – kártalanította azokat, akiknek a házat az utcaszabályozás miatt kellett lebontani. Ha valakinek az átrendezett területen nem jutott új házhely, az máshol kapott telket, és amennyiben egy régi épület egy új birtokos telkére került a szabályozás után, annak tulajdonosát kötelezték a kártalanításra.

Debrecenben az átfogó városszabályozás az 1802-es tűzvéshoz kezdődött, amikor elpusztult a város nyugati területének harmada, több mint 600 ház égett le. Az 1801-es és 1802-es tűzvészek miatt a sikátorok nagy részén elpusztultak az épületek, ez tette lehetővé többek között, hogy kiszélesítsék a Kis Új utca (Simonffy utca) piaci betorkollását, mert korábban a piacot csak egy kapun keresztül lehetett megközelíteni. A folyamat folytatódott a következő években, 1808 után eltűntek az épülőfélben lévő református Nagytemplom mögötti telkeket, ezzel megszűnt a templom mögötti „Büdös köz” is. Az 1811-es tűzvéshoz adott

⁷⁴⁹ KÖRNER-NAGY 20.

lehetőséget arra, hogy a település ősi, halmazos magvai közül a legrendezetlenebb képet nyújtó Boldogfálvát teljesen lebontsák, és területén új utca- és telekrendszert alakítsanak ki.

A török hódoltság után rommá vált városrészeket kétféleképpen élesztették fel. Ahol még észlelhető volt a korábbi telekrendszer, és a házak egy része megmaradt, ott rendszerint nem történt változás a városi szövetben, a házak újjáépültek. Sok helyen ellenben szinte összefüggő rommező takarta a területet, ezért újra kellett kezdeni a közterületek kijelölését, mint például Pesten, a mai Petőfi Sándor utcától keletre eső városrészben. Ha volt még beépíthető terület a védett terület mögött (Pest, Eger), akkor azt rendezték, a tanács meghatározta a meghosszabbítható utcákat, és engedélyezte az új terület parcellázását. Debrecen a nagyobb tömegű betelepülések idején különböző munkálatokkal segített a menekülteknek: kiterjesztette a palánkvonalat, terepfeltöltéseket végzett, a letelepedéshez utcavonalmeghosszabbításokat rendelt el.

A budai kamarai inspekció közvetlen a török kiűzése után felmérte Pest telekállapotát. Ettől kezdve a kiadott telekleveleknek kellett volna támpontot adni a megvett telkekre vonatkozó beépítési kötelezettségekről, de a dokumentumok megszerzését maguk a tulajdonosok sem igen erőltették, mert nem akartak adót fizetni. 10 év múltán is a telkek alig 1/3-a szerepel a nyilvántartásban. A török idők után hatalmas beépítetlen területek voltak Pesten a mai Petőfi Sándor utcától keletre, amelyeket elsősorban kertekként kezdtek hasznosítani. E nagyméretű telkeket a XVIII. század során felosztották, a telekhatárokon nyitott új utcák segítségével.

A tanács napszámosok részére apró telkeket alakított ki a várfalak belső oldalára tapadva. A telekállományban történt változásokat igazolja, hogy míg 1696-ban a lakott pesti telkek száma 233, a kimért telkek száma pedig 277 volt, addig 1784-ben már 585 belvárosi telek volt. Még a XVII. század fordulóján az Irgalmasok utcájától (ma Városház utca) telkeket osztottak, de az 1716-ban meginduló Invalidus Palota építése ezt a törekvést semmivé tette.

Cegléden a földesúri reguláció két – egymástól csak részletekben különböző – szabályozási terv alapján ment végbe (1816, 1837). Az első terv a zsúfolt, rendszertelenül beépített lakóövezetbe egyenes utcákat helyezett, ezáltal zömében téglalap alakú tömbök jöttek létre, mindegyikben közel azonos méretű telkeket igyekeztek kialakítani. A mintegy 25 évig tartó rendezés során el kellett bontani a kijelölt közterületekbe eső épületeket, csak azok maradhattak, amelyek csekély mértékben szűkítették le az utca területét. Azokat az épületeket is bontásra jelölték ki, melyek számára nem tudtak önálló telket biztosítani. Az így létrejött

beépítés számos részlete utal a kiindulási helyzetre, például egyes házak a két telek közti határvonalat keresztezve állnak.⁷⁵⁰

A meginduló városiasodás mindig együtt járt a városszépítéssel. Számos város igyekezett belső utcáit rendezni, a sártól megszabadítani, kövezni és fásítani. A városszépítési munkálatokat sokszor akadályozták tűzvészek és járványok, ahogy ezt már a korábbiakban is láthattuk. A barokk idők jellegzetes feladata volt a főterek rendezése, reprezentatív külső kialakítása, a templomok méltó környezetének megformálása. Ezekkel még a XIX. századi városrendezés is foglalkozott. Egyes városainkban csak átalakították a meglévő terek térformáját, másutt a főterek, piacterek teljesen új elemként jelentek meg a városszövetben.

A Duna-part teremtette meg Pest polgárainak jó anyagi helyzetét, de ezzel függött össze az is, hogy a falakon belüli város területe a XVIII. század második felében megtelt. A további beköltözők már csak a határban találtak helyet maguknak, ahol az 1720-as években még mindenki korlátlanul igényelhetett magának szántót, kertet és szőlőt. A külváros népességének növekedésében számos tényező játszott szerepet: a belvárosi beépíthető telkek csökkenésével párhuzamosan megnőtt a háznélküliekként nyilvántartottak száma, emellett rendezetlen volt a kertekben és a majorokban dolgozó zsellérek, napszámosok helyzete. A házhelyhez juttatás ügyével az udvari kamara is foglalkozott, 1764-ben rendeletet hozott a külvárosok építésének támogatására, bár ennek azonnali következményei nemigen voltak.⁷⁵¹

Pest külvárosai a XVIII. században jöttek létre. A telekállapotok hivatalos rögzítése csak az 1730-as években kezdődött el (azt megelőzően még volt lehetőség földfoglalásra). Ekkor már a szántók között több olyan dülő létezett, amely ma utcaként ismert. A külvárosok kifejlődésének hátterében a városi lakosság növekedése és differenciálódása állt. A falakon kívüli építkezések és betelepülések vonatkozásában sokáig eltérő volt a tanács és a polgárság álláspontja: amíg a tanács nem kívánt zsellérréteget befogadni, a polgárság a házépítkezések mellett voksolt, és a zsellérség betelepülése ellen sem emelt kifogást. Annak ellenére, hogy már 1730-ban szervezett a tanács egy telepítési akciót a mai Horváth Mihály tér környékén, a későbbiekben a telepítések folytatását nem tartotta kívánatosnak. 1735-ben saját rendelete szerint nem engedett új házhelyeket kiosztani, de a folyamatot mégsem tudta megállítani. Végül jobb híján tűrte a külvárosok terjeszkedését, de még 1741-ben is elvileg csak a polgárság építkezéseit engedélyezte. Az 1746. évi összeírások 650 fő ház nélküli

⁷⁵⁰ Kocsis Gyula: Cegléd belterületének mérnöki rendezése, a lakóépületek falazata és tetőzete a 19. század első felében, In: *Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédre*. (Ceglédi füzetek 28.), Cegléd, 1993. 56-58.

⁷⁵¹ Nagy Lajos: A Terézváros kialakulása, In: *Tanulmányok Budapest múltjából (TBM) XI.* - Budapest, 1956. 103.

személyt regisztráltak. Számolni lehetett azzal, hogy ez a réteg a polgárság támogatásával házhelyet fog találni magának, hiszen munkaerőre volt szükség a szőlők és a szántók műveléséhez.

Pesten részben tervezett módon, részben spontánul formálódtak a külvárosok (a spontaneitás a Szépitő Bizottság megalakulásával szűnt meg). Pesten ezek fejlődése, közterületeinek kialakulása nélkülözte a térbeli folytonosságot, inkább szakaszosság és foltszerűség voltjellemző. Az úthálózat a kifelé vezető dűlőutakból és az azokat összekötő gyalogutakból alakult ki.

A felső külváros 1777-ben kapja meg a Terézváros nevet (a századfordulóra a mai Teréz- és Erzsébetváros területét fedte le). Délnyugat-északkelet irányú dűlőútjaiból ismertek a Dohány utca kezdete, a Dob utca, a Király utca, az Ó utca és az Aradi utca helyén lévő utak. A Terézváros területén nagy kiterjedésben, elkülönülve csoportosultak a majorságok, a szántóföldek és a kertek. Ezeken a területeken a XVIII. század folyamán mindenütt besűrűsödés kezdődött.⁷⁵²

Ahogy Pest esetében, úgy városaink nagy része már a XVIII. században kinőtte falakkal és árkokkal körbevett területeit, újabb lakóterületek kialakítására csak a határvonalakon kívül adódott lehetőség. Míg a külvárosok zömében egyéni kezdeményezésű – rendezési tervet nélkülöző – telekfelosztások révén növekedtek, a beépített városterületek közvetlen közelében a települések és a földesurak is kezdeményeztek területbővítéseket, és mérnökökkel készítették kisebb-nagyobb szabályozási terveket. A számtalan bővítési akció eredményeképpen folytonos és tagolt városszövet is létrejöhett. Folytonos szövet formálódott rendszerint a várfalak és védműrendszerek bontása, illetve a történeti várostest szélén megvalósított parcellázások révén. Tagolt városszövet jött létre azokban a településekben, ahol a fejlesztésre kijelölt terület általában nem volt közvetlen kapcsolatban a város már beépített területével (szőlődombi parcellázások, legelőparcellázások stb.).⁷⁵³

A századfordulón városaink többsége még nem rendelkezett a szabályozásokhoz szükséges megfelelő térképpel, valamint részletes építési utasításokat tartalmazó –általában alkalmazható – építési szabályrendelettel. Mint fejezetünk elején a forrásokban is láthattuk, a városok többnyire eseti módon adtak utasítást egyes munkák elvégzésére, de már születtek általánosan használható rendeletek is, például az utcák osztályozásával, az újonnan kialakítandó telkek nagyságával kapcsolatosan. Korai építési szabályzataink egy része csak a

⁷⁵² Nagy Lajos: A Terézváros kialakulása, In: TBM XI. - Budapest, 1956. 97-126.; Nagy Lajos: Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században, In: TBM XII. - Budapest, 1957. 148.

⁷⁵³ SZEPES Béla: *Hatvan története*, Budapest 1940. 32.

tűzvédelmet és a technikailag biztonságos építkezési módok leírását tartalmazza, az előírások alig tértek ki a „szépészeti” kérdésekre. Még Buda 1810-es építési szabályzata is mindössze 8 (!) pontból áll, ennek is fele eljárási kérdésekkel foglalkozik.

Debrecenben az 1802-es nagy tűzvészt követően egy bizottság alakult abból a célból, hogy építési előírásokat fogalmazzon meg, és konkrétan mutasson rá a teendőkre. Számos, az egész településen érvényesítendő építési előírás (tűzfalak létesítése, egyes telkek beépítésének korlátozása, keskeny sikátorok felszámolása stb.) és a bizottság iránymutatása mellett – még általános szabályozási rajz nélkül – utcanyitások és kisajátítási eljárások kezdődtek. Az első szabályzatot 1802-ben a tanács elfogadta, ezt 1804-ben kiegészítették, majd újrafogalmazták 1808-ban. A városi tanács a magántulajdon és a közterület közötti átrendeződés ügyét – ami egy városrendezési szabályozás alapeleme – óvatosan kezelte, az idevágó pontokban az előírás megfogalmazói nem köteleztek, hanem csak óhajukat fejtették ki valamely építési magatartás követésére. A rendelkezések azokban a pontokban kemények, amelyekben tűzvédelemről és higiéniai kérdésekről volt szó: tiltják a hátsó telekhatárra való építést, valamint a lakószoba és istálló összeépítését. A szabályzat szépészeti indokok miatt nem tette lehetővé az árnyékszék utcafrontra helyezését (bár istállót már enged, ha az nem vezet az utca dísztelenségéhez).

A soproni szabályzat (1828) felhívta a figyelmet a városrendezés fontosságára, a közművesítés jelentőségére, ám megalkotását nem követte szabályozási terv. Az építés módjára vonatkozó megállapításainak egy része az 1899-es városi építési szabályzatba is változtatás nélkül került át. A státútum figyelemre méltó követelése az, hogy a jövőben az épületeket nemcsak szilárdan és tűzbiztosan kellett megépíteni, hanem a város szabályozásának, szépítésének és terjeszkedésének alapelveivel összhangban, amelyeknek ezentúl minden esetben vezérfonalként kell szolgálniuk.

Pesten 1838-ban készült szabályozás. Célja volt, hogy zsinórmértékül szolgáljon a Szépészeti Bizottmány és az Építészeti Választmány számára. Hatályos volt a Belvárosra és a külvárosok jelentős részére. Akárcsak az előbbi szabályzatok, ez is elsősorban a biztonságos építkezés részleteivel foglalkozott (például emeletes házaknál lefelé vastagodó főfalakat írt elő.). Előírták, hogy a házhelyelosztási terveket a külvárosok esetében is be kellett mutatni jóváhagyás céljából a Szépészeti Bizottságnál. Ez fontos rendszabály, mert vidéki városaink egy részénél a külterületekre nem készítettek hasonló előírásokat, ezért sok volt a vadparcellázás. Megjelent a helyszíni szemle intézménye.

Ez a fenti szabályozás szerénynek tűnik, de ne felejtjük el, hogy Pesten a Szépészeti Bizottmány felállításával egyidejűleg Szépészeti Terv is született. A nádor által tíz év alatt

teljesíthetőnek tartott Szépészeti Terv 35 pontjából 1820-ra csak 14 teljesült, sajnos csupán azok, amelyek viszonylag kevés pénzt igényeltek (üres telkek eladása, fatelepek ügyének rendezése stb.).⁷⁵⁴

A XIX. század első harmadában egyes vidéki városainkban is megalakultak az első *Szépészeti Bizottságok* (ettől eltérő megnevezésekkel is). Szerepükre leginkább a jászberényi testület pontos megnevezése utal: a város belső regulációjára és csinosodására felügyelő tiszti küldöttség. Szombathelyen 1838-ban jött létre a „csinosságra ügyelő bizottság”. Feladatkörének megfogalmazásában csak áttételesen érezhetjük az építészeti felügyelet gyakorlása mellett a városszabályozások feladatkörét, mivel a bizottság a „város külső alakjaira nézve a bátorságot, szükségést, hasznost, kényelmest és díszest célul véve” látott munkához.

A XIX. század elején városaink többsége nem rendelkezett átfogó szabályozási tervvel, ennek híján a bizottsági tagok fejében fogalmazódtak meg a jövőre vonatkozó elképzelések és fejlesztési prioritások. Ezeket és a végrehajtással kapcsolatos teendőket a bizottsági üléseken egyeztették. Sopronban az 1828-as Építési Szabályzat rendelte el egy Szépitő Bizottság felállítását, egyben munkakörét is részletesen körülírta: állást kellett foglalnia a város területén a beépítések módjának, szintszámának kérdésében, ki kellett jelölnie a fejlesztések irányát, a szabályozást igénylő utcákat. Hatásköre nemcsak az új építkezések elbírálására szorítkozott, hanem elrendelhetette a szabálytalanságok megszüntetését is. A testületnek saját pénztára (alapja) volt, ebből fedezte – a városi tanács segítségével – a közterületek kiépítéséhez szükséges telekrészek tulajdonosainak kártalanítását.⁷⁵⁵

A Kamarának a városi telkek értékesítésénél, a város által eldöntött szabályozási munkák költségeinek jóváhagyásánál volt szerepe. A szabad királyi városok saját beépítetlen telkeik felosztását is csak kamarai hozzájárulással kezdhették el. A XVIII. század elejétől a szabad királyi városokhoz királyi biztosokat rendelték, akik az uralkodó képviselőtében bármilyen (közigazgatási, műszaki stb.) probléma esetében határozathozatalra utasíthatták a tanácsot, szabályozási és városfejlesztési munkákat kezdeményezhettek. A városok kötelessége volt tájékoztatni őket a település általános helyzetéről.

A XVIII. század első felében egyes vidéki városainkban a tanácsok még nemigen irányították és ellenőrizték az építkezéseket, de a század második felében kisebb utcanyitások, utcavonal-korrekciók esetén általában már *helyszíni szemle* alapján alakították

⁷⁵⁴ SCHAMS, Franz: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungarn*, Pest 1821.

⁷⁵⁵ WINKLER Gábor: *Sopron építészete a 19. században*, Budapest, 1988. 22.

ki álláspontjukat, és minden telekre kiterjedően részletes előírásokat hoztak (kerítések elbontása, telkek mélységének csökkentése stb.). Ugyancsak helyszíni szemle döntött az utcarendezési perekben, amikor – terv hiányában – egyesek számukra előnyt jelentő módon új házuk építésénél nem az utcában lévő, etalonnak kijelölt ház, hanem a szomszéd épület építési vonalához alkalmazkodtak.⁷⁵⁶

⁷⁵⁶ BREZNAY Imre *Eger a XVIII. században I. kötet*, Eger, 1933. 38.

Kommunális feladatok: közvilágítás, köztisztaság, kutak, utak, csatornák

Kommunális ügyekkel a városi önkormányzatok – ha nem is ezen elnevezés alatt – ősidőktől kezdve foglalkoztak. A várfalak, városfalak fenntartása, a városi középületek építése és tatarozása, utak, hidak, kutak karbantartása, a köztisztaság megszervezése, az építésrendészet, majd a XIX. század első felétől kezdve a városrendezés és -szépítés, a közvilágítás mind alapvető feladatként jelentkeztek, így érthető, hogy a kommunális tevékenység fontos helyet foglalt el a városi tanács munkájában. Ezek a feladatok – bár első látásra igen marginálisnak, legfeljebb közérzetjavító intézkedéseknek tűnnek – elsősorban azért jelentősek, mert az elhanyagolt falak, kivilágítatlan közterületek a közbiztonság, a szemetes utcák pedig a közegészség rovására mentek. A városi lakosok biztonságérzete, valamint a járványoktól való irtózás alapvetően meghatározta egy város élhetőségét.

A város tulajdonában lévő középületek fenntartása jelentette a legtöbb gondot és kiadást egy városi önkormányzatnak. Székesfehérvárott az 1760-as években építették, illetve tatarozták a sörfőzőházat, a börtönt és a városházát, amely a város képét meghatározta és gazdagabbá tette. 1775-ben a kamarási hivatal 4819 Ft-ot (az összes kiadások 21%-át) adta ki a középületek fenntartására. Vácott az iskolákat, a kapukat és a temetőket jó állapotban kellett fenntartani. Ha az adott közösség ezt elmulasztotta volna, akkor az uradalom állította volna helyre a kárt, de annak költségét büntetésként háromszorosan szedte volna be a mulasztóktól.⁷⁵⁷

Az utak, töltések fenntartása, közlekedési, katonai és postai célokat szolgálván, a felsőbb hatóságok figyelmének a központjában volt. Már a XVII. századi városi statútumok között találunk erre vonatkozókat. A tanács állandó figyelemmel kísérte az utak javítását. 1778-ban a fehérvári tanács meghagyta a főútbiztosnak, hogy az utak és hidak állapotát újból vizsgálja, és ahol kell, javíttassa meg. Ezt megelőzőleg a katonai szállítások és felvonulás elősegítése érdekében a Helytartótanács intette erre a várost. Hasonlóan írt a felsőbb hatóság 1799-ben a városnak, hogy a katonaság számára a természetbenieket szállítani lehessen.⁷⁵⁸ A városon vagy határában átvezető utak javítását a lakosok is kérték. 1727-ben a külső tanács és a választó polgárság együttesen kérdezte meg a tanácsot, hogy miként akarja a palotai külvárosban az utat megcsináltatni, mert a nagy sár miatt már nem lehet a külvárost megközelíteni.⁷⁵⁹ 1756-ban útjavításra minden polgártól 25, lakostól 20 dénárt szedtek, és a

⁷⁵⁷ Karcsú Antal Arzén: *Vác város története (8 kötetben)*, Vác 1880-1887. 81.

⁷⁵⁸ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1778. márc. 24.; 1799. márc. 27. No 396.

⁷⁵⁹ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1727. jan. 28.

marhával, lóval rendelkezők egy-egy fordulóra voltak kötelezve.⁷⁶⁰ De van példa arra is, hogy (pl. 1752-ben a rácvárosi rácoknak) a tanács csak a követ adta, az út megjavításának további gondját viszont a rácokra ruházta.⁷⁶¹ Az 1790-es években a város bérbe adta az útjavítást, de a lakosság a bérlővel nem volt megelégedve. A tanács ezért a bérlőt többször maga elé idézte és figyelmeztette a kötelességére. Ennek hatására az 1792. tavaszi olvadáskor 11 kézi munkás még éjjel is dolgozott az utakon. Bérüket a kamarási pénztár fizette.⁷⁶² A XIX. század elejétől a város állandó útkövezőt, útjavítót alkalmazott.⁷⁶³

Esztergomban is gondot jelentett az utak minősége, amelynek rongálásában a városiak is tevékenyen közreműködtek, bár feltételezhetően nem ezzel a céllal. Sokan a szőlőhegyen pincét ástak maguknak, de a pincéből kihányt földet az útra tették. Ezért a város úgy döntött, hogy aki nem takarítja el maga után a földet, ahelyett a város végzi el a munkát, de annak költségeit az úttal szomszédos gazdának kell állnia.⁷⁶⁴ De a város az utak minőségét pénzügyi bevételekkel is biztosítani kívánta. Flastrom-pénz, azaz kövezetvám pénzt szedtek. A városi polgárok és lakosok mentesek voltak alóla, mindenki másnak fizetnie kellett, aki szekérrel a városba hajtott. Ez alól kivétel a nemes, a pap, a szolgálatban lévő katonák is, valamint azok a parasztok, akik az uraság vagy a vármegye ügyében jártak el. A pénz beszedését kiadta a város árendába. Az árenda összegét az illető két részletben fizette meg, az árenda egy évre lett kötve. A városba behajtók egy cédulát kaptak, ezzel igazolták a befizetést.⁷⁶⁵

Szombathely a híd helyreállítását is a polgárságra hárította. A városi híd építésére közmunkát rendelt el a város, amelyen minden polgár köteles volt büntetés terhe alatt részt venni.⁷⁶⁶ A városi vezetés az utakról sem feledkezett el. Szabályozták, hogy ahol elszántották az utakat, ott helyre kell állítani, akinek a kertje nincs rendben, a várostól kap vesszőt, hogy a kerítését rendbe hozza, a városi árkot is mindenki köteles rendbe tenni.⁷⁶⁷

Köszegen is ismerték a közmunkát. A városi utak rendbetételére minden polgár köteles volt kivonulni és dolgozni.⁷⁶⁸

Az ivóvíz biztosítására városaink a XVI. században statútumokat hoztak. Kassa város 1569-ben elrendelte, hogy a téren levő kutat tisztán kell tartani, be kell fedni és egy vödört akasztani rá. Modor városban a szőlőhegyi kút tisztításáért a polgármester felelt, ezért a

⁷⁶⁰ FML Szfv. v.l.t. prot. sess. 1756. jan. 17.

⁷⁶¹ FML Szfv. v.l.t. prot. sess. 1752. aug. 4.

⁷⁶² FML Szfv. v.l.t. prot. sess. 1792. márc. 2. No 271.

⁷⁶³ FML Szfv. v.l.t. prot. sess. 1808. aug. 2. No 1072.

⁷⁶⁴ CSHM IV/2. 684. Esztergom, 1728. szeptember 11. (prot. 1728-1729. pag. 91.)

⁷⁶⁵ CSHM IV/2. 756-757. Esztergom, 1749. május 6. (v. lt. prot. 1747-1755. pag. 171-173.):

⁷⁶⁶ CSHM V/2. 129-131. Szombathely, 1611. november 28. (v.l.t. prot. 1610-1612. pag. 317-320.)

⁷⁶⁷ CSHM V/2. 135-136. Szombathely, 1613. május 1-jén (v.l.t. prot. 1612-1614. 129. lap)

⁷⁶⁸ CSHM V/2. 298. Kőszeg, 1681. október 13. (v. lt. prot. 1681-1691. pag. 20.)

pénztárból 1 Ft Trinkgeldet kapott. Neki kellett intézkednie az utcai kút javításáról is. Fehérvárott 1726-ban jelent meg ez az ügykör. Ebben az évben a tanács egy fedett kút építését határozta el a városházán. A kút meg is épült, javítása többször szerepelt az ülések napirendjén.⁷⁶⁹ Az ivóvíz tisztaságát az 1740-es évektől kezdték védeni. 1744-ben határozat tiltotta meg a bőrösöknek, a szíjártóknak és a horvát cipészeknek, hogy a bőrt a malompatákban mossák, mert a vizet piszkítják, és alább azt gyűjtik össze ivásra, tehát az embereknek piszkos vizet kell inniuk. A tanács más helyet jelölt ki nekik a bőrmosásra.⁷⁷⁰ 1788-ban az alispán írt a városnak, hogy jó ivóvizet kell biztosítani, mert a rossz víz járványra ad okot. A kutakat tisztítani, befedni kell. Ezzel a tanács a fertálymestereket bízta meg.⁷⁷¹

Városaink viszonylag korán foglalkoztak köztisztasági kérdésekkel. Kismarton város 1601-ben megtiltotta, hogy a kútnál és a házak előtt sűröljanak és mossanak. Ruszt 1695-ben rendelte el, hogy a vizet ne az utcára, hanem az emésztőgödörbe eresszék. Sopron tanácsa a tisztaságban minden betegség megelőzését látta.⁷⁷² Máramarosziget 1652-ben a szemetelést is szabályozta. A mocskot nem lehetett a házak elé szórni, azt az udvaron kellett elhelyezni. Aki nem így cselekedett, kötelezték a szemét elhordására. Ha nem tette, megbüntették. Ennek oka, hogy szemét jelentős része állati ürülékből származhatott, így a járványveszély nagy volt, szükség volt a közjó érdekében a szabályozásra.⁷⁷³ Fehérvár 1710-ben figyelt fel először a köztisztaságra. Ebben az évben a fertálymesterek házról házra járva hirdették ki, hogy mindenki tartsa a házát és az utcát tisztán, semmit se öntsenek ki az utcára. Két évvel később, decemberben pedig arról hoztak határozatot, hogy mihelyt az időjárás megengedi, az utcákat tisztítani kell.⁷⁷⁴ 6 Ft büntetéssel fenyegette a város 1765. évi határozata azokat, akik szemetet, ganét, pernyét az utcára vetettek, és nem az udvaron ásozt gödörbe tették. A feljelentő a büntetésből jutalom gyanánt 50 d-t kapott. Ugyanabban az évben azt is kimondták, hogy a tanács gondoskodjon a város tisztaságáról. A rendeletet azonban nem tartották meg, mert négy évvel később a polgárok amiatt panaszkodtak, hogy a mesteremberek a mosléjkukat, csávájukat és festéküket az utcára öntik, amivel egészségtelen bűzt és sárt okoznak. A tanács ezt most már 12 Ft büntetés terhe mellett tiltotta meg.⁷⁷⁵ 1786-ban a tanácsnak jelentették, hogy a kerttulajdonosok a gázt a csatornába dobálták, amivel a

⁷⁶⁹ CSHM II/2. 102, 165. Kassa 1569, 1621.; IV/2. 236. Modor 1602.; Székesfehérvár v.lt. Szfv. v.lt. prot. sess. 1726. ápr. 14.

⁷⁷⁰ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1744. nov. 20.

⁷⁷¹ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1788. márc. 26. No 471.

⁷⁷² CSHM V/2. 94. Kismarton 1601.; 331. Ruszt 1695.;395. Sopron 1713.

⁷⁷³ CSHM III. 630-639. Máramarosziget, 1652 (XXXVII. Articulus)

⁷⁷⁴ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1710. máj. 26.; 1712. dec. 1.

⁷⁷⁵ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1765. febr. 26.; jún. .21.; 1769. máj. 12.

víz folyását eltorlaszolták. Ezt éppen úgy megtiltották, mint hogy a lakosok a házuk előtti gödröket trágyával töltsék fel, ami árt a jó levegőnek.⁷⁷⁶ 1803-ban merült fel először a szemétkihordás gondolata. Ebben az évben hirdette ki a tanács, hogy a Belvárosban a szemetet egy megadott helyre kell szállítani, ahonnan a város kocsija hetente egyszer elviszi. 1809-ben arról olvashatunk, hogy a városi napszámosok a Belvárosban összegyűjtött sarat a város fuvarjával a kertekbe vitték. A rendszeres szemétkihordásról 1825-től beszélhetünk, amikor a város egy kocsit fogadott. A lakossággal nyomtatott hirdetményeken tudatták, hogy egy nagy, deszkázott oldalú kocsival minden szerdán és szombaton a belvárosi szemetet összegyűjtik. Ezért a házakra évi 1 Ft adót vetettek ki.⁷⁷⁷

Hasonló jellegű problémákkal természetesen más városok is küszködtek. Tordán az utca kapitányoknak tizedenként kellett kihirdetniük, hogy ganéjt az utcára hordani tilos, márcsak azért is, mert nem lehetett a szekerekkel elférni az utakon.⁷⁷⁸ Szombathelyen, aki a szemetet a házából az utcára hordta, büntetést szenvedett.⁷⁷⁹

Debrecenben is találkozhatunk közegészségügyi szabályokkal. A vargák, a szűcsök és a szappanosok a szennyvizet büntetés terhe alatt az utcára kifolyatniuk nem volt szabad, hanem csak ott volt szabad házakat vásárolniuk, ahol a lét egyenesen a város csatornájába lehetett elvezetni.⁷⁸⁰ Veszprémben is köztisztasági kérdésben döntöttek. Aki az utcára ganéjt, szemetet, földet vagy köveket kihordott, büntetést fizetett.⁷⁸¹ Pécsen a szabad királyi várossá váláskor szabályozta a kérdéskört. Szemetet az utcára tenni tilos. A sarat az utcáról fel kell szedni, és a városon kívülre kell vinni. Az út kátyúit be kell tömni.⁷⁸² Vácott az albirák feladata, hogy vigyázzanak a köztisztaságra, nehogy a szemét és az utcán heverő állati tetem fertőzést vagy járványt okozzon.⁷⁸³

A XVIII. században minden polgár maga világított magának. Ha sötétben az utcán ment, lámpát kellett vinnie, hogy megismerjék, mint igaz járatbeli embert. Aki lámpás nélkül járt, gyanús volt, akit meg kellett fogni. A városok kivilágítására a XV-XVII. században még nem gondoltak. Kivételt jelent talán Selmezbánya, ahol a XVII. század elején kezdték az utcák világítását. Ekkor a hatóság e célra 10 lámpát készíttetett. Bár ezzel alapszinten

⁷⁷⁶ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1786. aug. 14. No 44.; 1787. máj. 4. No 404.

⁷⁷⁷ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1803. júl. 25. No 1049.; 1809. ápr. 28. No 624.; 1825. júl. 6. No 1074.; júl. 9. No 1125.

⁷⁷⁸ CSHM I. 454-455. Torda, 1757.

⁷⁷⁹ CSHM V/2. 162. Szombathely, 1624. május 1. (v.lt. prot. 1623-1626. pag. 102.)

⁷⁸⁰ CSHM III. 792. Debrecen, 1794. (v.lt. Göncziana comissio)

⁷⁸¹ CSHM V/2. 504. Veszprém, 1748. április 30-án (v.lt. prot. 1741-1755. 171-172. lap)

⁷⁸² CSHM V/2. 560-576. Pécs, 1780. július 3.

⁷⁸³ KARCSÚ Antal Arzén: *Vác város története (8 kötetben)*, Vác 1880-1887. 80.

megvalósult a közvilágítás, mégis azokat a gyanús elemeket, akiket 9 óra után utcán találtak, bekísérték.⁷⁸⁴

A közvilágítás gondolata a városi élet fellendülésével és az ebben az irányban ható igénnyel jelentkezett, lassanként országszerte. Érdekes Fehérvár esete, ahol nem a teljes város megvilágítása került először napirendre, hanem egy konkrét probléma, mégpedig az, hogy a Budai-kapunál akkora a sötétség, hogy a behajtó szekerek és kocsik komoly közlekedési balesetveszélynek vannak kitéve. Ezért javasolta a gazdasági bizottság, hogy a Budai-kapunál a kamarási hivatal gondoskodjék lámpákról. A lámpásokat az éjjeliőrök töltötték fel.⁷⁸⁵ Ugyanígy a keletkező igényre reagálásra ékes példa a következő eset is. 1800 márciusában a városháza kapuján egy odaszögezett, a vezetőség elleni, a tanács tekintélyét sértő gúnyiratot találtak. Ez adott indítékot a tanácsnak a közvilágítás megszervezésére. Az év decemberében elhatározta, hogy a Belváros jobb megvilágítására 50 lámpát kell elhelyezni, amelyhez – mivel erre a polgárok és a lakosok nem mutattak hajlandóságot – az olajat a város adja.⁷⁸⁶ Az ezt követő években azonban a határozatból semmi sem lett. 1805-ben Buda város 142 fáklyát ajánlott fel Fehérvárnak, de a tanács nem fogadta el.⁷⁸⁷ Még évekig húzódott a kérdés, mire végül 1826-ban felállításra kerültek az első lámpások. Rá egy hónapra már a közlámpák megrongálása is megtörtént.⁷⁸⁸ 1830-ban a királyi biztos javasolta, hogy a város létesítsen pénzalapot a világításra, ő maga pedig alapító tőkeként 10 Ft-ot adományozott. Ezzel kezdődött meg a közvilágítási pénztár működése. 1832-től az újonnan felvett polgároktól – a taksán és a szokásos ajándékokon felül – 2 Ft-ot szedtek a közvilágításra. A közvilágítási pénztár nemcsak az új polgároktól szedett pénzekből, hanem adományokból és hagyományokból is gyarapodott. A közvilágítási pénztár felállítását – jóváhagyás végett – a város 1835-ben jelentette a Helytartótanácsnak.⁷⁸⁹ 1845-ben már külön lámpagyűjtogató is volt a városban.⁷⁹⁰

⁷⁸⁴ CSIZMADIA: *Magyar városi jog* 76.

⁷⁸⁵ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1800. jan. 13. No 56.

⁷⁸⁶ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1800. dec. 14. No 1524

⁷⁸⁷ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1805. jan. 11. No 40.

⁷⁸⁸ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1826. jan. 3. No 8.; 1826. febr. 27. No 280.

⁷⁸⁹ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1830. jan. 7. No 925.; 1832. febr. 24. No. 371.; 1835. jan. 19. No. 128.

⁷⁹⁰ FML Szfv. v.lt. prot. sess. 1845. jún. 20.No 2066.

4. fejezet: Gazdasági igazgatás

Céhes és azzal rokon ügyek

A szabad kereskedelem deklarálása, valamint a kamarai rendszer bevezetése előtt a céhes rendszer határozta meg a vállalkozási, iparüzési és kereskedelmi szabályokat. Miután a városok adtak komolyabb lehetőséget a kézműves és kereskedő foglalkozások üzésére, ezért kiemelkedően fontos volt a városi polgárok számára a lokális gazdasági szabályozás. A céhes keret lehetőséget teremtett a szakmákon belüli szolidaritásra, de alkalmas volt a kontárok kizárására, és a konkurencia elnyomására is. Városainkban igen gyakran tárgya a rendeletalkotásnak a gazdasági igazgatásból és a tisztességes versenyből adódó konfliktusok rendezése, most ezekből az esetekből ismerhetünk meg néhányat, természetesen a teljesség igénye nélkül, de – a városi jog szempontjából – lényeges mozzanatok megragadásával.

A városok gazdálkodásáról hű képet festenek a pénzügyi igazgatásnál leírtak, tekintettel arra, hogy a számadások alapján megfigyelhető az egyes városgazdálkodási tevékenységek volumene és a kiadások és a bevételek hovaforditása. A jelen fejezetben a városi polgárok gazdálkodása kerül terítékre, de nem közgazdasági szempontból elemezve, hanem a városi szabályozás oldaláról, ahol a jogalkotás segítségével igyekeztek a jogellenesen eljáró gazdálkodókat megrendszabályozni. A rendelkezésre álló források alapján könnyen belátható, hogy erre igen nagy szükség volt.

Marosvásárhely is védte a saját kereskedőit. Idegen kereskedők közvetlenül érintkezhetek a lakossággal, szabadon adhattak, vehettek bármit. Viszont idegen emberek csak a városi kereskedőknek adhatták el a portékáit, illetve vásárolhattak tőlük, idegen kereskedőktől nem. Így a városnak mindegyik esetben haszna volt, hiszen mind a helyi lakosságot, mind a helyi kereskedőket előnyösebb helyzetbe hozta a városon belül.⁷⁹¹

Hasonló szabály született Kolozsváron is: idegen kereskedő csak kolozsvári embernek adhatta el áruját, idegen embernek nem. Az országos vásárok ez alól kivételt jelentettek. Szerdán nyereségre (tehát továbbértékesítésre) senki sem vásárolhatott, mert akkor a vásárbírák elvették a terméket. Csütörtökön nyolc órától volt szabad a vásár, miután a zászlót kitűzték. A zászló közhelyen való kitűzése a vásár felszabadításának a jele volt, amelynek

⁷⁹¹ CSHM I. 88. Marosvásárhely, 1647. (v.lt. Leges et Decreta 37. l.)

megtörténte előtt csak a városi polgárok vásárolhattak saját szükségletükre, de nem kereskedési célból nyereségre.

A hentesek és mészárosok tehenet bármikor vásárolhattak. Bár gyanítható, hogy a városi tanács ide értette, hogy csak feldolgozási céllal vásárolhattak, nem pedig marhakereskedés céljából, amely mindig is nagy kísértés volt a hentesek, mészárosok számára.

Tilos volt a kereskedők elé menni, ily módon elhagyni a várost. Aki így akarta megkerülni a városi hatóságot – hiszen így a vásári helypénztől elesett – az elveszítette a vásárolt árut. Ezt a vásárbíró ellenőrizte.

A vásárnapi a szertartások alatt semmit sem volt szabad árusítani. A városkapukat is zárva kellett tartani. Csak az mehetett ki, illetve jöhetett be a városba, akiről a városbíró tudott. A vásárbírák feleltek azért, hogy senki hamis mértékkel ne mérjen. Akit rajtakaptak, megbüntették, a hamis mértéket pedig elkobozták. A látómestereket a vásárbírák ellenőrizték, hogy végzik-e a munkájukat, tehát ügyelnek-e arra, hogy a mészárszékek elegendő és jó húst vágnak-e.⁷⁹² A mészárosok nem adhatták el az állatokat a tőzséreknél, hanem kötelesek voltak azokat a városi lakosság részére levágni. Aki ezt megszegte, elvesztette mesterségének gyakorlásához való jogát. Mielőtt az állat a városi legelőre került, a látómesternek vagy a bélyegző mesternek meg kellett bélyegeznie. Olyan állatokat, amelyeket a városon kívül vett és a városi legelőkön kívül hizlalt, a tőzsérnek eladhatta, kivéve, ha a városban hiány keletkezett volna.⁷⁹³

Zilahon ha valaki gabonát hozott be a városba, három napig köteles volt árusítania. Utána már eladhatta egy személynek egy tételben. Eddig az időpontig ki sem vihette a városból a gabonát.⁷⁹⁴

A szűcs céhben dolgozók a báránybőrt meghatározott áron árusíthatták csupán. Amennyiben ezen ár fölé mentek, a város feljogosította az összes polgárt, hogy báránybőrökkel idegen szűcsökkel kereskedjen. Ez elég komoly büntetés, ha arra gondolunk, hogy a céhben dolgozóknak az adott területen a városban monopol jogosítványaik voltak.⁷⁹⁵

A tordai fazekas céh kezdeményezésére hozták azt a szabályt, hogy az évi egy országos vásárt leszámítva idegen edényeket behozni nem volt szabad a városba eladási céllal, valamint a város szabályozta az edények eladási árát.⁷⁹⁶

⁷⁹² CSHM I. 197-202. Kolozsvár, 1584. (v. lt. Liber Decreta huius Civitatis, lapszám nélkül)

⁷⁹³ CSHM I. 243-244. Kolozsvár 1595. (v. lt. 1585-1605. jkv. 258-260. l.)

⁷⁹⁴ CSHM I. 342-343. Zilah, 1713. április.

⁷⁹⁵ CSHM I. 374. Zilah, 1725. április 21.

⁷⁹⁶ CSHM I. 437. Torda, 1752.

Tordán született az a rendelkezés is, hogy a városi céh tagjainak is meg kellett fizetniük a piaci helypénzt, ebben a kérdésben nem volt kivételezés. Az örmény kereskedőkkel a városnak szerződése volt, amelynek értelmében kötelesek voltak a meghatározott áron árusítaniuk a portékájukat, és arról is gondoskodniuk kellett, hogy legyen elegendő árucikk. Amelyik örmény kereskedő nem volt részese a megállapodásnak, annak el kellett hagynia a várost. A város tehát védte a saját polgárainak a kereskedelmi érdekeit, de a hiánycikkek tekintetében is igyekezett ellátni a lakosságot.⁷⁹⁷

Torda meghatározta azt is, hogy a kalaposnak milyen összegű bérleti díjat kellett fizetnie a városnak. Ezért a fekete és a szalma kalap értékesítésére kizárólagosságot nyert. Ha más is kalapokat árusított, akkor attól elkobozták az árúját, amelynek fele a városi tanácsé, a másik fele pedig az árendát fizető kalaposé lett.⁷⁹⁸

A hentesek húst csak pénteken vághattak, hogy szombatra már hidegen lehessen eladni. Pénteken tilos volt húst eladni. Bárányt sem lehet hamarabb lenyúzni a bőre miatt, mert akkor a szombati napra a húsa eladhatatlanná vált, az pedig kár volt.⁷⁹⁹

Árszabályozás is született a városban. A napszámosok túl drágán dolgoztak, ezért a magisztrátus megkereste a kolozsvári és enyedi előjáróságot, hogy hármasban állapítsák meg bérezésüket.⁸⁰⁰ Ebben a forrásban külön kuriózum, hogy több város együttesen lépett fel egy gazdasági kérdés megoldásában, kiküszöbölve ezzel az egymás irányában jelentkező és mindegyik fél számára káros konkurenciát.

Kassán [v.lt. art. Elect. Comm. Stat.⁸⁰¹]: a város meghatározta, hogy a bodnár céh mekkora úrmértékű hordókat gyárthat, mennyiért adhatja el, s hogy egy személy legfeljebb csak 40 hordót vásárolhat.⁸⁰² 1625-ben a tanács ismételten szabályozta a bodnárok által végzett munka árát.⁸⁰³

Miskolc is védte a belső piacát. Ha valaki árut hozott be, 12 óráig a piacon kellett árusítania kis tételben. Házalni vagy egyben eladni (nagykereskedelem) tilos volt, ellenkező esetben a város büntetést szabott ki. Házalás esetén a piaci taksákat kerülték volna ki, az

⁷⁹⁷ CSHM I. 449. Torda, 1757. március 13.

⁷⁹⁸ CSHM I. 452. Torda

⁷⁹⁹ CSHM I. 458-459. Torda, 1758. július 11.

⁸⁰⁰ CSHM I. 489. Torda, 1772. július 16.

⁸⁰¹ Amint látható, a kassai forrásokban végig a választó polgárság határozatai szerepelnek. Ez könyv alakban maradt fenn. A könyvet levéltárban őrizték. Viszont ebből az időszakból egyetlen egy tanácsi statútum sem maradt fenn. Így tehát a választó polgárság kéréseit, folyamodványait látjuk, de a tanács által hozott határozatok ismeretlenek a számunkra. A választó polgárság hihetetlen aktivitásának lehetünk tanúi. Szinte ellenőrzik és számonkérlik a városi tanácsot, hogy a tavalyi határozataik alapján mennyi munkát sikerült elvégezni. Így aztán igen gyakran ismétlődik a szöveg, az elmaradt munkálatok miatt: baj van a templomépülettel, az iskolával, a szemeteléssel, az utak és városfalak állapotával, a mesteremberek árszabásaival.

⁸⁰² CSHM II/2. 157- 159. Kassa, 1618.

⁸⁰³ CSHM II/2. 165-167. Kassa, 1622.

egyben való eladás meg drágítást okozott volna, hiszen közvetítő kereskedő nyerészkedése is közbeiktatódnak volna, amely a helyi szegény lakosságnak nagy kárára lett volna. 1714-ben finomodott a szabály: aki árut hozott be a városba, délig köteles volt a piacon árulni. Utána pedig szabadon eladhatta, a vásárbíró által meghatározott áron. Aki ezt e rendelkezést nem tartotta meg, árúját elkobozták.⁸⁰⁴

Rozsnyón a mészárosok csak akkor vághattak húst, ha előtte a belső tanács és a külső tanács kijelölt egy-egy tagja, illetve a két szószóló megtekintette (persze nem az összes tag, hanem aki hamarabb érkezett). A megtekintést követően a minőség alapján megállapították a vételárat. Amelyik mészáros ezt megszegte, annak elvették az árúját és az iskolának, illetve az ispotálynak adták. Egyszerre legalább négy mészárszéknek nyitva kellett állnia, hogy minden városlakónak jusson hús. Húst félretenni a rokonság számára nem volt szabad, hanem az árút személyválogatás nélkül kellett kimérni.⁸⁰⁵

A fazekas céhen belüli egyenetlenséget Nagybánya úgy oldotta meg, hogy meghatározta a fazekas mesterek által végzett munka díját.⁸⁰⁶

Debrecenben vita volt a régi mészárosok és az újonnan megjelenő hentesek között. A város azonosan szabályozta a két társaság szolgáltatásaiért kért árakat. Nagy lehetett a nézeteltérés, mert a rendelet megszegőit a város fogság és mesterségvesztés kilátásba helyezésével fenyegette meg.⁸⁰⁷

Szatmárváros nem volt olyan kegyes a hentesekkel, mint Debrecen. A mészárosok és hentesek munkáját úgy szabályozta, hogy a hentesek is bejöhettek a városba, de csak az előírt mennyiségű vágást végezhettek el, s meghatározott áron adhatták a húst.⁸⁰⁸ Nemsokára újra meg kellett erősíteni és nyomatékosítani a mészárosok és a hentesek közötti veszekedések miatt a rájuk vonatkozó rendtartást.⁸⁰⁹ Ennek ellenére a mészárosok és a hentesek közötti ellentét nem oldódott fel. A mészárosok felmutatták régi privilégiumlevelüket. Új szabályok is születtek: a városnak négy országos vására volt (Sarlós Boldogasszony, Nagyboldogasszony, Szent Mihály, Szent Miklós napján). Ekkor 11-11 napig élt a mészárosok kizárólagos húseladási joga. A szatmári marhákat a mészárosok – büntetés terhe alatt – nem adhatták el a tőzséreknak, hanem este megölték azokat, és reggel adták el a városbelieknek. Így biztosították az áru frissességét és a város ellátottságát.⁸¹⁰

⁸⁰⁴ CSHM II/2. 265-267. Miskolc, 1685. és 372. Miskolc, 1714. (vlt. 1569-1724. terjedő jegyzőkönyvben)

⁸⁰⁵ CSHM II/2. 341-342. Rozsnyó, 1704. október 4. (v.lt. prot. ex 1688-1707)

⁸⁰⁶ CSHM III. 577. Nagybánya, 1605. október 15. (városi lt. Prot 1560-1635. pag. 241)

⁸⁰⁷ CSHM III. 570. Debrecen, 1591. szeptember 19. (városi lt. 1586-1593. jkv. 295. lap)

⁸⁰⁸ CSHM III. 577. Szatmárváros, 1607. június 19. (városi lt. prot. 1606-1649. lapszám nélkül)

⁸⁰⁹ CSHM III. 580. Szatmárváros, 1608. december 4. (vlt. Prot. polit. 1608-1653. fol. 10.)

⁸¹⁰ CSHM III: 581-582. Szatmárváros, 1610. április 5. (vlt. Prot. polit. 1608-1653. fol. 12.)

A város szabályozta a városvezetés és a gazdasági tevékenység közötti összeférhetetlenséget is. Aki a városi tanács tagja volt, a céhe nem választhatta meg céhmesternek (a céh vezetőjének), „mert a két tisztség sok, így nem tudja ellátni rendesen a város ügyeit.”⁸¹¹

A státútum védte a városi kereskedőket is. Aki nem volt helybéli, nem árulhatott a városban semmit, még marhákat sem. Ez alól egyedül a Németiben lakók voltak kivételek. Miután a szomszéd településről volt szó, amellyel a későbbiekben egyesült is, itt a szolidaritás érvényesült, nem alakult ki konkurenciaharc.⁸¹² 1631-ben a helyi mészárosok jogait, kizárólagos kereskedését megerősítette a város.⁸¹³

Az országos vásárokon kívül, amelyek napjait ismételten felsorolta egy státútum, idegen kereskedőknek tilos volt a városban a portékájukat árusítani. Ha megtették, meg lettek büntetve. Így védte a város a saját iparosait.⁸¹⁴

Érdekes az a nagybányai szabályozás, amelyben kötelezték a kádárokat, hogy hívásra azonnal kötelesek menni hordót kötni. Ha az illető kádár vonakodott, a kifolyt bort köteles volt megtéríteni.⁸¹⁵

Üde színfolt az a szabályozás, hogy a mesteremberek házasodjanak meg. Ez nem csupán személyes ügy volt, hanem a közösségnek is érdeke. Amíg Tárkány Szűcs Ernő a falvakban a tuskóhúzás jogi népszokását említi, addig a városok szabályrendelettel kívánták a mestereket az agglegény élettől eltántorítani. 1618-ban a csizmadia céh kezdeményezte, hogy a város vessen ki arra büntetést, aki szánt szándékkal nem házasodik meg. Egy mesterembernek három éve volt arra, hogy feleséget találjon.⁸¹⁶ Ennek nem lehetett túl nagy foganatja, mert egy emberöldő múlva a probléma ismételten a tanács asztalára került. Ismételten szabályozták a nőtlen mesterek ügyét. Az első évben meg kellett inteni, a második évben 2 forint pénzbüntetést róttak ki rá, a harmadik évben 4 forint büntetést, amíg a negyedik esztendőben már eltöltötték a mesterség gyakorlásától. A házasság kérdését tehát Debrecen nagyon szigorúan szabályozta.⁸¹⁷

Debrecen 1641-ben állította fel a vásárbíró tisztségét. Ha tisztességtelen áron kötöttek a kereskedők üzletet, joga volt még az áru elkobzására is.⁸¹⁸

⁸¹¹ CSHM III. 584. Szatmárváros, 1615. január 6. (vlt. Prot. polit. 1608-1653. fol. 141.)

⁸¹² CSHM III. 585. Szatmárváros, 1620. január 30. (v.lt. prot. polit. 1608-1653. fol. 255.)

⁸¹³ CSHM III. 596-597. Szatmár, 1631. július 25. (v.lt. prot. polit. 1608-1653. fol. 357.)

⁸¹⁴ CSHM III. 598. Szatmár, 1632. május 15. (v.lt. prot. polit. 1608-1653. fol. 360.)

⁸¹⁵ CSHM III. 600. Nagybánya, 1633. december 3. (v.lt. prot. 1560-1635. pag. 415.)

⁸¹⁶ CSHM III. 585. Debrecen, 1618. (v.lt. 1618-1627. jkv. 30. lap)

⁸¹⁷ CSHM III. 625. Debrecen, 1648. (v.lt. 1647-1649. jkv. 519. lap)

⁸¹⁸ CSHM III. 610. Debrecen, 1641. (v. lt. 1638-1642. jkv. 706. lap)

Nagybányán még 1642-ben is úgy tűnik, komoly gondot jelentettek a mészárosok, akik a nagyobb haszon érdekében visszaéltek a mesterségükkel. A városi tanácsnak külön kellett szabályoznia az állatok beszerzését és vágásuk idejét, mert félt, hogy elrejtik, tartósítják a húst, hogy később másutt – így a helyi lakosság kárára – jobb áron értékesítsék. Az árakat a tanács szabályozta.⁸¹⁹

Szatmárban a mészárosoknak és a henteseknek a bőrt fel kellett ajánlaniuk megvételre a szíjgyártó és varga mestereknek. Utóbbiak nem vásárolhattak másutt nyersbőrt, viszont ha nem vásárolták fel az egész készletet, előbbieket szabadultak a kötelezettségtől és bárhol értékesíthették a nyersanyagot. Érdekesség, hogy ezt a státútumot a tanácsnak egy takácsmester javasolta, aki valószínűleg már maga is nagyon unta a konkurens mesterségek civakodásait és egymás elleni áskálódásait. Így viszont egy méltányos piaci helyzet teremthető mindegyik fél számára.⁸²⁰

Volt időszak, amikor Erdély határaira nem volt tanácsos menni, így marhából is elég kevés volt. Ezért Nagybánya város engedélyezte a mészárosoknak, hogy több pénzért adják a húst. A hatósági árszabást meghatározták a külső események is, nem csupán belső konszenzus kérdése.⁸²¹

Szintén üde színfolt jogtörténeti barangolásinkban, amikor Nagybánya rendre intette a fazekasokat, mert túl kicsi kályhákat készítettek az elmúlt időben, és azt sem jól összegyúrt sárból. Így minőségellenőrzési és fogyasztóvédelmi feladatot is ellátott a tanács.⁸²² Kevésbé vidám az a helyzet, hogy komoly visszaélések voltak a mértékek körül, mindegyik másmilyen volt. Ezért a város Kassáról hozott vékát, és az alapján készítették el a többi is, illetve hitelesítették a régieket. Akinek nem volt megfelelő a mértéke, azt megjelölték a visszaélések elkerülése érdekében. A vékák hitelesítését eddig a korcsolyások őrizték, de büntetésből elvették tőlük, mert igen megbízhatatlanok voltak, és most a vásárbírák kapták meg. A hiteles véka használatok díjat kellett fizetni. Hiány lehetett a faanyagból is, mert a városi tanács különösen ügyelt arra, hogy a városba érkező fakereskedő ne vihesse el a portékáját, ha az árat nem találja megfelelőnek, hanem a városba került portékát itt is kellett értékesítenie. További kényszerítő erő volt a gyors értékesítés érdekében, hogy a kereskedő a városban szállást nem kaphatott, így a kényelmetlenség a gyors eladásra sarkallta.⁸²³ Egy május 16-i

⁸¹⁹ CSHM III. 618-619. Nagybánya, 1642. március 30. (v.lt. prot. 1640-1740. pag. 50.)

⁸²⁰ CSHM III. 628-629. Szatmár, 1651. március 21. (v.lt. prot. polit. 1608-1653. fol. 427)

⁸²¹ CSHM III. 656-657. Nagybánya, 1661. április 26. (v.lt. prot. 1640-1740. 183. lap)

⁸²² CSHM III. 659. Nagybánya, 1663. október 26. (v.lt. prot. 1640-1740. 222. lap)

⁸²³ CSHM III. 659-660. Nagybánya, 1664. február 9. (v.lt. prot. 1640-1740. 243-244. lap)

esetből⁸²⁴ az derült ki, hogy a céh által megválasztott céhmestert a városi tanács erősítette meg hivatalában. A helyi csizmadia céh érdekében mondták ki, hogy az országos vásárokat leszámítva kereskedő – büntetés súlya alatt – nem árusíthatott lábbeliket. De a városi tanács kötelezte a csizmadia céhet, hogy a lakosságot megfelelő mennyiségű lábbelivel lássák el. Olyan árut viszont szabad árusítania a városban bárkinek, amelyik nem tartozik a céh profiljába.⁸²⁵

Nagybányán 1665. március 9-én a városi tanács rendet kívánt tenni a céhek körül. Komoly előírások születtek: hány mester lehet, hány segéd, illetve, hogy mennyit kell termelniük. A városi tanács az alábbi céheket idézte meg: kerékgyártó, kovács, lakatos, szíjgyártó, kádárok. Megállapítható, hogy a legtöbb céh elmarasztalható, mert a számukra előírt keretet nem tartották meg. A tanács így a céheket kötelezte, hogy állítsák vissza a régi állapotokat. A céhek ezen kívül büntetésben is részesültek. Ebből látható, hogy a szabad piac egyáltalán nem érvényesült: a céhek a városi tanács gyámkodása alatt működtek.⁸²⁶

Ha egy mestert vétkei miatt kizártak a céhből, akkor – miután megkövette az egyházat és megfizette a büntetéspénzt (6 forint) – visszaállhatott a céhmesterek közé. Érdekes, hogy a városi tanács gyámkodása odáig terjedt, hogy a céhek tagkizárási, -visszavételi ügyeibe is beleszólt.⁸²⁷

Debrecenben aki a város végképpen nélkül eladott-vett, meg kellett büntetni.⁸²⁸ A mészárosok és hentesek vehettek marhát, de azt fel is kellett dolgozniuk, kereskedni nem volt szabad velük. Úgy látszik, továbbra is nagy kísértés volt, hogy az élőállat-kereskedelembé bekapcsolódjanak. A városi tanácsnak még büntetést is kilátásba kellett helyeznie.⁸²⁹ Idegen árut a városba behozni és árulni kedden 12 óráig lehetett.⁸³⁰

A következő nagybányai a státútumból konkrétan nem derül ki, de valószínűsíthető, hogy a szűcs céh állhatott az alábbi rendelkezés mögött: mészárosok nem adhattak el a jobbágyoknak szőrös bőrt, hogy szőrös bocskort készítsenek. Ezt megelőzően (ma már nem fellelhető a vonatkozó státútum) a város teljességgel megtiltotta a szőrös bocskor készítését és árusítását a jobbágyoknak. Most viszont megengedte, de azzal a feltétellel, hogy nem a mészárosoktól veszik az alapanyagot. Ebből csak arra lehet következtetni, hogy egy másik

⁸²⁴ uott 235.

⁸²⁵ CSHM III. 663. Nagybánya, 1664. június 23-án (v.lt. prot. 1640-1740. 257. lap)

⁸²⁶ CSHM III. 673. Nagybánya, 1665. március 9. (v.lt. prot. 1640-1740. 566-567. lapok)

⁸²⁷ CSHM III. 685. Szatmár, 1677. február 4. (v.lt. prot. 1675-1685. pag. 40.)

⁸²⁸ CSHM III. 687. Debrecen, 1677. (v.lt. 1676-1677. jegyzőkönyv 474. lap)

⁸²⁹ CSHM III. 687. Debrecen, 1690. (v.lt. 1676-1677. jegyzőkönyv 626. lap)

⁸³⁰ CSHM III. 691. Debrecen, 1692. (v.lt. 1676-1677. jegyzőkönyv 775. lap)

céh felvásárlási monopóliumát sértette a jobbágyok cselekedete a korabeli a nyersanyaghiányos világban.⁸³¹

Szatmár városa az esélyegyenlőséget is igyekezett megvalósítani. A vásárok alkalmával a kereskedők között viszály támadt, hogy ki hol árúsíthasson. Ezért a városi tanács úgy rendelkezett, hogy sorsolják az árúsító helyeket, így mindenki oda állíthatja fel a sátrát, ahova a sors rendeli.⁸³²

Az ötvös céhben a mesterek fiai, miután kitanulták a mesterséget, úgy lettek mesterek, ha csupán egy fél mesterasztalt adtak, tehát kedvezménnyel. Most ezt a kedvezményt megkapták mindazok a legények is, akik mester özvegyét vagy lányát veszik feleségül. Ebben az esetben úgy tekintett rájuk a jog, mintha mesterek fiai lennének.⁸³³

A városi tanács a szűcs céh kérésére hozott rendeletet, hogy a mészárosok és a hentesek a báránybőröket kötelesek először a szűcs mestereknek vételre felajánlani, s csak ezt követően viheték a portékájukat idegen piacokra. Ennek ellenére nagy volt a visszaélés, mert a városon kívüli felvevő piac annyira kedvező lehetett, hogy a mészárosok és a hentesek eleve olyan árakat mondtak a szűcsöknek, hogy abban megállapodni általában eleve nem tudtak.⁸³⁴

A szatmári városi tanács és a választó polgárság együttes szabályrendeletben osztotta ki a bolthelyiségeket a kereskedők, mészárosok és hentesek között. Ezeket a helyiségeket kizárólagosan a meghatározott a húseladási célra lehetett használni. Ha valaki felhagyott a kereskedelemmel, akkor eladhatta a boltot, de csak olyan személynek, aki ugyanezt a tevékenységet folytatta és városi polgár volt. Más esetben a városi tanács közbeavatkozott és megghiúsította az eladást. Ha idegennek való ajándékozásról vagy elhalálozás miatti gazdátlanodásról volt szó, és az örökösök a mesterséget nem kívánták üzni, a város becsülte meg az ingatlan értékét és adta el arra jogosult személynek.⁸³⁵

Térjünk vissza néhány példa erejéig Debrecen városához, ahol 1706-ban a városi sóeladást szabályozták. Hétfőn és kedden egy meghatározott helyen, egyesével, kettesével vagy tízesével lehetett árúsítani. Ha addig nem fogyott el a só, akkor szabad volt az egészet egyben eladni vagy a boltokban bizományba lerakni. A város ezzel akarta megvédeni a lakosokat attól, hogy valaki felvásárolja és drágábban adja el a lakosságnak a létfontosságú só. Ugyanakkor a város szabályozta a napszámosoknak adható bér felső határát.⁸³⁶

⁸³¹ CSHM III. 702. Nagybánya, 1697. március 7. (v.lt. prot. IV. ex 1697. a 20. l.)

⁸³² CSHM III. 702. Szatmár, 1697. augusztus 14. (v. lt. Prot. 1653-1699. lapszám nélkül)

⁸³³ CSHM III. 703. Szatmár, 1697. december 22. (v. lt. Prot. 1653-1699. lapszám nélkül)

⁸³⁴ CSHM III. 709-710. Szatmár, 1705. július 25. (v. lt. Prot. 1653-1699. lapszám nélkül)

⁸³⁵ CSHM III. 719-720. Szatmár, 1714. július 15. (v. lt. Prot. 1653-1699. lapszám nélkül)

⁸³⁶ CSHM III. 714. Debrecen, 1706. (v.lt. 1706-1711. jegyzőkönyv 149. és 236. lap)

A lakosság érdekében árszabályozásra is sort kellett keríteni. Több kereskedő felvásárolta a gabonát és várta, hogy feljebb menjen az ára. Ezért a városi tanács úgy rendelkezett, hogy a kereskedőknek kötelességük most eladni az összes gabonát a mostani áron, hogy tisztességtelen nyereszkesedésre ne lehessen lehetőség.⁸³⁷

Még nem a tudatos városszabályozás, hanem az eseti szükség kényszerítette arra a debrecenieket, hogy a közegészségügy égisze alatt rendezzék a műhelyek állapotát. A vargák, a szűcsök és a szappanosok a szennyvizet büntetés terhe alatt az utcára kifolyatniuk nem volt szabad, hanem csak ott vásárolhattak házakat, ahol a lét egyenesen a város csatornájába lehetet elvezetni.⁸³⁸

A cselédek nem mindig voltak kiszolgáltatott munkavállalók. A munkaerőhiány sokszor előnyös alkupozícióba juttatta őket. Ezért a városnak a cselédüggyel is kellett foglalkoznia. Sok cseléd csak pünkösdig szegődött el, így telelt ki, majd a legnagyobb munka idején hagyta ott gazdáját, és ment el betyárkodni. Ezért a városi tanács elrendelte, hogy minden cselédnek esztendőre és nem fél esztendőre kellett szerződnie, és aki év közben elszőkött, annak tényét jelenteni kellett a tanácsnak. Egyúttal meghatározták a cselédek bérét is.⁸³⁹

Debrecen mellett másik nagyváros, Szeged is sok érdekes jogtörténeti adalékkal szolgált. A város például szabályozta a csikósok és a gulyások kötelességeit. Mindkét szabályozás igen hasonló. Csak egy pont szólt arról, hogy az állatokat jól kellett tartani. A többi inkább a magaviseletükkel foglalkozott. Tartózkodniuk kellett a helytelen viselkedéstől és a bűncselekmény elkövetésétől, gonosztevőkkel nem volt szabad érintkezniük, sőt, elfogásukban, felkutatásukban is részt kellett venni. Ha az állatokkal bármi történt, a gazdájukat értesíteni kellett. A bojtárok feletti felügyeletet is ők látták el.⁸⁴⁰

A város a céhek lelki életével is foglalkozott. Ez abban az időben valóban fontos volt, hiszen a céhen belüli kohéziót és szolidaritást növelte. Amelyik céhnek nem volt zászlója, köteles volt készíttetni. A kántornapi szentmiséken köteles volt a céh részt venni, gyertyákról és szövetelekről gondoskodni.⁸⁴¹

Olyan szinten védtek a városi iparosok érdekeit, hogy még az is meghatározásra került, hogy gombkötő terméket csak mesterember árusíthatott a piacon.⁸⁴² Azon már nem is csodálkozhatunk, hogy csak a szűcs céhhez tartozó mesterek folytathattak szűcsmesterséget,

⁸³⁷ CSHM III. 721-722. Debrecen, 1717. (v.lt. 1717-1719. jegyzőkönyv 442. lap)

⁸³⁸ CSHM III. 792. Debrecen, 1794. (v.lt. Göncziana comissio)

⁸³⁹ CSHM III. Debrecen, 1798. (v.lt. prot. polit. dato 29. Decembris 1798. Nro 643)

⁸⁴⁰ CSHM III. 726-727. Szeged, 1723. (v.lt. 1717-1723. jkv. 219-221.)

⁸⁴¹ CSHM III. 728. Szeged, 1724. június 15. (v.lt. 1724-1730. jkv. 46. l.)

⁸⁴² CSHM III. 735. Szeged, 1726. október 10. (v.lt. 1724-1730. jkv. 351.)

és árusíthatták portékáikat a szegedi piacon.⁸⁴³ 1727-ből maradt fenn forrás a hús árának szabályozásáról is.⁸⁴⁴

Hódmezővásárhely 1769-ben, majd 1795-ben is meghatározta a tehénpásztoroknak fizetendő díj mértékét.⁸⁴⁵ 1795-ben a szárazmalmok ellenőrzésére a város két malombírót állított, akiknek javadalmazását a malomgazdák fizették.⁸⁴⁶

A dunáninnyi terület is sokat foglalkozott gazdasági szabályozással. Pozsony már 1545-ben és 1547-ben szabályozta a városban mért különböző húsok árát.⁸⁴⁷ Ezzel is alátámasztható, hogy a húskérdés az egész országot érintette, s problémák mindenütt azonosak voltak.

Nagyszombatban akinek a város boltot adott, meg kellett fizetnie az árendát, különben a város elvette a boltot és más személynek adta oda.⁸⁴⁸

Az árspekuláció Esztergomban is gondot jelentett, ezért a tanács elrendelte, hogy senki sem vásárolhatta fel a városba hozott árut, hanem a kereskedőnek a piacra kellett vinnie, hogy a szegény ember ott megvehesse. Egyik városlakó sem nyereszkeskedhetett, az kifejezetten tilos volt. A mészárosoknak a vágómarhák legeltetése után mezőbért kellett fizetniük a városnak. Ez azért is érdekes, mert másutt az a helyzet, hogy a városlakók ingyenesen használhatják saját célra a legelőt. Lehet, hogy Esztergom annyira szegény volt, hogy ezt nem engedhette meg, illetve az is elképzelhető, hogy itt vitatták a saját használatot, hiszen levágás után a mészárosok eladták a marhák húsát, így ők is haszonra tettek szert.⁸⁴⁹

A város megkülönböztetett figyelemmel felügyelte a céhek működését, mert sok visszaélést tapasztaltak. Sokszor nagy díjakat róttak ki a belépni szándékozó új mesterekre, akik emiatt elszegényednek, drága céhgyűléseket tartottak, egymást ok nélkül kemény büntetésekkel sújtották. A város megparancsolta, hogy az ilyen jogsértő cselekedeteket meg kell szüntetni.⁸⁵⁰

A mészárosok sok esetben kintről hoztak be marhát. Ez még rendben is lett volna, csakhogy a környéken sok marha pusztult el az utóbbi időben, így félő volt, hogy az esztergomi mészárosok ezeket vásárolták fel, és adták el a városi lakosoknak. Ezért mostantól

⁸⁴³ CSHM III. 735-736. Szeged, 1727. október 10. (v.lt. 1724-1730. jkv. 434.)

⁸⁴⁴ CSHM III. 736. Szeged, 1727. május 10. (v.lt. 1724-1730. jkv. 391.)

⁸⁴⁵ CSHM III. 779. Hódmezővásárhely, 1769. május 7. (v.lt. prot. 489-490. l.) és Hódmezővásárhely, 1795. augusztus 24. (v.lt. 1794-1802-ik évi 7-ik jegyzőkönyv 126. lap)

⁸⁴⁶ CSHM III. 794. Hódmezővásárhely, 1795. január 17. (v.lt. 1794-1802-ik évi 7-ik jegyzőkönyv 73. oldal)

⁸⁴⁷ CSHM IV/2. 89. Pozsony, 1545. június 19. és 1547. április 24. (v. lt. prot. actionale ex 1539-1548. pag. 202. és 245.)

⁸⁴⁸ CSHM IV/2. 341-343. Nagyszombat, 1625. április 7. (v. lt. 1611-1626. jkv. lapszám nélkül)

⁸⁴⁹ CSHM IV/2. 679. Esztergom, 1726. augusztus 21. (v.lt. prot. 1724-1726. pag. 324.)

⁸⁵⁰ CSHM IV/2. 685. Esztergom, 1729. április 2. (v.lt. prot. 1728-1729. pag. 148.)

kezdve csak a fertálmesterek tudtával lehetett vágni. Aki ezt megszegte, attól a mészárostól a húst elvették, és az ispotálynak adják. Felvetődhet a mai olvasóban a kétely. Az ispotálynak történő adományozás kegyes dolog, bár kellően bizarr, ha mindezt döghús formájában teszik meg.⁸⁵¹

Egyre hatalmasabb volt a baj a marhavágások körül. A mészárosok nem tartották be a fenti utasítást, amelyből már emberhalál is származott. Ezért a városi tanács két küldöttet állított, akiknek minden vágáskor jelen kellett lenniük.⁸⁵²

Az esztergomi mészárosok igen szemtelenek lehettek, mert a városnak meg kellett tiltani, hogy a borjú fejét, lábát és egyéb aprólékot fontszámra adják el, ami azt jelenti, hogy a vásárlónak a színhúshoz ezt is hozzáérték, és ki kellett fizetni ugyanúgy az árát.⁸⁵³

Más húsok is terítékre kerültek a tanácsuléseket, de itt inkább ez engedékenység, mint a szigor volt a jellemző. A városi tanács meghatározta, hogy a városi és idegen halászok legfeljebb mennyiért árusíthatták a halakat a piacon. A halászok illetősége szerint nem tettek megkülönböztetést.⁸⁵⁴ A só fontosságát pedig az is mutatta, hogy sóval bárki kereskedhetett, nemcsak a polgárjoggal rendelkező személy.⁸⁵⁵

Kecskeméten ismételen napirendre került a már más városokban tárgyalt cselédügy. Munkaerő kevés lehetett, ezért a cselédeket, béreseket egy évre fogadták fel. Az egy esztendőtelte előtt 10 nappal meg lehetett újítani a szerződést. Ha valaki elszalasztotta, s a 10 napon belülre került, a cseléd szabadon elszegődhetett máshoz, s a gazda köteles volt őt elengedni. Más béresével megegyezni csak egy hónappal az évforduló előtt lehetett. Ha közben a gazdája is igényt jelentett be, s a cseléd is maradni akart, akkor a megegyezésük hatályát veszítette. Ha az eredeti gazda belül került a 10 napon, akkor a cselédet maradási szándéka ellenére is az új gazdához át kellett adnia. Oka: az új gazda időben eszmélt, nehogy munkaerő nélkül maradjon.⁸⁵⁶

A Dunántúl a magyarországi területek legfejlettebb régiójának számított már az ókorban is. Nem volt ez másképp az újkorban sem, így a gazdálkodás szabályozása terén nem szűkülünk a fellelhető forrásanyagban. Most néhány jelentős város, Szombathely, Kőszeg, Komárom, Székesfehérvár és Pécs szabályozásába tekinthetünk bele.

Szombathely is korán felfigyelt a spekulációk veszélyeire, amely a szegényebb lakosságot sújtotta. A falukról behozott termékeket nem volt szabad felvásárolni, hacsak nem

⁸⁵¹ CSHM IV/2. 691. Esztergom, 1731. január 10. (v. lt. prot. 1727-1732. pag. 217.)

⁸⁵² CSHM IV/2. 692. Esztergom, 1731. március 21. (v. lt. prot. 1727-1732. pag. 241.)

⁸⁵³ CSHM IV/2. 708. Esztergom, 1735. február 9. (v. lt. prot. 1735. pag. 14.)

⁸⁵⁴ CSHM IV/2. 694. Esztergom, 1732. március 29. (v. lt. prot. 1727-1732. pag. 320.)

⁸⁵⁵ CSHM IV. 720. 1739. szeptember 16. (v. lt. prot. 1736-1739. pag. 268.)

⁸⁵⁶ CSHM IV/2. 836-842. Kecskemét, 1800.

volt már rá vevő. Ha egy kereskedő hamarabb felvásárolta, akkor el lehetett kobozni a termékeket tőle. Gabonát 10 óráig nem lehetett felvásárolni, hogy a szegényeknek jusson elegendő.⁸⁵⁷

A város is szabályozta a mészárosok munkáját. Meghatározta a hús árát, azt, hogy a marhát élve ki kellett kötni a fához, ameddig a városi ember meg nem vizsgálta a minőségét, és húst csak hidegen szabad árusítani. Legalább két mészárszéken kellett egyszerre húst vágni, hogy legyen elegendő a lakosságnak.⁸⁵⁸

A következő státútum olyannyira fontos volt, hogy a városi tanács a tizedesek jelenlétében hozta. Aratás idején senki sem mehetett vidékre aratni. Aki ezt mégis megtette, a várost is el kellett hagynia örökre. Ha visszajött a városba, 4 forint bírságot fizetett. Az nem derült ki, hogy akkor megváltotta-e a bűnét, és maradhatott-e. Itt az a tanulság, hogy kevés a munkás kéz a betakarítás idején, ezért született ilyen komoly rendszabályozás.⁸⁵⁹

A kérdés később is, más szövegezéssel, de azonos tartalommal előkerült. 1620-ban szabályozták ismét a mészárosok árait és a minőséget. Még ugyanabban az évben, július 8-án szabályozták az aratásért adható napszámot: valószínűleg tényleg kevés lehetett a munkaerő, ezért volt szükség az egységes szabályozásra. Olyan visszaéléseket is megelőztek, hogy nem lehetett ételt hordatni a munkásoknak, vagy pedig borral itatni őket, hogy ezzel csábítsa a gazda magához az egyébként kevés munkaerőt.⁸⁶⁰ A helyzet 1637-re sem változott semmit. Amikor elkezdődött az aratás, minden dolgos kézre szükség volt. Gyakorlatilag már enyhe munkakényszer is beszélhetünk. Aki más vidékre elszegődött így, dologidőben dolgozni, amikor visszajött, meg kellett bírságotlani. A bírság összegét a forrás nem tartalmazta.⁸⁶¹

Húsz év múlva sem jobb a helyzet, gyakorlatilag nem javult semmit. 1654-ben a város meghatározta az aratóknak és a cséplőknek adható díjazást. Aki többet ígért, azt pénzbüntetéssel sújtották.⁸⁶² Továbbra is gond volt a mészárosokkal, mert rossz minőségű húst mértek. A bíró felhatalmazást kapott a minőségrontó és húst melegen mérő mészárosok büntetésére. Más területeken se jobb a morál. A városi tanácsnak kell azt is szabályrendeletben szabályoznia, hogy a sütő asszonyok mekkora cipót süthettek és mennyi pénzért adhették. Elvileg 2 és 4 pénzes cipó volt, de az asszonyok – gyanítom, hogy

⁸⁵⁷ CSHM V/2. 127. Szombathely, 1610. május 1. (v.lt. prot. 1610-1612. pag. 210-211)

⁸⁵⁸ CSHM V/2. 135-136. Szombathely, 1613. március 21. (v.lt. prot. 1612-1614. pag. 10.)

⁸⁵⁹ CSHM V/2. 149-150. Szombathely, 1618. (v.lt. prot. ex 1618-1620. pag. 4.)

⁸⁶⁰ CSHM V/2. 155. Szombathely, 1620. március 23. (v.lt. 1620-1623. pag. 3. és 4.)

⁸⁶¹ CSHM V/2. 186. Szombathely, 1637. június 29. (v. lt. prot. 1636-1640. pag. 80.)

⁸⁶² CSHM V/2. 242. Székely, 1654. július 2. és augusztus 6. (v. lt. prot. 1654-1658. pag. 7.)

kapzsiságból – elkezdtek csupán 5 pénzes cipót sütni. A mészárosok pedig büntetés terhe alatt kötelesen jó minőségű tehén és ökrhúst mérni, a városi tanács által meghatározott áron.⁸⁶³

1657-ben Szombathely meghatározta a kaszálóknak adható napi bért.⁸⁶⁴ A hiteles mérték pedig a vásárbíráknál volt mostantól, amely eddig a városbírónál volt. Ezen rendelkezés mögött is az gyanítható, hogy a sok család miatt egyre gyakrabban volt szükség a hitelesség vizsgálatára.⁸⁶⁵

1662-ben újra szabályozta a tanács az aratóknak és cséplőknek adható bér maximált összegét. Aki vétett ez ellen, büntetést fizetett. Ismételten látható, hogy kevés a munkaerő, ezért azok elcsábítása bűncselekmény, mert mások megélhetését veszélyeztette.⁸⁶⁶

Szombathelyen is sokan voltak, akik nyereszkedni akartak a városi lakosság kárára. A piacra behozott árut ezért egyben délután egy óráig nem volt szabad megvenni, hogy a lakosság tudjon vásárolni. Ami addig nem fogyott el, azt utána fel lehetett vásárolni egyben is. Aki ezt megszegte, büntetést fizetett, és a vásárolt árut is elkobozták. A város egyúttal ismételten szabályozta a mészárosok díját.⁸⁶⁷

Idővel egyre ügyesebbek lettek a mészárosok. A mostani statútumban azt kellett megtiltani, hogy közösen vágjanak állatokat, mert így keveredett a portéka, és nem lehetett megállapítani a felelősséget, hogy ki vágott minőségen aluli húst. Így tehát mindenkinek egyedül, külön-külön kellett állatokat vágnia. Még mindig élő probléma, hogy a mészárosok szívesebben kereskedtek az állatokkal, mint feldolgozták azokat. A városnak ezért meg kellett tiltania, hogy az állatokat elhajtsák és máshol eladják a mészárosok és a városi polgárok egyaránt. Az a személy, aki nem vágatta le az állatát, büntetést fizetett. Úgy tűnik, húshiány volt Szombathelyen.⁸⁶⁸

A céhek autonómiája korlátozott volt. A céhbe senkit sem lehetett bevenni, kivéve, ha előbb a magisztrátus erre engedélyt adott.⁸⁶⁹ A kommisszáriusok 1 forint napidíjat kaptak, ha részt vettek céhbeli választáson, mesterdarab bemutatáson, vagy ha a céhen belüli nagyobb vitás ügyeket tárgyalják. Más tevékenységért nem járt nekik napidíj.⁸⁷⁰ A napidíj tárgyalása kapcsán figyelhettük meg, hogy a városi tanács megbízott valakit, hogy a céhgyűléseken a városi tanács nevében felügyelje a törvényességet.

⁸⁶³ CSHM V/2. 247. Szhely, 1656. szeptember 3. (v. lt. prot. 1654-1658. pag. 144.)

⁸⁶⁴ CSHM V/2. 248. Szhely, 1657. július 8. (v. lt. prot. 1654-1658. pag. 368.)

⁸⁶⁵ CSHM V/2. 251-252. Szhely, 1659. április 24. (v. lt. prot. 1658-1661. pag. 29.)

⁸⁶⁶ CSHM V/2. 254-255. Szhely, 1662. július 16. (v. lt. prot. 1661-1664. pag. 178.)

⁸⁶⁷ CSHM V/2. 261. Szhely, 1664. május 11. (prot. 1664-1668. pag. 11.)

⁸⁶⁸ CSHM V/2. 262. Szhely, 1664. december 19. (prot. 1664-1668. pag. 21.)

⁸⁶⁹ CSHM V/2. Szombathely, 1735. december 19. (v. lt. prot. 1726-1736. pag. 300.)

⁸⁷⁰ VML Prot. Civ. Sabar. 1776-1781. p. 144. 1.

A XVIII. század második felében is a homogén és egyöntetű szabályozás a főszerep Szombathelyen. A város beleszólt a céhek szabályzataiba. Most hatályon kívül helyezte azt a céh-státútumokban fellelhető szakaszt, hogy mester nőtlen ember nem lehet. Mostantól kezdve eltörölték a házassági kötelezettségét a mestereknek.⁸⁷¹

Mintha az elmúlt évtizedekben nem történt volna semmi igyekezet, újra meg kellett a tanácsnak szabnia, hogy a nagy drágaság miatt hogy a kofáknak vagy bárki másnak az árucikkeket felvásárolni és haszonnal továbbadni a városiaknak tilos.

Kőszegen is sok hasonlatos szabályozással találkozunk. A napszámosoknak a bérét rögzítették. A maximált pénzen felül legfeljebb egy ebédet lehetett nekik adni. Aki ezt a rendelkezést megszegte, büntetést fizetett, másodsor az első kétszeresét. Később az ebéadás lehetőségét törölték a statútum szövegéből. Ugyanígy nyert szabályozást, hogy a város piacára kivitt termékeket nyereségszerzési célból senki sem vásárolhatta fel a többi polgár elől. A harmincadvámot a város részére meg kellett fizetni, mielőtt az idegen kereskedő az árúját letette. Az idegen kereskedő városi polgárral a többi polgár kárára nem szövetkezhetett.⁸⁷²

Kőszegen is sok gond volt a céhekbe tömörült mészárosokkal. Nem bírták a munkamenységet, ezért a város külsős mészárosokat hivatott be. A céhbeliek sokszor visszaéltek a húsméréssel. Ezért a város megfenyegette őket, hogy ha nem dolgoznak becsülettel, elcsapja őket és más mészárosokat hoz a városba. Szinte hihetetlen, hogy a céhek itt nem képeznek „államot az államban.” A céhek autonómiája elenyésző volt. A város nagyon komoly felügyeletet gyakorolt felettük, nemcsak az árát szabályozta, hanem akár a városban való működésük engedélyét is megvonhatta. Érdekességgént csak a mostani visszaélés leírását közöljük: a méréskor a színhús mellé feltették a fejeket és a lábcsontokat is, majd a mérés után az ilyen részeket a kutyák elé vetették, de az árát kifizették.⁸⁷³ A város igen sok termék árát szabályozta szabályrendelet útján.⁸⁷⁴

⁸⁷¹ CSHM V/2. 518. Szombathely, 1752. május 24. (prot. 1749-1755. pag. 104.)

⁸⁷² CSHM V/2. 207-218. Kőszeg, 1649. június 27. (Kőszeg városi levéltár: articuli seu statuta liberae ac regiae civitatis Kőszeg seu Güns c. könyv Articuli super constitutionibus iudicis et senatus atque adeo totius communis liberae ac regiae civitatis Kőszögh conclusi, in medioque ipsorum observari soliti atque in curia solenniter publicati felirat alatt. Ezt a statútumot a város az 1771. május 10-én tartott közgyűlés határozatából felküldte a Helytartótanácsához).

⁸⁷³ CSHM V/2. 266. Kőszeg, 1666. április 6. (prot. ex. 1665-1669. lapszám nélkül)

⁸⁷⁴ CSHM V/2. 279. Kőszeg, 1671. április 26. (prot. 1670-1673. folio 56.): A tanács meghatározta a kovácsok díjazását.; 320. Kőszeg, 1691. szeptember 11. (prot. 1691-1692. pag. 78.): a város szabályozta, hogy a szappanfőzők milyen áron adhatták a szappant és a gyertyát; 323. Kőszeg, 1692. szeptember 12-én (uo. pag. 201.) meghatározta, hogy Szabó János mennyiért árusíthatta a lengyel és az erdélyi sót; 330. Kőszeg, 1695: a város meghatározta az alábbi termékek és munkák díját:

- Kovácsok munkája (március 12; prot. 1695. pag. 28.)

- bor ára (május 13. pag. 57.)

- mészárosok által vágott hús ára (szeptember 9; pag. 98.)

A német süveggyártók kérésére 1701-ben a városi tanács elrendelte, hogy idegen süveggyártók a vásár első napján ne árúsihassanak.⁸⁷⁵

A molnárokat figyelmeztette a város, hogy csak hiteles mértékkel mérjenek, valamint csak a gabona tizenhatod részét vegyék magukhoz díjazásul. Aki ezt megszegte, úgy fizetett büntetést, hogy annak két része a városi tanácsé, egy része pedig a céhé lett. A mészárosok díjait is még ezen a napon újból meghatározta a város.⁸⁷⁶ A szappanfőzők és a mészárosok kapcsolatát sem a szabad piac, hanem a városi direkt gazdaságirányítás határozta meg. A városi tanács ennek megfelelően előírta, hogy a mészárosok a faggyút milyen áron adhatták el a szappanfőzőknek, s azt is, hogy a szappanfőzők mennyiért adhatták el a gyertyát és a szappant a lakosságnak.⁸⁷⁷ 1703-ban újra a mészárosok és a lakosság kapcsolata a tanácsülés kapcsolata volt a téma: minthogy olcsóbb lett minden, ezért a borjúhús árát is lejjebb szállította a tanács.⁸⁷⁸ 1715-ben pedig a sirásoknak adható díj maximumát határozták meg.⁸⁷⁹

A város a gabonaárakat is védte. Ezért elrendelte, hogy ne jöjjenek be a vásár megkezdése előtt vagy a vásár napján reggel idegen kereskedők, akik felvásárolják a gabonát, ezzel árdragítást okozva.⁸⁸⁰

Komárom – kereskedelmi központként és folyami kikötőként – a szabályozás terén nem maradt el az előbbi városoktól. Megállapította, hogy a szappanos mekkora gyertyát gyárthatott és azt mennyiért adhatta, ugyanígy szabályozta pontosan a város a szappan árát is. Szabad mozgása nem volt a mesternek, mind a portéka mérete, mind az ára meg volt szabva, piaci komponensek nem szerepeltek a kereskedésében.⁸⁸¹

A mészárosokkal itt is akadt elég tennivaló, ugyanúgy, mint a többi városban. A mészárosoknak elegendő és jó húst kellett vágniuk, büntetés terhe alatt. Ha marhát vettek vágásra, azt nem adhatták el, hogy tovább hajtsák azokat más vásárookra, mert büntetés gyanánt elkobozta a város az állatot. Jobban megérte a marhakereskedelem (valószínűleg a nyugat-európai piac miatt), mint a húsfeldolgozás.⁸⁸² A város 1696-ban szabályozta a molnárok díjszabását, valamint a bor és a sör árát.⁸⁸³

Tanulságos az a komáromi eset is, amikor a város meghatározta a halász céh számára, hogy pénteken és szombaton, és minden böjti napon legyen a város piacán elegendő hal,

⁸⁷⁵ CSHM V/2. 355. Kőszeg, 1701. április 29. (v. lt. prot. 1697-1702. pag. 526.)

⁸⁷⁶ CSHM V/2. 358-359. Kőszeg, 1702. január 23. (v. lt. prot. 1697-1702. pag. 623-624.)

⁸⁷⁷ CSHM V/2. 361. Kőszeg, 1702. október 6. (v. lt. prot. 1697-1702. pag. 65.)

⁸⁷⁸ CSHM V/2. 361. Kőszeg, 1703. január 26. (v. lt. prot. 1702-1708. pag. 93.):

⁸⁷⁹ CSHM V/2. 398. Kőszeg, 1715. április 2. (v. lt. prot. 1714-1717. pag. 163.)

⁸⁸⁰ CSHM V/2. 498. Kőszeg, 1746. június 3. (v. lt. prot. 1745-1748. pag. 364-365)

⁸⁸¹ CSHM V/2. 325-326. Komárom, 1694. december 22. (v. lt. prot. fragm. 1587-1680.(!) 383. lap)

⁸⁸² CSHM V/2. 331. Komárom, 1695. (v. lt. prot. fragm. 1587-1680.(!) pag. 569.)

⁸⁸³ CSHM V/2. 339. Komárom, 1696 (v. lt. prot. fragm. 1587-1680.(!) pag. 240.)

büntetés terhe mellett. A városi tanács meghatározta a halak maximált árát is. Minden pénteken a céhmester köteles volt a mintapéldánnyal felkeresni a városbíró, hogy ő állapíthassa meg annak alapján a heti árat. Ha ezt a céhmester nem tartotta be, tömlöcbe kerülhetett, főleg akkor, ha a piacon nem volt elég hal. Ebből is látható, hogy a városi rendszabás mellett a környéken jobb áron lehetett értékesíteni a halakat, a céhnek nem érte meg a városi tanács által szabályozott piacon árusítania a halakat, mert a városon kívül az árak önszabályozása révén többet kaphatott az árujáért.⁸⁸⁴

A kufárkodó asszonyok 12 óráig nem vásárolhatták fel a külföldiek által hozott árucikkeket, hogy ezzel elhappolják (!) a városlakók elől, majd haszonnal azt tovább értékesítsék. Akit ilyenek kaptak rajta, attól a vásárolt és továbbadni szándékozott árut a város elkobozta.⁸⁸⁵

Mint sok helyütt, Székesfehérváron is elrendelték a munkakényszert, tekintettel a munkaerő-hiányra. Addig senki sem mehetett a városon kívülre munkát vállalni, ameddig helyben az aratás idején 2 vagy 3 hold gabonát le nem aratott, utána jelenthette a városbírónál, hogy el kíván menni dolgozni máshova idénymunkára. Ha nem így tett, súlyos pénzbüntetést fizetett.⁸⁸⁶ A városnak fel kellett szólnia a molnárokat, hogy a pékeknek jó minőségű lisztet adjanak, mert így ők sem tudnak megfelelő minőségű árut (pl. fehér zsemlet) előállítani. Erre a városi tanács kötelezte is a pékeket, büntetés terhe alatt.⁸⁸⁷ Szintén a gabonához, annak feldolgozásához kötődik, az a fogyasztóvédelmi rendelkezés, hogy amelyik asszony rossz cipőt sütött, és azt a piacra vitte eladni, attól elvették az árut, büntetést fizetett és az árusítási jogát is megvonták tőle.⁸⁸⁸

Az aratók, a molnárok és a sütőasszonyok mellett a pékekkel is gond adódott. Úgy tűnik, a pékek visszaéltek a gabona örletésével. Valószínűsítő, hogy más számára is öröltettek, s ezzel kereskedtek. Ezért a város előírta, hogy a pékek előzetesen cédulát kellett, hogy kérjenek a kamarástól, amelyet a molnároknak kellett átnyújtani, akik ezekkel a cédulákkal havonta elszámoltak a kamarásnál. Így volt ellenőrizhető a szükséges mennyiség.⁸⁸⁹

Székesfehérvárott is felmerült az a probléma, hogy a legények át kívántak csupán telelni kenyéradójuknál. Ezért ezt elkerülendő úgy határozott a város, hogy azok a legények, akik a

⁸⁸⁴ CSHM V/2. 347. Komárom, 1698. április 29. (v. lt. prot. fragm. 1587-1680. pag. 546-547. jegyzőkönyv 1699-1743. 3-4. lapok)

⁸⁸⁵ CSHM V/2. 401. Komárom, 1716. május 16. (prot. 1699-1743. LX. pag. 158.)

⁸⁸⁶ CSHM V/2. 514-515. Székesfehérvár, 1751. május 14. (v. lt. Prot. 1741-1751. folio 425.)

⁸⁸⁷ CSHM V/2. 515. Székesfehérvár, 1751. június 11-én (v. lt. Prot. 1741-1751. fol. 427.)

⁸⁸⁸ CSHM V/2. 517. 1751. augusztus 22. (v. lt. Prot. 1741-1751 fol. 58.)

⁸⁸⁹ CSHM V/2. 521. Székesfehérvár, 1754. május 28. (v. lt. prot. 1752-1757. folio 88.)

télen a mester műhelyében dolgoztak és a mester tartotta el őket, nyáron is kötelesek voltak a mester műhelyében tovább dolgozni. Aki pedig télen a mesternél nem kapott munkát, így saját magát tartotta el, az most vagy munkába állhat, vagy pedig szabadon távozhat. Itt áll egy jögeset is. Egy legényt a mesterek árestomba zártak, pedig télen nem is kapott munkát és saját magát tartotta el, most pedig nem akart munkába állni, amelyhez egyébként joga is volt. Ezért szabadon kellett bocsátani, az árestombban tartás díját a mestereknek meg kellett fizetniük, a legénynek pedig meghatározott pénzösszeget kellett fizetniük kárpótlásként.⁸⁹⁰

Kitekintésként említhetjük azt a pesti esetet, amikor a 1840. május 19-én a kalapos céh beadvánnyal élt a Helytartótanácsához (iktatva: 16293). A Helytartótanács a városi tanácshoz fordult, hogy vizsgálja ki az ügyet. A tanács az alábbi jelentést küldte át a Budán székelő díkasztériumnak szeptember 21-én: a kalapos legények – érdekérvényesítési céllal – gyűléseket szerveztek. Akik nem vettek részt a mozgalomban, azokat agitálták, felvilágosították őket helyzetük sanyarú voltáról. A legények meghatározták a minimálbért, ami alatt nem voltak hajlandók dolgozni. Aki aláíért a bérnek, azt a legények maguk közül kizárták. Ha egy mester mégsem akart engedni a bérkövetelésnek, akkor a legények elhagyták a műhelyt, és követelésük nem teljesítéséig vissza sem tértek. Oda addig más legény sem volt hajlandó beállni dolgozni. A gyülekezet még pénzbüntetést is kiszabott a mesterre. Ameddig nem fizetett, addig nem ment oda legény. Temesvárott például kilenc évig egyetlen egy legény sem ment dolgozni. Ha megkapják a mestertől a büntetéspénzt – ami akár 50 vagy több forint is lehet – az a gyülekezet pénztárába kerül (a tanács szerint ezt a pénzt elisszák). A város határozata: legényeket összehívja, őket megint. Újabb zavargás esetén büntetés lesz, amelynek tényét a vándorló könyvükbe is bejegyzik majd.⁸⁹¹ A legényeket tehát nem kellett féltetni, meg tudták magukat védeni a mesterekkel szemben. A mesterek mindenesetre tehetetlenek voltak, csak a városi tanács által nyújtott jogsegély jelentett megoldást.

Három évvel az előbbi szabályozás után újra meghatározták, hogy amíg két egységnyi föld learatásában valaki nem vett részt, a városon kívülre munkát vállalni nem mehetett, pénzbüntetés terhe alatt.⁸⁹²

Jelen fejezetünket egy mezőgazdasági szabályozással zárjuk Pécs városából, ahol az évenkénti föld újraelosztás túlhaladott tradíciója ellen lépett fel a város. Mivel mindenki tudta, hogy az éppen most művelt földet jövőre nem ő fogja megkapni, ezért elhanyagolta a kapott mezőgazdasági területet, nem trágyázta és nem irtotta a gyomokat. Ezért a városi tanács úgy

⁸⁹⁰ CSHM V/2. 521. Székesfehérvár, 1754. július 11. (v. lt. prot. 1752-1757. folio 90.)

⁸⁹¹ BFL Pest v. lt. Intimata a.n. 7436.

⁸⁹² CSHM V/2. 521. Székesfehérvár, 1754. július 17. (v. lt. prot. 1752-1757. folio 90.)

döntött, hogy a földeket házanként fogják kiosztani, saját használatban marad huzamosabb ideig, így érdemes lesz befektetni a nagyobb hozam érdekében.⁸⁹³

Az előbbi példák országszerte bizonyítékául szolgáltak arra, hogy a mezőgazdasággal, iparral, kereskedelemmel foglalkozó személyek, függetlenül, hogy a maguk urai voltak vagy csk mások alkalmazásában álltak, igyekeztek a maguk számára a legnagyobb profitot kitermelni, így a rendszabályok tucatjai nem voltak feleslegesek, a városlakókat komoly „fogyasztóvédelmi” szabályokkal kellett megvédenie a városi tanácsnak.

⁸⁹³ CSHM V/2. 545. Pécs, 1766. november 2. (v. lt.prot. 1766-1707. ln.)

Szőlészet és borászat a városigazgatásban

A magyarországi városokat az ipari forradalom első hulláma messze elkerülte. Egyedül talán Pest városának reformkori történelme büszkélkedhet némi modern iparral, de az is csak a tárgyalt korszakunk legvégén. Városaink fő gazdálkodási bevétele a szőlészetből és a borászatból származott, néhány kivételtől (pl. bányavárosok) eltekintve. A jövedéki szabályozás, a tizedszedés és más hasonló pénzügyi igazgatási kérdésnél a szőlészet és a borászat kérdését megemlítettük. Jelen fejezetben azokat a primer forrásokat tekintjük át, amelyek kifejezetten a gazdálkodás kérdéseivel foglalkoznak. Természetesen a források sok esetben vegyesen rendelkeznek a kérdésről és más szabályokról is, ahol a szöveg értelmét nem zavarta, ott az irreleváns rendelkezéseket nem ismertetem.

A királyi kisebb haszonvételek közé tartozott a kocsmáltatás joga, amelyet az uralkodó vagy a földesúr vagy személyesen gyakorolt, vagy kiadta árendába. A városok is általában igyekeztek ebből hasznot húzni, ezért érdekes az a marosvásárhelyi szabályozás, hogy a kocsmáltatási jogot nem a város gyakorolta, hanem ahhoz joga volt minden városi polgárnak. Ez az ország más részeiben nem feltétlenül volt így.⁸⁹⁴

Kolozsváron, aki csapszéket akart nyitni, annak a városbírótól kellett engedélyt kérnie. Itt tehát a kocsmáltatás joga a várost illette. Ez az engedély egy évre szólt. Aki a jelentkezési határnapot elmulasztotta, az adott évben már nem foghatott borárusításhoz. Aki viszont engedélyt kapott, köteles volt egész évben bort mérni mindaddig, ameddig bora el nem fogyott. A város meghatározta a bor árát is, továbbá azt is, hogy egy helyen egy nap legfeljebb egy hordó bort lehet eladni. A csaplárosok minden templomba kötelesek vasárnap egy fillérre való bort adni a szertartásokra. Amennyi bor viszont a templomokban megmaradt, azt a papok megihatták szabadon.⁸⁹⁵

Kolozsváron viszont aki bormérésre engedélyt kapott, az nem kapott arra, hogy ételt is szolgáljon fel. Ez ugyanis a vendégfogadók érdekeit sértette volna. Védte a város a bor minőségét is: borokat egymással nem lehetett keverni, és egyszerre többfajta bort sem lehetett mérni. Ha az egyik bor elfogyott, a cégért be kellett venni, s csak egy óra elteltével lehetett az új bor cégérével az árusítást megkezdeni. Ha valaki a csaplárosokkal a borát ki akarja mérteni, először a városnak kellett fizetnie. Ha megakolták a hordóját, akkor a csapláros már kiárusíthatta.⁸⁹⁶

⁸⁹⁴ CSHM I. 28-30. Marosvásárhely, 1604. (v.lt. Leges et Decreta 1-5. lapok)

⁸⁹⁵ CSHM I. 185. Kolozsvár, 1560. (v.lt. 1585-1650. communit. Jkv. 388. lap utáni beszúrá)

⁸⁹⁶ CSHM I. 196-197. Kolozsvár, 1583. (v. lt. Liber Decreta huius Civitatis, 1-3. lapok)

A csaplárokra vonatkozó rendelkezéseket később megismételte a város. Ha valamelyik városlakó el akarta adni a borát, jeleznie kellett a vásárbírónak, aki kijelölt egy csaplárt, akinek ez a feladata lett. Ha ezt a csaplár nem tette meg, kalodába került, és a csaplárosi megbízatását megvonták. A csaplárok minden reggel kötelesek voltak a vásárbíró előtt megjelenni. Külön nyereségre bort nem vásárolhattak. Akik a borért jöttek, azokat etetni nem volt szabad, büntetés terhe alatt.⁸⁹⁷

Kolozsváron a szőlőműveseknek ételt adni vagy a megszabott bérnél többet tilos volt. Látható, hogy kevés a munkás kéz, ezért a városlakók egymástól csalogatták el a napszámosokat. A városi tanács ezért avatkozott bele a munkabér szigorú meghatározásába, és az egyéb juttatások letiltásába.⁸⁹⁸

Zilah városa 1696-ban erősen védte a saját borát. Sem idegen bort, sem idegen pálinkát a városba nem lehetett behozni. Saját bor seprőjéből lehetett pálinkát főzni, de csak meghatározott, kis mennyiségben lehetett árusítani. Aki ezt megszegte, azt pénzbüntetésre és portékája elvesztésére büntették.⁸⁹⁹ Az előbb említett 1636. évi szabályozáshoz képest az 1738. évi, az előzőt száz évvel követő szabályozás is hasonló, tehát sok minden nem változott a borászat területén. A város továbbiakban is védte a saját borát. Idegen bort nem lehet a városba behozni. Aki ezt megtette, annak vagy kiöntötték a borát vagy elkobozták. Engedéllyel esetlegesen lehetett idegen bort behozni, de azt árusítani nem volt szabad, a fenti büntetés terhe alatt, tehát csak saját használatra szolgálhatott.⁹⁰⁰

Amikor Gyulafehérváron általános rendtartás (intelem) született, a városi vezetés kijelentette, hogy a kocsmáltatás jogát a város gyakorolja. A bíró és a városi tanács együtt nevezte ki borbírókat és a kocsmárosokat.⁹⁰¹ Mivel a kocsmáltatási jogot személyesen nem a város, hanem az egyes polgárok gyakorolták, a város ezért a polgároknak tiltotta meg, hogy zsidó kocsmárosot tartsanak. A sör hordója után pedig minden polgár a város pénztárába adót volt köteles fizetni.⁹⁰²

Tordán a városban a sörmérést egy zsidó bérelte ki, igen jutányos áron. Ezt a város statútumával felbontotta. Ez a város is védte a saját borát. Idegen bort mérni csak a borbíró pecsétjének birtokában volt lehetséges.⁹⁰³ Húsz év múlva megismételték a szabályt, némi kiegészítéssel. Kocsmáltatási joga csak a városnak volt. Ezzel más nem élhetett, csak az olyan

⁸⁹⁷ CSHM I. 197-202. Kolozsvár, 1584. (v. lt. Liber Decreta huius Civitatis, lapszám nélkül)

⁸⁹⁸ CSHM I. 205. Kolozsvár (v.lt. 1585-1605. jkv. 13.lap)

⁸⁹⁹ CSHM I. 334. Zilah, 1636.

⁹⁰⁰ CSHM I. 402. Zilah, 1738. november 7.

⁹⁰¹ CSHM I. 379-381. Gyulafehérvár, 1727.

⁹⁰² CSHM I. 408. Gyulafehérvár, 1741. (v.lt. 1739-1742. évi protok. iudiciale)

⁹⁰³ CSHM I. 439. Torda, 1753.

városi polgár, akinek erre a város engedélyt adott. Zsellér ilyen engedélyt soha nem kaphattak. Itt a városi tanács és a 40 fős tanács együttes döntéséről volt szó.⁹⁰⁴

Bár Kassa területe nem volt hírek borászatáról, de a várostól távolabbi területeken (pl. Tokajban) rendelkeztek szőlőkkel. A város – tekintettel saját birtokaira – korlátozta az idegen bor behozatalát Szent Jakab napjáig.⁹⁰⁵

Rozsnyó város is védte a saját borát, idegen bor behozatalért és kiviteléért is fizetni kellett 40 dénárt.⁹⁰⁶ Máramaroszigeten a bormérés engedélyezése a bírónak és az esküdteknek volt fenntartva.⁹⁰⁷ Nagybánya városa is védte saját borát az idegennek szemben, büntetés kilátásba helyezésével.⁹⁰⁸

Debrecenben a városlakók saját céljukra hoztattak bort és el is fogyaszthatták. Akár többen is összeállhattak, és saját fogyasztásra vehettek bort közösen, de azt a behozatal után azonnal el kellett osztani, legfeljebb 2 alkalommal. Ezzel akarták elkerülni, hogy a helyi kocsmákat kár érje, és kijátszva a szabályozást, fekete bormérést tartsanak fenn. A városi tanács védte a saját borkiméréseit. Ha valaki ezt a szabályt megszegte, büntetést fizetett és a borát is elkobozták.⁹⁰⁹ Szatmárváros már a XVII. század elején statútumot alkotott az idegen borokkal szemben,⁹¹⁰ Nagybányán ez a szabály a század közepén született meg.⁹¹¹ Visk ennél bővebben írt szabályzatában: bormérést nyitni csak a bíró engedélyével szabad, miután a bort két esküdtel megvizsgálta. Aki engedély nélkül árul bort, megbüntetik. Menyegző előtt a bíró ellenőrizheti a bort. Egyébként saját célra otthon bárki tarthat bort, de eladásra nem tarthat. Ha engedély nélkül ilyen tesz, a bor elkobozható.⁹¹²

Nagybánya nemsokára ki is egészítette szabályrendeletét. A városi tanács szabályozta a bor eladását is. Ebben a városban is sok probléma lehetett, mert sokan visszaéltek a borméréssel, mivel az új bor cégere alatt óbort mértek. Sokan a különböző évjáratú borokat elegyítették. Ezt a tanács súlyos pénzbüntetéssel sújtotta.⁹¹³

Máramarosziget is újra a szabályozás eszközéhez nyúlt. A bormérés és serfőzés továbbra is engedélyköteles volt. Ha az illető hajdú, akkor a hadnagyhoz, ha városlakó, a városbíróhoz kellett engedélyért folyamodni. A kóstoló alapján ítélték meg az ital minőségét

⁹⁰⁴ CSHM I. 487-488. Torda, 1771. június 26.

⁹⁰⁵ CSHM II/2. 157- 159. Kassa, 1618. (v. lt. art. elect. comm. stat.)

⁹⁰⁶ CSHM II/2. 265. Rozsnyó, 1685.

⁹⁰⁷ CSHM III. 552. Máramarosziget, 1548. január 17.

⁹⁰⁸ CSHM III. 558. Nagybánya, 1562. november 23. (Nagybányai városi levéltár, prot. 1560-1635. pag. 23.)

⁹⁰⁹ CSHM III. 570-572. Debrecen, 1592 (városi lt. 1568-1593. jkv. 334. lap)

⁹¹⁰ CSHM III. 578. Szatmárváros, 1607. szeptember 30. (v.lt. prot. 1606-1649. lapszám nélkül)

⁹¹¹ CSHM III. 609. Nagybánya, 1641. január 1. (v. lt. Prot. 1640-1740. pag. 39-40.)

⁹¹² CSHM III. 610-615. Visk, 1641. augusztus 19.

⁹¹³ CSHM III. 619. Nagybánya, 1642. november 24. (v.lt. prot. 1640-1740. pag. 50.)

és ennek megfelelően határozták meg a hatóság emberei a maximált árat, amin alul igen, de felül nem kínálhatja italát. (XXIX. articulus)⁹¹⁴

Nagybányán 1661-ben a városi jobbágyoknak megtiltották, hogy sört főzzenek, mert ez még a városlakók számára is engedélyköteles.⁹¹⁵ A városi tanács 1666. november 10-én szabályozta a bor árát. Mivel kevés a bor és a környező településeken sem termett sok, a legalacsonyabb garantált árat határozták meg. Ha rossz minőségű a bor, és a minimális áron sem kelt el, akkor a városbírónak volt lehetősége kivételesen egy alacsonyabb árat engedélyezni.⁹¹⁶ 1667. szeptember 26-án az egyháznak járó bortized kérdésében kellett a városi tanácsnak szabályrendeletet hoznia. Mivel rossz volt a szőlőtermés, a dézsmát nem lehet pénzen megváltani, hanem mindenki köteles természetben beszolgáltatnia az egyháznak a részét.⁹¹⁷

Ahogy Budán, úgy Debrecenben is meghatározták a szüret idejét: nem lehetett hamarabb, mint Szent Mihály napja.⁹¹⁸ Arra nincs adat, hogy a szüret pontos napján közösen határozta-e meg a város úgy, mint azt a fővárosban tették. Debrecenben vigyáztak a serfőzésre is a minőség romlása miatt. Meghatározta a tanács a sör árát, valamint forgalomba hozatal előtt a felügyelőknek meg kellett kóstolniuk.⁹¹⁹

Nagybányán azzal szembesültek, hogy a városnak fogy a lakossága, kevés a bevétel a központi adók befizetésére. Ezért a városi tanács úgy rendelkezett, hogy a kocsmák bevétele egy hónapig teljes egészében a várost illetik meg. Ezzel a lépéssel elkerülték, hogy külön adót kelljen kivetni a városi lakosságra.⁹²⁰

Szatmárban, aki a város tanács engedélye nélkül bort árult, megbüntették.⁹²¹ Szegeden meghatározták, hogy aki kocsmáztatni akar, 30 forintot fizessen érte két részletben.⁹²² Egy szentesi szabályrendeletből pedig arról értesülhetünk, hogy aki kurtakocsmát tartott fenn, megbüntették, tudniillik ezzel a városi bevételeket nagyon megkurtították.⁹²³

Voltak olyan tilalmas időszakok, amikor a városi polgároknak tilos volt a bormérés, mert az a városnak volt fenntartva, hogy megfelelő jövedelmet szerezzen.⁹²⁴

⁹¹⁴ CSHM III. 630-639. Máramarossziget, 1652.

⁹¹⁵ CSHM III. 652. Nagybánya, 1661. február 10-én (v.lt. prot. 1658-1671. 140-141. lap)

⁹¹⁶ CSHM III. 672-673. Nagybánya, 1666. november 10. (v.lt. prot. 1658-1671. 523-524. lap)

⁹¹⁷ CSHM III. 672-673. Nagybánya, 1667. szeptember 26. (v.lt. prot. 1658-1671. 614. lap)

⁹¹⁸ CSHM III. 682. Debrecen, 1671. (v.lt. 1671-1675. jkv. 164. lap)

⁹¹⁹ CSHM III. 691. Debrecen, 1692. (v. lt. 1685-1692. 788. lap)

⁹²⁰ CSHM III. Nagybánya, 1694. január 26. (v. lt. prot. IV. 1694. 9. lap)

⁹²¹ CSHM III. 711. Szatmár, 1706. január 16. (v.lt. tanácsjegyzőkönyv, 1703-1710. lapszám nélkül)

⁹²² CSHM III. 728-730. Szeged, 1724. június 14. (v. lt. 1724-1730. jkv. 42-44. l)

⁹²³ CSHM III. 760. Szentes, 1742. június 5. (v.lt. prot. 1740-1782. 30. l.)

⁹²⁴ CSHM IV/2. 289. Pozsony, 1617. április 26. (v. lt. Artikelbuch, lapszám nélkül)

Nagyon érdekes az az esztergomi eset, amikor kiderült, hogy a városnak nem éri meg sört főzni. Bár az indoka nem szerepelt a szabályrendeletben. Ezért a sörfőzőt elbocsátotta a város alkalmazottai közül. Azt tanácsolja, hogy másutt próbáljon szerencsét.⁹²⁵ Lehetséges, hogy az esztergomiak nem szerették a sört, csak – magyar módra – bort fogyasztottak? Tény, hogy hoztak be idegen bort a városba, sokszor az alsó városban árusították ki, amelyből a városnak igen nagy kára származott. Ezért a városi tanács megparancsolta, hogy akinél ilyen bort találnak, az egész behozott készletét el kell kobozni. Aki bejelentette, hogy bort akar behozni, vagy kereskedni akart vele, a városbírónak vagy a tanácsnak be kellett jelentenie, s ebben az esetben megakoltatták a bort, s megijhatta vagy vidékre eladhatta. A városban viszont árusítania tilos volt. Ha ezen rajta kapták volna, ismételten elkobzás lett volna a büntetés.⁹²⁶

Kecskemét is büntetett. Aki kurtakocsmáros volt, először 6, majd 12 forintra büntették, aki pedig megmakacsolta magát e tetteiben, kitiltották a városból.⁹²⁷

Szombathely város bormestereket állított. Ezt a feladatot egy hónapig kellett ingyen ellátniuk.⁹²⁸ A bormestereknek figyelniük kellett a csaplárosokra is, valamint arra, hogy az országos akóval mérjék a bort. A söpreje is a várost illette.⁹²⁹ Egy hónapos időtartamra a város újra bormestereket választott: két személyt a tanácsból, egyet a polgárságból. Szabályozták a borakó mértékét, amelyet a győrihez igazítottak. A kurtakocsmárost először pénzbüntetéssel sújtották, másodszer az előbbi kétszeresével, majd pedig kibecsültették városi vagyonából és elűzték a városból. Ugyanígy járt az is, aki a borát nem a városnak adta, hanem más vidékre kísérelte meg eladni.⁹³⁰ A városi polgárok városlakóknak árulhattak szabadon bort. Ezért díjat kellett fizetni. Városlakókon kívülieknek tilos volt bort árusítani. Aki ezt megszegte, büntetést fizetett.⁹³¹ A város újabb szabályrendeletben továbbra is védte a saját polgárai által termelt bort.⁹³² A hamis kocsmá tartója büntetést szenvedett. Ennek mértékét a státútum nem taglalta.⁹³³

A bort a kocsmában – a város hasznára – október 1-jétől mérték, ezért előtte tíz nappal választottak bormestereket. Feladatuk volt, hogy a mértékekre vigyázzanak, valamint az, hogy rajtakapják azokat, akik a szomszédos községekből hozattak maguknak bort, megkárosítván

⁹²⁵ CSHM IV/2. 684. Esztergom, 1728. augusztus 28. (v. lt. prot. 1728-1729. pag. 88.)

⁹²⁶ CSHM IV/2. 692. Esztergom, 1731. október 15. (v. lt. prot. 1727-1732. pag. 289.)

⁹²⁷ CSHM IV/2. 836-842. Kecskemét, 1800.

⁹²⁸ CSHM V/2. 116. Szombathely, 1608. november 16. (v. lt. prot. 1606-1609. pag. 389.)

⁹²⁹ CSHM V/2. 117. Szombathely, 1608. november 16. (v. lt. prot. 1606-1609. pag. 389.)

⁹³⁰ CSHM V/2. 129-131. Szombathely, 1611. november 28. (v. lt. prot. 1610-1612. pag. 317-320.)

⁹³¹ CSHM V/2. 160. Szombathely, 1622. március 6. (v. lt. prot. 1620-1623. pag. 49.)

⁹³² CSHM V/2. 162. Szombathely, 1624. május 1. (v. lt. prot. 1623-1626. pag. 102.)

⁹³³ CSHM V/2. 190. Szombathely, 1639. február 17. (v. lt. prot. 1623-1626. pag. 201.)

ezzel a város bevételi forrását.⁹³⁴ Október 1-je és november 1-je között a városi polgárok árusíthatták a boraikat. A város szabott áron vásárolta fel a bort. Erre a célra a város két akoló mestert is választott. Fizetésük egy akó után egy meszely. Mindenkinnek városi pecséttel hitelesített mértékkel kellett árusítania, mértie, Aki ezt megszegte, büntetést fizetett.⁹³⁵

A város engedélyezi a szüretnek a kezdetét, és meghatározza a szőlőmunkások bérét.

Kőszegen 1652-ben október 27. napjára a város meghatározta a szüret első napját. A hegyvámot mustban kellett megadni, a dézsmálás előtt pedig tilos volt kocsmáltatni.⁹³⁶

Győr városa a szőlővel kapcsolatosan igen részletes rendtartást készített. A szőlősgazdák fizették a hegymesterek bérét. Aki erre nem volthajlandó, az nem szüretelhetett, elvették a szerszámaikat mindaddig, ameddig kétszeresen meg nem adta a díjat. Ha valaki a szőlőjét (mármint a földet) el akarta adni, először a szomszédokat kellett megkínálni a hegymester mint hiteles személy által. E nélkül az adásvétel érvénytelen volt, és a vevőket kitiltották a szőlőből. Ha valaki négy évig nem gondozta a szőlőjét, kibecsülték belőle. Ekkor a szomszéd vehette meg, azt követően pedig bárki, aki a művelési kötelezettségnek eleget tett. A befolyó vételár pedig nem az eddigi tulajdonosé lett, hanem a hegyközségé, amelyet köteles volt a hegy javára fordítani. Ennek tényét a városbíró előtt igazolni kellett. A város meghatározta a szőlőben dolgozó munkások bérét is.

Aki az ünnepnapokon a szőlőkben dolgozott, megbüntették. Érdekes, hogy általában már a szombat délutáni munkavégzés is tiltva volt. Aki nem Győrött lakott, tehát idegen, nem lehetett itt szőlőbirtoka. Akik a hegymestereknek nem engedelmeskedtek, büntetést fizettek. Ha ezt követően sem engedelmeskedtek, a hegymester a városbírótól kérhetett jogsegélyt.⁹³⁷

Komáromban is megjelent az a szabály, hogy aki a bort idegenbe adta el, és ezzel megszegte a kereskedési szabályokat, annak borát elvették. A bor fele a magyar ispotályé lett, a másik felét a három bíró kapta meg egyenlő mértékben.⁹³⁸ Itt azért került megemlíésre a három bíró, mert amint már előbbiekben jeleztük, Komárom három részre volt közigazgatásilag felosztva.

Kőszeg 1697. augusztus 9-én összeírta az ott található borokat. Augusztus 17-én pedig megállapította a bor árát.⁹³⁹ 1701. május 5-én a városi tanács meghatározta a borárusítás árát, de bort csak polgár árusíthatott, polgárjoggal nem rendelkező a városban bort nem

⁹³⁴ CSHM V/2. 205. Szombathely, 1648. szeptember 20. (v. lt. prot. 1648-1651. pag. 12.)

⁹³⁵ CSHM V/2. 234. Szombathely, 1651. szeptember 24. (v. lt. prot. 1651-1654. pag. 17.)

⁹³⁶ CSHM V/2. 238. Kőszeg, 1652. október 9. (v. lt. prot. 1652-1658. fol. 9-10.)

⁹³⁷ CSHM V/2. 281-283. Győr, 1672. június 21. (v. lt. 1681-1696. jkv. pag. 172-173.)

⁹³⁸ CSHM V/2. 301. Komárom, 1685. január 7. (v. lt. prot. 1683-1710. pag. 2.)

⁹³⁹ CSHM V/2. 341. Kőszeg, 1697. augusztus 9. (prot. 1697-1702. fol. 61 és 67.)

mérhetett.⁹⁴⁰ A fertálmestereknek végig kellett járni a saját fertályukat, és meg kellett győződniük arról, hogy idegen bort a lakosság nem fogadott be. Aki ezt megszegte, az a saját borát is elvesztette. Így védte a város a borjövédelmét.⁹⁴¹ 1710-ből is van arra adatunk, hogy a város megállapította az óbor és az újbor árát.⁹⁴² A város figyelte, nehogy a polgárok és a kocsmárosok idegen bort hozzanak be a városba, akár az éjszaka leple alatt.⁹⁴³

Veszprémben 1726-ban két borbíró is választottak: vallása szerint egy katolikus és egy protestáns (vagy evangélikus vagy református) személyt, az egyik a városi polgárság, a másik a városi tanács tagja volt. Szeptember 27-én kelt statútum a város borát védte. Ha valaki a saját borát hozta be a városba, úgy, hogy más vidéken termett 20, ha idegen borát hozta be, akkor 30 dénárt fizetett. Felhívták a városi lakosság figyelmét, hogy csak attól vásároljanak bort, akinek már megakolták borát, s arról az eladó cédulát tudott felmutatni. Illegális borárusítás esetén a bort elkobozta a város.⁹⁴⁴

Pécs, amikor szabad királyi város lett, a statútumot a kiküldött királyi bizottság szerkesztette meg, de a város a magáévá tette és némi módosításokkal a király meg is erősítette. Ez a statútum 27 pontból állt. Ebben szerepelt, hogy a bormérés nagy jövedelemnek számított. Ezért kizárólag a város mérhetett bort a gyertyaszentelő boldogasszony és a pünkösdi ünnepek alatt tartott vásárok és a kántorböjtek idején. A másik két országos vásár idején, amely Szent István és Szent Katalin napkor volt, valamint az esztendő többi idejében a városi polgárok számára szabad volt. A polgárjoggal nem rendelkező városlakók bort sohasem mérhettek. Idegen bort nem volt szabad a városba behozni, csak díj fizetése ellenében. Aki bort próbált becsempészni, attól a bort elkobozták, ára harmadolva lett: ispotálynak, templomnak, városi pénztárnak. Szabadon hozhatott be bort a saját szükségletre a nemes ember és a papság. Ha a papok vagy a nemesek kocsmáztatni akartak, díjat nekik is kellett fizetniük a városi pénztárba.⁹⁴⁵

⁹⁴⁰ CSHM V/2. 355. Kőszeg, 1701. május 5. (v. lt. prot. 1697-1702. pag. 527.)

⁹⁴¹ CSHM V/2. 374-375. Kőszeg, 1707. szeptember 24. (v. lt. prot. 1702-1708. pag. 848.)

⁹⁴² CSHM V/2. 385. Kőszeg, 1710. május 2. (v. lt. prot. 1709-1713. pag. 198.)

⁹⁴³ CSHM V/2. 403. Kőszeg, 1716. augusztus 4. (v. lt. prot. 1714-1717. pag. 372.)

⁹⁴⁴ CSHM V/2. 442-443. Veszprém, 1726. (v. lt. 1741-1755. jkv. elé csatolt töredékek, 1-4. lap)

⁹⁴⁵ CSHM V/2. 560-576. Pécs, 1780. július 3.

Összefoglalás

A városokról általában sokan és sokféleképpen írtak az elmúlt időkben. A megjelent publikációk, monográfiák jelentős része történészek tollából került ki. Ezek a művek – amelyek magas színvonalukkal és rendkívüli alaposágukkal tűnnek ki – elsősorban szociológiai vagy gazdaságtörténeti szempontból vizsgálják az egyes városok vagy bizonyos régiók városszövetének történetét. De a jogtörténeteket is meg kell említeni, akik vagy csupán egy-egy város levéltári anyagát dolgozták fel, vagy pedig egy teljes korszakot felölelő monográfiát készítettek, de nem az általam választott időszakból.

Kezdetől fogva az a cél lebegett a szemem előtt, hogy egy olyan időszak történéseit dolgozzam fel, amely a mai átmeneti kornak is üzeni tud. Bár a tudomány és a technika nagy fejlődésen ment keresztül, de a társadalom ugyanazokkal a problémákkal küzd, amelyekkel évszázadokkal ezelőtt: autonómia, centralizáció, koncentráció, forrásmegosztás stb. kérdéseivel.

A klasszikus egyetemi alkotmánytörténeti felosztást tekintve munkamódszernek, így két logikai egységre bontottam a témát. Az egyik terület az intézménytörténet, amely az egyes városi szervezetek és tisztségviselők hatáskörét, jogosítványait és kötelezettségeit vizsgálja. A másik egység az alapvető emberi jogok felvázolása: miként érvényesülhettek a városlakók jogai, mennyire számíthattak megtűrt lakosoknak, illetve mennyire érezhették a várost sajátjuknak, valóban városi önkormányzatiságról, vagy csupán hatósági ügyintézésről beszélhetünk.

Kutatásom során azokra a kérdésekre szerettem volna választ kapni, amelyek a szakmai és a nagyobb nyilvánosságot is joggal érdekelhetik: „a városi levegő szabadabb tesz” kijelentés csak a középkorra vonatkozik? Érvényesül-e az előbbi kijelentés Magyarországon is, vagy csak Nyugat-Európa jellemzője? A nyugati abszolutizmus a polgárságra épített, így a városok autonómiája az uralkodói centralizáció áldozata lett, cserébe az ipari és kereskedelmi szabadságért. Magyarországon az abszolutista kísérletek mennyit tudtak ártani a városi autonómiának? A vármegyék – köztudott – kitartottak. A városok feladták a harcot?

Legalább olyanmennyire érdekes kérdés volt, hogy az uniformizálás milyen mértékben érvényesült a magyarországi városok esetében. A középkorban az anyaváros – leányváros kapcsolathálózat szervezeti és jogi egységesedést hozott, de ennek az újkorban már nem volt szerepe. Más hatással lehet-e találkozni vagy városaink a saját útjukat járták?

Werbőczy István Hármaskönyve a nemesi jogokat, a jogalanyok személyi és vagyoni jogait 1848-ig szinte változatlan formában rögzítette. Érvényesült-e ez a városokban? A városi alkotmányosság mennyiben recipiálta a rendi különbségeket?

Ezek és sok hasonló kérdés foglalkoztatta kutatásomat. Célom volt, a változt kutatási területnek átfogó képét nyújtsam, ezzel kiszűrve az egyedi eseteket, az általános gyakorlatot tárjam fel. Kutatásaim a következő jogintézmények vizsgálatára terjedt ki. Alapjogok: jogalanyiség, választójog, nemzetiségi jogok, lelkiismereti- és vallásszabadság. Intézmények: városi szervezetek, belügyi, pénzügyi, építésügyi és gazdasági igazgatás.

A dolgozat áttekintését követően az alábbi végkövetkeztetésekre jutottam:

1. A városokat Werbőczy István két nagy kategóriára osztotta: szabad királyi városokra és mezővárosokra. A differentia specifica abban áll, hogy földesúri terhek viselésére kötelezett-e vagy pedig kollektív nemesi jogokkal rendelkezik-e. Az újkori gyakorlatban ennek ellenére megállapítható, hogy bár a városok közötti jogi különбözőség fennáll, de ez a gyakorlati életben elhanyagolható különbségekben jelentkezik csupán. Ezt az a nyilvánvaló tény is alátámasztja, hogy a szabad királyi város lakossága – sokszor a jobb megélhetés kedvéért – mezővárosokba költözött át, dacolva a kedvezőtlenebb jogi körülményekkel. Ebből az következik, hogy az egyén életére az elvi jogi különбség nem gyakorolt hatást. Ráadásul sok esetben találkozhatunk olyan városokkal, amelyek rendelkeztek királyi kiváltságlevéllel, csupán országgyűlési becikkelyezésük maradt el, a rendek bojkottja vagy egyértelmű ellenállása folytán. Ilyen jelenséggel a középkorban nem találkozhattunk, mert a király szava a törvénnyel volt azonos. Az újkorban viszont így fordulhatott elő, hogy egyes városok az országgyűlési követküldési joga kívül minden olyan jogosítvánnyal rendelkeztek, mint egy szabad királyi város. A szabadalmas, kontraktuális, világi és egyházi földesúri mezőváros terminológia tárgyalását szándékosan mellőztem, mert a munkám szempontjából relevanciával nem rendelkezett.

2. Egyes városok nem törődtek bele jogi kategorizálásukba, hanem tevékenyen részt vettek helyzetük változtatása érdekében. Minden jelentősebb város ágenst küldött a fővárosba, hogy ügyeinek kellő képviselése lehessen, s a lobbytevékenység keretében szerezzen magának pártfogókat. A másik megoldás a helyben folyó intenzív küzdelem a jogok kiharcolásáért. Több példán keresztül illusztráltam, hogy csak azok a városok számíthattak eredményre, ahol az elszántság mellett kellő gazdasági erő is lakozott. A felsőbb hatóságok megnyerése, valamint a földesúr megváltása komoly anyagi áldozatot követelt, amelyet csak a jó körülmények között élő városlakók tudtak meghozni. A harcok kimenetelében más szempontok másodlagosak voltak. A jogok kiteljesedésének az alábbi állomásai voltak,

amelyek akár évszázadokra állhattak egymástól: községből mezővárossá cseperedni a földesúrral történő megegyezés formájában; a földesúri terhet egyösszegű megváltása örök időre; a király kegyének elnyerése privilégiumlevél formájában; az országgyűlés becikkelyező aktusa.

3. A városi lakosság jogaiban jelentős eltérés volt. A városi polgárság is rétegződött, elsősorban vagyoni alapon, amely megmutatkozott a család részvételében a város vezető testületeiben is. A XIX. század első felében viszont már jelentkezett a tendencia, hogy sokan úgy kívánták élvezni a városi élet előnyeit, hogy nem óhajtottak a város polgáraivá válni. Ezért a városi tanácsok előírták, hogy aki házat vagy boltot, műhelyt nyitott a városban, köteles volt az ingatlan vagyonából való kibecsültetés terhe alatt egy éven belül polgárjogot szereznie. Így a városi tulajdonjog vagy céhes tagság együtt járt a polgárjogokból fakadó kötelezettségek viselésével.

4. A városvezetés számára külön gondot jelentett a városban élő nemesség. Polgárjog nélkül ugyanis nem kívánt a terhekben osztozni, polgárjoga esetén pedig a városi tanács oltalmát kívánja felhasználni – sok esetben jogtalanul – a városon kívüli jogügyletei kapcsolatában. Külön hatásköri problémát okozott, ha a város előtt a megye, amíg a vármegye előtt a város joghatóságára hivatkozott. A jogkövetkezmények viselése alól sok nemes így kívánt kibújni. Ezen kérdések rendezése az adott vármegye és a város megegyezésén múltott.

5. Az újkori városokban a választójog lassanként elveszítette eredeti funkcióját. A legtöbb tisztség élethossziglan került betöltésre, így csak akkor volt szükség tisztújításra, ha valamelyik tag meghalt vagy elköltözött. Ennek ellenére sok város tartotta az ősi szokást, az évenkénti tisztújítást, ahol a tagok lemondását követően a zárt kör újbóli megválasztására került sor. Ilyenkor sem történt tagcsere, legfeljebb olyankor, ha valaki nem vállalta a tisztséget. Néhány egyszemélyi vezető megválasztása valóságosan is lazajlott évente vagy kétfévente, ahol az elvi választás lehetősége fennállt, de a gyakorlat radikális személycseréket csak súlyos köteleességszegés esetén eszközölt. Jelentős személycserék legfeljebb kisebb mezővárosokban fordultak elő, ahol a tisztségviselés jelentős terhet jelentett a városlakók számára. Az általános választójogi szokás mégis az volt, hogy a nagyobb közösség a kisebbet, amíg a kisebb közösség a nagyobbat egészítette ki. A belterjesség általánosan elterjedt volt. A választásokat elviekben királyi megbízott ellenőrizte, gyakorlatilag a legritkábban jutottak el a városokba.

6. A tisztújítás meghatározott processussal és rituáléval bírt. Az eljárást részletesen szabályozta a legtöbb városi tanács, amely szakrális elemekkel is bővelkedett. A szertartások akár több istentiszteletet is tartalmaztak, ahol az egyházi közreműködő intelmekkel is

erősítette a tisztségviselőket a jó városvezetés elveit a Szentírásból levezetve. Az egyházas hangulat mellett az áldomás ivás vagy lakoma is szerepet kapott, mint az eljárást lezáró, megerősítő ősi szokás. A választás szimbolikája tehát tradicionális jogemlékek közé tartozik.

7. A nemzetiségi hovatartozás sok esetben vallás-különbség formájában jelentkezett. A régi jog nem ismerte az állampolgárság fogalmát, így a honosság az egyetlen használható fogalom, amelyet a városban történő letelepedés engedélyezésekor el is nyert a hospes. A jogképeség teljességéhez még a bevett felekezethez tartozás is hozzá tartozott, ezért a polgárjog megadását nehezítette, ha a jelölt olyan felekezethez tartozott, amely a városban nem képviseltette magát. A megfelelő vallásfelekezethez tartozás híján el nem nyert polgárjog hiánya viszont akadályozó tényezője volt a céhes tagságnak, mesterré válásnak, amely egzisztenciális hátrány hozott. Az ortodox felekezet gondjai az 1791. évi 27. törvénycikk után oldódtak meg, pár éves konfliktust követően, az evangélikus és református vallás a vegyes vallású városokban eleve nem jelentett gondot.

8. A zsidók helyzete az egész korszakban rendezetlen. A zsidók védelmi pénz ellenében tartózkodhattak a városokban, de létszámukat ebben az esetben is limitálták. Voltak olyan nagyobb városok, ahol királyi utasításra le sem telepedhettek. Bár sok korlátozó rendszabály született a zsidók lakhatása és letelepedése kapcsán, ennek a városok nem tudtak érvényt szerezni, a zsidókkal anyagi haszonszerzés végett együttműködő lakosság jóvoltából. Az ún. türelmezett zsidók mellett ezért folyamatosan nagy lélekszámú látens közösség alakult ki, akik akár imaház építésére is jogot kaptak, szent szolgálattevők alkalmazásának jogosítványával együtt.

9. A bevett vallásfelekezetek épületeit és személyzetét a város felügyelte szinte kivétel nélkül. Városoknál ezekben a kérdésekben a földesurak is passzivitásba vonultak. A város kiadásait tehát a vallásgyakorlás szervezése is növelte, viszont cserébe maguk határozhatták meg a szent szolgálat teljes személyzetének számát és az alkalmazott kiletét. A város gyakorolta a munkáltatói jogokat, ezáltal a kegyúri jogosítványokat. Ez a joggyakorlás felekezettől függetlenül fennállt. A városok tettek viszont olyan megkülönböztetéseket, hogy az adott felekezet kérdéseiben csak az adott felekezethez tartozó városi tanácsosok szavaztak, így a valláskülönbség nem jelentett konfliktust. A városok általában a vallási türelem színhelyei voltak, az egymással szembeni kölcsönös nagyvonalúság a jellemző. Ez alól legfeljebb azok a nagyvárosok jelentettek kivételt, ahol az uralkodó privilégiumlevele kizárólagosan a katolikus (és németajkú) lakosság megtelepedését engedélyezte. Ebben a korszakban ilyen helyeken előrelépés nem történt.

10. Külön gondot jelentett a cigányság megjelenése. A városok jó része igyekezett a szociális intézkedésekkel letelepedésüket és beilleszkedésüket előmozdítani. A sajátos szubkultúrából fakadó eltérések viszont sok esetben nagyon megnehezítették a közeledést. A városi szociális igazgatás a támogatási rendszert feltételekhez kötötte, az azoknak történő megfelelés gondokba ütközött.

11. A városok szervezetrendszere nagyjából azonos volt, az eltérések nem számottevőek. Az egyezőség okai az országosan elterjedt szokás, az adott városnál jelentősebb vagy szomszéd város szervezetrendszerének másolása, amely rendszer kialakítását a központi kormányzatok a későbbiekben szentesítették. Bár II. József alatt igyekeztek egységes szabályozást hozni, de ez a gyakorlatban nem hozott nagy eredményt. Városainkban három kollektív, ügydöntő kollektív szervvel találkozhatunk: a városi belső tanáccsal, a külső tanáccsal és a választó polgársággal. Az utóbbi két szerv akár azonos is lehetett, de ahol mindkét szerv jelen volt, hatásköre sokszor nem volt tisztázva, élesen elkülönítve. Az egyes testületek elnevezésében nagy változatossággal találkozunk. A városi tanács négy és tizenkét fő közötti (utóbbi a legelterjedtebb), a külső tanács huszonnégy – harminc fős, amíg a választó polgárság létszáma hatvan és száz fő között mozgott. A városbíró a belső tanács vagy tizenkettedik vagy tizenharmadik tagja, sokszor ez vita tárgyát is képezte, mert az alapító levelek ebben a kérdésben nem egyértelműek.

12. A város egyszemélyi vezetésében a városbíró és a szószóló tűnik ki. A városbíró a várost egyszemélyben képviselte külső hatóságok felé, a város és a belső tanács feje volt, amíg a szószóló a választó polgárság élén állt, s bár elvileg az egész lakosság érdekeit képviselte, gyakorlatilag feladata a belső tanács gazdálkodásának ellenőrzésére szolgált.

13. A város hivatalnok testülete és a hivatalok nagyon tarka képet mutatnak. Erőteljesen a város nagyságának a függvénye, hogy mennyire bonyolult szervezeti struktúrát alakított ki. Ezek a hivatalok nem rendelkeztek ügydöntő jogkörrel, mert az egész korszakra jellemző, hogy minden várost érintő ügyben a belső tanács döntött. Ha az ügy olyan horderejű volt, hogy külön társadalmi támogatottságra szorult, abban az esetben a külső tanács vagy választó polgárság tagjaival hoztak közösen határozatot.

14. A fontosabb ügyek előkészítésére bizottságokat hoztak létre. A bizottságok tagsága jellemzően vagy csak néhány belső tanácsosból állt vagy pedig a belső tanácsosok mellé pár külső tanácsos vagy választó polgár került. Tevékenységükről a belső tanácsnak referáltak, akik hozták meg a végső döntést.

15. A városoknak a belbiztonság megteremtése a saját önkormányzati hatáskörük része volt. Kőfallal és erődítményekkel csak a gazdagabb szabad királyi városok rendelkeztek, de

sövénnyel, árokkal és kapukkal, valamint a kapuk őrzését ellátó személyzettel minden város rendelkezett. A városokat tizedekre osztották, ahol a lakosság a tizedesek irányításával és a városkapitány összefogása mellett, öntevékenyen oldotta meg az adott negyed őrzését. A házaknál illegálisan elszállásolt személyek felkutatása is tizedenként történt, ahogy a tűzvédelmi eszköztár nyilvántartása és készen tartása is. A szükséges intézkedések megtételéhez a városi státútumok adtak tekintélyt. A munkakerülő, bűnöző vagy erkölcstelen életvitelből magukat fenntartó személyeket a város kiutasította. Éjjeli kóborlást szigorúan büntették még városi lakosok esetében is, a városkapukat éjjelre bezárták és őrizték. A rendészeti szabályok megszegőivel szemben a városok mindig kellő eréllyel jártak el.

16. A pénzügyi igazgatás sokáig nagyon primitív keretek között tengődött. A kiadásokat és a bevételeket csupán egy külön íven vezették. Pénzügyi terv, költségvetés nem létezett. A 18. század második felére jelent meg a professzionális pénzügyi vezetés, költségvetéssel, adószedéssel, pénzügyi hivatalokkal. A pénzügyek a városi belső tanács kezében voltak, a pénzekért és a fizetőképességért a városbíró felelt, a számadások valóságát a külső tanács vagy a választó polgárság ellenőrizte a szószóló vezetésével. A pénzügyek szabályszerűségét a kamara ellenőrizte. Ha kirívó szabálytalanságot talált, akkor az sok esetben a hűtlen kezelésen ért városbíró állásába került.

17. Az építésügy a városokban mindig nagy jelentőséggel bírt. Az esztétikummal szemben, amely a mai korban a műszaki paraméterek mellett a legjelentősebbek, az újkorban a praktikum dominált: a szabálytalan építkezések tűzvész esetén jelentősen rontották az egyébként is kétes kimenetelű tűzoltás esélyét. A 19. század elején jelentek meg országszerte a modern városias kialakítást szorgalmazó városi bizottságok, amelyek a tűzrendészet mellett az emeletes házak, zártosú beépítés, egyenes nyomvonalú utcavezetés, reprezentatív terek és középületek kialakítása mellett kardoskodtak. Városaink arculatának kialakítása ennek ellenére korszakunkon túlmutat.

18. Az ingatlannyilvántartás viszont kezdtek óta adott, hiszen a lakosságot az idegen elemektől való félelem miatt számon kellett tartani, városi ingatlant csak polgárjoggal rendelkező személy vásárolhatott, a városi adók beszedésének is alapját képezte az ingatlan-tulajdonjog.

19. A céhes rendszer egészen 1840-ig mereven tartotta magát. 1840-től kizárólag a mezővárosokban lehetett áttörésre számítani, de viták itt is akadtak. Mesterré váláshoz polgárjog kellett, a polgárjoghoz viszont mester státusz. A felemelkedést jelenthette a legénynek az özvegygé vált mesterfeleséggel való házassága. A céhek maguk szabályozták működésüket, tagjaik jogait és kötelezettségeit, de még azt is, hogy egy mester hány legényt

alkalmazhatott és milyen volumenben termelhetett. A céhek gazdasági erőfölénnyel való visszaélését esetenként a városi tanács státútumában korlátozta, az esetek magas számából ítélve: sikertelenül.

20. A városi élet meghatározó gazdasági tényezője volt a szőlészet és a borászat, fontosabb, mint az ipari és kereskedelmi tevékenység. A bor mérésére, a szüretre, idegen bor behozatalára vonatkozóan hihetetlen mennyiségű szabályrendelet áll rendelkezésre. Szomorú tény, hogy még a főváros lakossága is a borbevételekből élt. Ez a tény a gazdasági elmaradottságot mutatja, valamint azt, hogy a polgároknak jobban megérte ez a mezőgazdasági tevékenység, mint ha iparúzéssel foglalkoztak volna. Az élénk és jövedelmező kereskedelmet a szűk piaci struktúra is nehezítette. Ráadásul a vásárokon és piacokon a helyi illetőségű iparosok előnyt élveztek.

A magyar önkormányzati struktúra az 1870-es években alakította ki a polgári értékek melletti szervezetrendszerét. Ezt a struktúrát az 1930-es év fordulóján jelentős mértékben módosították. 1950-től megszűnt Magyarországon az önkormányzatiság, amely csak 1990 őszétől állt vissza, jelentősen módosított, újrakodifikált formában. Az elmúlt két évtizedben rengeteg kritika érte ezt a rendszert. Amennyiben a jelenlegi hatályos szabályozással szemben vállaljuk bátran az újrakodifikálást, ahogyan tették az 1870-hez képest 1886-ban, rá tizenhat évvel, úgy érdemes volt áttekinteni azokat a társadalmi folyamatokat is, amelyeket nem felülről szabályoztak, hanem a közösség önszabályozó, évszázados szakítóp próbán edzett közmegegyezésén érlelődött. A magyar újkori szabályozásban a főszerepet a helybéli városi lakosság szellemi és gazdasági elitje vitte, alakította saját közösségének felmerülő problémáira nyújtva megnyugtató megoldást.

A mai társadalomban a kezdeményező erő és az öntevékeny csoportok létét hiányolják. Az újkori városi közösségekben mindez jelen volt. Érdelemes tanulni a szubszidiaritás ezen formájából, ahol a központi hatalom csak akkor avatkozott közbe, amikor az feltétlenül szükséges volt. Talán a mai helyzetben is megoldást jelentene, ha a központi, centrális irányítás helyett a helyi közösségek önfenntartó és önszabályozó funkciója érvényesülhetne, amely hatékonyabb irányítást eredményezne, mint a helyi viszonyoktól elidegenedett vezetési stílus alkalmazása.

FÜGGELÉK

Néhány jellemző statisztikai adat a magyarországi városokról

1. tábla: Városaink jogi státuszának alakulása az újkorban

2. tábla: A városok fejlettsége 1715-ben (rangsor)

3. tábla: A városok fejlettsége 1828-ben (rangsor)

Az 1. táblán végigkövethető – még a tárgyalt korszakból való kitekintést is segítségül hívva – a magyarországi városok jogi státuszának változása. Látható, hogy lassanként egyre több város nyerte el a királyi kegyet, annak ellenére, hogy a XVIII. században erre nem sok esély mutatkozott a nemesi rend ellenállása miatt. Ez az ellenkezés a XIX. századra alább hagyott.

A 2. és a 3. tábla összetartozik. A magyar városokat rangsorolják, s pontszámokat rendelnek az egyes városiassági kritériumokhoz. Két állítást támaszthatunk alá a táblázatok segítségével. Az egyik állításunk, miszerint a városi rangsorban nem feltétlenül a szabad királyi városok állnak, az előkelő helyezéseket meg kell osztaniuk a mezővárosokkal. Tehát a városi életszínvonal független a jogi elismertségtől. A másik fontos megállapításunk, hogy igen sok előkelő város veszett előkelő rangsorolásából az eltelt 113 év alatt. Amíg a középkorban a királyi privilégium egyet jelentett a fejlődés garanciájával, ez a megállapítás az újkorban már nem állta meg a helyét.

1. tábla

Város	1720			1773			1827			1846			1867		
	Sz. kir. város	Mező-város	Falu	Sz. kir. város	Mező-város	Falu	Sz. kir. város	Mező-város	Falu	Sz. kir. város	Mező-város	Falu	Thj.	Rt.	Község
Arad (1834)		x			x		x			x			x		
Arokszállás			x		x			x			x			x	
Baja		x			x			x			x		x		
Bakabánya	x			x			x			x				x	
Bártfa	x			x			x			x				x	
Bazin	x			x			x			x				x	
Bélabánya	x			x			x			x			x		
Beregszász		x			x			x			x			x	
Besztercebánya	x			x			x			x				x	
Brezsnóbánya	x			x			x			x				x	
Buda	x			x			x			x			x		
Buszt	x			x			x			x					
Cegléd		x			x			x			x			x	
Csongrád		x			x			x			x			x	
Debrecen	x			x			x			x			x		
Dobsina		x			x			x			x			x	
Eger		x			x			x			x			x	
Eperjes	x			x			x			x				x	
Érsekújvár		x			x			x			x			x	
Esztergom	x			x			x			x				x	
Felsőbánya	x			x			x			x				x	
Göllnicsbánya		x			x			x			x			x	
Gyöngyös		x			x			x			x			x	
Győr (1743)		x		x			x			x			x		
Gyula					x			x			x			x	
Hajdúböszörmény		x			x			x			x			x	
Hajdúdorog		x			x			x			x			x	
Hajdúhadház		x			x			x			x			x	
Hajdúnás		x			x			x			x			x	
Hajdúszoboszló		x			x			x			x			x	
Kassa	x			x			x			x			x		
Késmárk	x			x			x			x				x	
Kismarton	x			x			x			x				x	
Kisszeben	x			x			x			x				x	
Komárom	x			x			x			x			x		
Korpona	x			x			x			x				x	
Körmöcbánya	x			x			x			x				x	

Kőszeg	x				x				x						x	
Libetbánya	x				x				x						x	
Lőcse	x				x				x						x	
Modor	x				x				x						x	
Nagybánya	x				x				x						x	
Nagyszombat	x				x				x						x	
Pápa		x				x			x				x			x
Pécs		x				x			x					x		
Pest	x				x				x					x		
Pozsony	x				x				x					x		
Privigye		x				x			x				x			x
Rimaszombat		x				x			x				x			
Rozsnyó		x				x			x				x			x
Selmecbánya	x				x				x				x			
Somorja		x				x			x				x			x
Sopron	x				x				x				x			
Szabadka (1779)		x				x			x				x			
Szabolca	x				x				x				x			x
Szatmárnémeti	x				x				x				x			
Szeged	x				x				x				x			
Székesfehérvár	x				x				x				x			
Szentendre		x				x			x				x			x
Szentes			x			x			x				x			x
Szentgyörgy	x				x				x				x			x
Szolnok		x				x			x				x			x
Szombathely		x				x			x				x			x
Temesvár (1781)		x							x				x			x
Trencsén	x				x				x				x			x
Túrkeve			x				x		x				x			x
Újbánya	x				x				x				x			x
Újvidék (1748)		x			x				x				x			x
Ungvár		x				x			x				x			x
Vác		x							x				x			x
Verseo						x			x				x			x
Veszprém		x				x			x				x			x
Vinga						x			x				x			x
Zenta				x			x		x				x			x
Zólyom	x					x			x				x			x
Zombor (1747)		x				x			x				x			x
Zsolna		x				x			x				x			x

2. tábla

						Település rangsora 1828-ban
Városok	Képesség	Ipar	Iskola	Igazgatás	összesen	
1. Debrecen	4.6	7.6	4		16.2	2
2. Pozsony	4.2	6.8	2	3	16	1
3. Győr	4.5	5.8	2	1	13.3	4
4. Buda	7.7	2.1	1		10.8	3
5. Selmecbánya	4.5	4.1	2		10.6	19
6. Nagyszombat	1.9	4.4	3		9.3	19
7. Komárom	3.6	5			8.6	12
8. Besztercebánya	2	4.2	2		8.2	15
9. Lőcse	1.2	4.7	2		7.9	36
9. Késmárk	1.6	5.3	1		7.9	41
10. Szatmárnémeti	4.4	2	1		7.4	10
11. Körmöcbánya	1.6	4.4	1		7	42
11. Kassa	1.5	2.5	3		7	7
12. Szakolca	2.7	3.1	1		6.8	0
13. Pápa	2	2.2	2		6.2	20
14. Arad	2.9	3.2			6.1	22
15. Eperjes	1.5	1.3		3	5.8	14
16. Zsolna	1	3.6	1		5.6	0
17. Sopron	3.5		2		5.5	13
18. Rozsnyó	1	3	1		5	16
19. Pécs	1.7	1.2	1	1	4.9	9
19. Esztergom	1.5	1.3	1	1	4.8	25
19. Veszprém	1.6	2.2	1		4.8	16
20. Bazin	1.7	3			4.7	0
20. Trencsén	1.2	2.5	1		4.7	37
21. Rimaszombat	1.2	2.4	1		4.6	0
22. Bártfa	1.1	2.2	1		4.3	0
23. Rajec	1.1	2.9			4	0
24. Eger	0.9	1	1	1	3.9	8
24. Nyitra	0.9	1	1	1	3.9	20
25. Székesfehérvár	2	1.7			3.7	13
26. Kecskemét	3.6				3.6	20
27. Somorja	1	2.5			3.5	0
28. Pest	0.9	1.5	1		3.4	1
28. Modor	1.2	1.2	1		3.4	32
29. Kőszeg	2.2		1		3.2	37
29. Sárospatak	0.2		3		3.2	30
30. Nagybánya	1.7	1.2			2.9	40
31. Breznóbánya	0.8	1	1		2.8	49
32. Kisseben	0.7	2			2.7	44
32. Vác	0.7		1	1	2.7	12
33. Zólyom	0.6	1	1		2.6	0
33. Tata	1.3	1.3			2.6	43
33. Nagykőrös	1.6	1			2.6	33

2. tábla

34. Miskolc	0.7	0.8	1		2.5	11
34. Privigye	0.4	1.1	1		2.5	49
35. Máramarossziget	0.5	0.8	1		2.3	25
35. Újbánya	1.1	1.2			2.3	0
36. Baja	1.2	1			2.2	26
36. Galgóc	1	1.2			2.2	0
36. Nezsider	0.6	1.6			2.2	0
36. Szombathely	1.1	1			2.1	18
37. Felsőbánya	1.1	0.9			2	0
37. Hódmezővásárhely	2				2	30
37. Nagykálló	1.1	0.9			2	48
37. Szeged	2				2	6
37. Ungvár	0.3	0.7	1		2	24
38. Vágújhely	0.6	1.2			1.8	0
39. Gyöngyös	0.7		1		1.7	37
39. Szenic	0.4	1.3			1.7	0
39. Cegléd	0.7		1		1.7	40
40. Jolsva	0.4	1.2			1.6	0
41. Jászberény	1.5				1.5	29
41. Csetnek	0.4	1.1			1.5	0
41. Nagyváradi	1	0.5			1.5	19
41. Szabadka	1.3	0.2			1.5	21
42. Magyaróvár	0.4	1			1.4	48
42. Zombor	1.4				1.4	28
43. Nagykanizsa	1.3				1.3	34
43 Szentendre	1.3				1.3	0
44. Losonc	0.2		1		1.2	25
44. Kunszentmiklós	0.2		1		1.2	0
44. Szentes	1.2				1.2	39
45. Makó	1.1				1.1	31
45. Szikszó	0.1		1		1.1	0
46. Ótúra	1				1	0
46. Rohonc	1				1	0

3. tábla

Város	Képes- ség	Ipar	Iskola	Igaz- gatás	Keres- kedelem	Összesen	Település rangsora 1715-ben
1. Pest	5.7	5.7	2	1	1	15.4	28
1. Pozsony	3.7	2.7	4	4	1	15.4	2
2. Debrecen	4.5	4.7	4		1	14.2	1
3. Buda	3	3.3	4	3	1	13.3	4
4. Győr	1.7	1.7	4	2	1	10.4	3
5. Temesvár	1.2	2.1	4	2	1	10.3	
6. Szeged	3.2	2.7	3		1	9.9	37
7. Kassa	1.4	1	4	2	1	9.5	11
8. Eger	1.7	1.5	4	2		9.2	24
9. Pécs	1.1	1.5	4	2		8.6	19
10. Szatmárnémeti	1.4	1.9	4	1		8.3	10
11. Miskolc	2.3	0.8	3	1	1	8.1	34
12. Komárom	1.8	1.2	3	1	1	8	7
13. Székesfehérvár	0.2	1.7	3	2	1	7.9	25
13. Sopron	1.3	1.6	3	1	1	7.9	17
14. Eperjes	0.8	0.9	3	2	1	7.7	15
15. Besztercebánya	0.5	0.9	3	2	1	7.4	8
16. Rozsnyó	0.6	0.7	4	1	1	7.3	18
16. Veszprém	0.9	1.4	3	2		7.3	19
17. Vác	1.1	1.1	4	1		7.2	17
18. Szombathely	0.4	0.6	4	2		7	36
19. Selmecebánya	1.8	0.8	4			6.6	5
19. Nagyvárad	1.6	1	1	3		6.6	41
19. Nagyszombat	0.7	0.9	4		1	6.6	6
20. Pápa	1.3	1.2	3		1	6.5	13
20. Nyitra	0.4	0.1	4	2		6.5	30
20. Kecskemét	3.4	1.1	2			6.5	20
21. Szabadka	3.5	1.9	1			6.4	41
22. Arad	1.4	0.8	2	1	1	6.2	14
23. Újvidék	2	1.2	1		1	5.3	0
24. Ungvár	0.6	0.4	3	1		5	37
24. Kalocsa	0.6	0.4	3	1		5	0
25. Esztergom	0.9	0.9	1	2		4.8	19
25. Losonc	0.3	0.5	4			4.8	44
26. Máramarossziget	0.4	0.4	3		1	4.8	35
26. Baja	1.4	1.1	1		1	4.5	36
27. Nagybecskerek	1.3	0.8		1	1	4.1	0
28. Zombor	1.8	1.2		1		4.0	42
29. Jászberény	1	0.8	1	1		3.8	41
30. Sárospatak	0.5	0.1	3			3.6	29
30. Hódmezővásárhely	2.6	1				3.6	37
31. Nagykároly	1.1	0.4	1	1		3.5	0
31. Makó	1.7	0.8		1		3.5	45

3. tábla

32. Modor	0.4	1	1	1		3.4	28
33. Nagykőrös	1.4	0.8	1			3.2	33
34. Nagykanizsa	0.6	0.5	1		1	3.1	43
35. Sátoraljaújhely	0.7	0.3	1	1		3	
36. Lúgos	0.5	0.4		2		2.9	
36. Lőcse	0.2	0.7	1	1		2.9	9
36. Keszthely	0.7	0.2	2			2.9	
37. Hajdúböszörmény	1.5	0.3		1		2.8	
37. Gyöngyös	1.4	1.3				2.7	39
37. Versec	1.6	1.1				2.7	
37. Trecsén	0.3	0.4	1	1		2.7	20
37. Kőszeg	0.6	1.1	1			2.7	29
37. Gyula	1.4	0.3		1		2.7	
38. Szekszárd	0.8	0.8		1		2.6	
39. Szentes	1.6	0.9				2.5	44
39. Békéscsaba	2.2	0.3				2.5	
40. Nagybánya	0.5	0.8	1			2.3	30
40. Cegléd	1.5	0.8				2.3	39
41. Kiskunfélegyháza	1.5	0.7				2.2	
41. Késmárk	0.4	0.8	1			2.2	9
42. Kőrmöcbánya	0.5	0.6	1			2.1	11
43. Zenta	1.4	0.6				2	
43. Tata	0.5	0.5	1			2	33
43. Mezőtúr	1.6	0.4				2	
43. Békés	1.5	0.5				2	
44. Nagyszentmiklós	1.4	0.5				1.9	
44. Kisseben	0.3	0.6	1			1.9	32
44. Balassagyarmat	0.4	0.5		1		1.9	
45. Szarvas	1.4	0.4				1.8	
45. Nyíregyháza	1.6	0.2				1.8	
45. Nagykikinda	1.2	0.6				1.8	
45. Karcag	1.2	0.6				1.8	
45. Kiskunhalas	1.1	0.7				1.8	
45. Szegvár	0.4	0.4		1		1.8	
46. Zalaegerszeg	0.3	0.4		1		1.7	
46. Kaposvár	0.3	0.4		1		1.7	
47. Törökbecse	0.4	0.2			1	1.6	
47. Szolnok	1.1	0.5				1.6	
48. Pécska	1.3	0.2				1.5	
48. Nagyálló	0.5			1		1.5	
48. Magyaróvár	0.2	0.3		1		1.5	42
49. Privigye	0.2	0.2	1			1.4	34
49. Hajdúszoboszló	1.3	0.1				1.4	
49. Csongrád	1.1	0.3				1.4	
49. Breznóbánya	0.4	1				1.4	31
50. Torna	0.2	0.1				1.3	
50. Tápiószentmiklós	0.2	0.1				1.3	

3. tábla

50. Beregszász	0.3					1.3	
51. Aranyosmarót	0.1	0.1				1.2	
51. Turócszentmárton	0.1	0.1				1.2	
51. Nagyszőlős	0.2					1.2	
51. Csurgó	0.1	0.1	1			1.2	
51. Alsókubin	0.1	0.1				1.2	
52. Pelsőc	0.1					1.1	
52. Óbecse	1.1					1.1	
52. Ipolyság	0.1			1		1.1	

STÄDTISCHE VERFASSUNGSBILDUNG IM UNGARN DER NEUZEIT

(Zusammenfassung)

Die Bevölkerung Ungarns lebte im späten Feudalismus der Neuzeit in Ortschaften mit unterschiedlichem rechtlichen Status. Angesichts der mangelnden Regelung bis 1848 musste jede Stadt mit ihrem Herren, dem Feudaloberen, Rechte eigens aushandeln, um in eine bessere Position zu kommen.

Welche Vorteile konnte sich eine Stadt bei diesen Verhandlungen erhoffen? Im ökonomischen Sinne mehr Freiheit im Handel, bessere Steuerbedingungen sowie juristische Vorteile bezüglich Rechtsprechung und Gesetzgebung.

Kap. I. zeigt einige markante Beispiele für die Bemühungen der Städte, sich einen größeren Spielraum auszuhandeln. Es ist erkennbar, dass die wirtschaftliche Kraft und das Reichum einer Stadt ihre Möglichkeiten grundlegend bestimmt haben. Demnach erfolgt die Typisierung der Städte: die wohl bekannte königliche Freistadt und die ungarische Markt sowie ihre klassischen Rechte werden vorgestellt.

Kap. II. enthält die Charta der Rechte von Stadtbewohner. Es stellt alle Rechtsinstitute, für deren humane Einhaltung die jeweilige Stadtführung zur Rechenschaft gezogen werden konnte. Diese Rechte umfassen die persönliche Freiheit, die Gleichheit vor dem Recht, die Gewissens- und Religionsfreiheit, Nationalrechte, das aktive und das passive Wahlrecht.

Kap. III. zeigt die Hierarchie des Organisationssystems einer Stadt: kollektive Institutionen (Stadtrat, Außenrat, Bürger mit Wahlrecht), individuelle Würdenträger (Stadtrichter, Bürgermeister, Vormund), Beamte, Angestellte, Stadtkommissionen, Ämter.

Kap. IV., welches gleichzeitig das letzte Kapitel ist, beschreibt die Regierungsaufgaben der Städte. Unter Innenregierung wird auf die Regelung der öffentlichen Ordnung, der Angelegenheiten von Fremden, der öffentlichen Moral und der Feuerwehr eingegangen. Auf die Darstellung der Innenregierung folgt die Analyse der Finanzen. Es werden allgemeine und besondere Regelungen des Haushalts und der Steuereinnahmen diskutiert. Der nächste Durchgang fasst Baurechte wie Buchführung über Immobilien, Genehmigung von Bauprojekten, Verschönerung und Ordnung der Stadt sowie kommunale Aufgaben (Beleuchtung von öffentlichen Plätzen, öffentliche Sauberkeit, Brunnen, Straßen, Kanäle) zusammen. Hierzu gehören ebenfalls die wirtschaftliche Leitung, die Zünfte und die mit ihnen verwandten Angelegenheiten, mit besonderer Rücksicht auf die hochkomplexe Regelung des Weinbaus, der in Städten von vielen Regionen überraschenderweise für wirtschaftlichen Aufschwung sorgte.

Die Arbeit schließt mit einem Anhang mit der Darstellung des rechtlichen Status von Städten in der ausgewählten Zeit, bzw. mit einer daraus entwickelten Rangliste nach dem wirtschaftlichen Entwicklungsstand der Städte.

Zusammenfassend lässt sich feststellen, dass die ungarischen Städte– im Gegensatz zur damaligen Entwicklung in West-Europa – ihre Selbständigkeit und ihre Traditionen trotz der absolutistischen Anstrengungen der Regierung bewahren konnten, aber sie zahlten dafür einen hohen Preis. Der Lebensunterhalt der Bürger konzentrierte sich weiterhin auf die Landwirtschaft. Die Bürger konnten mit der internationalen Entwicklung in Industrie und Handel nicht Schritt halten. Sie isolierten sich und konnten deshalb keine gesellschaftliche Basis einer modernen ungarischen Reformbewegung bilden. Die bürgerliche Entwicklung, so komisch das klingen mag, blieb die Aufgabe des fortschrittlich denkenden Adels.

IRODALOM

Források

1. BALOGH István: *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei*
Debrecen 1981 skk.
2. BÁCSKAI Vera: *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686-1873*
Budapest 1971
3. BÉLAY Vilmos: *Magyar Országos Levéltár. Magyar Kancelláriai Levéltár*
Budapest 1973.
4. BÓNIS György: *Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században*
Budapest, 1974
5. CSÁKY Imre (szerk.): *Pest szabad királyi város címeres kiváltságlevele*
Budapest 2003.
6. CSÁKY Imre: *Buda szabad királyi főváros címeres kiváltságlevele*
Budapest 2003.
7. CSÁKY Imre: *Esztergom szabad királyi város címeres kiváltságlevele*
Budapest 2004.
8. CSÁKY Imre: *Győr szabad királyi város címeres kiváltságlevele*
Budapest 2000.
9. CSÁKY Imre: *Sopron szabad királyi város címereslevele*
Budapest 2005.
10. CSÁKY Imre: *Szeged szabad királyi város címeres kiváltságlevele*
Budapest 2003.
11. CSÁKY Imre: *Székesfehérvár szabad királyi város címeres kiváltságlevele*
Budapest 2003.
12. DOMINKOVITS Péter: *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái 1610-1614*
Szombathely 1994
13. FÁBIÁNNÉ KISS Erzsébet: *Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamarai Levéltár; II. kötet*
Budapest 1973.

14. HÉJJAS Pál, HORVÁTH M. Ferenc (szerk.): *Pest Megyei Levéltár*
Budapest 2004.
15. JENEI Károly: *Források Dunapentele történetéhez. 1546-1864*
Székesfehérvár, 1975
16. JUDÁK Margit: *Magyar Országos Levéltár. Egyházi anyakönyvek mikrofilmmásolatai*
Budapest 1977.
17. KOLOSVÁRY Sándor - ÓVÁRI Kelemen: *Corpus Statutorum Hungariae Municipalium*
Budapest, 1885-1904
18. MÁRKUS Dezső: *Corpus Iuris Hungarici*
Budapest, 1899.
19. MÁRKUS Dezső: *Werbőczy István Hármaskönyve*
Budapest, 1897.
20. NÉMETH Gábor: *Hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII-XVIII. századból*
Budapest 1990
21. PODHARSZKY József: *Székesfehérvár régi állapotát ismertető oklevelek*
Magyar Történelmi Társaság, Pest, 1859
22. SÁNDOR László: *Pécs szabad királyi város címeres kiváltságlevele*
Budapest 2002.
23. SOÓS Imre: *Az egri érsekség levéltára*
Budapest 1957.
24. TÓTH Krisztina: *Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái*
Esztergom, 2003.

Tanulmányok:

1. Bánrévy György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban, In: TBM V. (1936) 242-270.
2. Blazovich László: A királyi szabad városok jogi helyzete az Alföldön, különös tekintettel Szegedre, In: *Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére* (szerk.: MAKK Ferenc) Szeged 2002. 21-31.;
3. Blazovich László: Az alföldi városok jogi helyzete és igazgatása. A királyi szabad városok az Alföldön, különös tekintettel Szegedre, In: *Szeged*, 2002, 5. szám 8-15.

4. Cs. Plank Ibolya-Csengel Péter: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei, In: BORDOLY István – HARIS Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem kezdetei* (tanulmánykötet) Budapest 1996. 21-39.
5. Csizmadia Andor: A városi jog a 18. sz. derekán, In: *Városi Szemle*, 1941. 2. sz. 275-301.
6. Csobán Endre: Debrecen szabad királyi város levéltára *Levéltári közlemények*, 1928. (6. évf.) [1. sz.] 204-239.
7. Dávid Zoltán: A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban, In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1963-64.* Budapest 1965. 110-127.
8. Felhő Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara a 17. században, In: *Levéltári Közlemények* (XXIV.) 1946. 209-267.
9. Gál Éva: A török időktől a szabadságharcig; In: *Óbuda évszázadai* (Főszerk.: KISS Csongor - MOCSY Ferenc) 201-234. Budapest 1995.
10. Gárdonyi Albert: A polgármesteri tisztség eredete és fejlődése hazánkban, In: *Városi Szemle* 25 (1939) 359-370.
11. Gárdonyi Albert: Buda város közigazgatása a XVII. sz. végén, In: *Századok* (1916) 477-502.
12. Gárdonyi Albert: Budapest közállapotai a 18. század elején, In: *Városi Szemle* 31 (1945) 205-226.
13. H. Pálffy Ilona: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken, In: *Domanovszky Emlékkönyv* Budapest, 1937. 476-480.
14. Holub József: Szekszárd a törökök kiűzése után az első évtizedekben In: *Tolnamegyei Újság*, 1935. december 24. és 1936. január 1.
15. Iványi Béla: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése, figyelemmel Buda és Pest városokra, In: *Statisztikai Közlemények* 84. k. 1-198.
16. Iványi Béla: Vázlatok Eperjes szabad királyi város középkori jogéletéből *Századok* 43. évf. (1909) 3. sz. 218-231.
17. Jenei Károly: Székesfehérvár a török uralom megszűnése után 1688-1690, In: *Fejér Megyei Szemle* V. (1968) 173-191.

18. Kajtár István: A burzsoá városi jog kialakulása Közép- és Kelet-Európában.
Dolgozatok az állam és jogtudományok köréből XVIII.
Pécs 1987. 16-127.
19. Kajtár István: A városigazgatás demokratizmusa Pécsen 1780-1848. In: *Tanulmányok Pécs város történetéből*, Pécs 1982. 105-111.
20. Kajtár István: Pécs szabad királyi város választott polgárságának szószólója a rendiség utolsó évtizedeiben, In: *Jogtörténeti tanulmányok V.*
Budapest 1983. 115-127.
21. Kajtár István: Városi önkormányzatok a 18-20. században a Dél-Dunántúlon, In: *A Dunántúl szolgálatában. Előadások Rúzsás Lajos emlékének* (szerk.: HORVÁTH Gyula)
Pécs 1995. 67-84.
22. Kállay István: A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Mária Terézia korában, In: *Századok* 79. (1963) 1055-1071.
23. Kállay István: A census regius bevezetése sz. kir. városainkban a 18. század második felében. In: *Történelmi Szemle* (1970) 3. sz. 431-439.
24. Kállay István: A székesfehérvári vásári bíráskodás 1688-1790. In: *Fejér megyei történeti évkönyv* 1971. 103-126.
25. Kállay István: A városi igazgatás reformja az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon Mária Terézia korában, In: *Levéltári Közlemények*. 42. (1971) 115-135.
26. Kállay István: Székesfehérvár város bevételei a XVIII. század közepén. In: *Fejér megyei Szemle* (1967) 55-60.
27. Kovács Lajos: Buda főváros pénzügyei a Rákóczi-szabadságharc idején, In: *Domanovszky Emlékkönyv*
Budapest 1937. 369-386
28. Kovács Lajos: Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687-től 1790-ig, In: *TBM X.* (1943) 54-118.
29. Nagy István: A választó polgárság testülete Budán a 18. században. In: *TBM XIII.* (1959) 139-166.
30. Nagy István: Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig, In: *TBM. XI.* (1956) 33-76.
31. Nagy István: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében, In: *TBM XII.* (1957) 51-131.

32. Nagy Lajos: Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. In: TBM XII. (1957) 133-196.
33. Paulinyi Oszkár: A magyar kamara városi bizottsága 1733-1772., In: *Levéltári Közlemények* XXXIV. (1963) 33-47.
34. Pásztor Mihály: A hatvanesztendő 1879. évi XXVIII. törvénycikk, In: *Városi Szemle* XXV. (1939) 4. sz. 516.
35. Reizner János: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében; In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae; Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4.* (Szerk.: RUSZOLY József) Szeged 1995.
36. Szabó, Béla: Policey in Ungarn und Siebenbürgen im 16-18. Jahrhundert, In: *Policey im Europa der frühen Neuzeit (Ius Commune Sonderhefte)*, Red: STOLLEIS., Michael, Frankfurt am Main 1996. 377-406.
37. Thirring Gusztáv: Pest város népessége az 1771-1781. években, In: *Magyar Statisztikai Szemle* XII. (1934) 2. sz. 153-160.
38. Tóth András: Pest közterhei és városgazdálkodása a visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig, In: TBM XIV. (1961) 213-240.
39. Tóth András: Pest város lakosságának küzdelme az önkormányzatért 1686-1705, In: TBM XIII. (1959) 103-138.
40. TÓTH Andrásné Polónyi Nóra: *Műszaki munkálatok Pest városában a XVIII. században* TBM XIV. (1961) 241-283.
41. Völgyesi Levente: A közigazgatási szervezet alakulása Buda szabad királyi város újkori történetében, In: *Jogtörténeti Szemle 2005. évfolyam 4. szám*, (Szerk.: TÓTH Béla) 55-60.
42. Völgyesi Levente: A magyar önkormányzati választójog vázlatos története, In: *Collega* (Főszerk.: TÓTH Gábor) 1999/5. 5-8.
43. Völgyesi Levente: Contract between the bishop and his city, In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae - Sectio Iuridica. Tomus XLIV.* (Szerk: DEZSŐ Márta) Budapest, 2004. 295-299.
44. Völgyesi Levente: Győr város alkotmányos helyzetének változatai a feudalizmus évszázadaiban, In: *Eckhart Ferenc emlékkönyv*, (Szerk.: MEZEY Barna) Budapest, 2004. 618-635.

45. Völgyesi Levente: Győr város szabadságának megváltása püspök földesurától, In: *Jogtörténeti tanulmányok VII.*(Szerk: KAJTÁR István-SZEKERES Róbert) Pécs, 2001. 439-444.
46. Völgyesi Levente: Kassa város választójoga és vallásszabadsága a Rákóczi szabadságharc idején, In: *Állam- és közigazgatás Magyarországon az egyes történelmi korokban (tanulmánykötet)* Vaja, 2001. 21-27.
47. Völgyesi Levente: Kecskemét mezőváros állami egyházi és kisebbségügyi szabályozása a XVIII. és XIX. század fordulóján, In: *Acta Facultatis Politico-iuridiae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae* (szerk: FÖLDI András) Budapest, 2003. 119-137.
48. Völgyesi Levente: Pest, Buda és Óbuda gazdasági és pénzügyi igazgatása az újkorban, In: *Gazdaság és jog – Szakács István ünnepi tanulmánykötet*, (Szerk.: STEIGER Judit) Budapest, 2005. 135-144.
49. Völgyesi Levente: Szemelvények Győr város feudális büntetőjogából. In: *Bűn és bűnhődés* (tanulmánykötet) Győr, 2000. 215-225.

Monográfiák

1. ABAI Imre: *Szombathely város igazságszolgáltatása a XVII. század elején* Szombathely 1943
2. ALSÓ László: *A nemesi községek hatósága és szervezete* különlenyomat a Magyar Közigazgatás 1928. évi 12-14. számából
3. BABICS András: *A kamarai igazgatás Pécs városában (1686-1703)* Pécs 1937
4. BABICS András: *Pécs város szabad királyi rangra emelésének története* Pécs 1937
5. BÁCSKAI Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején* Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 1981
6. BÁCSKAI Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt* Budapest 2002

7. BAK Borbála: *Győr szabad királyi város igazgatása - 1743-1778*
Budapest, 1980
8. BALÁZS Péter: *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején*
Budapest, 1980
9. BÁLINT Gyula: *Mozaikok Csongrád város történetéből*
Csongrád 1980
10. BALLAGI Aladár: *Császári kormányzat Budán és Pesten 1686-1711*
Budapest 1926
11. BALOGH György: *Eger története*
Budapest 1954
12. BALOGH Margit-GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992*
Budapest 1996
13. BALOGH Sándor: *Balassagyarmat története 896-1962*
Balassagyarmat 1977
14. BÁN János: *Sopron újkori egyháztörténete*
Sopron 1939
15. BARANYAY Franciscus: *Disquisitio notitiarum antiquarum liberae regiaeque civitatis Strigoniensis*
Pest 1823
16. BARISKA István-SÖPTEI Imre: *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*
Kőszeg 2000
17. BARTA István: *Pécs gazdasági élete a XVIII. században*
Pécs 1941
18. BÉL Mátyás: *Pest város leírása [1737] (reprint, bilingvis)*
Budapest 1985
19. BELITZKY János: *A Pest-budai magyar polgár születése*
Budapest 1947
20. BELUSZKY Pál: *A Nagyalföld történeti földrajza*
Budapest-Pécs 2001.
21. BENCSIK János-OROSZ István: *Tokaj. Várostarténeti tanulmányok*
Tokaj 1995

22. BENDA Kálmán: *A pannon térség városainak és mezővárosainak fejlődése és jelentősége a 16-19. században*
Szombathely 1974
23. BEZERÉDY Győző: *Képek Pécs történetéből 1686-1948*
Pécs 1977
24. BILKÓ István: *Komárom város tűzvédelmének története*
Komárom 1994
25. BODÓ Mátyás: *Jurisprudentia criminalis*
Pozsony 1750
26. BÓNIS György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686-1708*
Budapest 1962
27. BÓNIS György: *Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században*
Budapest 1974
28. BORECZKY Emil: *A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig*
Budapest 1904
29. BOTÁR Imre: *Szolnok települési, népesedési és gazdasági viszonyai a XVIII. században*
Szolnok 1941
30. BREZNAY Imre: *Eger a XVIII. században*
Eger 1933
31. BREZNAY Imre: *Eger múltjából*
Eger 1926
32. BÜCHLER Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig*
Budapest 1901
33. CHERNEL Kálmán: *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja*
Szombathely 1877
34. CHERNEL Kálmán: *Kőszeg város jelene és múltja*
Szombathely 1877-1878
35. CZÁKÓ Sarolta: *Székesfehérvár szabad királyi város igazgatásának története 1711-1740*
Székesfehérvár 1971
36. CSAPLOVICS János: *Gemälde von Ungarn II.*
Pest 1829

37. CSAPÓ Kálmán: *Székes-Fehérvár története*
Székesfehérvár 1861
38. CSIFFÁNY Gergely: *Egri céhemlékek*
Eger 1982
39. CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*
Budapest 1976
40. CSIZMADIA Andor: *A magyar városi jog*
Kolozsvár 1941
41. CSIZMADIA Andor: *A magyar városok kegyurasága*
Győr 1937
42. CSIZMADIA Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*
Budapest 1962
43. CSIZMADIA Andor: *Egyházügyi igazgatás*
Budapest 1979
44. CSIZMADIA Andor: *Győr közigazgatása a szabad királyi városi rangra emelés előtt (Győri Szemle)*
Győr 1941
45. CSIZMADIA Andor: *Régi közigazgatásunk tizedesi és fertálymesteri intézménye. A győri hadnagyságok, tizedesek és fertálymesterek*
Győri 1983
46. CSIZMADIA Andor: *Tizedesek a régi Kolozsváron*
Kolozsvár 1942
47. CSORTÁN Márton: *A kolozsvári tizedes szervezet*
Kolozsvár 1943
48. DEGRÉ Alajos: *Bakonykúti története*
Székesfehérvár, 1979
49. DEMKÓ Kálmán: *A Felső-magyarországi városok életéről a 15-17. században*
Budapest, 1890
50. DEMKÓ Kálmán: *Lőcse története*
Lőcse, 1897

51. DESORICZKY József: *Historia episcopatus diocesis et civitatis Vaciensis*
Pest 1763
52. DOBROSSY István (szerk.): *Miskolc története II. 1526-tól 1702-ig*
Miskolc 1998
53. DOBROSSY István (szerk.): *Miskolc története III/2. 1702-től 1847-ig*
Miskolc 2000.
54. DOLESCHALL, E.A.: *Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde* (pesti evangélikusok története)
Budapest 1887
55. DURAY Kálmán: *A váci céhek*
Vác 1912.
56. DÜMMERTH Dezső: *Pest város társadalma 1686-1696*
Budapest 1968
57. EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története 1526-1686*
Budapest, 1946
58. EPERJESSY Géza: *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és Dunántúlon 1686-1848.*
Budapest 1967.
59. FARAGÓ Éva: *A reformkori Buda-Pest*
Budapest 1995.
60. FARKAS Gábor: *A tőkés társadalom kialakulásának kérdései Székesfehérvárott*
Székesfehérvár, 1979
61. FARKAS Gábor: *Mór története*
Mór, 1977
62. FARKAS József: *A pesti református egyház 101 éves története*
Kecskemét 1898
63. FLAXMAYER József: *Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686-1872*
(Statisztikai Közlemények 79.k. 4. sz.)
Budapest 1972
64. FÖLKER József: *Mohács története*
Mohács 1900
65. FÖRDÖS László: *Kecskemét települési és gazdaságföldrajzi képe a XVIII. század végén*
Kecskemét 1934

66. FÜGEDI Erik: *Középkori magyar városprivilegiumok*
Budapest, 1961
67. GÁRDONYI Albert: *Budapest legrégibb kiváltságlevele*
Budapest 1910
68. GAZDAG István: *Debreceni várospolitikai 1825-48.*
Debrecen 1989
69. GÉFIN Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története (1777-1935)*
Szombathely 1929-1935
70. GERŐ László: *Eger*
Budapest 1954
71. GLÓSZ József-V. KÁPOLNÁS Mária: *Tolna mezőváros monográfiája*
Tolna 1992
72. GOROVÉ László: *Eger városának története*
Pest 1828
73. GOSZTONYI Gyula: *Pécs 1763-ban*
Pécs 1944
74. GOSZTONYI Gyula: *Pécs a XVIII. században*
Pécs 1938
75. GÖNCZI Katalin: *Ungarisches Stadtrecht aus europaischer Sicht*
Frankfurt, 1996.
76. GÖÖZ József: *Budapest története*
Budapest 1896
77. GYIMESI Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*
Budapest 1975.
78. H. NÉMETH István: *Várospolitikai és gazdaságpolitikai a 16-17. századi Magyarországon*
Budapest, 2004.
79. HANGEL Flóra: *A szekszárdi céhek története*
Pécs 1940
80. HARSÁNYI László: *A kőszegi zsidók*
Budapest 1974

81. HÁRTÓ János: *Szabadalmas Kecskemét városának történetirati ismertetése*
Kecskemét 1846
82. HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története*
Sopron, 1925
83. HODINKA Antal: *Adalékok Pécs város történetéhez 1686-tól 1701-ig*
Pécs 1942
84. HOLLÓ Szilvia: *Budapest régi térképeken 1686-1896*
Budapest 1994
85. HORNYIK János: *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*
Kecskemét 1927
86. HORNYIK János: *Kecskemét város története*
Kecskemét, 1860-1866
87. HORVÁTH Kázmér: *Mohács képe 1687-ben*
Pécs 1937
88. HORVÁTH Margit: *Hogyan lett Pécs szab. kir. város* (Pécs-Baranyai Múzeum
Egyesület Értesítője X. évf. 4. füzet)
Pécs 1929
89. HORVÁTH Tibor Antal: *Szombathely a XV-XVIII. században*
Szombathely 1993
90. IVÁNYI Béla: *Eger város rangemelési törekvései*
Budapest 1930
91. IVÁNYI Béla: *Gönc szabadalmas mezőváros története*
Karcag 1926
92. JÁSZAI Pál: *A szabad királyi városok és polgárainak törvényes igazai*
Magyaróvár, 1839
93. JENNY Ilona: *Sopron úrbéri falvainak viszonya a városhoz 1765—1836*
Pécs 1930.
94. JUHÁSZ Viktor: *A székesfehérvári polgári jog és dekretális eskü*
Budapest 1937.
95. JUHÁSZ Viktor: *Közlemények Székesfehérvár 1848 előtti közigazgatásából. Almanach*
Székesfehérvár, 1931

96. JURKOVICH Emil: *Besztercebánya városi levéltára*
Levéltári közlemények, 1928
97. KAJTAR István: *Magyar városi önkormányzatok (1848-1918)*
Budapest 1992.
98. KÁLLAY István: *A szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában*
Budapest, 1972
99. KÁLLAY István: *A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei 1688-1790*
Székesfehérvár, 1972
100. KÁLLAY István: *A székesfehérvári vásári bíráskodás 1688-1790*
Székesfehérvár 1971
101. KÁLLAY István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686-1848*
Budapest 1989
102. KÁLLAY István: *Az adózás története Székesfehérvárott a XVIII. században*
Székesfehérvár 1973
103. KÁLLAY István: *Mór mezőváros története a 18. század végétől 1848-ig*
Mór, 1977
104. Kállay István: Székesfehérvár haszonvételei 1688-1790. In: *Fejér megyei történeti évkönyv 1971.* 45-102.
Székesfehérvár 1971.
105. KÁLLAY István: *Székesfehérvár kiváltságlevelei*
Székesfehérvár 1974
106. KÁLLAY István: *Székesfehérvár város bíráskodásának XVIII. századi forrásai*
Székesfehérvár 1979
107. KÁLLAY István: *Városi bíráskodás Magyarországon - 1686-1848*
Budapest 1996
108. KARCSÚ Antal Arzén: *Vác város története* (8 kötetben)
Vác, 1880-1887.
109. KIRÁLY János: *Pozsony város joga a középkorban*
Pest-Buda, 1894
110. KISS Csongor – MOCSY Ferenc: *Óbuda évszázadai*
Budapest 1995

111. KISS Mária: *Szombathely püspöki mezőváros a XVIII. - XIX. században*
Budapest, 1971
112. KISZELY Gyula: *Magyar városok fejlődése*
Budapest 1931
113. KOCSIS Gyula: *Cegléd belterületének mérnöki rendezése, a lakóépületek falazata és tetőzete a 19. század első felében*
Cegléd 1993.
114. KOLLER József: *Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum*
Pozsony 1804
115. KOMORÓCZY Géza (szerk.): *A zsidó Budapest*
Budapest, 1995.
116. KOMORÓCZY György: *A hatszázéves Debrecen*
Debrecen 1961.
117. KOMORÓCZY György: *Városigazgatás Debrecenben 1848-ig*
Debrecen 1969
118. KONCZ Ákos- HERPAY Gábor: *Debrecen szabad királyi városi rangra emelésének története*
Debrecen 1915
119. KÓSA János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*
Budapest 1937
120. KOSÁRY Domokos: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig (Budapest története III. (GEREVICH László (főszerk.))*
Budapest, 1975.
121. KOVÁCS Katalin: *Csongrád város a XVIII. században*
Pécs 1929
122. KÓHEGYI Mihály: *Baja története a kezdetektől 1944-ig*
Budapest 1989
123. KÖRNER Zsuzsa-NAGY Márta: *A városrendezési szabályozások története Magyarországon*
Budapest 2004.
124. KUBINYI András: *Tanulmányok Pápa város történetéből*
Pápa 1994.

125. KUN Lajos: *A veszprémi zsidóság múltja és jelene*
Karcag 1932
126. LADÁNYI Erzsébet: *Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az aurópai és hazai jogfejlődés korai korszakában*, Budapest 1996.
127. LANDSCHMANN Gyula: *Székesfehérvár története*
Székesfehérvár 1993
128. LENGYEL Alfréd: *XVII. századbeli magyaryelvű levelek Győr szab. kir. város levéltárában*
Győr 1940
129. LICHTENSTEIN József: *Miskolc kir. városságának története*
Miskolc 1908
130. LÓW Immánuel-KUBINYI Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*
Szeged 1885
131. MAJLÁT Jolán: *Egy alföldi civis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig*
Budapest 1943
132. MARCZALI Henrik: *Az 1790-91. országgyűlés*
Budapest, 1907.
133. MÉSZÁROS György-VÍZY László: *Adalékok a Belváros történetéhez*
Budapest 1993
134. MÉSZÁROS Sámuel: *Az ó-budai evangélikus református anyaegyház száz éves története*
Budapest 1886
135. MICHNAI Endre - LICHNER Pál: *Buda városának törvénykönyve*
Pozsony, 1875
136. MILLER, Joannem Eleemos Ferdinandum: *Epitomo vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana urbe Budansi ad presentem usque annum 1760*
Buda 1760
137. NAGY István-NAGY Lajos-WELLMANN Imre: *Budapesti I. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai*
Budapest 1959

138. NAGY István: *A magyar kamara 1686-1848.*
Budapest 1971.
139. NAGY István: *A magyar kamara pénzügyigazgatása és államigazgatási tevékenysége 1686-1785.* Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1964.
140. NAGY József: *Eger története*
Budapest 1978
141. Nagy Lajos: A Terézváros kialakulása, In: TBM. XI. 97-126.
Budapest 1956
142. NAGY Lajos: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*
Budapest 1975
143. NAGY Lajos: *Dunapentele története 1526-1849*
Székesfehérvár, 1975
144. NAGY Miklós: *A volt Monarchia közösügyi bizottságainak (delegációk) történeti előzményei*
Budapesti Szemle 1934. július, 1-24. oldal
145. NEMES Lajos: *Eger önkormányzata 1687-1848.*
Eger 2001
146. NOVÁK János: *A három város (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd)*
Budapest 1986
147. NOVÁK László: *Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig*
Nagykőrös 1994
148. OPPEL Jenő: *Cegléd 1730-ig*
Cegléd 1931
149. OSVÁTH Gyula: *Adalékok Kassa város közjogi helyzetéhez és közigazgatási szervezetéhez I. Lipót koráig*
Kassa 1918
150. OSZETZKY Dénes: *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség bomlásakor.*
Budapest 1935.
151. PALUGYAI Imre: *Szabad királyi városok leírása*
Pest, 1853
152. PAP Miklós: *Tokaji tanulmányok*
Tokaj 1992

153. PÁSZTOR Mihály – PELLE Pál: *A mi városunk*
Budapest 1913
154. PÁSZTOR Mihály: *A százötven éves Lipótváros*
Budapest 1940
155. PÁSZTOR Mihály: *Buda és Pest a török uralom után*
Budapest 1936
156. PATACHICH József: *Történeti jegyzetek szabad királyi Pest városról*
Pest, 1839
157. PILLE György: *A Terézváros kétszáz éve*
Budapest 1970
158. POLLÁK Miksa: *A zsidók története Sopronban*
Budapest, 1896.
159. PORKOLÁB István: *Celldőmölk Kismáriacell szabadalmas mezőváros története*
Celldőmölk 1993
160. PREISICH Gábor: *Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a
kiegyezésig*
Budapest 1960
161. RÁCZ István: *Debrecen története 1693-1849*
Debrecen 1981
162. RÁDI Károly (szerk.): *Tanulmányok Óbuda történetéből III.* (tanulmánykötet)
Budapest, 1990.
163. RADVÁNYI Miklós: *Zsolna szabadalmas város*
Zsolna, 1911.
164. RÉCSI Emil: *Magyarország közjoga*
Buda-Pest, 1861.
165. REIZNER János: *Makó város története*
Szeged 1892
166. REIZNER János: *Szeged története*
Szeged, 1899-1900
167. RÉVÉSZ László: *Kecskemét harca a beköltözött nemesekkel a XVIII-XIX. században*
Kecskemét 1956

168. Rokken Ferenc: *A Ferenc József tér*
TBM II.
169. RÓMER Flóris: *A régi Pest*
Budapest 1973
170. RÓZSÁS Lajos: *Városi fejlődés a Dunántúlon a 18-19. században*
Budapest 1964.
171. SCHAMS Franz: *Ungarns Weinbau*
Pest 1833
172. SCHAMS Franz: *Vollständige Beschreibung der königl. freien Hupt Stadt Ofen*
Pest 1822
173. SCHERER Ferenc: *Gyula város története*
Gyula 1938
174. SCHMALL Lajos: *Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez*
Budapest 1899
175. SCHMALL Lajos: *Buda-Pest utcái és terei. Buda-pesti utcák és terek elnevezéséhez és történetéhez*
Budapest 1906
176. SCHOEN Arnold: *A budapesti Központi Városháza*
Budapest 1930
177. SZABÓ Attila: *A ceglédi vallásalapítványi uradalom gazdálkodása 1782-1867*
Cegléd 1985
178. SZÁNTÓ Imre: *Egy püspöki város úrbéri és felszabadulási pere a XVIII. században*
Eger 1954
179. SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története II.*
Budapest, 1985
180. SZASZKÓNÉ SIN Aranka: *Mezővárosi társadalom és gazdaság a 17. századi Nagykovácsán*
Budapest 1988
181. SZÉKESFŐVÁROS TÖRTÉNETI MÚZEUMA: *Buda, Óbuda, Pest 1800 előtt*
Budapest 1946
182. SZENDREI János: *Miskolc története*
Miskolc 1904.

183. SZENDREI János: *Miskolc város története*
Miskolc, 1890
184. SZENDY Károly: *Budapest története*
Budapest én.
185. SZENTPÉTERI Imre ifj.: *A tárnoki ítélőszék kialakulása*
Századok, 1934
186. SZEPESI Béla: *Hatvan története*
Budapest 1940
187. SZIGETI János: *Budapest a XIX. század első harmadában*
Budapest 1933
188. SZIGETI János: *Hódmezővásárhely története*
Hódmezővásárhely 1984
189. SZIKLAY László: *Pest-Buda nemzetiségi képe a Vormärz idején*
Budapest 1982
190. SZILÁGYI Mihály: *Igazságszolgáltatás a régi Szekszárdon*
Szekszárd 1985
191. SZTEHLO Kornél: *A budai ágostai hitvallású evangélikus egyház története 1821-1918*
Budapest 1930
192. SZÜCS Gyula: *Gyöngyös város története*
Gyöngyös 1930
193. SZÜCS István: *Szabad királyi Debrecen város történelme*
Debrecen, 1871
194. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: *Magyar jogi népszokások*
Budapest, 1981
195. THIRRING, Gustav: *Budapest – die jüngste Grosstadt Europas*
Leipzig 1908
196. TIMON Ákos: *A városi kegyuraság Magyarországon*
Katolikus Szemle, 1888
197. TÓTH Endréné: *Budapest Enciklopédia*
Budapest, 1981.

198. TÖRÖS László: *Balla Gergely nagykőrösi krónikája a honfoglalástól 1758-ig*
Nagykörös 1970
199. TRAGOR Ignác: *Vác története*
Vác, 1927
200. TURÁNYI Kornél: *A Józsefváros története (1718-1873)*
Budapest 1972
201. VADÁSZ Géza: *Bakonysárkány története*
Székesfehérvár, 1979
202. VERES Miklós: *A tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526-1849*
Budapest, 1968
203. VILLÁNYI Szaniszló: *Néhány lap Esztergom város és megye múltjából*
Esztergom 1891.
204. VINCZE Sándor: *Szeged város gazdaságpolitikája a XVIII. század első felében*
Baja 1942
205. VONYÓ József: *Várostörténet, helytörténet*
Pécs, 2003.
206. WENCZEL Gusztáv: *A XV. századi tárnoki jog*
Budapest, 1878
207. WENCZEL Gusztáv: *Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben*
Budapest, 1877
208. WICK Béla: *Kassa története és műemlékei*
Kassa 1941.
209. WINKLER Gábor: *Sopron építészete a XIX. században*
Budapest 1988
210. ZOLNAY László: *Buda középkori zsidósága és zsinagógáik*
Budapest 1987.
211. ZOLNAY László: *Budapest története az újkorban*
Budapest 1986
212. ZOLTAI Lajos: *Debreceni utcakapitányok, tízházgazdák és tizedesek*
Debrecen 1939

213. ZOLTAI Lajos: *A régi Debrecenből – A polgári bormérés. A város tiszti főorvosai*
Debrecen 1936
214. ZOLTAI Lajos: *Debreceni utcakapitányok, tizedesek és tízházgazdák*
Debreceni Szemle 1939/3. különlenyomat